

महाराष्ट्राची
आर्थिक पाहणी
२०००-२००१

**ECONOMIC SURVEY OF
MAHARASHTRA
2000-2001**

-54792
330 0723
MAH-E

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS,
PLANNING DEPARTMENT, GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, MUMBAI.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०००-२००१

**ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA
2000-2001**

NIEPA DC

D11152

JOURNAL & DOCUMENTATION CENTRE
National Institute of Education:
Planning and Administration,
17-B, Sri Aurobindo Marg,
New Delhi-110016 D-11152
DOC, No.-----
Date-----17-07-2001

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय " महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी " हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन २०००-२००१ या वर्षासाठी मराठी व इंग्रजी असे संयुक्त तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील ४० वा अंक आहे.

२. महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात दिली असून दुसऱ्या भागात सांख्यिकीय तक्ते दिले आहेत. आलेखांचा समावेश संबंधित प्रकरणांत केला आहे.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत माहिती देण्याच्या प्रयत्नात काही ठिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. अंतिम माहिती मिळाल्यावर अशा आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

भा.मा.नगराळे

अर्थ व सांख्यिकी संचालक
नियोजन विभाग

मुंबई,

दिनांक २३ मार्च, २००१

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out a publication “ Economic Survey of Maharashtra ” every year. The present publication for the year 2000-2001 is the 40th issue in the series and is prepared in combined form in Marathi and English.

2. The salient features of the State’s economy are given in Part-I and statistical tables are presented in Part-II of this issue. Graphs and charts are given in respective chapters.

3. In attempting to give up-to-date data in this publication, provisional figures have been included at some places and those are likely to be revised after final data become available.

B.M.Nagrle

Director of Economics & Statistics
Planning Department

Mumbai,
Dated 23rd March, 2001

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र	x	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	xiii	Maharashtra's comparison with India
भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	xv	Selected socio-economic indicators of States in India
भाग एक—पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	8	Population
3. राज्य उत्पन्न	14	State income
4. किंमतीविषयक स्थिती	21	Price situation
5. रोजगार	27	Employment
6. कृषि व संलग्न व्यवसाय—	40	Agriculture and allied activities—
(1) कृषि		Agriculture
(2) फलोद्यान		Horticulture
(3) जलसिंचन		Irrigation
(4) वने व सामाजिक वनीकरण		Forests and social forestry
(5) मत्स्यव्यवसाय		Fisheries
(6) पशुसंवर्धन		Animal husbandry
(7) दुग्धव्यवसाय		Dairy development
7. सहकार	67	Co-operation
8. ऊर्जा	76	Energy
9. उद्योग	85	Industries
10. परिवहन व दळणवळण	101	Transport and communications
11. शिक्षण	111	Education
12. सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सेवा	121	Public health, water supply and other social services.
13. नागरी पुरवठा	138	Civil supplies
14. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा	145	Institutional finance
15. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती	151	Finances of local bodies
16. विशेष अभ्यास	158	Special studies
भाग दोन—सांख्यिकीय तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या	T-1	Population of Maharashtra and India
2. राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	T-1	Rural and Urban population in the State
3. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्मदर, मृत्यूदर व बालमृत्यू दर	T-2	Birth rate, death rate and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme, Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
4. काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी	T-3	Economic classification of workers as per population census, 1991
5. औद्योगिक स्रोतानुसार स्थूल राज्य उत्पन्न-चालू किंमतीनुसार	T-4	Gross State domestic product by industry of origin at current prices
6. औद्योगिक स्रोतानुसार स्थूल राज्य उत्पन्न स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-5	Gross State domestic product by industry of origin at Constant (1993-94) prices
7. औद्योगिक स्रोतानुसार राज्य उत्पन्न-चालू किंमतीनुसार	T-6	Net State domestic product by industry of origin at current prices
8. औद्योगिक स्रोतानुसार राज्य उत्पन्न-स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-7	Net State domestic product by industry of origin at Constant (1993-94) prices
9. औद्योगिक स्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—चालू किंमतीनुसार	T-8	Net National domestic product by industry of origin and National income at current prices
10. औद्योगिक स्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार	T-9	Net National domestic product by industry of origin and National income at constant (1993-94) prices
11. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा	T-10	Revenue receipts from taxes on agriculture sector in Maharashtra State
12. महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल	T-11	Trends in receipts on revenue and capital accounts
13. महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चातील कल	T-12	Trends in expenditure on revenue and capital accounts
14. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण	T-14	Economic and purposive classification of Maharashtra State Government budget
15. आठवी व नववी/पंचवार्षिक योजना-वर्षनिहाय व उपक्षेत्रनिहाय सुधारित नियत- व्यय आणि खर्च	T-16	Eighth and ninth/Five Year Plan—Yearwise and Sub-sectorwise outlay and expenditure
16. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-17	Consumer price index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
17. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-19	Consumer price index numbers for urban non-manual employees
18. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-19	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India
19. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-20	All-India consumer price index numbers for industrial workers
20. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक	T-20	All-India wholesale price index numbers
21. महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर	T-21	Inflation rates based on important price indices
22. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील रोजगार	T-22	Working factories and factory employment in Maharashtra State
23. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार	T-24	Employment in different industries in Maharashtra State
24. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद	T-25	Industrial disputes in Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
25. महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन विषयक आकडेवारी	T-26	Employment & Self-employment guidance statistics in Maharashtra State
26. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च	T-27	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State
27. कृषि गणनानुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	T-28	Total number, area and average size of operational holdings in Maharashtra according to Agricultural Censuses
28. महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	T-29	Land utilisation statistics of Maharashtra
29. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन	T-30	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
30. विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र	T-32	Area irrigated by various sources in Maharashtra State
31. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक	T-33	Cropwise index numbers of agricultural production in Maharashtra State
32. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके	T-35	Livestock and poultry in Maharashtra State
33. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (ठळक वैशिष्ट्ये)	T-36	Co-operative societies in Maharashtra State (Salient features)
34. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा	T-38	Electricity supply in Maharashtra State
35. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	T-40	Index numbers of industrial production in India
36. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी	T-41	Important characteristics of industries in Maharashtra State
37. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९८-९९	T-43	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups in Maharashtra 1998-99
38. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९८-९९	T-44	Percentage distribution of factories by size class of fixed capital in selected industry groups in Maharashtra 1998-99
39. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य	T-45	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions to the industry in Maharashtra State
40. महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	T-46	Mineral production in Maharashtra State
41. महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारानुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभाली खालील)	T-47	Road length by type of roads in Maharashtra State (Maintained by P.W.D. and Z.P.)
42. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	T-48	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State
43. महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाढ	T-49	Growth of education in Maharashtra
44. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा	T-50	Medical facilities available in Maharashtra State
45. महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	T-51	Quantity of rice and wheat issued to authorised ration/fair price shops in Maharashtra

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
46. भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तादूळ व गहू यांचे नियतन	T-51	Quantity of rice and wheat allotted by Government of India to Maharashtra State
47. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकाच्या ठेवी व कर्जे	T-52	Deposits and credits of all scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban/metropolitan areas of Maharashtra State
48. उपभोग्य वस्तुंच्या गटानुसार दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)	T-54	Monthly <i>per capita</i> expenditure (MPCE) by group of items of consumption
49. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी	T-56	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure class
50. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९९० आणि १९९८	T-57	Economic census 1990 and 1998 at a glance
51. प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या	T-58	Number of enterprises and persons usually working according to major industry groups
52. प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची संख्या व कामगारांची संख्येनुसार टक्केवारी	T-59	Percentage share of important industry division in number of enterprise and number of persons employed
53. दोन अंकी महत्वाच्या उद्योग गटानुसार कामगारांची संख्या आणि प्रति कामगार स्थूल मुल्यवृद्धी	T-60	Number of persons employed per enterprise and gross value added per worker according to important two digit industry divisions
आलेख	पृष्ठ क्रमांकानंतर After Page No.	Graphs
1. लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)	10	Population and literacy rate (As per population census)
2. राज्य उत्पन्न	20	State Income
3. राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी	20	Sectoral Composition of State Income
4. दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न	20	<i>Per capita</i> State and National Income
5. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक	24	All-India wholesale price index numbers
6. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	26	Consumer price index numbers for industrial workers
7. महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	26	Consumer price index numbers for urban & rural Maharashtra
8. कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार	30	Factories and factory employment
9. अन्नधान्य उत्पादन	46	Foodgrains production
10. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	48	Index numbers of agricultural production
11. सहकारी संस्थांची वाढ	70	Growth of co-operative societies
12. प्राथमिक कृषि पत संस्थानी वितरित केलेल्या कर्जांची स्थिती	72	Position of advances disbursed by primary agricultural credit societies
13. विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर	78	Total electricity generation and consumption

आकृती	पृष्ठ क्रमांक Page No.	FIGURE
3.1. १९६०-६१ व १९९९-२००० या वर्षातील राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी	17	Sectoral Composition of State income for the years 1960-61 & 1999-2000
3.2. राष्ट्रीय/राज्य उत्पन्नाच्या वार्षिक वृद्धीदरातील कल	17	Growth (Annual) path for National Income and State income
3.3. १९९९-२००० मधील राष्ट्रीय व राज्य उत्पन्नाची (चालू किंमतीनुसार) क्षेत्रवार विभागणी	19	Sectoral Composition of National income and State income (at current prices) in 1999-2000
6.1. तालुका पर्जन्यमापन केंद्रनिहाय झालेल्या पावसाची केंद्रामधील सरासरी पर्जन्यमानाशी शेकडा प्रमाणानुसार केंद्राची वर्गवारी	42	Distribution of taluka rainfall measurement centres according to centerwise percentage of rainfall to normal rainfall
8.1. महाराष्ट्र व भारतातील एकूण विजेचा दरडोई वापर	79	Per capita total consumption of electricity for Maharashtra & India
9.1. भारताच्या निव्वळ मूल्यवृद्धीत प्रमुख राज्यांचा हिस्सा (वाउपा १९९८-९९)	86	Share of major States in net value added in India (ASI 1998-99)
9.2. भारताच्या एकूण उत्पादन मूल्यात किंवा मूल्यवृद्धीत किंवा दोन्हीत महाराष्ट्राचा २५ टक्क्यांपेक्षा जास्त हिस्सा असलेले उद्योग गट (वाउपा १९९८-९९)	87	Industry groups having more than 25 per cent share of Maharashtra in the total value of output or value added or both in India (ASI 1998-99)
9.3. मूल्यवृद्धीनुसार महाराष्ट्रातील उद्योगांची रचना	88	Composition of industries in Maharashtra by value added
9.4. महाराष्ट्रातील रथूल उत्पादनामध्ये प्रमुख उद्योग गटांचा हिस्सा (वाउपा १९९८-९९)	89	Share of major industry groups in gross output in Maharashtra (ASI 1998-99)
10.1. (i) दर १०० चौ.कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी	102	(i) Road length (k.m.) per 100 sq. k.m. geographical area
(ii) दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या		(ii) Number of motor vehicles on road per lakh of population
11.1. राज्यातील शिक्षणाची वाढ	111	Growth of education in the State
12.1. (i) नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित महाराष्ट्र राज्यातील व भारतातील मृत्यूदर	121	(i) Death rate based on sample registration scheme in Maharashtra State and India
(ii) नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित महाराष्ट्र राज्यातील व भारतातील बालमृत्यू दर		(ii) Infant mortality rates based on sample registration scheme in Maharashtra State and India
13.1. (i) राज्यातील तांदळाचे नियतन आणि उचल	140	(i) Allotment and offtake of rice in the State
(ii) राज्यातील गव्हाचे नियतन आणि उचल		(ii) Allotment and offtake of wheat in the State

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1999-2000* (6)	Item (1)
1. भौगोलिक क्षेत्र - (हजार चौ.कि.मी.)	306	308	308	308	308	Geographical Area - (Thousand Sq.Km)
2. प्रशासकीय रचना -						Administrative Set up -
महसूली विभाग	4	4	6	6	6	Revenue Divisions
जिल्हे	26	26	28	31	35	Districts
तहसील	229	235	301	303	326	Tahsils
वस्ती असलेली गावे	35,851	35,778	39,354	40,412	41,251	Inhabited villages
वस्ती नसलेली गावे	3,016	2,883	2,479	2,613	2,613	Un-Inhabited villages
शहरे	266	289	307	336	336	Towns
3. जनगणनेनुसार लोकसंख्या-(हजारात)	(1961)	(1971)	(1981)	(1991)	(1-3-2000)*	Population as per Census - (In thousand)
एकूण	39,554	50,412	62,784	78,937	91,116	Total
पुरुष	20,429	26,116	32,415	40,826	47,017	Males
स्त्रिया	19,125	24,296	30,369	38,111	44,099	Females
ग्रामीण	28,391	34,701	40,791	48,395	52,747	Rural
नागरी	11,163	15,711	21,993	30,542	38,369	Urban
अनुसूचित जाती	2,227	3,177	4,480	8,758	N.A.	Scheduled Castes
अनुसूचित जमाती	2,397	3,841	5,772	7,318	N.A.	Scheduled Tribes
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	129	164	204	257	296	Density of population (Per Sq.Km)
साक्षरता प्रमाण (टक्के)	35.1	45.8	57.1	64.9	@@74.9	Literacy rate (Percentage)
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	936	930	937	934	938	Sex ratio (Females per thousand males)
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	28.22	31.17	35.03	38.69	42.11	Percentage of urban population
4. राज्य उत्पन्न - (चालू किंमतीनुसार)						State Income - (At current prices)
(१९९३-९४ च्या मालिकेप्रमाणे)						(As per 1993-94 series)
राज्य उत्पन्न (कोटी रुपये)	1,889	4,738	16,480	60,143	2,12,216+	State Income (Crore Rs.)
प्राथमिक क्षेत्र (कोटी रुपये)	649	1,137	4,104	13,191	36,459+	Primary Sector (Crore Rs.)
द्वितीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	486	1,526	5,531	19,875	63,984+	Secondary Sector (Crore Rs.)
तृतीय क्षेत्र (कोटी रुपये)	754	2,075	6,845	27,077	1,11,773+	Tertiary Sector (Crore Rs.)
दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	484	957	2,647	7,696	23,398+	Per capita State income (Rs.)
5. कृषि - (क्षेत्र हजार हेक्टर्स मध्ये)					(1998-99)	Agriculture— (Area in thousand hectares)
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	17,878	17,668	18,299	18,565	17,732	Net area sown
पिकांखालील एकूण क्षेत्र	18,823	18,737	19,642	21,859	22,155	Gross cropped area
एकूण सिंचित क्षेत्र	1,220	1,570	2,415	3,319	3,630	Gross irrigated area
एकूण सिंचित क्षेत्राचे एकूण पिकांखालील क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	6.5	8.4	12.3	15.2	16.4	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
6. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र -						Area under principal crops-
(हजार हेक्टर्स मध्ये)						(In thousand hectares)
तांदूळ	1,300	1,352	1,459	1,597	1,520	Rice
गहू	907	812	1,063	867	1,049	Wheat
ज्वारी	6,284	5,703	6,469	6,300	5,191	Jowar
बाजरी	1,635	2,039	1,534	1,940	1,736	Bajri
एकूण तृणधान्ये	10,606	10,320	10,976	11,136	10,036	All cereals
एकूण कडधान्ये	2,349	2,566	2,715	3,257	3,606	All pulses
एकूण अन्नधान्ये	12,955	12,886	13,691	14,393	13,642	All foodgrains

अस्थायी/Provisional

प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates

आधार: अंदाजित लोकसंख्या, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली/Source : Projected population Registrar General of India, New Delhi

@ राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ५५ व्या फेरीच्या आधारावर अंदाजित /Estimated, based on 55th round of National Sample Survey

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1999-2000* (6)	Item (1)
ऊस क्षेत्र	155	204	319	536	686	Sugarcane Area
ऊस तोडणी क्षेत्र	N.A.	167	258	442	590	Sugarcane Harvested area
कापूस	2,500	2,750	2,550	2,721	3,254	Cotton
भुईमूग	1,083	904	695	864	540	Groundnut
7. प्रमुख पिकांचे उत्पादन - (हजार टनात)						Production of principal crops- (In thousand tonnes)
तांदूळ	1,369	1,662	2,315	2,344	2,559	Rice
गहू	401	440	886	909	1,436	Wheat
ज्वारी	4,224	1,557	4,409	5,929	4,693	Jowar
बाजरी	489	824	697	1,115	1,734	Bajri
एकूण तृणधान्ये	6,755	4,737	8,647	10,740	10,491	All cereals
एकूण कडधान्ये	989	677	825	1,441	2,209	All pulses
एकूण अन्नधान्ये	7,744	5,414	9,472	12,181	12,699	All foodgrains
ऊस	10,404	14,433	23,706	38,154	51,340	Sugarcane
कापूस (रुई)	288	82	208	319	527	Cotton (lint)
भुईमूग	800	586	451	979	572	Groundnut
8. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक @ -				136.5	162.4	Index number of agricultural production @ -
9. कृषि गणना-		(1970-71)	(1980-81)	(1985-86)	(1990-91)	Agricultural Census—
वहित खातेदारांची संख्या (हजारात)		4,951	6,863	8,101	9,470	Number of operational holdings (In thousand)
वहितीचे क्षेत्र (हजार हेक्टर्स मध्ये)		21,179	21,362	21,352	20,925	Area of operational holdings (In thousand he)
वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)		4.28	3.11	2.64	2.21	Average size of operational holdings (Hecta)
10. पशुधन गणना-	(1961)	(1966)	(1978)	(1987)	(1997)*	Livestock Census—
एकूण पशुधन (हजारात)	26,048	25,449	29,642	34,255	39,793	Total livestock (In thousand)
एकूण कोबड्या-बदके (हजारात)	10,577	9,902	18,791	24,839	34,984	Total poultry (In thousand)
ट्रॅक्टर	1,427	3,274	12,917	34,529	79,893	Tractor
11. वन क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	63,544	62,311	64,222	63,798	61,916	Forest Area (Sq.Km.)
12. कारखाने- @@	(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(1999)	Factories- @@
चालू कारखाने	8,010	9,803	15,170	23,410	28,678	Working Factories
सरासरी दैनिक रोजगार (हजारात)	746	952	1,177	1,163	1,232	Average daily employment (In thousand)
दर लाख लोकसंख्येमागे रोजगार	1,886	2,031	1,958	1,483	1,361	Employment per lakh of population
13. वीज- (दशलक्ष कि.वॅ. तास)						Electricity— (Million KWH)
एकूण उत्पादन	3,268	9,134	18,751	37,311	63,312	Total generation
एकूण वापर	2,720	7,650	14,034	30,775	48,904	Total consumption
औद्योगिक वापर	1,853	5,312	8,130	14,706	19,522	Industrial consumption
कृषि वापर	15	356	1,723	6,604	10,668	Agricultural consumption
घरगुती वापर	260	732	1,779	5,065	10,666	Domestic consumption

*अस्थायी / Provisional

@ पाया:- त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ = १०० / Base:- Triennial Average 1979-82=100

@@ कारखाना अधिनियम, १९४८ खालील / Covered under Factories Act, 1948.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1999-2000* (6)	Item (1)
बैंका(अनुसूचित वाणिज्यिक)		(June 1971)	(June 1981)	(June 1991)	(March 2000)	Banking—(Scheduled Commercial)
बैंक कार्यालये	N.A.	1,471	3,627	5,591	6,216	Banking offices
बैंक कार्यालये असलेली गावे	N.A.	450	1,355	2,749	2,414	Villages having banking offices
शिक्षण—					(2000-01)@@	Education—
प्राथमिक शाळा	34,594	45,143	51,045	57,744	66,050	Primary schools
विद्यार्थी (हजारात)	4,178	6,229	8,392	10,424	12,320	Enrolment (In thousand)
माध्यमिक शाळा(उच्च माध्यमिक सह)	2,468	5,339	6,119	9,972	15,325	Secondary schools (Incl. Higher Secondary)
विद्यार्थी (हजारात)	858	1,936	3,309	5,794	9,111	Enrolment (In thousand)
आरोग्य —		(1971)	(1981)	(1991)	(1999)	Health—
रुग्णालये	N.A.	299	530	768	887	Hospitals
दवाखाने	N.A.	1,372	1,776	1,896	1,396	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा @	N.A.	88	114	144	98	Beds per lakh of population @
जन्मदर@ (**)	34.7	32.2	28.5	26.2	21.1	Birth rate @ (**)
मृत्युदर@ (**)	13.8	12.3	9.6	8.2	7.5	Death rate @ (**)
बाल मृत्युदर@ (+)	86	105	79	60	48	Infant mortality rate @ (+)
वाहतूक —						Transport—
रेल्वे मार्गाची लांबी (किलोमीटर)	5,056	5,226	5,233	5,434	5,396	Railway route length (Kilometer)
† रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर)						Road length (Kilometer) †
एकूण	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	2,13,951	Total
पृष्ठांकित	24,852	35,853	66,616	1,32,048	1,76,937	Surfaced
मोटर वाहने (हजारात)	100	312	805	2,641	6,113	Motor vehicles (In thousand)
सहकार —						Co-operation —
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	21,400	20,420	18,577	19,565	20,529	Primary agricultural credit societies
सभासद (हजारात)	2,170	3,794	5,416	7,942	9,750	Membership (In thousand)
एकूण सहकारी संस्था	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,52,745	Total No. of Co-op. societies
एकूण सभासद (हजारात)	4,191	8,581	14,783	26,903	41,327	Total membership (In thousand)
खेळते भांडवल (कोटी रु.)	291	1,490	5,210	24,283	86,167	Working capital (Rs. in crore)
स्थानिक स्वराज्य संस्था —						Local bodies —
जिल्हा परिषदा	25	25	25	29	33	Zilla Parishads
ग्रामपंचायती	21,636	22,300	24,281	25,827	27,627	Gram Panchayats
पंचायत समित्या	295	296	296	298	320	Panchayat Samitis
नगर परिषदा	219	221	220	228	228	Municipal Councils
महानगरपालिका	3	4	5	11	15	Municipal Corporations
कटक मंडळे	7	7	7	7	7	Cantonment Boards

* अस्थायी/Provisional N.A.--उपलब्ध नाही/Not available

@ नमुना नोंदणी पाहणीनुसार/As per Sample Registration Scheme.

(**) प्रति हजार लोकसंख्येमागे/Per thousand population.

(+) प्रति हजार जिवित जन्मांमागे/Per thousand live births.

† जिल्हा परिषद व सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या देखभालीखालील रस्ते/Roads maintained by Z.P. and P.W.D.

@ @ अंदाजित/Estimated

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (१९९१)						Population (1991)
1. एकूण लोकसंख्या	हजारात	78,937	8,46,303*	9.3	In thousand	Total population
(१) पुरुष	..	40,826	4,39,230*	9.3	..	(i) Males
(२) स्त्रिया	..	38,111	4,07,072*	9.4	..	(ii) Females
1.2. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	48,395	6,28,692*	7.7	In thousand	(a) Rural population
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	61.31	74.29	...	Per cent	(b) Percentage of rural population to total population
1.3. (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	30,542	2,17,611*	14.0	In thousand	(a) Urban population
(ब) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	38.69	25.71	...	Per cent	(b) Percentage of urban population to total population
1.4. स्त्री-पुरुष प्रमाण (१९९१)	दर हजार पुरुषां-मागे स्त्रियांची संख्या	934	927@*	...	Females per thousand males	Sex ratio (1991)
1.5. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९८१-९१)	टक्के	25.73	23.85	...	Per cent	Percentage growth of population during 1981-91
1.6. साक्षरता प्रमाण	टक्के	64.87	52.21	...	Per cent	Literacy rate
1.7. (अ) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या (१९९१)	हजारात	16,076	2,05,982@*	7.8	In thousand	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes (1991)
(ब) वरील लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	20.37	24.56@*	...	Per cent	(b) Percentage of above population to total population
1.8. (अ) एकूण काम करणारे (१९९१)	हजारात	33,910	3,14,131@*	10.8	In thousand	(a) Total workers (1991)
(ब) एकूण काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	42.96	37.46@*	...	Per cent	(b) Percentage of workers to total population
1.9. भौगोलिक क्षेत्र (१९९१)	लाख चौ.कि.मी.	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq. Km.	Geographical area (1991)
2. कृषि† (१९९६-९७)						Agriculture† (1996-97)
2.1. निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,876	1,42,819	12.5	Thousand hectares	Net area sown
2.2. पिकाखालील एकूण क्षेत्र	..	21,662	1,89,543	11.4	..	Gross cropped area
2.3. एकूण सिंचित क्षेत्र	..	3,605	73,275	4.6	..	Gross irrigated area
2.4. एकूण सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकाखालील क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	16.6	38.7	...	Per cent	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
2.5. प्रमुख पिकाखालील क्षेत्र (१९९६-९७ ते १९९८-९९ या वर्षाची सरासरी)						Area under principal crops (average for years 1996-97 to 1998-99)
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	1,479	43,826	3.4	Thousand hectares	(i) Rice
(२) गहू	..	854	26,662	3.2	..	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	..	5,322	10,737	49.6	..	(iii) Jowar
(४) बाजरी	..	1,793	9,642	18.6	..	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	..	9,993	1,01,216	9.9	..	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	..	13,359	1,24,261	10.8	..	(vi) All foodgrains (cereals and pulses)
(७) ऊस क्षेत्र	..	590	...	...	..	(vii) Sugarcane Area
तोडणी क्षेत्र	..	502	4,060	12.4	..	Harvested Area
(८) कापूस	..	3,141	9,092	34.5	..	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	..	550	7,419	7.4	..	(ix) Groundnut

† अस्थायी/Provisional. @* जम्मू व काश्मीर सोडून/Excluding Jammu and Kashmir.

* जम्मू व काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Mahara- shtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन गणना						Livestock census
3.1. एकूण पशुधन (१९९२)	हजारात	36,393	4,70,830	7.7	In thousand	Total livestock (1992)
3.2. ट्रॅक्टरस (१९९२)	हजारात	46	1,222	3.8	In thousand	Tractors (1992)
3.3. सिद्धनाकरिता वापरलेली इजिने व पंप (१९९२)	हजारात	1,189	11,393	10.4	In thousand	Oil engines with pumps for irrigation purposes (1992)
4. वने						Forests
4.1. एकूण वन क्षेत्र* (१९९७)	चौ. कि.मीटर	63,842	7,65,210	8.3	Sq. km.	Total forest area* (1997)
5. उद्योग*						Industry*
5.1. कारखाने—						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९९८)	संख्या	28,949	2,55,837	11.3	Number	(a) Working factories (1998)
(ब) दैनिक सरासरी रोजगार (१९९८)	हजारात	1,302	10,716	12.2	In thousand	(b) Average daily employment (1998)
6. वीज* (१९९८-९९)						Electricity* (1998-99)
6.1. एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ. तास	57,973	4,48,563	12.9	Million kwh.	Total generation
6.2. एकूण वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	51,695	3,12,401	16.5	Million kwh.	Total consumption
6.3. (अ) औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	18,099	1,06,032	17.1	Million kwh.	(a) Industrial consumption
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	35.0	33.9	...	Per cent	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) (मार्च २०००)	संख्या	6,216	65,521	9.5	Number	Banking offices (Scheduled commercial) (March 2000)
2. बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) असलेली शहरे व गावे (मार्च १९९३)	संख्या	2,750	37,724	7.3	Number	Towns and villages having banking offices (Scheduled commercial) (March 1993)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९९९-२०००)						State/National Income (1999-2000)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	2,12,216†	15,90,301**	13.3	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	23,398†	16,047**	...	Rs.	Per capita income at current prices
8.3. घटक उत्पादन मूल्यानुसार स्थूल उत्पन्न	कोटी रुपये	2,40,224†	17,86,459**	13.4	Crore Rs.	Gross Domestic Product (GDP) at factor cost
8.4. दरडोई स्थूल उत्पन्न	रुपये	26,486†	18,027**	...	Rs.	Per Capita (GDP)

* अस्थायी/Provisional.

† प्रारंभिक अंदाज.

** शीघ्र अंदाज.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक /

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. कि.मी.) Geo-graphical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्या (लाखात) population (In lakh)	लोकसंख्येची घनता Density of population	नागरी लोकसंख्येची एकूण टक्केवारी Percentage of urban population to total population	राज्याच्या लोकसंख्येची भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के) Decennial growth rate of population (per cent)	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of scheduled castes and scheduled tribes to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांची टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1981-91)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1. आंध्र प्रदेश	2.75	665.08	242	26.89	7.93	24.20	972	22.24	42.77	65.13
2. अरुणाचल प्रदेश	0.84	8.65	10	11.10	2.67	24.24	859	64.13	45.22	64.05
3. आसाम	0.78	224.14	286	12.80	0.10	36.83	923	20.23	31.20	54.45
4. बिहार	1.74	863.74	497	13.14	10.30	23.54	911	22.22	29.66	74.44
5. दिल्ली	0.01	94.21	6,352	89.93	1.12	51.45	827	19.05	31.51	1.96
6. गोवा	0.04	11.70	316	34.49	4.93	21.19	967	2.11	32.59	22.24
7. गुजरात	1.96	413.10	211	34.49	0.14	16.08	934	22.32	34.12	47.74
8. हरियाणा	0.44	164.64	372	24.63	1.96	27.41	865	19.75	28.66	53.42
9. हिमाचल प्रदेश	0.56	51.71	93	8.69	0.62	20.79	976	29.56	34.41	53.17
10. जम्मू व काश्मीर	2.22	77.19	N.A.	N.A.	N.A.	28.92	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
11. कर्नाटक	1.92	449.77	235	30.92	5.36	21.12	960	20.64	38.45	57.79
12. केरळ	0.39	290.99	749	26.39	3.47	14.32	1,036	11.02	28.53	34.29
13. मध्य प्रदेश	4.43	661.81	149	23.18	7.89	26.84	931	37.81	37.67	66.22
14. महाराष्ट्र	3.08	789.37	257	38.69	9.41	25.73	934	20.37	39.29	54.51
15. मणिपूर	0.22	18.37	82	27.52	0.22	29.29	958	36.43	38.55	62.57
16. मेघालय	0.22	17.75	79	18.60	0.21	32.86	955	86.04	40.32	64.08
17. मिझोराम	0.21	6.90	33	46.10	0.08	39.70	921	94.85	42.09	55.62
18. नागालँड	0.17	12.10	73	17.21	0.14	56.08	886	87.70	42.29	73.38
19. ओरिसा	1.56	316.60	203	13.38	3.78	20.06	971	38.41	32.78	63.75
20. पंजाब	0.50	202.82	403	29.55	2.42	20.81	882	28.31	30.07	53.82
21. राजस्थान	3.42	440.06	129	22.88	5.25	28.44	910	29.73	31.62	55.97
22. सिक्कीम	0.07	4.06	57	9.10	0.05	28.47	878	28.29	40.45	63.97
23. तामिळनाडू	1.30	558.59	429	34.15	6.66	15.39	974	20.21	40.81	56.05
24. त्रिपुरा	0.10	27.57	263	15.30	0.33	34.30	945	47.31	29.09	57.43
25. उत्तर प्रदेश	2.94	1391.12	473	19.84	16.59	25.48	879	21.25	29.73	66.66
26. पश्चिम बंगाल	0.89	680.78	767	27.48	8.12	24.73	917	29.22	30.23	49.74
भारत*	32.87	8463.03	@ 274	@ 25.73	@ 100.00	23.85	@ 927	@ 24.56	@ 34.18	@ 58.99

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

@ जम्मू आणि काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA

काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers' participa- tion rate	मानव विकासाबाबतचे मूलभूत निर्देशक Basic Indicators of Human Development								दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in primary and secondary schools per thousand population	दर शेतकऱ्यामागे निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर) Net area sown per cultivator (Hectare) (P)	State
	साक्षरतेची टक्केवारी†† Literacy percentage			जन्नाच्या वेळची आयुर्मर्यादा (वर्षे) Life expectancy at birth (years)	जन्म दर Birth rate (P)	मृत्यू दर Death rate (P)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (P) @@	चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)			
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total								
(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991- 95)	(1999)	(1999)	(1999)	(1998-99)	(30.9.98)	(1996-97)	Reference year or date
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(1)
34.32	55.13	32.72	44.09	61.8	21.7	8.2	66	13,853	170	1.4	Andhra Pradesh
37.49	51.45	29.69	41.59	NA	22.3	6.0	43	12,929	194	0.8	Arunachal Pradesh
21.61	61.87	43.03	52.89	55.7	27.0	9.7	76	8,700	217	0.8	Assam
14.86	52.49	22.89	38.48	59.3	30.4	9.1	66	5,923	145	0.7	Bihar
7.36	82.01	66.99	75.29	NA	19.4	4.8	31	27,693	207	1.3	Delhi
20.52	83.64	67.09	75.51	NA	14.3	7.2	21	NA	158	2.5	Goa
25.96	73.13	48.64	61.29	61.0	25.4	7.9	63	18,792	197	2.0	Gujarat
10.76	69.10	40.47	55.85	63.4	26.8	7.7	68	19,773	177	2.0	Haryana
34.81	75.36	52.13	63.86	64.5	23.8	7.3	62	12,692	190	0.5	Himachal Pradesh
NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	10,272	152	NA	Jammu & Kashmir
29.39	67.26	44.34	56.04	62.5	22.3	7.7	58	15,889	193	1.8	Karnataka
15.85	93.62	86.17	89.81	72.9	18.0	6.4	14	17,756	173	2.2	Kerala
32.68	58.42	28.85	44.20	54.7	30.7	10.6	91	10,147	200	1.5	Madhya Pradesh
33.11	76.56	52.32	64.87	64.8/	21.1	7.5	48	20,644	217	1.8	Maharashtra
38.96	71.63	47.60	59.89	NA	18.6	5.4	25	10,599	179	0.4	Manipur
34.93	53.12	44.85	49.10	NA	28.7	9.1	56	10,607	187	0.5	Meghalaya
43.52	85.61	78.60	82.27	NA	17.0	5.5	19	NA	224	0.6	Mizoram
37.96	67.62	54.75	61.65	NA	NA	NA	NA	NA	187	0.7	Nagaland
20.79	63.09	34.68	49.09	56.5	24.1	10.6	97	8,719	181	1.3	Orissa
4.40	65.66	50.41	58.51	67.2	21.5	7.4	53	20,834	161	2.1	Punjab
27.40	54.99	20.44	38.55	59.1	31.1	8.4	81	11,045	198	2.0	Rajasthan
30.41	65.74	46.69	56.94	NA	21.6	5.8	49	NA	217	1.0	Sikkim
29.89	73.75	51.33	62.66	63.3	19.3	8.0	52	17,525	194	1.0	Tamil Nadu
13.76	70.58	49.65	60.44	NA	17.0	5.7	42	9,187	182	0.9	Tripura
12.32	55.73	25.31	41.60	56.8	32.1	10.5	84	9,261	127	0.8	Uttar Pradesh
11.25	67.81	46.56	57.70	62.1	20.7	7.1	52	12,961	165	0.9	West Bengal
@ 22.25	@ 64.13	@ 39.29	@ 52.21	@ 60.3	† 26.1	‡ 8.7	‡ 70	14,712	174	@ 1.3	India*

@@ त्रैवार्षिक (१९९५-९७) सरकती सरासरी/Three year (1995-97) moving average.

(P) — अस्थायी/Provisional.

@ जम्मू व काश्मीर वगळून / Excluding Jammu and Kashmir.

† जम्मू व काश्मीर, नागालँड वगळून / Excluding Jammu and Kashmir, Nagaland.

†† साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे./The literacy rates relate to the population aged seven and above.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक—चालू

राज्य	दर हेक्टरी उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि. ग्रॅ.) Foodgrains production per capita (Kg.)	पिकांखालील दर हेक्टर क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि. ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या-कज घेणाऱ्या समासदाची एकूण समासदाशी टक्केवारी Primary agricul- tural co- operative credit societies- percentage of borrow- ing members to total members	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार (सख्या) Average daily factory employ- ment per lakh of population (No.) (P)
	एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस Sugarcane					
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक (1)	त्रैवार्षिक सरासरी-Triennial average (1996-97 to 1998-99)					(1998-99)	(1999- 2000)	(1996-97)	(1993-94)	(1998)
	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)
1. आंध्र प्रदेश	2,272	468	1,869	248	75,871	191.5	157.99	43.1	40	1,209
2. अरुणाचल प्रदेश	1,121	985	1,116	NA	NA	159.7	2.53	15.0	NA	NA
3. आसाम	1,334	555	1,299	77	40,624	131.8	27.66	14.4	6	394
4. बिहार	1,584	757	1,499	NA	42,783	130.2	97.19	46.0	48	550
5. दिल्ली	804	571	798	NA	NA	3.0	416.96	NA	NA	2,094
6. गोवा	2,624	837	2,361	NA	40,741	104.3	44.12	21.8	22	2,049
7. गुजरात	1,567	714	1,376	360	69,852	116.1	87.77	33.1	41	1,828
8. हरियाणा	2,961	1,006	2,750	319	56,596	614.9	148.47	78.8	48	NA
9. हिमाचल प्रदेश	1,700	351	1,643	213	26,856	224.5	39.43	18.6	NA	NA
10. जम्मू व काश्मीर	1,647	554	1,608	0	31,500	154.0	58.23	41.5	NA	NA
11. कर्नाटक	1,572	367	1,283	263	88,284	192.6	103.11	23.4	15	1,867
12. केरळ	1,802	749	1,740	279	76,969	21.5	69.99	15.4	37	1,413
13. मध्य प्रदेश	1,056	687	1,064	150	36,740	250.1	47.19	25.8	33	789
14. महाराष्ट्र	1,052	549	927	136	82,329	140.6	88.87	14.5	24	1,456
15. मणिपूर	2,278	NA	2,639	227	32,889	157.8	91.98	36.9	NA	NA
16. मेघालय	1,403	1,340	1,406	124	23,000	78.3	16.28	18.4	17	NA
17. मिझोराम	1,692	1,301	1,671	470	6,120	148.8	9.39	8.3	8	NA
18. नागालँड	1,220	808	1,187	267	50,811	169.1	3.54	29.7	NA	NA
19. ओरिसा	1,176	351	1,064	296	60,251	162.5	43.83	27.5	8	422
20. पंजाब	3,753	725	3,708	290	63,407	978.0	184.57	94.1	60	1,948
21. राजस्थान	1,206	541	993	271	49,473	243.2	39.49	32.6	22	838
22. सिक्कीम	1,351	871	1,344	NA	NA	164.5	6.19	11.3	14	NA
23. तामिळनाडू	2,498	442	2,121	266	1,14,103	164.7	162.92	51.8	39	NA
24. त्रिपुरा	2,031	574	1,983	232	45,385	135.0	19.45	13.1	9	810
25. उत्तर प्रदेश	2,206	863	2,024	141	59,297	238.2	125.38	66.8	51	NA
26. पश्चिम बंगाल	2,226	686	1,993	213	73,011	188.5	135.97	27.5	40	NA
भारत*	1,800	611	1,588	234	68,467	205.5	95.33	38.7	37	1,121

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

(P) = अस्थायी/Provisional.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA—contd.

उद्योगातील दरडोई स्थूल उत्पादन (रुपये) Per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)	विजेचा दरडोई घरगुती वापर (कि. वॅ. ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि वॅ. ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P) @	दर लाख लोकसंख्ये- मागे मोटार वाहने (संख्या) Motor vehicles per lakh of popula- tion (No.)	दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर) Total road length per hundred sq. km. of area (Km.) **	दर लाख लोकसंख्येमागे दर शंभर रास्त भावाच्या / शिधावाटप दुकानाची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका Scheduled commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये- मागे बँक कार्यालयाची संख्या Number of banking offices per lakh of popula- tion (No.)	दरडोई दिलेले कर्ज (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दरडोई दिलेले कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(1998-99)	(1998-99)	(1998-99)	(1998-99)	(31-3-97)	(31-3-97)	(2001)	(31-3- 2000)	(31-3- 2000)	(31-3- 2000)	Reference year or date
(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(42)	(1)
6,574	1,051	70.55	86.36	3,833	65	53	6.8	6,151	3,912	Andhra Pradesh
NA	NA	60.72	9.13	1,963	17	94	5.8	4,493	744	Arunachal Pradesh
3,172	610	28.38	43.35	1,502	87	123	4.7	3,233	1,018	Assam
1,111	323	10.92	81.80	1,493	51	57	5.0	3,685	830	Bihar
11,134	1,761	310.20	129.74	23,098	1,792	22	9.8	63,316	48,697	Delhi
33,431	7,643	163.03	431.03	16,715	225	37	19.4	38,803	9,375	Goa
23,969	4,001	80.34	241.79	8,166	46	29	7.5	9,839	4,905	Gujarat
17,368	2,807	103.54	96.65	5,620	64	39	7.5	8,586	3,555	Haryana
6,568	1,365	84.07	166.08	2,166	54	58	11.6	9,181	2,102	Himachal Pradesh
1,480	159	86.46	47.12	2,356	10	29	8.1	8,688	3,520	Jammu and Kashmir
9,117	1,832	65.53	87.61	5,072	75	39	9.0	8,784	5,360	Karnataka
6,563	1,296	132.94	104.76	4,318	375	44	10.0	12,059	5,100	Kerala
3,619	573	58.22	88.52	3,395	45	31	5.6	3,854	1,894	Madhya Pradesh
17,954	3,512	110.85	202.02	5,133	73	50	6.8	16,776	14,057	Maharashtra
322	247	35.99	8.02	2,863	49	76	3.4	1,825	665	Manipur
195	31	56.15	33.00	2,179	38	155	7.3	5,774	908	Meghalaya
NA	NA	87.47	1.19	2,362	23	104	8.2	3,332	810	Mizoram
408	45	45.99	12.46	7,090	111	21	4.1	4,543	701	Nagaland
3,063	587	48.91	77.45	2,084	169	68	6.2	3,549	1,411	Orissa
13,232	2,132	153.23	297.39	9,215	128	59	10.6	16,381	6,397	Punjab
4,561	685	50.84	94.72	3,908	38	35	6.2	4,434	2,070	Rajasthan
NA	NA	92.45	28.30	1,932	26	155	8.2	9,111	1,258	Sikkim
12,565	2,230	86.86	189.27	5,290	159	44	7.7	9,049	7,963	Tamil Nadu
385	77	38.48	14.29	1,074	140	36	4.7	3,331	860	Tripura
3,533	638	41.02	36.33	1,979	87	45	5.2	4,809	1,322	Uttar Pradesh
4,375	879	57.59	80.11	1,774	85	26	5.6	7,661	3,460	West Bengal
8,037	1,495	67.91	108.78	3,912	75	46	6.6	8,236	4,698	India*

(P) — अस्थायी/Provisional.

@ यात नॉनयुटीलीटीच्या स्वनिर्मितीचा समावेश आहे./This includes self generation of non-utilities.

** सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, पाटबंधारे विभाग व वन विभाग यांच्याकडील रस्त्यांचा समावेश आहे.

This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department.

भाग एक
पाहणी
PART I
SURVEY

१. स्थूल आढावा

1. GENERAL APPRAISAL

देशातील आर्थिक स्थिती

राष्ट्रीय उत्पन्न

१.१. पूर्वानुमानानुसार २०००-२००१ या चालू वर्षात भारतातील देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचा स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार वृद्धिदर ६.० टक्के इतका अपेक्षित आहे. हा दर १९९९-२००० मध्ये ६.४ टक्के, तर १९९८-९९ मध्ये ६.६ टक्के इतका होता. देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर प्राथमिक क्षेत्रात (कृषि व संलग्न सेवा) ०.९ टक्के, द्वितीय क्षेत्रात (उद्योग क्षेत्रासह) ६.६ टक्के व तृतीय क्षेत्रात (सेवा क्षेत्रासाठी) ८.३ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. चालू किंमतीनुसार १९९९-२००० मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न १७,८६,४५९ कोटी रुपये आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न) १५,९०,३०९ कोटी रुपये होईल असा अंदाज आहे. १९९९-२००० मध्ये दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १६,०४७ रुपये इतके अंदाजित आहे.

मोसमी पाऊस

१.२. पर्जन्यमान व प्रसार या दोहोंच्या दृष्टीने २००० हे वर्ष चांगल्या मोसमी पावसाचे सलग तेरावे वर्ष होते. देशभरातील मोसमी पाऊस दीर्घकालीन सरासरी पर्जन्यमानाच्या ९२ टक्के होता. देशातील हवामानशास्त्र विषयक ४२४ जिल्ह्यांपैकी १४२ जिल्ह्यांत अपुरा म्हणजे दीर्घकालीन सरासरी पर्जन्यमानाच्या ८० टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. अपुरा पाऊस पडलेल्या जिल्ह्यांची संख्या जास्त असलेल्या राज्यांमध्ये मध्य प्रदेश, राजस्थान, गुजरात, उत्तर प्रदेश, हरियाणा इ. राज्यांचा समावेश होता. अपुरा पाऊस पडलेल्या या १४२ जिल्ह्यांपैकी ७१ जिल्ह्यांमध्ये सलग दोन वर्षे अपुरा पाऊस पडला. जरी सरासरी पर्जन्यमानाच्या आधारे हा मान्यून हंगाम चांगला झाला असला तरी अवेळी आणि प्रतिकूल पावसाने देशातील एका भागास पुराचे तर दुसऱ्या भागास दुष्काळाचे स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे कृषि उत्पादनाचे भवितव्य तितकेसे चांगले नाही.

कृषि उत्पादन

१.३. अन्नधान्याचे उत्पादन १९९९-२००० मधील विक्रमी २०.८९ कोटी टनांवरून २०००-२००१ मध्ये १९.९ कोटी टनांवर घसरण्याची शक्यता आहे. तेलबियांचे उत्पादन १.८६ कोटी टन अपेक्षित असून ते आधीच्या वर्षातील २.०९ कोटी टनांच्या तुलनेत ११.० टक्क्यांनी कमी असेल. कापसाचे उत्पादन १.३२ कोटी गासड्या इतके

Economic situation in the country

National Income

1.1. As per the advance estimates, during the current year 2000-2001, the growth rate of Gross Domestic Product (GDP) for the country at constant (1993-94) prices is expected to be at 6.0 per cent as against 6.4 per cent achieved in 1999-2000 and 6.6 per cent in 1998-99. The sectoral growth rates of GDP for the year 2000-2001 are estimated to be 0.9 per cent for Primary Sector (Agriculture and allied activities), 6.6 per cent for Secondary Sector (including Industries) and 8.3 per cent for Tertiary Sector (Service Sector). In 1999-2000 at current prices, the GDP is estimated at Rs. 17,86,459 crore and the Net National Product (i.e. National Income) at Rs. 15,90,301 crore. The per capita National Income during 1999-2000 is estimated at Rs. 16,047.

Monsoon

1.2. The year 2000 was the thirteenth successive normal monsoon year in terms of both quantum and distribution of rainfall. The countrywide seasonal rainfall was 92 per cent of the long-term average. Out of the 424 Meteorological Districts, 142 Districts of the country received deficient rainfall i.e. less than 80 per cent of the long period average. States with large number of deficient rainfall districts were Madhya Pradesh, Rajasthan, Gujarat, Uttar Pradesh, Haryana etc. Out of these 142 deficient rainfall districts, 71 districts received deficient rainfall for two successive years. Despite a normal monsoon on the basis of average rainfall, the prospects of agricultural production in 2000-2001 are not to be bright due to relatively unfavourable distribution of rainfall over time and regions, leading to floods in certain parts of country and droughts in some others.

Agricultural Production

1.3. The foodgrains production in 2000-2001 is expected to decline at 19.9 crore tonnes, from the record level of 20.89 crore tonnes in 1999-2000. The production of oilseeds is expected to be 1.86 crore tonnes, lower by 11.0 per cent as compared with the earlier year's production of 2.09 crore tonnes. The production of cotton is expected

अपेक्षित असून ते मागील वर्षातील १.१६ कोटी गासड्यांच्या तुलनेत १३.८ टक्क्यांनी अधिक असेल. २०००-२००१ मध्ये उसाचे उत्पादन गतवर्षीच्या २९.९२ कोटी टन उत्पादनाच्या तुलनेत ३०.०६ कोटी टन असा नवा विक्रम गाढेल असा अंदाज आहे.

औद्योगिक उत्पादन

१.४. २०००-२००१ मधील, एप्रिल-डिसेंबर, २००० या कालावधीकरिता अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या मासिक निर्देशांकांची (पायाभूत वर्ष १९९३-९४=१००) सरासरी १५९.६ होती व ती १९९९-२००० मधील त्याच कालावधीतील निर्देशांकांच्या सरासरीपेक्षा ५.७ टक्क्यांनी जास्त होती. औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकाच्या एकूण भारापैकी ७९ टक्के भार असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांक एप्रिल-डिसेंबर, २००० या कालावधीत ५.९ टक्क्यांनी वाढला, जो आधीच्या वर्षीच्या तत्सम कालावधीसाठी नोंदविलेल्या ७.० टक्क्यांपेक्षा कमी होता.

सेवा क्षेत्र

१.५. देशांतर्गत स्थूल उत्पादनात जवळपास ४९ टक्के वाटा असणाऱ्या सेवा क्षेत्राचा वृद्धिदर १९९९-२००० च्या ९.६ टक्क्यांवरून घसरून तो २०००-२००१ मध्ये ८.३ टक्के असेल असा अंदाज आहे.

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेष

१.६. चालू आर्थिक वर्ष २०००-२००१ मधील एप्रिल ते सप्टेंबर, २००० या कालावधीतील चालू खात्यावरील तूट २.९ अब्ज अमेरिकन डॉलर वरून जवळपास ४.० अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी वाढली. चालू वर्षातील आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषविषयक तात्पुरत्या अंदाजानुसार चालू खात्यावरील तूट १९९९-२००० मधील देशांतर्गत स्थूल उत्पादनाच्या ०.९ टक्क्यांवरून ती २०००-२००१ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पादनाच्या १.५ ते १.७ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे. ही तूट प्रामुख्याने १९९९ च्या सुरुवातीपासून ते २००० मध्यापर्यंत आंतरराष्ट्रीय बाजारातील क्रुड तेलाच्या किंमती तिप्पट वाढल्याने भारताच्या तेल आयात देयकात वाढ झाल्यामुळे वाढली आहे.

आयात-निर्यात

१.७. २०००-२००१ मध्ये एप्रिल-डिसेंबर, २००० या कालावधीत अमेरिकन डॉलर मूल्यात देशाची निर्यात २०.४ टक्के इतक्या लक्षणीय दराने वाढली. एप्रिल-डिसेंबर, २००० या कालावधीतील अंदाजित निर्यात ३२,२६६ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. याच कालावधीतील अंदाजित आयात ३८,१५० दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती व ती आधीच्या वर्षातील तत्सम आयातीच्या तुलनेत ९.० टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल-डिसेंबर,

to be 1.32 crore bales, which is more by 13.8 per cent over the last year production of 1.16 crore bales. The sugarcane production is likely to reach a new record at 30.06 crore tonnes during the current year as compared with 29.92 crore tonnes in the previous year.

Industrial Production

1.4. During 2000-2001, the average of monthly All India Indices of Industrial Production (Base 1993-94 = 100), for the period April-December, 2000, was 159.6. This was higher by 5.7 per cent than that for the corresponding period of the previous year. For the manufacturing sector, which accounts for a weight of 79 per cent in the Index of Industrial Production, the average index for the period April-December, 2000 increased by 5.9 per cent, which was lower than that of 7.0 per cent registered during the corresponding period of the previous year.

Service Sector

1.5. The growth rate in the service sector which contributes about 49 per cent of GDP is expected to decline from 9.6 per cent in 1999-2000 to 8.3 per cent in 2000-2001.

Balance of Payments (BOP)

1.6. During current financial year 2000-2001, for the period April-September, 2000, current account deficit increased from US \$ 2.9 billion to nearly US \$ 4.0 billion. A tentative assessment of BOP for the current year indicates that the current account deficit in 2000-2001 might widen to about 1.5 to 1.7 per cent of GDP as compared to 0.9 per cent of GDP in 1999-2000. This is mainly due to the surge in India's oil import bill because of the tripling of international oil prices between early 1999 and mid 2000.

Import-Export

1.7. During 2000-2001, the exports have shown a remarkable growth of 20.4 per cent in April-December, 2000 in American dollar value. The exports during the period April-December, 2000 were estimated at US \$ 32,266 million. During the same period imports estimated at US \$ 38,150 million and were higher by 9.0 per cent than the corresponding imports of the previous year. The exports in rupee

२००० या कालावधीत रुपयांमध्ये निर्यात १,४६,५५२ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षातील तत्सम निर्यातीच्या तुलनेत २६.४ टक्क्यांनी अधिक होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत रुपयांमध्ये आयात १,७३,११६ कोटी रुपये होती. ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील आयातीच्या तुलनेत १४.३ टक्क्यांनी अधिक होती. याच कालावधीतील विदेशी व्यापारातील अंदाजित तूट २६,५६४ कोटी रुपये होती. अमेरिकन डॉलरमध्ये ही तूट ५,८८४ दशलक्ष डॉलर होती. जानेवारी, २००१ अखेर भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा ३८,३६१ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता, तर मार्च, २००० अखेर तो ३५,०५८ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता. एप्रिल-जानेवारी, २०००-२००१ या कालावधीतील रुपयाचा अमेरिकन डॉलरशी सरासरी विनिमय दर रु. ४५.५१ प्रति डॉलर असा होता.

चलन पुरवठा

१.८. ढोबळ चलन पुरवठ्याचा (M-3) वाढीचा वेग हा चलनविषयक बदल दर्शवितो. वर्ष ते वर्ष स्थितीच्या आधारे १२ जानेवारी, २००१ रोजी ढोबळ चलन पुरवठ्याच्या (M-3) वाढीचा अंदाजित वेग १५.८ टक्के होता, जो १४ जानेवारी, २००० रोजीच्या (१६.७ टक्के) वाढीच्या वेगापेक्षा थोडासा कमी होता. चालू वर्षात १२ जानेवारी, २००१ पर्यंत जनतेकडील चलनातील वाढ १०.० टक्के होती, तर ती आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीतील १४.९ टक्के वाढीच्या तुलनेत कमी होती.

किंमतीविषयक स्थिती

१.९. २०००-२००१ मध्ये ऊर्जा वस्तूंच्या किंमतीत वाढ झाल्यामुळे अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या वार्षिक दरात चढता कल दिसून आला. चालू वर्षात जानेवारी, २००१ मध्ये चलनवाढीचा वार्षिक दर ८.२ टक्के इतका होता. हा दर जानेवारी, २००० मध्ये ३.६ टक्के होता. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर २०००-२००१ मध्ये जानेवारी, २००१ अखेरपर्यंत ७.० टक्के होता, तर तो आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत ३.१ टक्के इतका होता.

१.१०. चालू वित्तीय वर्षात औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरात एप्रिल, २००० मधील ५.५ टक्क्यांवरून सतत घट होऊन तो नोव्हेंबर, २००० मध्ये २.७ टक्क्यांवर पोहोचला आणि डिसेंबर, २००० मध्ये तो ३.५ टक्के इतका झाला. एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीतील सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर ४.१ टक्के होता, तर मागील वर्षात तत्सम कालावधीत तो ३.३ टक्के होता.

terms during the same period (April-December, 2000), were at Rs. 1,46,552 crore showing a rise of 26.4 per cent over the corresponding exports during the previous year. The imports in rupee terms during April-December, 2000 at Rs. 1,73,116 crore registered a rise of 14.3 per cent over the corresponding imports of the previous year. The estimated trade deficit during this period was Rs. 26,564 crore. In terms of US Dollars, the trade deficit was US \$ 5,884 million. The foreign currency assets with Reserve Bank of India stood at US \$ 38,361 million by the end of January, 2001 as against US \$ 35,058 million by the end of March, 2000. The exchange rate of Rupee against U.S. Dollar on the basis of average for April-January, 2000-2001 was Rs. 45.51 per Dollar.

Money Supply

1.8. **The year-on-year basis, as on 12th January, 2001, the pace of growth of broad money supply (M-3), which reflects monetary developments was 15.8 per cent which was marginally lower than the growth as on 14th January, 2000 (16.7 per cent). The currency with public during 2000-2001 expanded at lower pace of 10.0 per cent till January 12, 2001 which was lower than that of 14.9 per cent in the corresponding period of the previous year.**

Price Situation

1.9. **During 2000-2001, the annual rate of inflation in terms of All-India WPI has shown an increasing trend due to pressure from energy prices.** The annual inflation rate for the month of January, 2001 was 8.2 per cent as compared to 3.6 per cent for January, 2000. The inflation rate based on average All-India WPI during 2000-2001 upto the end of January, 2001 was 7.0 per cent as against 3.1 per cent during the corresponding period of the earlier year.

1.10. **During the current financial year inflation rate based on Consumer Price Index for the Industrial Workers (CPI-IW) decelerated continuously from 5.5 per cent in April, 2000 to reach a low of 2.7 per cent in November, 2000 and increased to 3.5 per cent in December, 2000. The inflation rate based on average CPI-IW for the period April-December, 2000 was 4.1 per cent as against 3.3 per cent registered during the corresponding period of the earlier year.**

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक स्थिती

राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्न

१.११. पूर्वानुमानानुसार २०००-२००१ मध्ये महाराष्ट्राच्या स्थूल राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार ४.६ टक्क्यांने वाढ होणे अपेक्षित आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर प्राथमिक क्षेत्रात (कृषि व संलग्न सेवा) (-) ८.४ टक्के, द्वितीय क्षेत्रात (उद्योग क्षेत्रासह) ६.८ टक्के व तृतीय क्षेत्रात (सेवा क्षेत्रासाठी) ७.४ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. १९९९-२००० मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार महाराष्ट्रातील अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न १,५८,९२७ कोटी रुपये होते तर ते १९९८-९९ मध्ये १,४५,६५१ कोटी रुपये होते. म्हणजेच १९९९-२००० मध्ये राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत खरे पाहता ९.१ टक्के या लक्षणीय दराने वाढ झाली असून ही वाढ १९९८-९९ मध्ये २.४ टक्के होती. १९९९-२००० मध्ये चालू किंमतीनुसार राज्यातील अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न २,४०,२२४ कोटी रुपये होते, आणि ते आधीच्या वर्षाच्या २,०८,८८५ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १५.० टक्क्यांनी वाढले होते.

राज्य उत्पन्न

१.१२. प्रारंभिक अंदाजानुसार १९९९-२००० मध्ये चालू किंमतीनुसार महाराष्ट्रातील राज्य उत्पन्न २,१२,२१६ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न २३,३९८ रुपये होते. स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १९९९-२००० मधील अंदाजित राज्य उत्पन्न १,३९,७६९ कोटी रुपये होते तर ते १९९८-९९ मध्ये १,२८,३४३ कोटी रुपये होते.

मोसमी पाऊस

१.१३. नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन कोकणात ४ जून, २००० रोजी झाले आणि ७ जून, २००० पर्यंत तो संपूर्ण राज्यात पोहोचला. १० ते २८ जून आणि नंतर २२ जुलै ते ८ ऑगस्ट या कालावधीत पावसात खंड पडल्याने खरीप पिकांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. सप्टेंबर महिन्यात पडलेला पाऊस बहुतांश तालुक्यांत सरासरीपेक्षा बराच कमी होता आणि राज्यातील सर्व भागांत अधिक पावसाची आवश्यकता होती. ऑक्टोबरमध्ये पडलेला पाऊस देखील समाधानकारक नव्हता. ह्या हंगामामध्ये राज्यातील ३५० तालुका पर्जन्यमापन केंद्रांपैकी ८६ (२५ टक्के) तालुका केंद्रांत सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला.

कृषि उत्पादन

१.१४. २०००-२००१ मध्ये राज्यातील बहुतांश भागांत पाऊस अपुरा पडल्यामुळे अन्नधान्यांच्या उत्पादनात बरीच घट अपेक्षित आहे. २०००-२००१ ह्या वर्षात राज्यात अन्नधान्याचे उत्पादन ९६.३ लाख टन अपेक्षित असून ते १९९९-२००० मधील उत्पादनाच्या तुलनेत सुमारे २४ टक्क्यांनी कमी असेल. कापसाचे (रुई) उत्पादन गेल्या दशकातील सर्वांत कमी अपेक्षित असून ते २.४८ लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत

Economic Situation in Maharashtra State

Gross State Domestic Product

1.11. As per the advance estimates, Gross State Domestic Product (GSDP) of Maharashtra at constant (1993-94) prices is expected to grow by 4.6 per cent during 2000-2001. The sectoral growth rates of GSDP are expected to be (-) 8.4 per cent in Primary Sector (Agriculture and allied activities), 6.8 per cent in Secondary Sector (including Industries) and 7.4 per cent in Tertiary Sector (Service Sector). The GSDP of Maharashtra in 1999-2000 at constant (1993-94) prices is estimated at Rs. 1,58,927 crore as against Rs. 1,45,651 crore in 1998-99. Thus, the State economy in real terms has registered a significant growth of 9.1 per cent in 1999-2000 as compared to 2.4 per cent in 1998-99. At current prices, GSDP in 1999-2000 is estimated at Rs. 2,40,224 crore as against Rs. 2,08,885 crore in the previous year, showing an increase of 15.0 per cent during the year.

State Income

1.12. The preliminary estimate of the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra at current prices for the year 1999-2000 was Rs. 2,12,216 crore and the per capita income was Rs. 23,398. At constant (1993-94) prices, the State Income in 1999-2000 was estimated at Rs. 1,39,769 crore as against Rs. 1,28,343 crore in 1998-99.

Monsoon

1.13. The South-West monsoon arrived in Konkan region on 4th June, 2000 and covered the entire State by 7th June, 2000. Occurrence of break in the rains from 10th to 28th June and then from 22nd July to 8th August adversely affected the Kharif crops. The rains received in the month of September were much below normal rainfall in most of the talukas and more rains were needed in all parts of the State. The rains received in the month of October also were not satisfactory. **During the season, out of the 350 taluka rainfall measurement centres in the State, 86 (25 per cent) taluka centres received below 75 per cent of the normal rainfall.**

Agricultural Production

1.14. **Inadequate rains during 2000-2001 in many parts of the State are expected to cause much decline in the crop production.** The foodgrains production in the State is expected to be low at 96.3 lakh tonnes in 2000-2001, less by about 24 per cent than that in 1999-2000. The production of cotton (lint) is expected to be lowest in last decade, which would be around 2.48 lakh tonnes, less by about 53 per cent

जवळपास ५३ टक्क्यांनी कमी असेल. तेलबियांच्या उत्पादनातदेखील तीव्र घट अपेक्षित असून ते ३५.३ टक्क्यांनी कमी होऊन १६.० लाख टन होईल असा अंदाज आहे. मात्र उसाचे उत्पादन आधीच्या वर्षातकेच म्हणजे ५३९ लाख टन होईल असा अंदाज आहे.

पशुधन उत्पादने

१.१५. २०००-२००१ ह्या वर्षात राज्यातील अंदाजित दूध उत्पादन ५८.१ लाख टन अपेक्षित असून ते १९९९-२००० मधील ५७.१ लाख टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा १.८ टक्क्यांनी अधिक असेल. २०००-२००१ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन ३९० कोटी अंडी इतके अपेक्षित असून ते १९९९-२००० मधील ३०३ कोटी अंड्यांच्या अंदाजित उत्पादनापेक्षा २.३ टक्क्यांनी अधिक असेल. २०००-२००१ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन २११ हजार टन अपेक्षित असून ते १९९९-२००० मधील २०७ हजार टन अंदाजित उत्पादनापेक्षा १.९ टक्क्यांनी अधिक असेल.

१.१६. २०००-२००१ मध्ये राज्यातील (बृहन्मुंबई वगळून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दूध संकलन सरासरी प्रतिदिन ४०.० लाख लिटर होईल. ते आधीच्या वर्षाच्या सरासरी प्रतिदिन ३७.४ लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत ७.० टक्क्यांनी अधिक आहे.

औद्योगिक उत्पादन

१.१७. उपलब्ध माहितीच्या आधारे चालू आर्थिक वर्षातील (२०००-२००१) पहिल्या नऊ महिन्यांकरिता राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) सुमारे ७.२ टक्क्यांनी वाढेल असे अनुमान आहे. आधीच्या वर्षा म्हणजे १९९९-२००० मध्ये संपूर्ण वर्षासाठी ही वाढ ९.१ टक्के होती.

वीज निर्मिती

१.१८. २०००-२००१ ह्या वर्षात, फेब्रुवारी, २००१ अखेरपर्यंत राज्यात विजेची निर्मिती ६८,१५६ दशलक्ष किलोवॉट तास झाली व ती आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा ३.१ टक्क्यांनी जास्त होती. २०००-२००१ मध्ये १२,२८३ मेगॅवॉट विजेची अत्युच्च मागणी २१ नोव्हेंबर, २००० रोजी नोंदविण्यात आली आणि ती १,८२२ मेगॅवॉट भार नियमनाने पुरी करण्यात आली. राज्यातील एकूण वीज निर्मिती १९९९-२००० मध्ये ६३,३१२ दशलक्ष किलोवॉट तास होती व ती आधीच्या वर्षातील वीज निर्मितीपेक्षा ९.२ टक्क्यांनी अधिक होती. तथापि, १९९९-२००० मधील विजेचा वापर आधीच्या वर्षापेक्षा ५.४ टक्क्यांनी कमी होऊन तो ४८,९०४ दशलक्ष किलोवॉट तास झाला. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची १९९९-२००० मध्ये विजेची पारंपण व वितरणातील हानी मंडळाने वितरित केलेल्या एकूण विजेच्या २९.४ टक्के होती, जी १९९८-९९ मधील हानीच्या (१७.२ टक्के) तुलनेत बरीच जास्त होती. ३१ मार्च, २००० अखेर राज्यात वीजपुरवठा करण्यात आलेल्या शेती पंपांची संचयी संख्या २२.७४ लाख होती.

than that during the previous year. The oilseeds production is also expected to decrease steeply by 35.3 per cent and would be 16.0 lakh tonnes. However, the sugarcane production is expected to remain at the same level as that in the previous year at 531 lakh tonnes.

Livestock Production

1.15. During 2000-2001, the milk production in the State is estimated at 58.1 lakh tonnes which is 1.8 per cent more than the estimated production of 57.1 lakh tonnes in 1999-2000. The production of eggs (in number) in 2000-2001, is estimated at 310 crore showing an increase of 2.3 per cent over the production of 303 crore in 1999-2000. The meat production is also estimated at 211 thousand tonnes in 2000-2001 which is more by 1.9 per cent than the production of 207 thousand tonnes in 1999-2000.

1.16. During the year 2000-2001, the average daily collection of milk by the Government and Co-operative Dairies in the State (excluding Brihanmumbai) would be 40.0 lakh litres, higher by 7.0 per cent than that of 37.4 lakh litres during 1999-2000.

Industrial Production

1.17. From the available indications, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State for the first nine months of the current financial year 2000-2001, is expected to register an increase of about 7.2 per cent. The corresponding increase in the entire year of 1999-2000 was 9.1 per cent.

Electricity Generation

1.18. During 2000-2001, the generation of electricity in the State upto the end of February, 2001 was 68,156 million KWH which was higher by 3.1 per cent than that in the corresponding period of 1999-2000. During the current year 2000-2001, the peak demand of 12,283 MW was recorded on 21st November, 2000 and was met with 1,822 MW load shedding. The total generation of electricity in the State during 1999-2000 was 63,312 million KWH and was higher by 9.2 per cent than that in the previous year. However, the overall electricity consumption in 1999-2000 declined by 5.4 per cent to 48,904 million KWH than that in the previous year. The M.S.E.B. suffered very high Transmission and Distribution losses of 29.4 per cent of the total electricity distributed during 1999-2000 as compared to 17.2 per cent during 1998-99. As on 31st March, 2000, the cumulative number of agricultural pumpsets energised stood at 22.74 lakh.

रोजगार

१.१९.१. कारखान्यांसंबंधीच्या आकडेवारीनुसार डिसेंबर, १९९९ अखेर राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.३२ लाख होता. ही रोजगाराची संख्या डिसेंबर, १९९८ च्या १२.५२ लाख सरासरी दैनिक रोजगाराच्या तुलनेत १.६ टक्क्यांनी कमी होती.

१.१९.२. २०००-२००१ ह्या वर्षात, राज्यात रोजगार हमी योजनेअंतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, २००० या कालावधीत ८.८४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ७.८२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. याशिवाय, जवाहर ग्राम समृद्धी योजना व आशवासित रोजगार योजनेअंतर्गत एप्रिल ते डिसेंबर, २००० ह्या कालावधीत २.७३ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला.

१.१९.३. २०००-२००१ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रात नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.६० लाख होती, तर १९९९-२००० मध्ये त्याच कालावधीत ही संख्या ६.७० लाख होती. रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रातील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या डिसेंबर, २००० अखेर ४३.४९ लाख होती. ही संख्या डिसेंबर, १९९९ अखेर ४९.८४ लाख होती.

औद्योगिक संबंध

१.२०. सन २००० मध्ये कारखान्यातील संप व टाळेबंदीमुळे झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या ८५ होती. ती १९९९ मधील तत्सम कालावधीतील ६३ च्या तुलनेत जास्त होती. मात्र, २००० मध्ये काम स्थगित्यांमुळे, आधीपासून चालू असलेल्या काम स्थगित्यांसह, वाया गेलेले मनुष्य दिवस ४६ लाख होते, व ते १९९९ मधील ४९ लाख या संख्येपेक्षा कमी होते.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

१.२१. राज्यात ३० जून, २००० रोजी अनुसूचित वाणिज्यिक बँक (शाखा) कार्यालयांची संख्या ६,२२४ होती व ती देशातील एकूण बँक कार्यालयांच्या (६५,६२१) ९.५ टक्के इतकी होती. जून, २००० अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी १,५०,५०२ कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा १३.० टक्क्यांनी जास्त होत्या. त्याच कालावधीमध्ये ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये

Employment

1.19.1. According to factory statistics the average daily factory employment in the State at the end of December, 1999 was declined by 1.6 per cent to 12.32 lakh as compared to 12.52 lakh during December, 1998.

1.19.2. During 2000-2001, employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS) for the period of April-December, 2000, was 8.84 crore mandays as against 7.82 crore mandays provided during the corresponding period of the previous year. In addition to this, under the Jawahar Gram Samridhi Yojana and Employment Assurance Scheme, employment of 2.73 crore mandays was provided during the current year for the period April to December, 2000.

1.19.3. During 2000-2001 from April to December, 2000, the number of persons newly registered in Employment and Self Employment Guidance Centres was 5.60 lakh as compared with 6.70 lakh in the corresponding period of 1999-2000. During the current year, the number of persons on live register of Employment and Self Employment Guidance Centres as at the end of December, 2000 has increased to 43.49 lakh as compared to 41.84 lakh at the end of December, 1999.

Industrial Relations

1.20. The number of work stoppages in factories due to strikes and lockouts during 2000 was 85 and was higher than that of 63 during 1999. However, the number of mandays lost due to work stoppages including continuing work stoppages was 46 lakh mandays during 2000 which were less as compared to 49 lakh mandays during 1999.

Scheduled Commercial Banks

1.21. The total number of banking offices (branches) of Scheduled Commercial Banks in the State as on 30th June, 2000 was 6,224, which accounted for 9.5 per cent of the total banking offices (65,621) in the country. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State at the end of June, 2000 were Rs. 1,50,502 crore which were higher by 13.0 per cent than those in the previous year. During the same period gross credits increased by 33.3 per cent to

३३.३ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो १,२८,३५६ कोटी रुपये इतका झाला. ३० जून, २००० रोजीच्या स्थितीनुसार देशातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व पतपुरवठा ह्या दोन्हीबाबत मारतात महाराष्ट्राचा पहिला क्रमांक आहे.

अल्पबचत

१.२२. २०००-२००१ मध्ये अल्पबचत योजनेअंतर्गत राज्यात डिसेंबर अखेरपर्यंत निव्वळ जमा ४,१२२ कोटी रुपये होती, तर आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत निव्वळ जमा ३,५१२ कोटी रुपये इतकी होती. राज्यात १९९९-२००० मध्ये या योजनेअंतर्गत ५,००० कोटी रुपये इष्टांकाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष निव्वळ जमा ५,४०३ कोटी रुपये झाली. या योजने अंतर्गत १९९९-२००० मध्ये राज्य शासनाला भारत सरकारकडून ४,१२० कोटी रुपये कर्ज मिळाले होते.

प्राथमिक कृषि संस्थांद्वारे पतपुरवठा

१.२३. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी १९९९-२००० मध्ये २,६४६ कोटी रुपये कर्ज पुरवठा केला. १९९९-२००० मध्ये झालेली २,०६३ कोटी रुपयांची कर्जवसुली करण्यात आली होती. ती वसुलीयोग्य कर्जाच्या रकमेच्या ५९.४ टक्के होती, तर आधीच्या वर्षी हे प्रमाण ५५.९ टक्के होते. कर्जाच्या थकवाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००० रोजी १,४११ कोटी रुपये होती.

किंमतीविषयक स्थिती

१.२४. २०००-२००१ च्या पहिल्या दहा महिन्यांत महाराष्ट्रातील किंमतीविषयक स्थिती देशातील किंमतीविषयक स्थितीप्रमाणेच होती. तथापि, राज्यातील किंमतवाढ तुलनेने देशातील किंमतवाढीपेक्षा कमी होती. राज्यातील नागरी व ग्रामीण विभागांसाठी तयार करण्यात येणाऱ्या ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकानुसार एप्रिल, २००० ते जानेवारी, २००१ ह्या कालावधीत राज्यातील किंमतवाढ माफक होती. या कालावधीत नागरी भागातील ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ३.४ टक्के या दराने वाढला, तर ग्रामीण भागात हाच दर ऋण म्हणजे (-) ०.९ टक्के होता. प्रामुख्याने खाद्यपदार्थांच्या किंमती राज्यात स्थिर राहिल्यामुळे पेट्रोलियम पदार्थांच्या किंमतीत दोनवेळा (मार्च व सप्टेंबर, २००० मध्ये) झालेल्या तीव्र किंमतवाढीचा परिणाम राज्यातील किंमतीवर फारसा झाला नाही. एकंदरीत राज्यातील भाववाढ सलग दुसऱ्या वर्षी माफक राहिली.

साक्षरता

१.२५. अलिकडील राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या निष्कर्षांवरून राज्यातील लोकसंख्येचे (७ वर्षे आणि त्यापेक्षा अधिक वयाच्या) साक्षरतेचे १९९९ अखेरचे अंदाजित प्रमाण ७५ टक्के होते.

Rs. 1,28,356 crore. As per the position in respect of both bank deposits and gross bank credits of scheduled commercial banks in the country as on 30th June, 2000, Maharashtra stands first in India.

Small Savings

1.22. During the year 2000-2001, up to the end of December, the net collection under the small savings scheme was Rs. 4,122 crore as against Rs. 3,512 crore during the corresponding period of the previous year. Under this scheme, during the year 1999-2000, the net collection in the State was Rs. 5,403 crore which was more than the target of Rs. 5,000 crore. Under this scheme during 1999-2000, a loan assistance of Rs. 4,120 crore was received by the State Government from the Government of India.

Credit By Primary Agricultural Societies

1.23. The primary agricultural credit societies advanced loans of Rs. 2,646 crore during 1999-2000. The amount of loans recovered during 1999-2000 was Rs. 2,063 crore, which was 59.4 per cent of the amount due for recovery as against 55.9 per cent in the previous year. The loans overdue as on 31st March, 2000 were Rs. 1,411 crore.

Price Situation

1.24. For the first ten months of 2000-2001, the price situation in the State was almost similar to that of All-India. However, price rise in the State was comparatively at a lower level than that at All-India. The Consumer Price Index Numbers compiled separately for the urban and rural areas of the State reveal that during April, 2000 to January, 2001 the State experienced a moderate rise in the prices. During this period, the average urban CPI has shown a rise of 3.4 per cent, whereas for the rural area this rate was negative and was (-) 0.9 per cent. The steep hike in prices of petroleum products twice (in March and September, 2000) did not make much impact in the price level of the State because of stability in prices mainly of food articles. Thus, the price rise in the State remained moderate for the second year in succession.

Literacy Rate

1.25. Based on recent National Sample Survey results the estimated literacy rate (for the population aged seven years and above) in the State at the end of 1999 was 75 per cent.

२. लोकसंख्या

2. POPULATION

२.१. जनगणना २००१ संपूर्ण भारतात ९ फेब्रुवारी ते २८ फेब्रुवारी, २००१ ह्या कालावधीत घेण्यांत आली. या जनगणनेचे शीघ्र अंदाज एप्रिल, २००१ च्या पहिल्या आठवड्यामध्ये उपलब्ध होणे अपेक्षित आहे. १ मार्च, २००१ रोजी राज्याची अंदाजित लोकसंख्या ९.२९ कोटी तर भारताची अंदाजित लोकसंख्या १०१.२ कोटी इतकी आहे.

२.२ १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ७.८९ कोटी होती व ती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या (८४.६३ कोटी) ९.३ टक्के होती. लोकसंख्या आणि क्षेत्रफळाच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे.

२.३. राज्याची लोकसंख्या १९६१ ते १९९१ या कालावधीत जवळपास दुप्पट झाली आहे. १९८१-९१ या दशकात राज्याची लोकसंख्या २५.७ टक्क्यांनी वाढली (वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर २.३ टक्के). राज्याचा मागील पाच दशकांतील लोकसंख्येचा दशवर्षीय वृद्धिदर, १९७१-८१ दशकाचा अपवाद वगळता, भारताच्या तत्सम वृद्धिदरापेक्षा जास्त होता. मागील पाच दशकातील महाराष्ट्र आणि भारताच्या लोकसंख्येतील दशवर्षीय वृद्धिदर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविले आहेत.

२.४. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र आणि भारताच्या लोकसंख्येबाबतची काही ठळक वैशिष्ट्ये तक्ता क्र. २.१ मध्ये दर्शविली आहेत.

2.1. The Population Census 2001 has been carried out throughout India during 9th to 28th February, 2001. Quick estimates of the Census are expected to be available by first week of April, 2001. The estimated population of the State as on 1st March, 2001 is 9.21 crore as against the India's estimated population of 101.2 crore.

2.2. As per the Population Census 1991, Maharashtra's population was 7.89 crore, which was 9.3 per cent of the total population (84.63 crore) of India. Maharashtra is the third largest State in India in respect of both area and population.

2.3. During the period 1961-1991, the population of Maharashtra State has nearly doubled. During the decade 1981-91, the population of the State increased by 25.7 per cent (annual compound growth rate being 2.3 per cent). The decadal population growth rate of the State during the last five decades has been higher than that for India except for the decade 1971-81. The decadal growth rates of population for the last five decades, for Maharashtra and India are shown in Table No.1 of Part II.

2.4. Some of the important features of the population of the State and India as per 1991 Census are given below in Table No. 2.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.1

१९९१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्याविषयक आकडेवारी/Population statistics as per 1991 Population Census.

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)			Population (in crore)
पुरुष	4.08	43.92	Male
स्त्रिया	3.81	40.71	Female
एकूण	7.89	84.63	Total
१९८१-९१ दशकातील वाढ (टक्के)	25.7	23.9	Growth (percentage) during the decade 1981-91
नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	38.7	25.7	Percentage of urban population to total population
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष)	934	927	Sex-ratio (Number of females per thousand males)
क्षेत्र ('हजार' चौ.कि.मी.मध्ये)	308	3287	Area (In thousand sq.km.)
लोकसंख्येची घनता (लोकसंख्या प्रति चौरस कि.मी.)	257	274*	Density of population (Population per sq. km.)
साक्षरताची टक्केवारी	64.9	52.2*	Literacy percentage

* जम्मू व काश्मीर वगळून/ Excluding Jammu & Kashmir

नागरी लोकसंख्या

२.५. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्याच्या लोकसंख्येपैकी ३८.७ टक्के (३.०५ कोटी) लोकसंख्या नागरी भागात होती, तर भारतासाठी हे प्रमाण २५.७ टक्के (२१.७६ टक्के) होते. अशा रीतीने राज्याच्या नागरी भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा बरेच जास्त आहे. नागरी लोकसंख्येच्या प्रमाणाच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये (एक कोटीहून जास्त लोकसंख्या असलेली) महाराष्ट्राचा क्रमांक पहिला आहे. राज्यातील नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण १९८१ मध्ये ३५.० टक्के होते, ते वाढून १९९१ मध्ये ३८.७ टक्के झाले. राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी जवळपास ५७ टक्के लोकसंख्या बृहन्मुंबई, नागपूर, पुणे, कल्याण, ठाणे, नाशिक, सोलापूर, औरंगाबाद आणि पिंपरी-चिंचवड या नऊ शहरांत केंद्रित झाली होती. राज्यातील नागरी लोकसंख्येच्या एक-तृतीयांश आणि एकूण लोकसंख्येच्या १२.६ टक्के लोकसंख्या केवळ बृहन्मुंबई शहरात होती. १९८१-९१ या दशकात राज्यातील शहरे व नगरांची एकत्रित संख्या ३०७ वरून ३३६ पर्यंत वाढली.

ग्रामीण लोकसंख्या

२.६. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या (४.८४ कोटी) एकूण (७.८९ कोटी) लोकसंख्येच्या ६१.३ टक्के होती. १९८१-९१ या दशकात राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या १८.६ टक्क्यांनी वाढली. ही वाढ भारताच्या तत्सम वाढीपेक्षा (२०.० टक्के) कमी होती. राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येची १९८१-९१ या दशकातील वाढीची टक्केवारी ही मागील १९७१-८१ या दशकातील वाढीपेक्षा (१७.६ टक्के) थोडी जास्त होती. १९८१-९१ या दशकामध्ये राज्यातील गावांची एकूण संख्या (वस्ती नसलेली गावे धरून) ४१,८३३ पासून ४३,०२५ झाली.

स्त्री-पुरुष प्रमाण

२.७. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यात स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष) ९३४ होते व ते भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा जास्त होते (९२७). राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण १९८१ मधील ९३७ वरून थोडे कमी होऊन १९९१ मध्ये ९३४ इतके झाले. राज्याच्या नागरी भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण (८७५) हे ग्रामीण भागातील अशा प्रमाणापेक्षा (९७२) बरेच कमी होते.

साक्षरतेचे प्रमाण

२.८. महाराष्ट्रातील सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण १९८१ मध्ये ५७.१ टक्के होते ते वाढून १९९१ मध्ये ६४.९ टक्के इतके झाले. १९९१ मधील हे प्रमाण भारतातील* तत्सम प्रमाणापेक्षा (५२.२ टक्के) बरेच जास्त होते. साक्षरतेच्या प्रमाणाच्या बाबतीत १९९१ मध्ये भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा क्रमांक दुसरा होता. १९९१ मध्ये राज्यातील पुरुषांचे व स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ७६.६ टक्के व ५२.३ टक्के इतके होते. राष्ट्रीय नमुना माहणीच्या ५५ व्या (जुलै, १९९९ - जून, २०००) फेरीवर आधारित

Urban Population

2.5. According to 1991 Population Census, 38.7 per cent (3.05 crore) of the State's population was in urban areas as against 25.7 per cent (21.76 crore) at All-India level. Thus the proportion of urban population, in the State is substantially higher than that for India. In respect of the proportion of urban population, the State stands first amongst the major States having (population more than one crore) in India. The proportion of urban population in the State has increased from 35.0 per cent in 1981 to 38.7 per cent in 1991. Out of the total urban population, about 57 per cent population in the State was concentrated in only nine cities viz. Brihanmumbai, Nagpur, Pune, Kalyan, Thane, Nashik, Solapur, Aurangabad and Pimpri-Chinchwad. Brihanmumbai alone accounted for about one-third of the urban population and 12.6 per cent of the total population of the State. During the decade 1981-91, the number of cities and towns together in the State increased from 307 to 336.

Rural Population

2.6. As per the Population Census 1991, the rural population (4.84 crore) of the State was 61.3 per cent of the total (7.89 crore) population. During the decade 1981-91 the increase in rural population in the State was 18.6 per cent which was less than the corresponding increase (20.0 per cent) for India. The percentage increase of rural population in the State in 1981-91 decade was slightly higher than that in the earlier decade 1971-81 (17.6 per cent). During the decade 1981-91, the total number of villages (including uninhabited villages) in the State increased from 41,833 to 43,025.

Sex Ratio

2.7. As per the Population Census 1991, the sex ratio (Number of females per thousand males) was 934 in Maharashtra which was higher than that for India (927). The sex ratio for the State decreased slightly from 937 in 1981 to 934 in 1991. The sex ratio in urban areas (875) was substantially lower than that in the rural areas (972) in the State.

Literacy Rate

2.8. The literacy rate of population of aged seven years and above for Maharashtra increased from 57.1 per cent in 1981 to 64.9 per cent in 1991. This rate in 1991 was significantly higher than that for India* (52.2 per cent). Among the major States in India, Maharashtra State ranked second in respect of literacy rate in 1991. The literacy rate for males and females in the State in 1991 was 76.6 per cent and 52.3 per cent respectively. Based on the 55th round of National Sample Survey

राज्यातील ७ वर्षांवरील लोकसंख्येच्या साक्षरतेची अंदाजित टक्केवारी पुरुषांकरिता ८३.३, स्त्रियांसाठी ६५.७ व एकूण व्यक्तीसाठी ७४.९ इतकी होती.

अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या

२.९. १९९१ च्या जनगणनेवर आधारित महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची काही ठळक वैशिष्ट्ये तक्ता क्र. २.२ मध्ये दिली आहेत.

(July, 1999 - June, 2000), the estimated literacy rates for the population aged 7 years and above in the State were 83.3 per cent for males, 65.7 per cent for females and 74.9 per cent for the total persons.

Scheduled Castes and Scheduled Tribes Population

2.9. Some of the important features of the Scheduled Castes(SC) and the Scheduled Tribes (ST) population in Maharashtra State based on the Population Census 1991 are given below in Table No. 2.2.

तक्ता क्रमांक /TABLE NO. 2.2

महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांची लोकसंख्या विषयक आकडेवारी (१९९१ जनगणना)
Population Statistics relating to SC & ST for Maharashtra State (Population Census 1991)

बाब	एकूण लोकसंख्या Total population	अनुसूचित जाती Scheduled Castes	अनुसूचित जमाती Scheduled Tribes	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
लोकसंख्या (हजारात)				Population (in thousand)
पुरुष	40,826	4,505	3,718	Male
स्त्रिया	38,111	4,253	3,600	Female
एकूण	78,937	8,758	7,318	Total
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रियांची संख्या प्रति हजार पुरुष)	934	944	968	Sex-ratio (Number of females per thousand males)
अनु जाती/जमातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी		11.1	9.3	Percentage of SC/ST population to total population
साक्षरतेची टक्केवारी	64.9	56.5	36.8	Literacy percentage

२.१०. अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे राज्यातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ११.१ टक्के होते. भारतासाठी* हेच प्रमाण १६.५ टक्के इतके होते. अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष प्रमाण राज्यातील एकूण लोकसंख्येतील तत्सम प्रमाणापेक्षा जास्त होते. राज्यातील अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण ५६.५ टक्के होते व ते भारताच्या* तत्सम प्रमाणापेक्षा (३७.४ टक्के) बरेच जास्त होते.

२.११. अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे राज्यातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ९.३ टक्के होते. भारतासाठी* हेच प्रमाण ८.१ टक्के इतके होते. अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष प्रमाण राज्याच्या एकूण लोकसंख्येतील तत्सम प्रमाणापेक्षा बरेच जास्त होते. राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण ३६.८ टक्के होते व ते भारताच्या* तत्सम प्रमाणापेक्षा (२९.६ टक्के) जास्त होते.

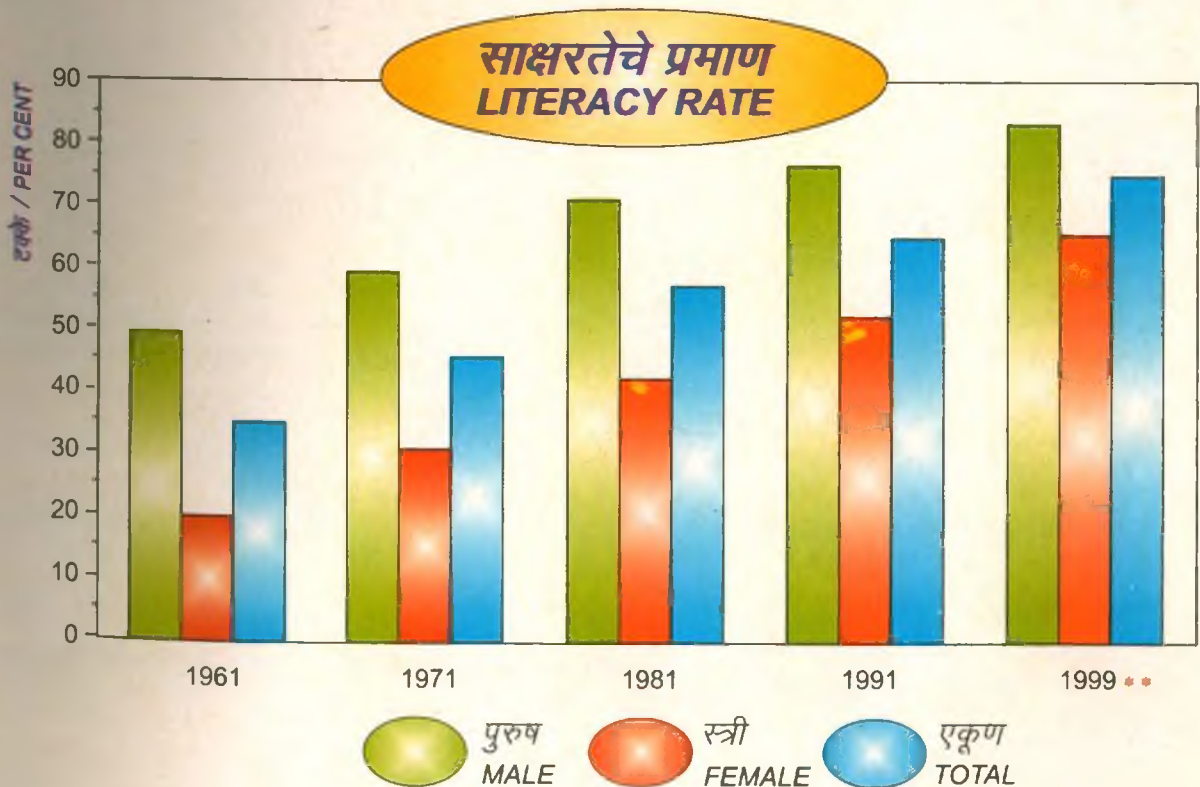
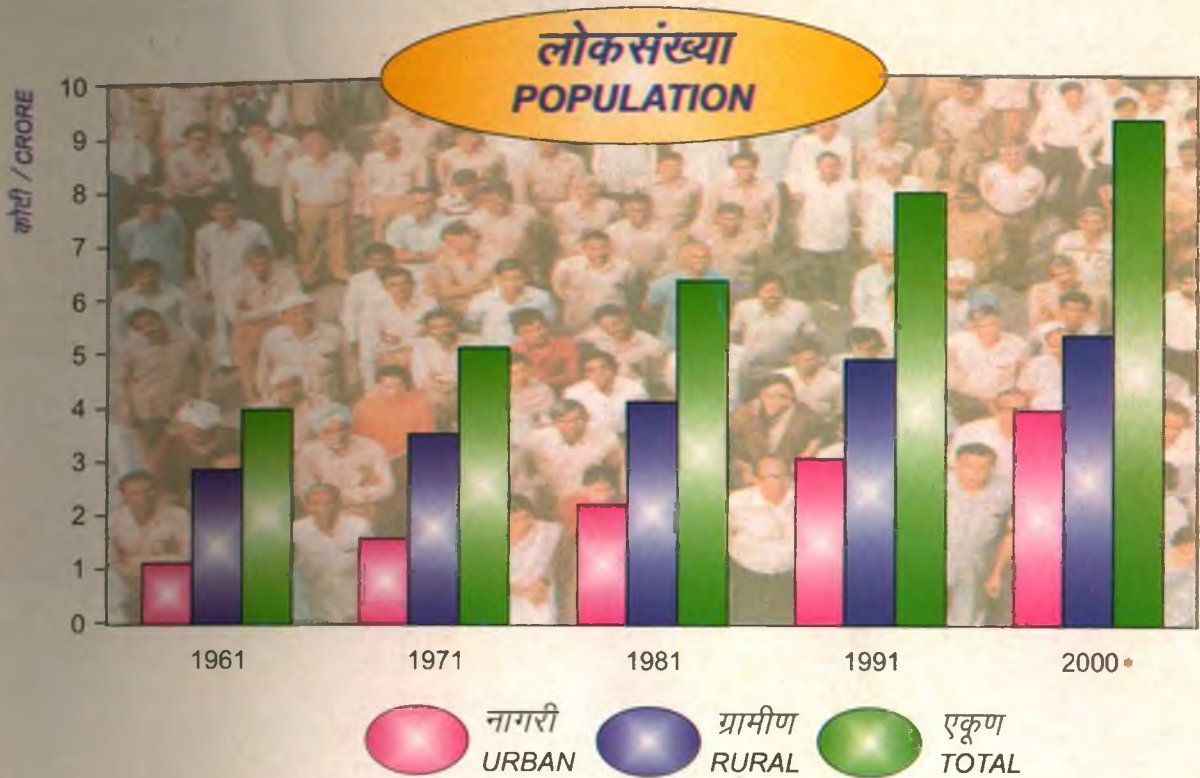
2.10. The proportion of Scheduled Castes population to total population in the State was 11.1 per cent. The corresponding percentage for India * was 16.5 per cent. The sex-ratio in respect of Scheduled Castes population was higher than that for the total population in the State. The literacy rate of the Scheduled Castes population in the State was 56.5 per cent which was significantly higher than the corresponding rate for India* (37.4 per cent).

2.11. The percentage of Scheduled Tribes population to total population in the State was 9.3. The corresponding percentage for India* was 8.1. The sex ratio in respect of Scheduled Tribes population was much higher than that for the total population in the State. The literacy rate of the Scheduled Tribes population in the State was 36.8 per cent which was higher than the corresponding rate for India* (29.6 per cent).

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)

POPULATION AND LITERACY RATE (As per population Census)

* महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांनी प्रक्षेपित केलेली
 * PROJECTED BY REGISTRAR GENERAL OF INDIA, NEW DELHI

** राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ५५ व्या फेरीच्या आधारावर अंदाजित
 ** ESTIMATED, BASED ON 55th ROUND OF N.S.S.

स्थलांतर

२.१२. १९९१ च्या जनगणनेनुसार, राहण्याच्या आधीच्या ठिकाणाच्या आधारे, १९८१-९१ या दशकामध्ये राज्याबाहेरून राज्यात स्थलांतरित झालेल्यांची संख्या १६.१३ लाख होती आणि राज्यातून राज्याबाहेर स्थलांतरित झालेल्यांची संख्या ७.६८ लाख होती. अशा रितीने राज्यात निव्वळ स्थलांतरितांची संख्या ८.४५ लाख होती. त्यापैकी ५.३८ लाख पुरुष आणि ३.०७ लाख स्त्रिया होत्या.

धर्मानुसार लोकसंख्या

२.१३. प्रत्येक दशवार्षिक जनगणनेमध्ये लोकसंख्येचे विविध धर्मानुसार वर्गीकरण सादर करण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील व भारतातील लोकसंख्येची प्रमुख धर्मानुसार टक्केवारी तक्ता क्र. २.३ मध्ये दिली आहे.

Migration

2.12. According to the Population Census 1991, during the decade 1981-91, based on the place of last residence, the number of in-migrants in Maharashtra was 16.13 lakh and that of out-migrants was 7.68 lakh. Thus the number of net migrants in the State was 8.45 lakh of which 5.38 lakh were males and 3.07 lakh were females.

Population by Religion

2.13. Every decennial census attempts to provide distribution of the religious persuasions of the people. According to 1991 Census, the percentage distribution of the population by major religious communities in the State and India is shown in Table No. 2.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.3
१९९१ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येची धर्मानुसार टक्केवारी
Percentage distribution of population by Religious Communities as per 1991 Census

धर्म (1)	एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage to total Population		Religious Community (1)
	महाराष्ट्र/Maharashtra (2)	भारत/India (3)	
हिंदू	81.1	82.0	Hindu
मुस्लिम	9.7	12.1	Muslim
बौद्ध	6.4	0.8	Buddhist
जैन	1.2	0.4	Jain
ख्रिश्चन	1.1	2.3	Christian
शैख	0.2	1.9	Sikh
इतर@	0.3	0.5	Others @
एकूण	100.0	100.0	Total

@ धर्म न सांगितलेले धरून/Including religion not stated

मातृभाषेनुसार लोकसंख्या

२.१४. १९७१, १९८१ आणि १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील लोकसंख्येची मातृभाषेनुसार टक्केवारी तक्ता क्र. २.४ मध्ये दिली आहे.

Population by mother tongue

2.14. The percentage distribution of population in the State by mother tongue as per 1971, 1981 and 1991 Censuses is given in Table No. 2.4.

तक्ता क्रमांक /TABLE NO. 2.4

१९७१, १९८१ आणि १९९१ च्या जनगणनांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येची मातृभाषेनुसार टक्केवारी
Percentage distribution of population in Maharashtra State by mother tongue
as per 1971, 1981 and 1991 Censuses

मातृभाषा	एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage to total population			Mother tongue
	1971	1981	1991	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
मराठी	76.61	72.78	73.34	Marathi
हिंदी	5.02	6.61	7.82	Hindi
उर्दू	7.26	6.88	7.26	Urdu
गुजराथी	2.75	2.68	2.55	Gujarathi
इतर भाषा	8.36	11.05	9.03	Other languages
एकूण	100.00	100.00	100.00	Total

२.१५. १९९१ च्या जनगणनेनुसार मातृभाषा मराठी असणाऱ्या लोकसंख्येची टक्केवारी ७३.३ होती. दोन दशकांपूर्वी म्हणजे १९७१ मध्ये ही टक्केवारी ७६.६ होती. मातृभाषा हिंदी असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. हे प्रमाण १९७१ मधील ५.० टक्क्यांवरून १९८१ मध्ये ६.६ टक्के आणि १९९१ मध्ये ७.८ टक्के इतके वाढले. मातृभाषा उर्दू असणाऱ्या लोकसंख्येचे १९९१ मध्ये असलेले प्रमाण (७.३ टक्के) १९७१ मधील प्रमाणाइतकेच होते.

जन्मदर, मृत्यूदर व बालमृत्यू दर

२.१६. १९७१-१९९९ या कालावधीसाठी निरनिराळ्या राज्यांकरिता व भारताकरिता नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्यूदर आणि बालमृत्यूदराबाबतची माहिती उपलब्ध आहे. १९९९ मध्ये महाराष्ट्रातील जन्मदर, मृत्यूदर आणि बालमृत्यूदर (अस्थायी) अनुक्रमे २१.१, ७.५ व ४८.० होते. हे दर भारताच्या तत्सम दरापेक्षा कमी होते. भारताकरिता हे दर अनुक्रमे २६.१, ८.७ आणि ७०.० होते. महाराष्ट्र आणि भारतासाठीचे हे दर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक-३ मध्ये दिले आहेत.

नवे लोकसंख्या धोरण

२.१७. विविध राष्ट्रीय कार्यक्रम राबविण्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य हे नेहमीच आघाडीवर राहिले आहे. राज्य शासन कुटुंब कल्याणाच्या विविध योजना राबवित असल्यामुळे त्याचा परिणाम म्हणून एकूण जननदर व जन्मदर कमी होत आहे. राज्य शासनाने कुटुंब नियोजनाचा कार्यक्रम सुद्धा प्रभावीपणे राबविला आहे. एवढे सर्व प्रयत्न करूनसुद्धा राज्यातील लोकसंख्या १९६१-१९९१ ह्या कालावधीत दुप्पट झाली आहे. त्यामुळे राज्याची लोकसंख्या नियंत्रणात ठेवण्यासाठी आवश्यक ती उपाययोजना

2.15. According to the 1991 Population Census, the percentage of population having Marathi language as mother tongue was 73.3 per cent. Two decades back i.e. in 1971, this percentage was 76.6. The proportion of population having Hindi language as mother tongue has shown an increasing trend. It has increased from 5.0 per cent in 1971 to 6.6 per cent in 1981 and to 7.8 per cent in 1991. The proportion of population having Urdu language as mother tongue in 1991 (7.3 per cent) was the same as that in 1971.

Birth rate, Death rate and Infant Mortality Rate

2.16. The birth rate, death rate and infant mortality rate based on Sample Registration Scheme for the period 1971-1999 are available for different States and India. The birth rate, death rate and infant mortality rate for Maharashtra for the year 1999 (provisional) were 21.1, 7.5 and 48.0 respectively. These rates were less than that for India, which were 26.1, 8.7 and 70.0 respectively. These rates for Maharashtra and India are given in Table No.3 of Part II.

New Population Policy

2.17. Maharashtra State is always on the fore-front in implementing various national programmes. The State Government is implementing various family welfare programmes which has resulted declining total fertility rate and crude birth rate. The State Government has also implemented family planning programme effectively in the State. In spite of all these efforts, the population of the State has doubled between 1961-1991. Therefore, it has become necessary to take measures for population control.

करण गरजेचे झाले आहे. त्यानुसार राज्य शासनाने नवीन लोकसंख्या धोरण मे, २००० मध्ये जाहीर केले आहे.

नवीन लोकसंख्या धोरणाची मुख्य उद्दिष्टे खाली दिली आहे.

- (अ) वर्ष २००४ पर्यंत जननदर २.५ वरून २.१ वर आणणे.
- (ब) राज्यातील बालमृत्यू व मातामृत्यू दरामध्ये लक्षणीय घट घडवून आणणे.
- (क) कुटुंबाची सर्वांगीण आरोग्यस्थिती सुधारणे.
- (ड) छोटी गावे, आदिवासी विभाग आणि शहरी भागातील झोपडपट्ट्या याकरिता विशेष सेवा उपलब्ध करून देणे.

२.१८. राज्यात लोकसंख्या नियंत्रण धोरण राबविण्यासाठी राज्य शासनाने विविध उपाययोजना जाहीर केल्या आहेत. उदा. ज्यांना फक्त दोन मुले आहेत अशांनाच अनुदानित अन्नधान्य आणि अन्य काही कल्याणकारी योजनांचे फायदे मिळू शकतील इत्यादी. ह्या उपाययोजना १ मे, २००१ पासून अंमलात येईल.

in the State. Accordingly the State Government has declared its new population policy in May 2000.

The main objectives of the new population policy are given below.

- 1) To reduce the total fertility rate in the State from 2.5 to 2.1 by 2004.
- 2) To reduce substantially Infant Mortality Rate and Maternal Mortality Rate in the State.
- 3) To improve overall health conditions of the families.
- 4) To provide special services to small villages, tribal areas and slums in the urban areas.

2.18. To implement population control programme in the State, the State Government has announced various measures such as only those having opted for two children norm will be entitled subsidised foodgrains and some other welfare schemes etc. These measures will be effective from 1st May, 2001.

३. राज्य उत्पन्न

3. STATE INCOME

स्थूल राज्य उत्पन्न आणि स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाचे २०००-२००१ वर्षांचे पूर्वानुमान

३.१. कृषि व वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील वृद्धिबाबतची उपलब्ध आकडेवारी आणि इतर क्षेत्रातील अलिकडील वाढीचे कल यावर आधारित शिघ्र अंदाजानुसार २०००-२००१ मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्नात ४.६ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. राष्ट्रीय पातळीवर स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात ६.० टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे. राज्यातील २०००-२००१ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर प्राथमिक (कृषि व संलग्न कार्य) क्षेत्रात (-)८.४ टक्के, द्वितीय क्षेत्रात ६.८ टक्के व तृतीय क्षेत्रात ७.४ टक्के इतके अपेक्षित आहेत. राष्ट्रीय पातळीवर देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात तत्सम वाढ प्राथमिक क्षेत्रात ०.९ टक्के, द्वितीय क्षेत्रात ६.६ टक्के व तृतीय क्षेत्रात ८.३ टक्के इतके अपेक्षित आहेत.

३.२. भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र राज्याचा २०००-२००१ मध्ये कमी वृद्धिदर असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे कृषि क्षेत्राचा ऋणात्मक वृद्धिदर व तौलनिकरित्या तृतीय क्षेत्राचा कमी वृद्धिदर हे होय. राज्याच्या काही भागात झालेल्या अपुऱ्या व अवेळी पावसामुळे कृषि उत्पादन २४ टक्क्यांनी कमी होण्याची शक्यता आहे. यामुळे प्राथमिक क्षेत्राचा वृद्धिदर ऋणात्मक होण्याची शक्यता आहे. वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यवसायिक सेवांचा वृद्धिदर कमी झाल्यामुळे २०००-२००१ मध्ये राज्याचा तृतीय क्षेत्राचा वृद्धिदर कमी होणे अपेक्षित आहे.

३.३. १९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-२००१ मध्ये राज्याचा वृद्धिदर कमी होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे कृषि क्षेत्राचा ऋणात्मक वृद्धिदर व सामुहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवांच्या वृद्धिदरात झालेली तीव्र घट हे आहे.

स्थूल राज्य उत्पन्न

३.४. महाराष्ट्राच्या १९९९-२००० मधील स्थूल राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १९९८-९९ च्या तुलनेत ९.१ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ झाली. १९९८-९९ मध्ये तत्सम वाढ केवळ २.४ टक्के होती. प्रारंभिक अंदाजानुसार १९९९-२००० मधील स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न १,५८,९२७ कोटी रुपये होते तर १९९८-९९ मध्ये ते १,४५,६५१ कोटी रुपये इतके होते. चालू किंमतीनुसार १९९९-२००० मधील अंदाजित स्थूल राज्य उत्पन्न २,४०,२२४ कोटी रुपये

Forecast of GSDP and GDP for 2000-2001

3.1. As per the advance estimates based on the available data on the performance of agriculture and manufacturing sectors and recent growth trends in other sectors, the Gross State Domestic Product (GSDP) at constant (1993-94) prices is expected to grow by 4.6 per cent during 2000-2001. At All-India level the growth in Gross Domestic Product (GDP) at constant (1993-94) prices is expected to be 6.0 per cent. During 2000-2001 the sectoral growth of GSDP in the State is expected to be (-)8.4 per cent in primary sector (Agriculture and allied activities), 6.8 per cent in secondary sector and 7.4 per cent in tertiary sector. The corresponding growth in the GDP at national level is expected to be 0.9 per cent for primary sector, 6.6 per cent for secondary sector and 8.3 per cent for tertiary sector.

3.2. The lower growth rate at State level in comparison with All-India during 2000-2001, is mainly due to negative growth rate in primary sector and comparatively less growth expected in tertiary sector in the State. The insufficient and untimely rainfall in some parts of the State is expected to lower the agriculture production by about 24 per cent. This, in turn, is expected to lead in negative growth rate of primary sector. The anticipated lower growth rate in tertiary sector of the State during 2000-2001, in comparison with All-India is mainly due to fall in growth rate in financial, real estate and business services sector.

3.3. The anticipated less growth rate during 2000-2001 in the State compared with growth rate during 1999-2000 is mainly due to negative growth rate in agriculture sector and sharpest decline in the growth rate of community, social and personal services sector.

Gross State Domestic Product (GSDP)

3.4. The GSDP of Maharashtra in 1999-2000 at constant (1993-94) prices registered an impressive growth of 9.1 per cent over that of 1998-99. The corresponding growth during 1998-99 was only 2.4 per cent. The preliminary estimate of GSDP of Maharashtra in 1999-2000 at constant (1993-94) prices is estimated at Rs. 1,58,927 crore as against Rs. 1,45,651 crore in 1998-99. At current prices, GSDP in 1999-2000 is estimated at Rs. 2,40,224 crore as against

होते व ते १९९८-९९ मधील २,०८,८८५ कोटी रुपये उत्पन्नापेक्षा १५.० टक्क्यांनी अधिक होते. तत्सम वाढ १९९८-९९ मध्ये ८.० टक्के इतकी होती.

राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न

३.५. प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे १९९९-२००० मधील राज्य उत्पन्न म्हणजे निव्वळ राज्य उत्पन्न स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १,३९,७६९ कोटी रुपये होते व ते १९९८-९९ मधील १,२८,३४३ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा ८.९ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९८-९९ मध्ये तत्सम वाढ केवळ २.७ टक्के इतकी होती. चालू किंमतीनुसार १९९९-२००० मधील राज्य उत्पन्न २,१२,२१६ कोटी रुपये होते व ते १९९८-९९ मधील १,८५,११९ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा १४.६ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९८-९९ मध्ये तत्सम वाढ ८.४ टक्के इतकी होती. १९९८-९९ च्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये राज्य उत्पन्नात झालेल्या २७,०९७ कोटी रुपयांच्या एकूण वाढीमध्ये क्षेत्र विभागीयप्रमाणे प्राथमिक क्षेत्राचा, द्वितीय क्षेत्राचा आणि तृतीय क्षेत्राचा हिस्सा अनुक्रमे १,८५० कोटी रुपये (६.८ टक्के), १०,२५९ कोटी रुपये (३७.९ टक्के) आणि १४,९८८ कोटी रुपये (५५.३ टक्के) होता.

३.६. १९९९-२००० मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न (दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न) स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १५,४१९ रुपये होते ते १९९८-९९ मधील १४,३१२ रुपयापेक्षा ७.७ टक्क्यांनी वाढले होते. चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न १९९९-२००० मध्ये २३,३९८ रुपये असून, ते मागील वर्षाच्या (१९९८-९९) २०,६४४ रुपये दरडोई राज्य उत्पन्नापेक्षा १३.३ टक्क्यांनी वाढले.

३.७. स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या १९९९-२००० मधील वाढीमध्ये तृतीय क्षेत्रातील वाढीचा प्रमुख वाटा होता, तृतीय क्षेत्रातील वाढ ९.८ टक्के इतकी होती. तृतीय क्षेत्राची (ढोबळ) ही वाढ सार्वजनिक प्रशासन (३५.२ टक्के) व दळणवळण (२०.४ टक्के) या क्षेत्रातील वाढीमुळे झाली. प्राथमिक व द्वितीय क्षेत्राची १९९९-२००० मधील वाढ अनुक्रमे ४.४ व १०.५ टक्के इतकी होती. १९९९-२००० मध्ये नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या अंदाजात १३.२ टक्के वाढ झाली. स्थूल राज्य उत्पन्नाचे स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय (ढोबळ व तपशीलवार) वृद्धिदर तक्ता क्रमांक ३.१ मध्ये दिले आहेत.

Rs. 2,08,885 crore in 1998-99, showing an increase of 15.0 per cent during the year. The corresponding growth during 1998-99 was 8.0 percent.

State Income and Per Capita State Income

3.5. The preliminary estimate of State income i.e. Net State Domestic Product (NSDP) of Maharashtra at constant (1993-94) prices for 1999-2000 was Rs. 1,39,769 crore, showing an increase 8.9 per cent over that of Rs. 1,28,343 crore in 1998-99. The corresponding increase during 1998-99 was 2.7 per cent only. The State Income for 1999-2000 at current prices was Rs. 2,12,216 crore, which was more by 14.6 per cent than that of Rs. 1,85,119 crore for 1998-99. The corresponding rise during 1998-99 was 8.4 per cent. In the total increase of Rs. 27,097 crore in the State Income in 1999-2000 over that in 1998-99, the contribution of primary, secondary & tertiary sectors was Rs. 1,850 crore (6.8 per cent), Rs. 10,259 crore (37.9 Per cent) and Rs. 14,988 crore (55.3 per cent) respectively.

3.6. The Per Capita State Income (Per Capita NSDP) at constant (1993-94) prices is estimated at Rs. 15,410 for 1999-2000 as against Rs. 14,312 for 1998-99, registering a growth of 7.7 per cent during the year. The Per Capita State Income at current prices is estimated at Rs. 23,398 in 1999-2000 as against Rs. 20,644 for the previous year (1998-99), showing an increase of 13.3 per cent during the year.

3.7. The major contribution in the growth of GSDP in the State during 1999-2000 was from tertiary sector, which registered an increase of 9.8 per cent. This increase in tertiary sector (broad) was mainly due to increase in sectors, public administration (35.2 per cent) and communication (20.4 per cent). The growth in primary & secondary sector in the year 1999-2000 was 4.4 & 10.5 per cent respectively. In 1999-2000, registered manufacturing sector showed growth of 13.2 per cent. Sectoral (broad & detailed) growth rates of GSDP at constant (1993-94) prices are given in Table no. 3.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.1
 महाराष्ट्राचे स्थूल राज्य उत्पन्नाचे क्षेत्रनिहाय (ढोबळ व तपशीलवार) वृद्धिदर
 स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
 Sectoral (broad and detailed) growth rates of GSDP for Maharashtra
 at constant (1993-94) prices

अ.क्र. Sr. No. (1)	क्षेत्र (2)	मागील वर्षाच्या तुलनेत टक्के वाढ/घट Percentage increase/decrease over previous year			Sector (6)
		1997-98 (3)	1998-99 (4)	1999-2000 (5)	
1	कृषि	-21.3	13.9	4.2	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऒडके पाडण	-3.8	-9.5	6.2	Forestry & Logging
3	मासेमारी	-11.8	-6.0	-1.8	Fishing
4	खाणकाम आणि दगड खाणकाम	13.9	-2.9	9.7	Mining & Quarrying
	प्राथमिक	-18.9	11.1	4.4	Primary
5	वस्तुनिर्माण - नोंदणीकृत	10.4	-5.6	13.2	Manufacturing - Registered
6	वस्तुनिर्माण - अनोदणीकृत	17.6	-8.2	10.7	Manufacturing - Un-registered
7	बांधकाम	8.8	9.4	8.0	Construction
8	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	6.8	3.8	-2.2	Electricity, Gas & Water Supply
	द्वितीय	11.7	-3.5	10.5	Secondary
9	रेल्वे	-4.8	1.8	6.7	Railways
10	परिवहन व साठवण	8.2	1.1	8.5	Transport and Storage
11	दळणवळण	27.6	18.7	20.4	Communication
12	व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	10.5	-2.1	7.6	Trade, Hotel and Restaurants
13	बँका व विमा उद्योग	3.6	6.3	-0.4	Banking and Insurance
14	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यवसाय सेवा	4.2	3.7	5.6	Real Estate, Ownership of Dwelling and Business Services
15	सार्वजनिक प्रशासन	14.8	-3.9	35.2	Public Administration
16	इतर सेवा	6.5	13.4	15.8	Other Services
	तृतीय	8.6	3.9	9.8	Tertiary
	एकूण	4.0	2.4	9.1	Total

राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी

३.८. १९९९-२००० या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नाच्या चालू किंमतीनुसार ढोबळ क्षेत्रनिहाय विभागणीप्रमाणे असे दिसून येते की, प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे १७.२ टक्के, ३०.२ टक्के व ५२.६ टक्के इतका होता. १९९३-९४ मध्ये याच क्षेत्रांचा तत्सम वाटा अनुक्रमे २१.२ टक्के, ३१.२ टक्के व ४७.६ टक्के होता.

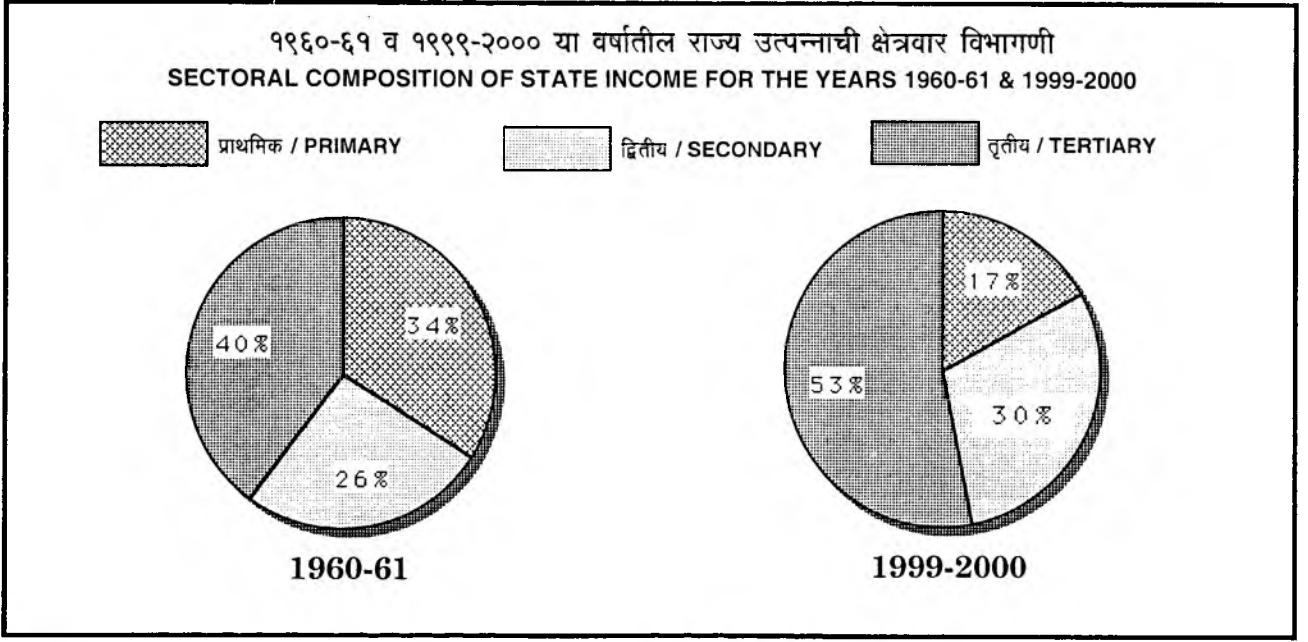
३.९. १९६०-६१ ते १९९९-२००० या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागणीत उल्लेखनीय बदल झालेले आहेत. या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा ३४.४ टक्क्यावरून १७.२ टक्क्यावर खाली आलेला आहे, तर द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे २५.७ टक्क्यावरून ३०.२ टक्के व ३९.९ टक्क्यावरून ५२.६ टक्के इतका वाढला आहे. राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रनिहाय विभागणीवरून असे दिसून येते की, राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे कृषि क्षेत्रावरील अवलंबित्व कमी होत असून आणि हे राज्य अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे चांगले लक्षण आहे.

Sectoral composition of State Income

3.8. The broad sectoral composition of the State Income at current prices in 1999-2000 indicates that the share of the primary, secondary and tertiary sectors was 17.2 per cent, 30.2 per cent and 52.6 per cent respectively. In 1993-94, the corresponding shares were 21.2 per cent, 31.2 per cent and 47.6 per cent respectively.

3.9. The sectoral composition of State Income has undergone considerable changes during 1960-61 to 1999-2000. During this period, the share of primary sector has declined from 34.4 per cent to 17.2 per cent, where as the share of secondary and tertiary sector has increased from 25.7 per cent to 30.2 per cent and from 39.9 per cent to 52.6 per cent respectively. Sectoral composition of State Income indicates that dependence of State's economy on agriculture is reducing over the years, which is a good sign of development of State's economy.

आकृती क्रमांक/ Figure No. 3.1

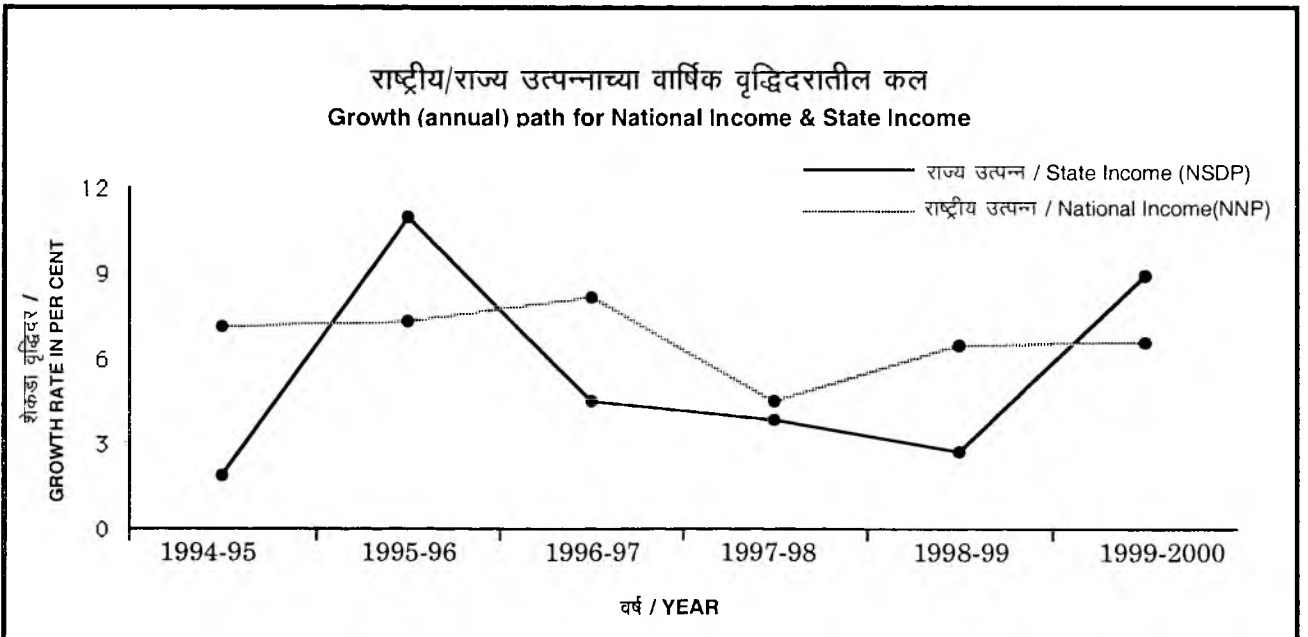
वाढीचा कल

३.१०. १९९३-९४ ते १९९९-२००० या सहा वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९९३-९४) किमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ५.४ टक्के होता. या कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ३.८ टक्के होता. राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल तिन्ही क्षेत्रात एकसारखा नाही. याच कालावधीत राज्यातील सरासरी वार्षिक वृद्धिदर द्वितीय क्षेत्रासाठी ६.० टक्के आणि तृतीय क्षेत्रासाठी ६.३ टक्के इतका होता. तथापि प्राथमिक क्षेत्रातील कमी (१.८ टक्के) वृद्धिदरामुळे, राज्याचा एकूण वृद्धिदर कमी होऊन ५.४ टक्के झाला.

Growth Trend

3.10. The average annual growth rate of State Income at constant (1993-94) prices, during the last six years period from 1993-94 to 1999-2000 was 5.4 per cent. In this period, the average annual growth rate of *per capita* State Income was 3.8 per cent. The trend in the growth of State Income is not uniform for all the three sectors. The State has recorded the average annual growth rate of 6.0 per cent for secondary sector and 6.3 per cent in tertiary sector. However, the sluggish growth rate for primary sector (1.8 per cent) has slowed down the over all growth rate to 5.4 per cent.

आकृती क्रमांक/ Figure No. 3.2

राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांच्या वृद्धिदरांची राज्यनिहाय तुलना

३.११. स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार प्रमुख राज्यांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाबाबतची आकडेवारी १९९३-९४ ते १९९८-९९ या वर्षासाठी उपलब्ध आहे. प्रमुख राज्यांचे ह्या कालावधीतील राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर आणि १९९८-९९ या वर्षातील दरडोई राज्य उत्पन्नाची चालू किंमतीनुसार आकडेवारी तक्ता क्र. ३.२ मध्ये देण्यात आली आहे. या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत, भारतातील प्रमुख राज्यात महाराष्ट्र राज्य हे पंजाबच्या खालोखाल दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.

Statewise Comparison of Growth Rates of State Income and Per Capita State Income

3.11. The State Income and Per Capita State Income at constant (1993-94) prices of major states are available for the period 1993-94 to 1998-99. The average annual growth rates of State Income and Per Capita State Income during this period and Per Capita State Income at current prices for 1998-99 are given in Table No. 3.2. It can be seen from this table that in terms of Per Capita State Income, among the major states in India, Maharashtra state ranked second after Punjab.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.2

प्रमुख राज्यांचे १९९३-९४ ते १९९८-९९ या कालावधीतील स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाचे वृद्धिदर व १९९८-९९ या वर्षाचे चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न

Growth Rates of State Income and Per capita State Income for major States during 1993-94 to 1998-99 at Constant (1993-94) Prices and Per capita State Income at Current Prices for 1998-99

अनु. क्रमांक Serial No.	राज्य (2)	वृद्धिदर (टक्के) Growth rates in per cent		चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न १९९८-९९ (रु.) Per capita State Income at current prices 1998-99 (Rs.) (5)	State (2)
		राज्य उत्पन्न State Income (3)	दरडोई राज्य उत्पन्न Per capita State Income (4)		
1	आंध्र प्रदेश	4.9	3.5	13,853	Andhra Pradesh
2	अरुणाचल प्रदेश	3.8	0.8	12,929	Arunachal Pradesh
3	आसाम	2.6	0.8	8,700	Assam
4	बिहार	4.3	2.6	5,923	Bihar
5	गुजरात	7.7	5.9	18,792	Gujarat
6	हरियाणा	5.8	3.6	19,773	Haryana
7	हिमाचल प्रदेश	6.2	3.5	12,692	Himachal Pradesh
8	कर्नाटक	7.9	6.2	15,889	Karnataka
9.	महाराष्ट्र	5.2	3.5	20,644	Maharashtra
10.	ओरिसा	3.9	2.5	8,719	Orissa
11.	पंजाब	4.7	2.7	20,834	Punjab
12.	तामिळनाडू	7.0	6.0	17,525	Tamil Nadu
13.	उत्तर प्रदेश	4.4	2.2	9,261	Uttar Pradesh
	भारत	6.7	4.8	14,712	All-India

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

३.१२. चालू किंमतीनुसार १९९९-२००० मध्ये अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न १५,९०,३०१ कोटी रुपये असून ते १९९८-९९ मधील १४,३४,४५६ कोटी रुपये राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा १०.९ टक्क्यांनी अधिक होते. राज्य उत्पन्नात तत्सम वाढ १४.६ टक्के इतकी जास्त होती. १९९९-२०००

Comparison with National Income

3.12. At current prices the National Income (i.e. Net National Product at factor cost) is estimated at Rs. 15,90,301 crore in 1999-2000 as against Rs.14,34,456 crore in 1998-99 showing an increase of 10.9 per cent. The corresponding increase in the State

मध्ये चालू किंमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १६,०४७ रुपये होते, तर दरडोई राज्य उत्पन्न २३,३९८ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न अधिक असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण आणि तृतीय क्षेत्राचे प्राबल्य हे होय.

३.१३ १९९८-९९ च्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ६.६ टक्क्यांची वाढ दिसून आली. याच कालावधीत राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार ८.९ टक्के वाढ झाली.

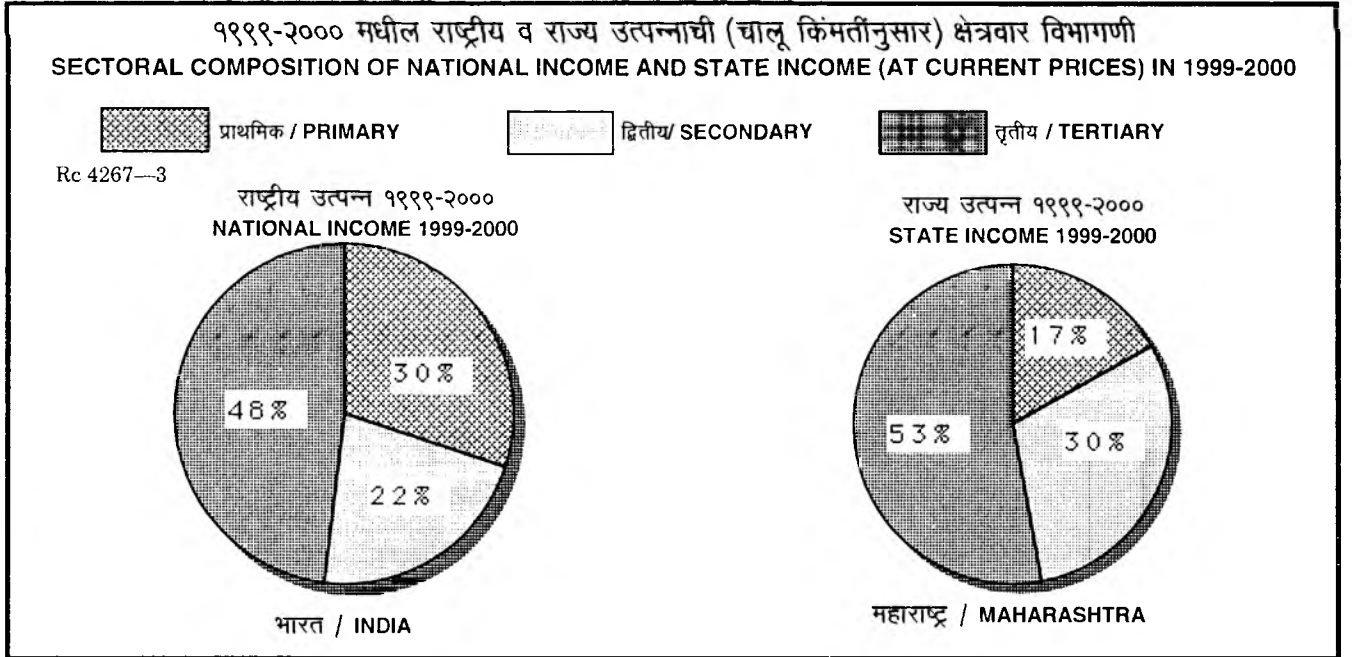
३.१४. १९९९-२००० या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नात चालू किंमतीनुसार प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे १७.२ टक्के, ३०.२ टक्के व ५२.६ टक्के होता. राष्ट्रीय उत्पन्नात तत्सम वाटा अनुक्रमे ३०.४ टक्के, २१.६ टक्के व ४८.० टक्के होता.

Income was higher at 14.6 per cent. In 1999-2000 the *Per Capita* National Income at current prices was Rs. 16,047 as against *Per Capita* State Income of Rs. 23,398. The higher *Per Capita* State Income is mainly the result of the prominence of registered manufacturing and tertiary sectors in the State.

3.13. The National Income at constant (1993-94) prices in 1999-2000 showed an increase of 6.6 per cent over that in 1998-99. During the same period the State Income at constant (1993-94) prices increased by 8.9 per cent.

3.14. The share in the State Income (at current prices) in 1999-2000 pertaining to primary, secondary and tertiary was 17.2 per cent, 30.2 per cent and 52.6 per cent respectively. The corresponding share in National Income was 30.4 per cent, 21.6 per cent and 48.0 per cent respectively.

आकृती क्रमांक/ Figure No. 3.3

३.१५. १९९३-९४ ते १९९९-२००० या सात वर्षांचे स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न, तसेच राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न यांची आकडेवारी तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दिली आहे.

3.15. The estimates at constant (1993-94) Prices of State Income & *Per Capita* State Income and that of National Income & *Per Capita* National Income for the last 7 years from 1993-94 to 1999-2000 are given in table No.3.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.3

१९९३-९४ ते १९९९-२००० या वर्षाकरीता स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न, दरडोई राज्य उत्पन्न, राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न

State Income, Per Capita State Income, National Income and Per Capita National Income at Constant (1993-94) Prices for 1993-94 to 1999-2000

वर्ष/Year	महाराष्ट्र/Maharashtra		भारत India	
	राज्य उत्पन्न (रुपये कोटीत) State Income (Rs. in crore)	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) Per Capita State Income (Rs.)	राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये कोटीत) National Income (Rs. in Crore)	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) Per Capita National Income (Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1993-94	1,01,767 (100.0)	12,290 (100.0)	6,85,912 (100.0)	7,698 (100.0)
1994-95	1,03,743 (101.9)	12,299 (100.1)	7,34,358 (107.1)	8,088 (105.1)
1995-96	1,15,188 (113.2)	13,406 (109.1)	7,87,809 (114.9)	8,498 (110.4)
1996-97*	1,20,389 (118.3)	13,784 (112.2)	8,52,085 (124.2)	9,036 (117.4)
1997-98*	1,24,996 (122.8)	14,114 (114.8)	8,90,712 (130.0)	9,288 (120.7)
1998-99*	1,28,343 (126.1)	14,312 (116.5)	9,48,982 (138.4)	9,733 (126.4)
1999-2000	1,39,769 @ (137.3)	15,410 @ (125.4)	10,11,224 + (147.4)	10,204 + (132.6)

* अस्थायी / Provisional @ प्रारंभिक अंदाज/ Preliminary Estimates + शीघ्र अंदाज/Quick Estimates

टीप . कसातील आकडे निर्देशांक (पाया १९९३-९४ = १००) दर्शवतात.

Note : Figures in bracket indicates indices (base 1993-94 = 100).

३.१६. चालू व स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न व राज्य उत्पन्न आणि राष्ट्रीय उत्पन्न यांच्याबाबतची क्षेत्रनिहाय आकडेवारी या प्रकाशनातील भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ५ ते १० मध्ये दर्शविली आहे.

3.16. The sectorwise details of Gross State Domestic Product, State Income at current & at constant (1993-94) prices & those for National Income at current and at constant (1993-94) prices are presented in Table Nos. 5 to 10 of Part II of this publication.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

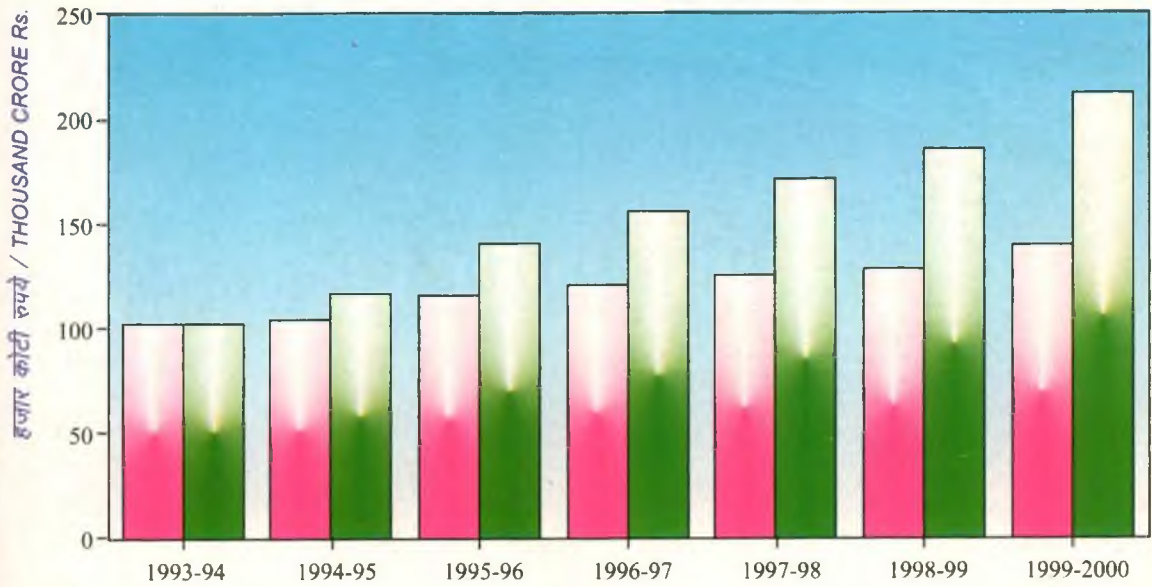
राज्य उत्पन्न
STATE INCOME

स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
AT CONSTANT (1993-94) PRICES

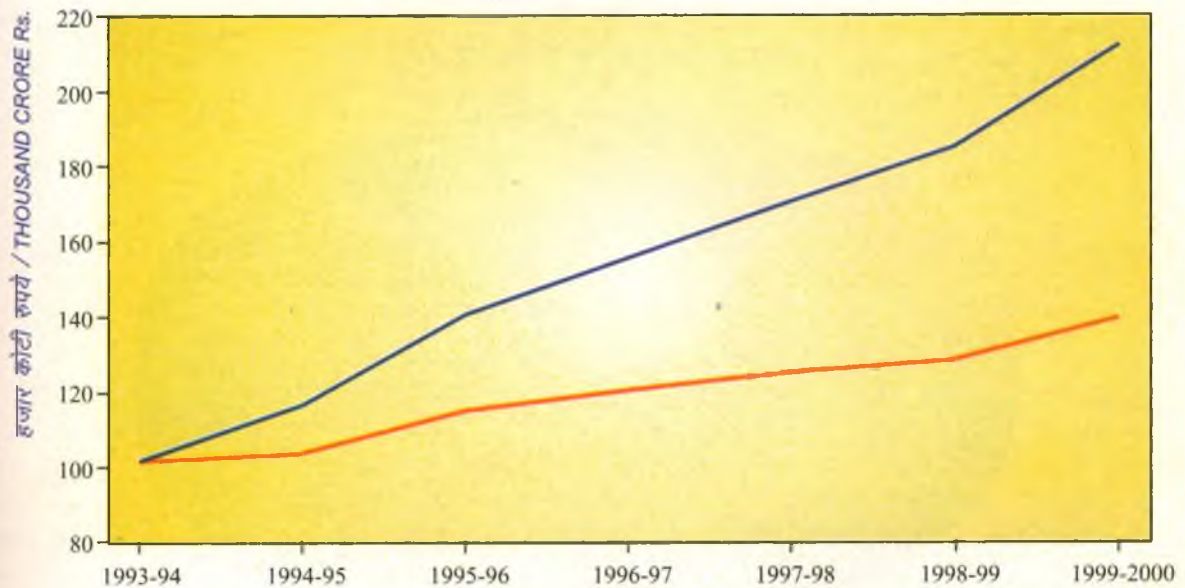
चालू किंमतीनुसार
AT CURRENT PRICES

स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
AT CONSTANT (1993-94) PRICES

चालू किंमतीनुसार
AT CURRENT PRICES

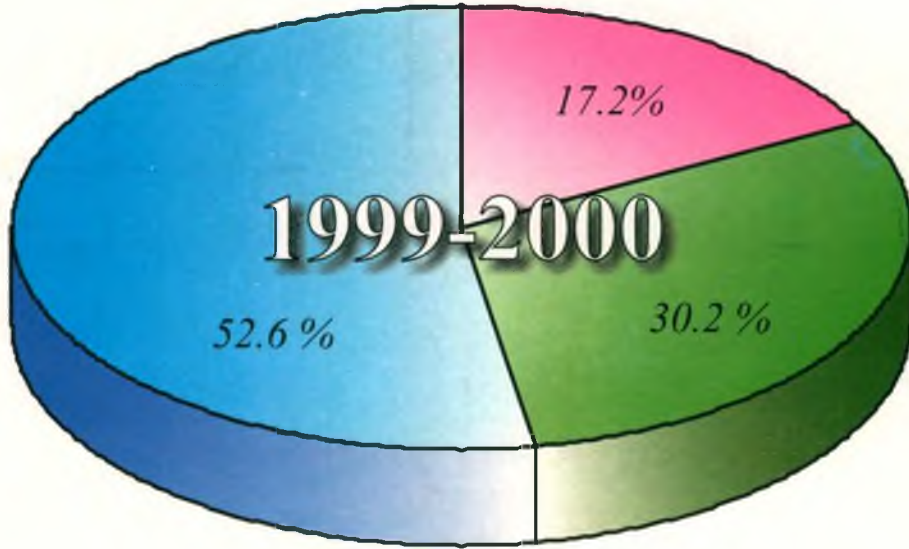

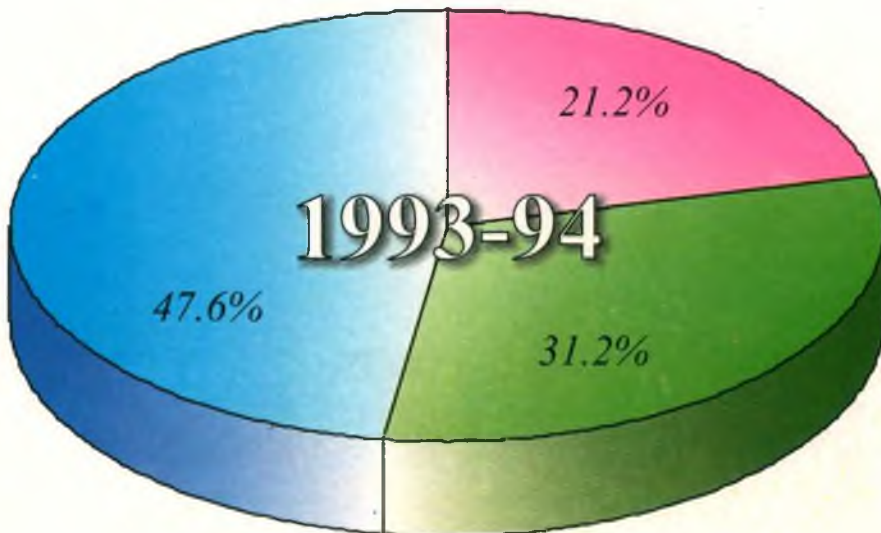
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी
SECTORAL COMPOSITION OF STATE INCOME

चालू किंमतीनुसार AT CURRENT PRICES

2,12,216 कोटी रुपये Rs. CRORE

1,01,767 कोटी रुपये Rs. CRORE

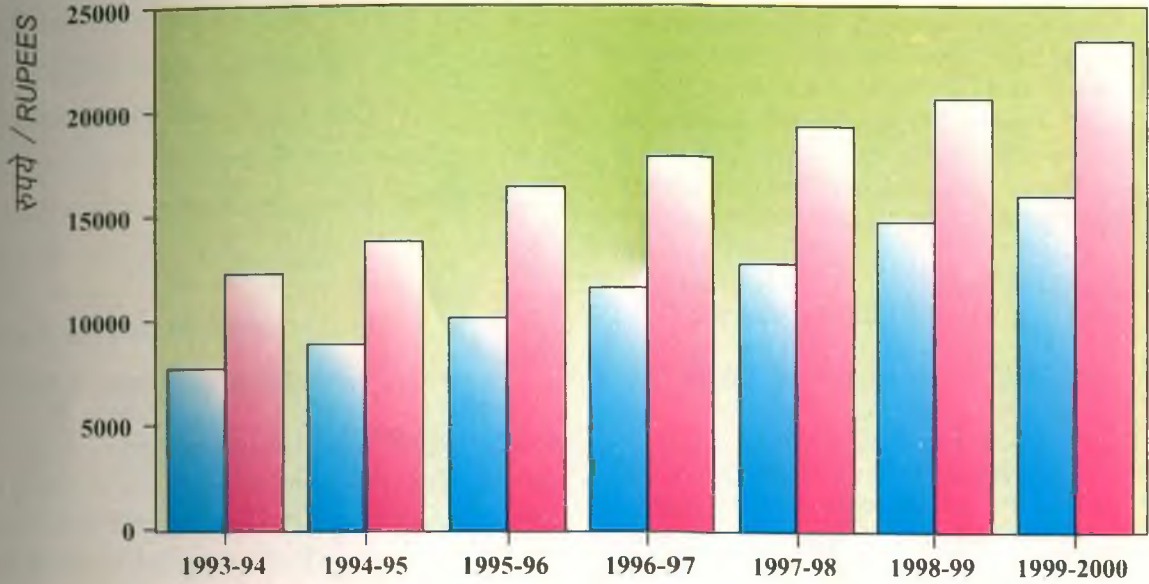

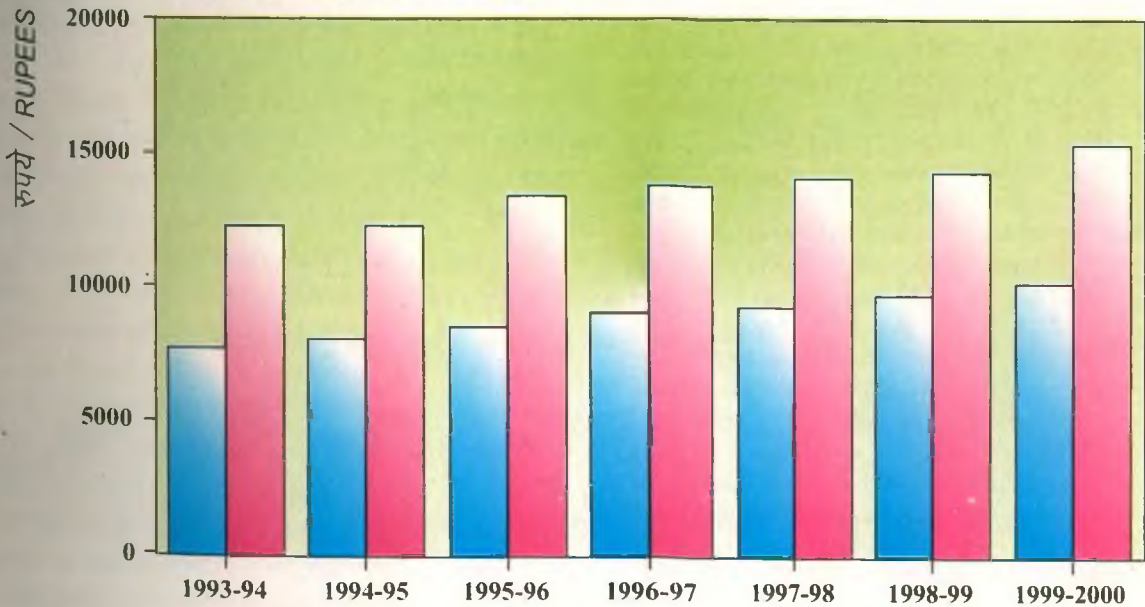
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न
PER CAPITA STATE AND NATIONAL INCOME

चातु किंमतीनुसार AT CURRENT PRICES

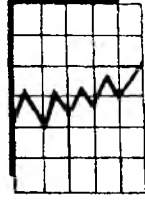
● भारत INDIA   ● महाराष्ट्र MAHARASHTRA

स्थिर(१९९३-९४) किंमतीनुसार AT CONSTANT (1993-94) PRICES

४. किंमतीविषयक स्थिती

4. PRICE SITUATION

४.१. किंमतीतील विशेषतः ग्राहक किंमतीतील बदलांचा लोकांच्या राहणीमानावर परिणाम होतो, त्यामुळे किंमतीतील बदलांवर सतत लक्ष ठेवणे अत्यावश्यक आहे. विशिष्ट कालावधीत किंमतीत होणारे बदल, किंमतीचे निर्देशांक या सांख्यिकीय पद्धतीने मोजणे शक्य होते. किंमती निर्देशांक बाजारातील घाऊक किंमतीवर किंवा किरकोळ किंमतीवर आधारित असतात. जरी ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक हा सर्वसाधारण उपभोग्य वस्तूंच्या किंमतीतील बदल दर्शविणारा चांगला निर्देशक असला तरी चलन वाढीचा दर मोजण्यासाठी भारतात घाऊक किंमतीचा निर्देशांक वापरण्याची प्रथा आहे.

अ. भारतातील किंमतीविषयक स्थिती

अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचा निर्देशांक

४.२. १९८१-८२ पायाभूत वर्ष असलेली घाऊक किंमती निर्देशांकाची प्रालिका नुकतीच १९९३-९४ हे नवीन पायाभूत वर्ष धरून सुधारण्यात आली आहे. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलन वाढीचा दबाव १९९६-९७ (४.६ टक्के) व १९९७-९८ (४.४ टक्के) मध्ये तुलनेने कमी होत परंतु १९९८-९९ (५.९ टक्के) या वर्षामध्ये त्यात चढता कल दिसून आला. नंतरच्या वर्षात म्हणजे १९९९-२००० मध्ये कृषि क्षेत्रातील चांगली स्थिती व जीवनावश्यक वस्तूंची समाधानकारक उपलब्धता या वैशिष्ट्यांमुळे प्राथमिक वस्तूंच्या किंमती आटोक्यात राहण्यास मदत झाली. या कालावधीत वस्तुनिर्माण उत्पादनाच्या किंमतीतील वाढ सुद्धा तीन टक्क्यांपेक्षा कमी पातळीवर राहिली. परिणामी १९९९ पासून प्रारंभ झालेल्या आर्थिक सुधारणांच्या नंतरच्या काळात सर्वात कमी म्हणजे ३.३ टक्के इतका वार्षिक चलनवाढीचा दर देशास अनुभवास आला. परंतु आर्थिक वर्ष २०००-२००१ च्या सुरुवातीस चलन वाढीच्या दरात तीव्र वाढ होऊन तो ६.५ टक्के इतका नोंदवला गेला. ही वाढ मुख्यत्वे एल.पी.जी., रॉकेल इत्यादि पेट्रोलियम उत्पादनांच्या नियंत्रित किंमतीत मार्च, २००० मध्ये झालेल्या वाढीचा परिणाम होता. चलनवाढीचा हा दर किंचित चढउतारासह वर्षातील बऱ्याच कालावधीत तसाच राहिला. सप्टेंबर, २००० मध्ये पेट्रोलियम उत्पादनात पुन्हा झालेल्या दर वाढीमुळे, जानेवारी, २००१ या महिन्यात चलन वाढीच्या दराने ८ टक्क्यांची पातळी ओलांडली. घाऊक किंमती निर्देशांकाच्या तीन मुख्य गटांपैकी 'प्राथमिक वस्तू' (३.० टक्के) आणि 'वस्तुनिर्माण उत्पादन' (२.९ टक्के) या दोन गटाकरिता चलनवाढीचा दर (एप्रिल, २००० ते जानेवारी, २००१) माफक राहिला. 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या तिसऱ्या गटाचा वार्षिक चलनवाढीत जास्त वाटा (२८.८ टक्के) होता. सरकारकडील अन्नधान्याचा अभूतपूर्व मोठा साठा व परकीय चलनातील गंगाजळीची समाधानकारक स्थिती आणि उदारीकरणामुळे वस्तुनिर्माण उत्पादनातील अपेक्षित स्थैर्य या कारणांमुळे २००१-२००२ या वर्षात एकदरीत चलनवाढीचा दर साधारणपणे माफक राहिल अशी अपेक्षा आहे. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरासह तक्ता क्र. ४.१ मध्ये दिले आहेत.

4.1 The changes in prices particularly consumer prices, affect the conditions of living of the people and therefore, a constant watch on price behaviour has become imperative. The changes in prices over a period of time can be gauged by the statistical device of index number of prices. The price index can be either at the wholesale level or at the level of retail end of marketing channel. Though, conventionally, Wholesale Price Index (WPI) has been used in India to measure the overall rate of inflation in the economy, the Consumer Price Index Number (CPI) is the better indicator of changes in price level of items of common consumption.

A. Price situation in India

All-India Wholesale Price Index Number

4.2 The WPI series with base year 1981-82 which was in vogue has been recently replaced with a new series with base year 1993-94. The inflationary pressure based on All-India WPI which remained comparatively at a low level in 1996-97 (4.6 per cent) and 1997-98 (4.4 per cent) evinced an upward trend during 1998-99 (5.9 per cent). In the subsequent year i.e. 1999-2000 which was characterised by good performance on agricultural front and comfortable supply position of essential commodities helped to contain the prices of primary articles. The increase in prices of manufactured products too, remained below the 3 per cent level during this period. Thus, the country experienced the lowest annual inflation of 3.3 per cent since the launching of economic reforms in 1991. But the beginning of the financial year 2000-2001 recorded a sharp rise in inflation rate to 6.5 per cent. This was mainly due to increase in the administered prices of petroleum products like L.P.G., kerosene etc. in March, 2000. This inflation rate prevailed for major period of the year with slight fluctuations. Another increase in the prices of petroleum products in September, 2000 caused the inflation rate to cross 8 per cent level in the month of January, 2001. Of the three major groups of WPI, the inflation rate (April, 2000 to January, 2001) of the major groups 'primary articles' (3.0 per cent) and 'manufactured products' (2.9 per cent) remained moderate. The third group 'Fuel, Power, light and lubricants' contributed most to the annual inflation (28.8 per cent). Cushioned with an unprecedentedly large public stock of food grains, comfortable foreign exchange reserves and anticipated stability in manufactured products due to liberalised trade regime, the overall inflation in 2001-2002 is expected to be fairly moderate. The major groupwise WPI along with inflation rates are shown in Table No.4.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.1
अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे प्रमुख गटवार निर्देशांक
Major Groupwise All-India Wholesale Price Index Numbers

(पायाभूत वर्ष; Base Year 1993-94=100)

वर्ष / महिना	प्राथमिक वस्तू Primary Articles	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, Power, Light and Lubricants	वस्तुनिर्माण उत्पादन Manufactured Products	सर्व वस्तू All Commo- dities	चलन वाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
भार	22.02	14.23	63.75	100.00	...	Weight
१९९४-९५	115.8	108.9	112.3	112.6	12.58	1994-95
१९९५-९६	125.3	114.5	121.9	121.6	7.99	1995-96
१९९६-९७	135.8	126.4	124.4	127.2	4.63	1996-97
१९९७-९८	139.4	143.8	128.0	132.8	4.38	1997-98
१९९८-९९	156.2	148.5	133.6	140.7	5.94	1998-99
१९९९-२०००	158.0	162.0	137.2	145.3	3.33	1999-2000
१९९९-२०००	(158.1)	(159.1)	(137.0)	(144.8)	(3.08)	1999-2000
२०००-२००१	(162.8)	(204.9)	(141.1)	(154.9)	(6.98)	2000-2001
जानेवारी, २०००	155.3	167.7	137.8	145.9	3.55	January, 2000
फेब्रुवारी, २०००	155.9	170.5	137.8	146.4	3.54	February, 2000
मार्च, २०००	159.5	182.8	138.6	149.5	5.58	March, 2000
एप्रिल, २०००	161.6	193.8	139.0	151.7	6.53	April, 2000
मे, २०००	162.5	193.6	138.9	151.8	6.30	May, 2000
जून, २०००	164.6	194.3	139.2	152.7	6.56	June, 2000
जुलै, २०००	163.9	194.5	140.1	153.1	6.54	July, 2000
ऑगस्ट, २०००	162.8	195.6	140.7	153.4	6.09	August, 2000
सप्टेंबर, २०००	161.9	202.0	141.6	154.7	6.47	September, 2000
ऑक्टोबर, २०००	164.1	219.0	142.2	157.9	7.49	October, 2000
नोव्हेंबर, २०००	163.1	220.0	142.7	158.2	7.62	November, 2000
डिसेंबर, २००० (अ)	161.8	217.9	142.8	157.6	7.87	December, 2000 (P)
जानेवारी, २००१ (अ)	161.4	217.9	143.3	157.9	8.22	January, 2001 (P)

टीप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात. (एप्रिल ते जानेवारी)

(अ) अस्थायी

Note: Bracketed figures indicate 10 months' average (April to January)

(P) Provisional

४.३. 'प्राथमिक वस्तू' या प्रमुख गटातील 'खाद्यवस्तू' या गटाच्या एप्रिल, २००० ते जानेवारी, २००१ या कालावधीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षातील त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.५ टक्क्यांनी वाढला.

4.3 In the major group 'Primary Articles', the average index of the group 'Food Articles' for the period April, 2000 to January, 2001 registered an increase of 3.5 per cent over the corresponding period of earlier year.

४.४. 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या प्रमुख गटाच्या एप्रिल, २००० ते जानेवारी, २००१ या कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकात आधीच्या वर्षाच्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा २८.८ टक्के वाढ झाली. ही वाढ मुख्यत्वे स्वयंपाकाचा गॅस, रॉकेल, पेट्रोल इत्यादि इंधनांचा समावेश असलेल्या 'खनिज तेल' या उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकातील ४२.८ टक्के वाढीच्या परिणामी होती.

4.4 The average index number of major group 'Fuel, Power, Light and Lubricants' for the period April, 2000 to January, 2001 increased by 28.8 per cent over the corresponding period of the previous year. This was mainly due to the increase in the average index of sub-group 'Mineral oils' by 42.8 per cent which includes fuels like cooking gas, kerosene, petrol etc.

४.५. चालू आर्थिक वर्ष २०००-२००१ मध्ये अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचा मासिक निर्देशांक एप्रिल, २००० मध्ये १५१.७ होता तो नोव्हेंबर, २००० मध्ये १५८.२ पर्यंत वाढला आणि जानेवारी, २००१ मध्ये थोडा कमी होऊन १५७.९ इतका झाला.

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक

४.६. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांकानुसार पायाभूत वर्ष : १९८२) २०००-२००१ या वर्षात चलनवाढीच्या दरात उतरता कल दिसून आला. एप्रिल, २००० मधील ५.५ टक्के चलनवाढीचा दर सतत कमी होऊन नोव्हेंबर, २००० मध्ये २.७ टक्के झाला. नंतर तो थोडासा वाढून डिसेंबर, २००० मध्ये ३.५ टक्के झाला. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरांसह तक्ता क्र. ४.२ मध्ये दिले आहेत. एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीचा औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक (४४४) आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीच्या निर्देशांकापेक्षा ४.१ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९९-२००० मधील तत्सम वाढ ३.३ टक्के होती. चालू वित्तीय वर्षामध्ये डिसेंबर, २००० चा ग्राहक किंमती निर्देशांक ४४६ होता तो मार्च, २००० च्या (४३४) निर्देशांकापेक्षा २.८ टक्क्यांनी अधिक होता.

4.5. During the current financial year 2000-2001 the monthly All India WPI moved up from 151.7 in April, 2000 to 158.2 in November, 2000, and then declined marginally to 157.9 in January, 2001.

All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers.

4.6. The inflation rate as per All-India Consumer price Index Number for Industrial Workers (CPIIW) (base year : 1982) showed an overall declining trend during the year 2000-2001. The inflation rate recorded in April, 2000 i.e. 5.5 per cent decelerated continuously thereafter to reach 2.7 per cent in November, 2000 and then to a modest 3.5 per cent in December, 2000. The major groupwise All-India CPIIW along with inflation rates are shown in the Table No.4.2. The average All-India CPIIW for the period April to December, 2000 was (444) higher by 4.1 per cent than that for the corresponding period of previous year. The corresponding rise in 1999-2000 was 3.3 per cent. During the current financial year the CPIIW for December, 2000 was 446. This was higher by 2.8 per cent than the index (434) for March, 2000.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.2

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक Major Groupwise All India Consumer Price Index Numbers For Industrial Workers

(पायाभूत वर्ष/Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी, तंबाखू, व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	चलन वाढीचा दर Inflation rate	Year/Month
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
भार	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00	...	Weight
१९९७-९८	388	479	328	304	286	354	366	6.84	1997-98
१९९८-९९	445	515	353	389	296	386	414	13.13	1998-99
१९९९-२०००	446	565	379	437	306	416	428	3.42	1999-2000
१९९९-२०००	(447)	(560)	(373)	(432)	(303)	(413)	(427)	(3.34)	1999-2000
२०००-२००१	(455)	(588)	(448)	(457)	(317)	(439)	(444)	(4.12)	2000-2001
डिसेंबर, १९९९	450	568	385	436	308	423	431	0.47	December, 1999
जानेवारी, २०००	444	577	386	450	312	425	431	2.62	January, 2000
फेब्रुवारी, २०००	442	582	393	450	313	427	430	3.61	February, 2000
मार्च, २०००	446	583	403	450	314	428	434	4.83	March, 2000
एप्रिल, २०००	450	587	430	450	317	430	438	5.54	April, 2000
मे, २०००	452	590	434	450	317	433	440	5.01	May, 2000
जून, २०००	454	590	434	450	317	435	442	5.24	June, 2000
जुलै, २०००	457	589	435	461	318	437	445	4.95	July, 2000
ऑगस्ट, २०००	454	588	437	461	316	439	443	3.99	August, 2000
सप्टेंबर, २०००	454	588	439	461	317	440	444	3.50	September, 2000
ऑक्टोबर, २०००	459	588	478	461	317	443	449	2.75	October, 2000
नोव्हेंबर, २०००	460	586	479	461	318	444	450	2.74	November, 2000
डिसेंबर, २०००	453	590	470	461	313	448	446	3.48	December, 2000

टीप : कसातील आकडे ९ महिन्यांची सरासरी दर्शवितात. (एप्रिल ते डिसेंबर)

Note : Bracketed figures indicate 9 months' average (April to December)

४.७. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक देशातील औद्योगिक दृष्ट्या विकसित अशा ७० केंद्रांच्या ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारलेला आहे. ह्या ७० केंद्रांपैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर आणि नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्र राज्यातील आहेत. ह्या पाच केंद्रांसाठीचे आणि जळगाव, नांदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला ह्या पाच अतिरिक्त केंद्रांचे राज्य शासनाद्वारे काढण्यात येणारे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक भाग-२ च्या तक्ता क्र. १६ मध्ये देण्यात आले आहेत.

ब. राज्यातील किंमतीविषयक स्थिती

४.८. राज्यातील किंमतीविषयक स्थितीवर देशातील किंमतीत होणाऱ्या बदलाचा परिणाम होणे स्वाभाविक आहे. राज्यातील किंमतीविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी नागरी आणि ग्रामीण भागातील निवडक केंद्रातून जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किंमती व ग्राहकानी सेवांसाठी दिलेला मोबदला, महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. या किंमतींच्या आधारावर राज्याच्या नागरी आणि ग्रामीण भागाकरिता वेगवेगळे ग्राहक किंमतीचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८२ = १००) तयार करण्यात येतात.

राज्याच्या नागरी भागातील किंमतीतील कल

४.९. २०००-२००१ मधील एप्रिल, २००० ते जानेवारी, २००१ या कालावधीतील नागरी ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक गतवर्षीच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.४ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९९-२००० मधील तत्सम वाढ १.५ टक्के होती.

४.१०. मार्च, २००० (४२६) च्या तुलनेत जानेवारी, २००१ (४३९) चा नागरी ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ३.१ टक्क्यांनी अधिक होता. मागील वर्षी तत्सम वाढ २.४ टक्के होती. जानेवारी, २००१ च्या नागरी ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकात झालेल्या ३.१ टक्के वाढीस प्रामुख्याने 'इंधन, वीज व दिवाबत्ती' गटातील वस्तूंच्या (रॉकेल, स्वयंपाकाचा गॅस) आणि राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसच्या भाड्यात झालेली वाढ कारणीभूत होती. महाराष्ट्राच्या नागरी भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरासह तक्ता क्र. ४.३ मध्ये दर्शविण्यात आले आहेत.

4.7. The All India CPIIW is based on the CPIIW for 70 industrially developed centres in the country. Out of these, five centres viz. Mumbai, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. The CPIIW for these five centres and for additional five centres viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola compiled by the State Govt. are shown in Table No.16 of Part-II.

B. Price situation in the State

4.8. The price situation in the State is bound to be influenced by the price behaviour in the country as a whole. For assessing the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra collects, on a regular basis, the retail prices of essential commodities and cost of services to consumers from selected centres in the urban and the rural areas. On the basis of these prices, monthly Consumer Price Index Numbers (base year 1982=100) are compiled separately for the urban and rural areas of the State.

Price Behaviour in Urban Areas of the State

4.9 During 2000-2001, the average Urban Consumer Price Index (UCPI) for the period April, 2000 to January, 2001 was higher by 3.4 per cent than the corresponding average for the previous year. The corresponding rise during 1999-2000 was 1.5 per cent.

4.10 The UCPI for January, 2001 (439) was higher by 3.1 per cent over that for March, 2000 (426). The corresponding rise in the previous year was 2.4 per cent. The 3.1 per cent rise in the UCPI of January, 2001 over that of March, 2000 was mainly due to rise in the prices of commodities in the 'fuel, power and light' group (kerosene and cooking gas) and increase in the rate of S.T. Bus fare. The groupwise UCPI numbers of Maharashtra with inflation rates are shown in Table No.4.3.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

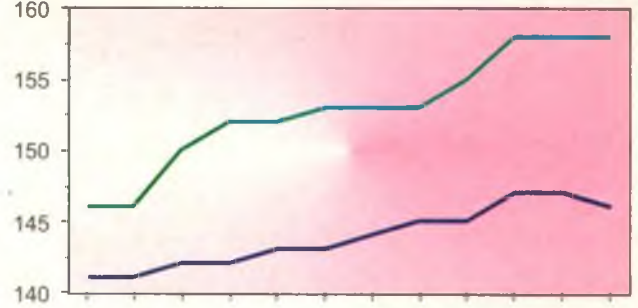
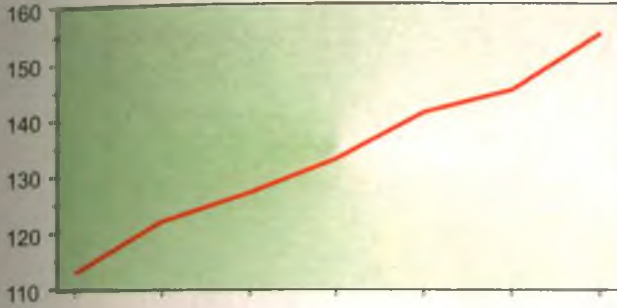
वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1993-94=100

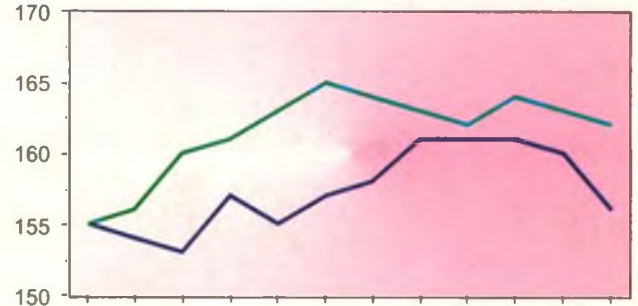
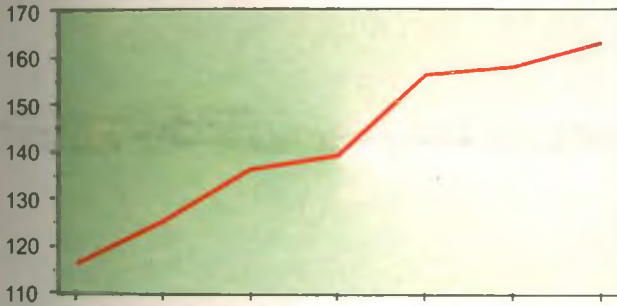
मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

सर्व वस्तु / ALL COMMODITIES

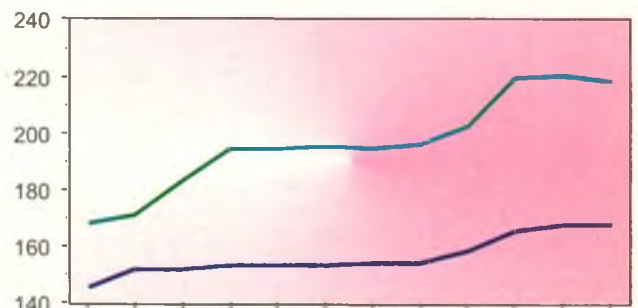
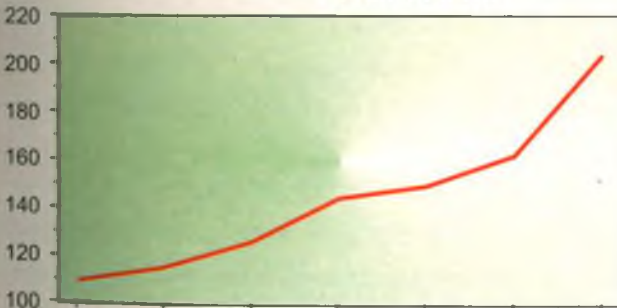
— 2000 — 1999

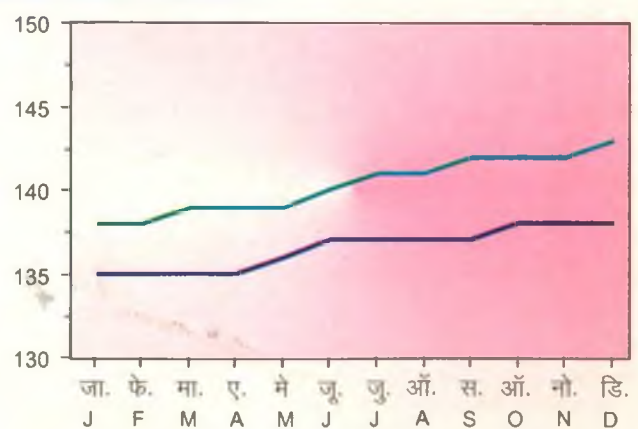
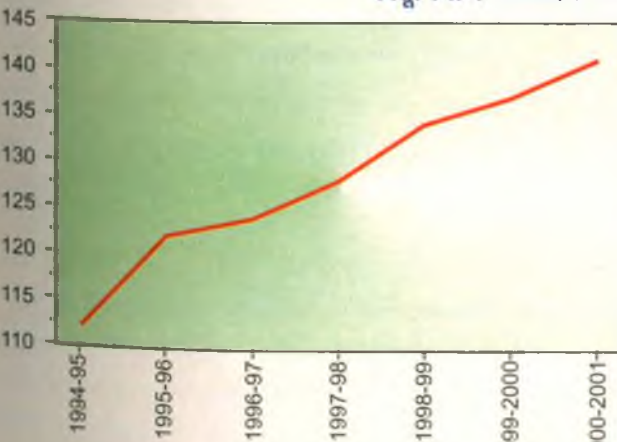
प्राथमिक वस्तु / PRIMARY ARTICLES

इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण / FUEL, POWER, LIGHT AND LUBRICANTS

वस्तुनिर्माण उत्पादने / MANUFACTURED PRODUCTS

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

*

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.3
महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक
Groupwise Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra

(पायाभूत वर्ष/Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari and Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, power and Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	सकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	भाववाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
भार	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	...	Weight
१९९७-९८	371	495	245	473	358	367	5.48	1997-98
१९९८-९९	436	531	269	505	399	417	13.64	1998-99
१९९९-२०००	424	576	273	512	429	424	1.58	1999-2000
१९९९-२०००	(424)	(574)	(271)	(513)	(428)	(423)	(1.47)	1999-2000
२०००-२००१	(423)	(594)	(375)	(517)	(452)	(438)	(3.42)	2000-2001
जानेवारी, २०००	421	577	274	509	434	424	0.20	January, 2000
फेब्रुवारी, २०००	420	589	275	509	435	424	1.23	February, 2000
मार्च, २०००	421	589	289	510	437	426	3.03	March, 2000
एप्रिल, २०००	426	600	342	511	438	432	4.26	April, 2000
मे, २०००	423	607	345	512	439	432	3.07	May, 2000
जून, २०००	429	600	349	512	443	436	3.78	June, 2000
जुलै, २०००	428	588	350	513	445	436	3.32	July, 2000
ऑगस्ट, २०००	425	588	351	514	455	438	2.68	August, 2000
सप्टेंबर, २०००	422	588	351	514	455	436	2.26	September, 2000
ऑक्टोबर, २०००	421	591	423	521	459	442	2.91	October, 2000
नोव्हेंबर, २०००	426	590	423	523	461	445	3.75	November, 2000
डिसेंबर, २०००	421	590	410	523	462	442	4.53	December, 2000
जानेवारी, २००१ (अ)	415	593	407	525	463	439	3.67	January, 2001 (P)

टीप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल ते जानेवारी)

(अ) अस्थायी

Note : Bracketed figures indicate, 10 months' average (April to January)

(P) Provisional

राज्याच्या ग्रामीण भागातील किंमतीतील कल

Price Behaviour in Rural Areas of the State

४.११. २०००-२००१ मधील एप्रिल, २००० ते जानेवारी, २००१ या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक गतवर्षीच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ०.९ टक्क्यांनी कमी होता. परंतु १९९९-२००० मध्ये तत्सम कालावधीतील निर्देशांकामध्ये २.५ टक्के वाढ झाली.

4.11. During 2000-2001 the average Rural Consumer Price Index (RCPI) for the period April, 2000 to January, 2001 declined by 0.9 per cent than the corresponding average for the previous year. However, during 1999-2000 there was a rise of 2.5 per cent in the index over the corresponding period of previous year.

४.१२. मार्च, २००० (४३४) च्या मानाने जानेवारी, २००१ (४२९) चा ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक १.२ टक्क्यांनी कमी होता. मागील वर्षी त्यात २.३ टक्के वाढ होती. 'इंधन व दिवाबत्ती' या गटातील रॉकेल व जळाऊ लाकूड या वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होऊन सुद्धा खाद्यपदार्थ या गटातील वस्तूंच्या किंमती कमी झाल्याने चलनवाढीचा दर संयमित राहून

4.12. The RCPI for January, 2001 (429) was lower by 1.2 per cent over that for March, 2000 (434). In the previous year there was a rise of 2.3 per cent over the corresponding period. Though the prices of items kerosene and fire wood in the group 'fuel and light' shot up, the decline in prices of items

ग्रामीण भागातील निर्देशांक जानेवारी, २००१ मध्ये मार्च, २००० च्या तुलनेत १.२ टक्क्यांनी कमी झाला. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरांसह तक्ता क्रमांक ४.४ मध्ये दिले आहेत.

in food group had a sobering effect on inflation which resulted in decline in RCPI of January, 2001 by 1.2 per cent over that of March, 2000. The groupwise RCPI numbers of Maharashtra with inflation rates are shown in Table No.4.4.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.4

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक
Groupwise Consumer Price Index Numbers for Rural Maharashtra

(पायाभूत वर्ष/Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना (1)	खाद्यपदार्थ Food (2)	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Light (3)	कापड Clothing (4)	सकीर्ण Miscella- neous (5)	सर्व वस्तू All Commo- dities (6)	माववाढीचा दर Inflation rate (7)	Year/ Month (1)
भार	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	...	Weight
१९९७-९८	376	311	358	391	373	4.16	1997-98
१९९८-९९	449	328	370	425	428	14.80	1998-99
१९९९-२०००	445	342	378	468	437	2.07	1999-2000
१९९९-२०००	(446)	(340)	(377)	(466)	(437)	(2.45)	1999-2000
२०००-२००१	(419)	(401)	(380)	(501)	(433)	(-0.93)	2000-2001
जानेवारी, २०००	447	343	378	472	439	(-1.16)	January, 2000
फेब्रुवारी, २०००	440	353	377	478	437	(-0.67)	February, 2000
मार्च, २०००	433	353	381	482	434	1.09	March, 2000
एप्रिल, २०००	431	376	384	485	435	2.09	April, 2000
मे, २०००	425	386	379	482	431	0.17	May, 2000
जून, २०००	428	391	379	486	435	0.68	June, 2000
जुलै, २०००	426	395	378	486	434	(-0.20)	July, 2000
ऑगस्ट, २०००	426	396	378	508	439	0.08	August, 2000
सप्टेंबर, २०००	417	393	378	508	432	(-1.89)	September, 2000
ऑक्टोबर, २०००	407	418	379	511	429	(-3.34)	October, 2000
नोव्हेंबर, २०००	410	423	381	513	432	(-) 2.69	November, 2000
डिसेंबर, २०००	410	412	380	515	432	(-) 1.60	December, 2000
जानेवारी, २००१ (अ)	404	422	380	514	429	(-) 2.39	January, 2001 (P)

टीप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल ते जानेवारी)

(अ) अस्थायी

Note : Bracketed figures indicate, 10 months' average (April to January)

(P) Provisional

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS
FOR INDUSTRIAL WORKERS

खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

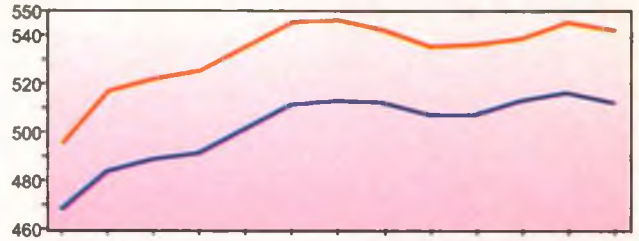
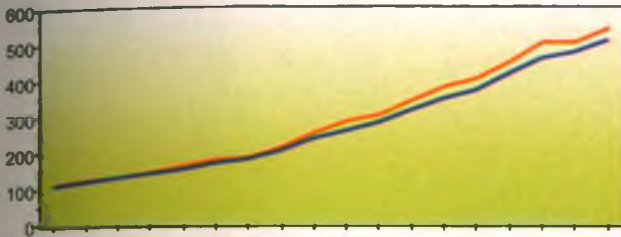
सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

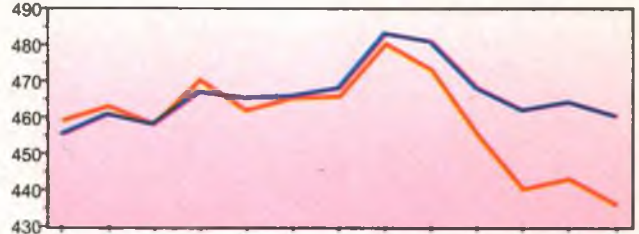
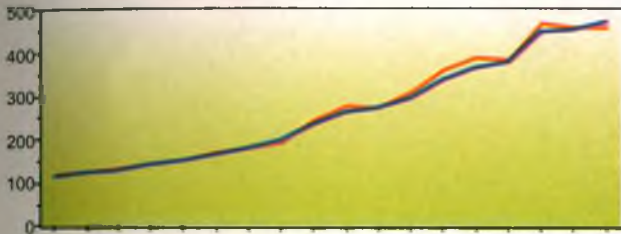
पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

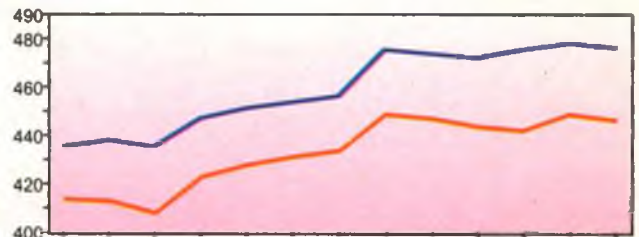
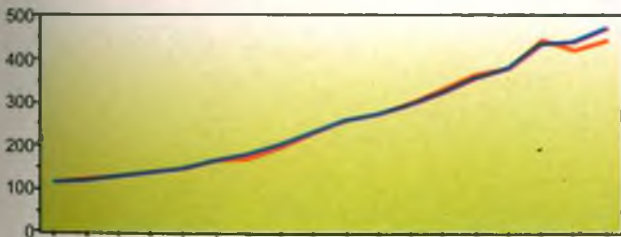
मुंबई / MUMBAI

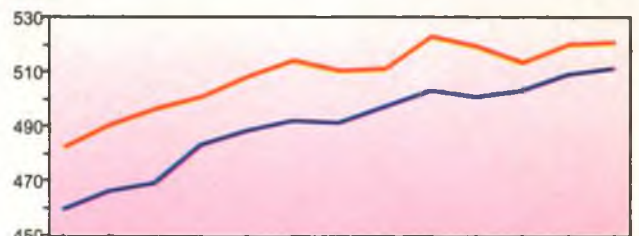
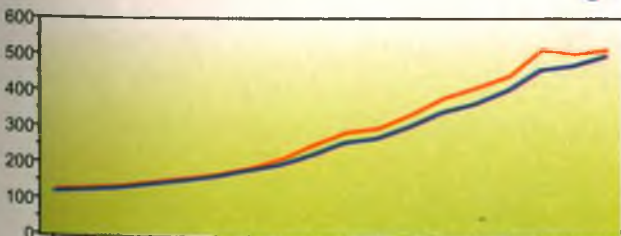
सोलापूर / SOLAPUR

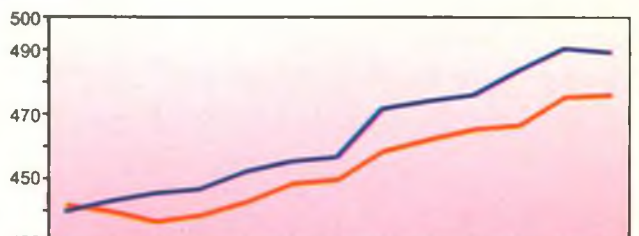
नागपूर / NAGPUR

पुणे / PUNE

नाशिक / NASHIK

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

पुढे चालू / CONTINUED

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

खाद्यपदार्थ गट
FOOD GROUP

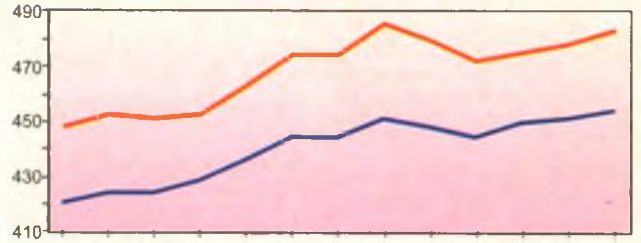
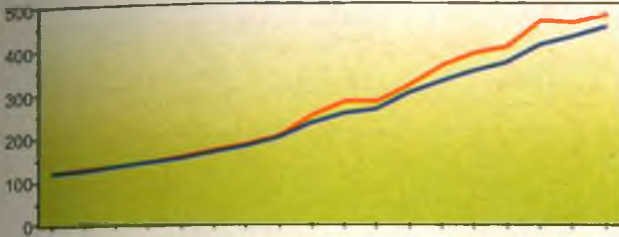
सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

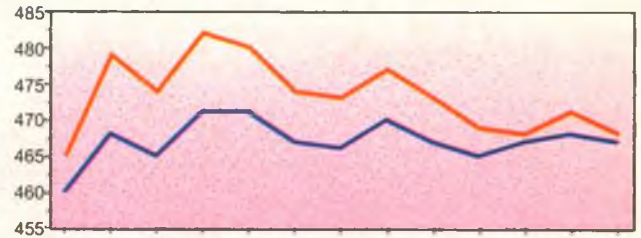
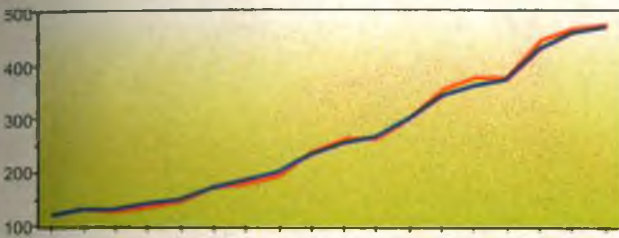
पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

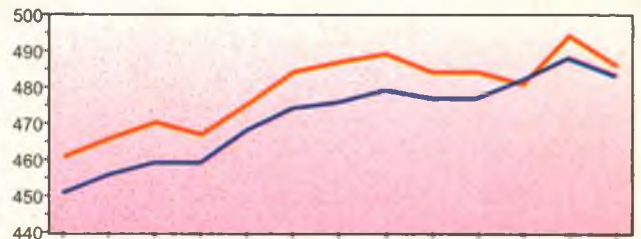
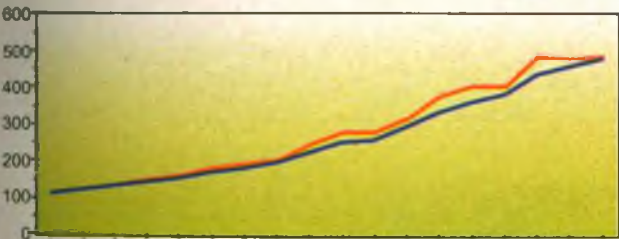
जळगाव / JALGAON

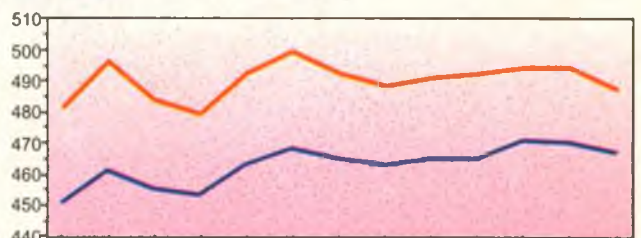
नांदेड / NANDED

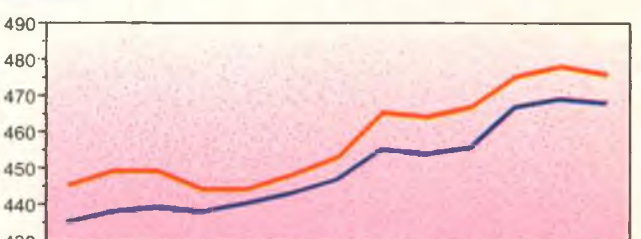
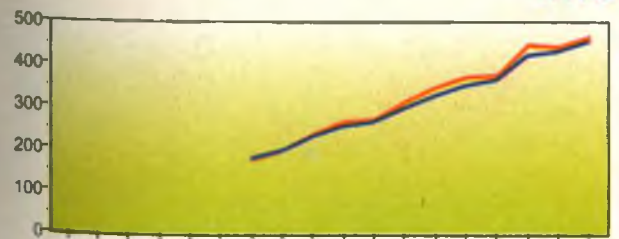
औरंगाबाद / AURANGABAD

कोल्हापूर / KOLHAPUR

अकोला / AKOLA

1983-84 1985-86 1987-88 1989-90 1991-92 1993-94 1995-96 1997-98 1998-99 1999-00 2000-01

डि. जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D

1999 2000

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

समाप्त / CONCLUDED

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
 महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
 CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR
 URBAN AND RURAL MAHARASHTRA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982=100

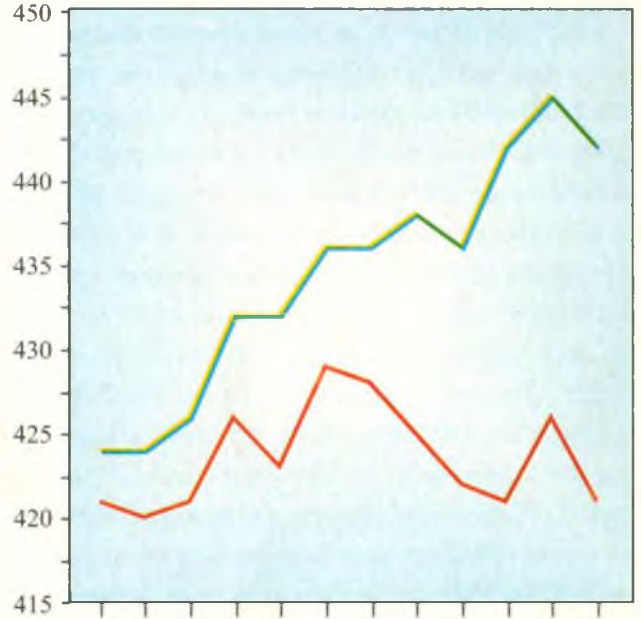
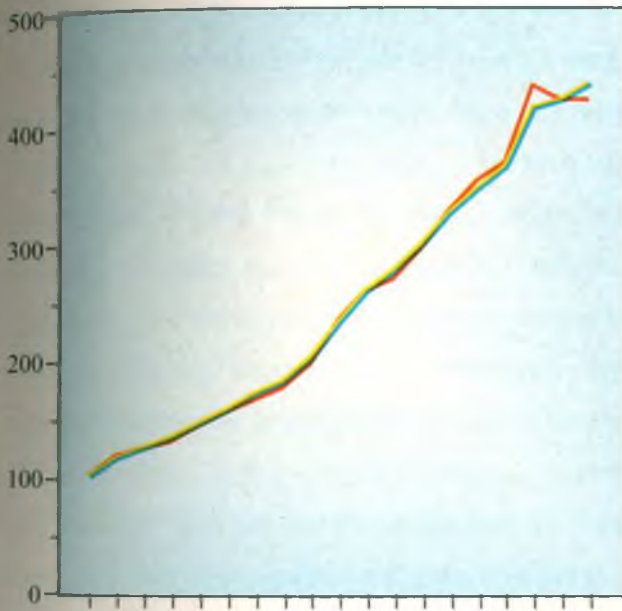
खाद्यपदार्थ गट
 FOOD GROUP

सर्वसाधारण निर्देशांक
 GENERAL INDEX

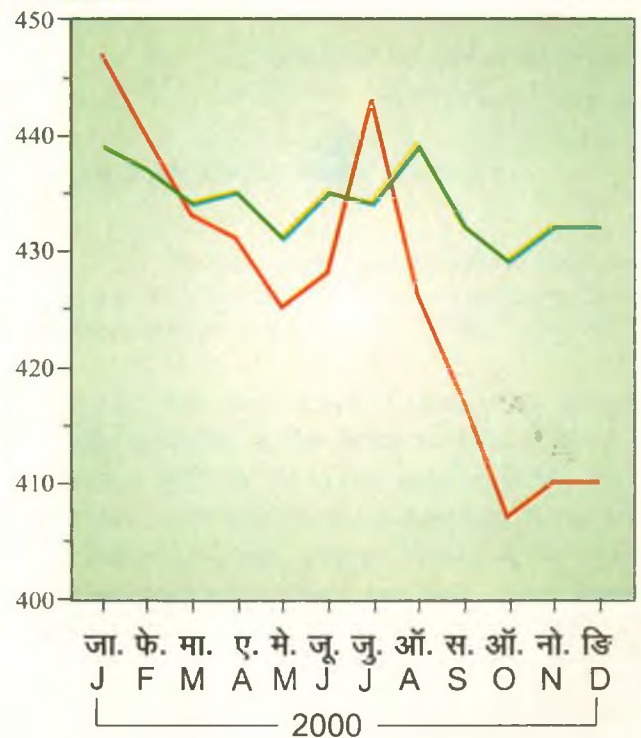
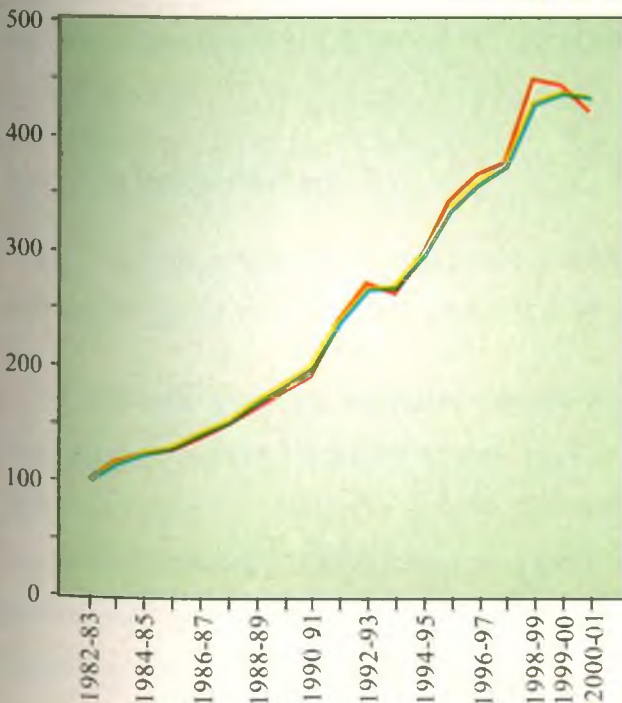
वार्षिक निर्देशांक
 ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक
 MONTHLY INDICES

नागरी / URBAN

ग्रामीण / RURAL

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

५. रोजगार

5. EMPLOYMENT

५.१. दशवर्षीय जनगणनेतून देशाच्या मानवी साधनसंपत्तीविषयी माहिती उपलब्ध होते. २००१ ची जनगणना देशभरात ९ ते २८ फेब्रुवारी, २००१ या कालावधीत घेण्यात आली आहे. या गणनेवर आधारित निष्कर्ष योग्य काळात उपलब्ध होतील. जनगणनेचे अगदी अलिकडील निष्कर्ष १९९१ या वर्षाकरिता उपलब्ध असून त्यात इतर गोष्टींबरोबर राज्यातील कार्यशक्तीचे वर्गीकरण स्पष्ट होते. जनगणनेनुसार काम करणाऱ्यांचे दोन मुख्य प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. ते म्हणजे मुख्यतः काम करणारे व सीमांतिक काम करणारे. मुख्यतः काम करणारे म्हणजे जे वर्षभरात जास्त काळ (१८३ किंवा त्यापेक्षा जास्त दिवस) काम करतात आणि सीमांतिक काम करणारे म्हणजे जे वर्षभरात १८३ दिवसांपेक्षा कमी दिवस काम करतात. १९९१ च्या गणनेनुसार राज्यातील काम करणाऱ्यांचे (मुख्यतः व सीमांतिक) एकूण लोकसंख्येची प्रमाण (४३ टक्के) संपूर्ण भारतातील तत्सम प्रमाणापेक्षा (३७.७ टक्के) जास्त होते. तसेच गणनेच्या निष्कर्षानुसार राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (४९.० टक्के) नागरी भागातील अशा प्रमाणापेक्षा (३२.३ टक्के) बरेच जास्त होते. एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण १९८१ मधील ६५.२ टक्क्यांवरून कमी होऊन १९९१ मध्ये ६२.८ टक्के झाले. परंतु तत्सम कालावधीत हेच प्रमाण काम करणाऱ्या स्त्रियांबाबत ३४.८ टक्क्यांवरून ३७.२ टक्के इतके वाढले. जनगणना १९८१ व १९९१ नुसार काम करणाऱ्यांचे निरनिराळे प्रमाण तक्ता क्रमांक ५.१ मध्ये दिले आहे.

मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे वर्गीकरण

५.२. १९८१ व १९९१ च्या जनगणनेनुसार मुख्यतः काम करणाऱ्यांची आर्थिक वर्गीकरणानुसार टक्केवारी तक्ता क्र.५.२ मध्ये दिली आहे.

५.३. राज्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्यांमध्ये शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ३५.१२ टक्के होते, ते कमी होऊन १९९१ मध्ये ३२.८१ टक्के इतके झाले. तथापि, त्याच कालावधीत राज्यातील शेतमजुरांच्या प्रमाणात अल्पशी वाढ होऊन ते २६.६२ टक्क्यांवरून २६.८१ टक्के इतके झाले. राज्यात कृषि क्षेत्रामध्ये (शेतकरी, शेतमजूर, पशुधन, जंगलकाम, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी) काम करणाऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मधील ६३.७६ टक्क्यांवरून १९९१ मध्ये ६१.१४ टक्के इतके कमी झाले.

5.1. The decennial population census provides an inventory of human resources of the country. Population Census 2001 has been carried out across the country during 9th to 28th February, 2001. The results based on this census, however, will be available in due course. The latest year for which the population census results are available is 1991, which *inter alia*, explain the composition of workforce in the State. The census has classified workers into two broad categories i.e. Main workers and Marginal workers. Main workers are those who worked for major period (183 or more days) and the Marginal workers are those who worked for less than 183 days in a year. The proportion of workers (main and marginal) in the total population as per 1991 census in the State was about 43 per cent which was higher than that for All-India i.e. 37.7 per cent. Similarly, the census results revealed that proportion of workers was substantially higher in the rural areas (49.7 per cent) than that in urban areas (32.3 per cent) of the State. While the proportion of male workers to total workers declined from 65.2 per cent in 1981 to 62.8 per cent in 1991, the same in the case of female workers increased from 34.8 per cent to 37.2 per cent in the same period. The various proportions of workforce as per 1981 and 1991 censuses are given in the Table No.5.1.

Composition of Main Workers

5.2. The percentage distribution of main workers as per 1981 and 1991 censuses according to Economic Classification is presented in the Table No.5.2.

5.3. The proportion of cultivators amongst all main workers in the State declined from 35.12 per cent in 1981 to 32.81 per cent in 1991. However, in the same period, the proportion of agricultural labourers in the State slightly increased from 26.62 per cent to 26.81 per cent. The proportion of workers engaged in agricultural sector (Cultivators, Agricultural labourers, Livestock, Forestry, Fishing etc.) declined from 63.76 per cent in 1981 to 61.14 per cent in 1991.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.5.1

१९८१ व १९९१ च्या जनगणनेनुसार मुख्यतः व सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण
Proportion of Main and Marginal workers as per 1981 and 1991 censuses

(टक्के/ Percentage)

अनु. क्र. Sr.No.	बाब Item	महाराष्ट्र Maharashtra		भारत India		Item (2)
		1981 (3)	1991 (4)	1981 (5)	1991 (6)	
1)	काम करणाऱ्यांचे लोकसंख्येरी प्रमाण					Proportion of workers to population
	अ) ग्रामीण	48.2	49.7	39.5	40.2	a) Rural
	ब) नागरी	32.2	32.3	31.4	30.5	b) Urban
	क) एकूण	42.5	43.0	37.5	37.7	c) Total
2)	मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे लोकसंख्येरी प्रमाण					Proportion of Main workers to population
	अ) ग्रामीण	42.7	44.1	34.8	35.7	a) Rural
	ब) नागरी	31.3	31.5	29.2	29.6	b) Urban
	क) एकूण	38.7	39.3	33.4	34.2	c) Total
3)	एकूण पुरुषांपैकी काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण					Proportion of Male workers to male population
	अ) ग्रामीण	55.4	53.2	54.3	52.4	a) Rural
	ब) नागरी	50.9	50.6	49.7	49.0	b) Urban
	क) एकूण	53.7	52.2	53.2	51.5	c) Total
4)	एकूण स्त्रियांपैकी काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण					Proportion of Female workers to female population
	अ) ग्रामीण	40.9	46.0	23.9	27.1	a) Rural
	ब) नागरी	10.1	11.4	10.6	9.7	b) Urban
	क) एकूण	30.6	33.1	20.8	22.7	c) Total
5)	सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे लोकसंख्येरी प्रमाण	3.8	3.7	4.1	3.5	Proportion of Marginal workers to population
6)	एकूण काम करणाऱ्यांमधील काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण	65.2	62.8	73.2	71.0	Proportion of Male workers to total workers
7)	एकूण काम करणाऱ्यांमधील काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण	34.8	37.2	26.8	29.0	Proportion of Female workers to total workers
8)	काम करणाऱ्या पुरुषांचे लोकसंख्येरी प्रमाण	27.7	26.9	27.5	26.7	Proportion of Male workers to population
9)	काम करणाऱ्या स्त्रियांचे लोकसंख्येरी प्रमाण	14.8	16.0	10.1	10.9	Proportion of Female workers to population

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.2

जनगणना १९८१ व १९९१ नुसार मुख्यतः काम करणाऱ्यांची आर्थिक वर्गीकरणानुसार टक्केवारी
Percentage distribution of main workers as per 1981 and 1991 censuses according to economic classification

काम करणाऱ्यांचा वर्ग	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		एकूण Total		Class of Workers
	1981	1991	1981	1991	1981	1991	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. शेतकरी	47.86	46.25	2.90	2.93	35.12	32.81	Cultivators
2. शेतमजूर	35.14	36.61	5.10	5.04	26.62	26.81	Agricultural labourers
3. पशुधन, जंगलकाम, मच्छिमारी, शिकार, मळे, फळबागा आणि सलग्न कामे.	2.20	1.66	1.53	1.21	2.02	1.52	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4. खाणकाम आणि दगड खाण काम	0.26	0.27	0.29	0.60	0.27	0.37	Mining and quarrying
5. वस्तुनिर्माण प्रक्रिया, संधारण आणि दुरुस्ती—							Manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योग	2.22	1.47	3.41	1.91	2.55	1.61	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग.	3.55	3.86	31.35	28.79	11.43	11.60	(b) Other than household industry.
6. बांधकाम	1.44	1.13	3.76	5.82	2.09	2.59	Construction
7. व्यापार आणि वाणिज्य	2.22	2.73	19.70	21.53	7.18	8.57	Trade and commerce
8. वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	0.89	1.16	9.39	9.48	3.30	3.74	Transport, storage and communication
9. इतर सेवा	4.22	4.85	22.57	22.68	9.42	10.38	Other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total main workers

कारखान्यांतील रोजगार

५.४. कारखान्यांतील रोजगारामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग २ एम (एक), २ एम (दोन) व विभाग ८५ खाली नोंद झालेल्या कारखान्यांतील रोजगाराचा समावेश होतो. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यांतील रोजगारासंबंधी उपलब्ध असलेली अगदी अलिकडची आकडेवारी १९९८ या वर्षाची असून त्यानुसार महाराष्ट्र राज्याने कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराच्या बाबतीत देशातील सर्व राज्यांमध्ये प्रथम क्रमांक कायम राखला आहे.

५.५. कारखान्यांतील रोजगाराबाबत महाराष्ट्र राज्याची अगदी अलिकडील माहिती १९९९ या वर्षाकरिता उपलब्ध असून त्यानुसार राज्यात कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.३२ लाख होता. १९९८ च्या तुलनेत तो १.६ टक्क्यांनी कमी होता. कारखान्यांतील एकूण रोजगारात ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांचा समावेश असणाऱ्या वस्तूनिर्माण क्षेत्रातील रोजगाराचा वाटा ९२ टक्के इतका होता. प्रमुख उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार तक्ता क्र. ५.३ मध्ये दर्शविला आहे.

Factory Employment

5.4. The factory employment covers the employment in the factories registered under section 2m(i), 2m(ii) and section 85 of the Factories Act, 1948. The latest available data on factory employment at All-India level, which pertain to the year 1998, indicate that, Maharashtra State continued to occupy the first position in respect of the average daily factory employment amongst all the states in the country.

5.5. From the latest available data on factory employment for Maharashtra State, which pertain to the year 1999, the average daily factory employment was 12.32 lakh, which was less by 1.6 per cent than that in 1998. The manufacturing sector which accounted for 92 per cent of the total factory employment comprised of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry. The major industry divisionwise factory employment is shown in Table No.5.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.3
महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार
Factory Employment in Major Industry Divisions in Maharashtra State

उद्योग गट*	सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily employment (No.)			एकूणशी टक्केवारी Percentage to total			Industry Division*
	1961 (2)	1998 (3)	1999 (4)	1961 (5)	1998 (6)	1999 (7)	
(अ) ग्राहक वस्तू उद्योग	5,10,254	4,70,792	4,61,906	64.8	37.6	37.5	A. Consumer goods Industries
1. खाद्य उत्पादने, पेये, व तंबाखूची उत्पादने	90,190	1,56,461	1,64,813	11.5	12.5	13.4	1. Food products, beverages and tobacco products
2. वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरून)	3,69,157	2,40,186	2,23,764	46.9	19.2	18.2	2. Textiles (including wearing apparels)
3. लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	10,873	14,700	14,450	1.4	1.2	1.2	3. Wood and wood products
4. कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इत्यादी	38,982	55,737	55,692	5.0	4.5	4.5	4. Paper and paper products, publishing, printing etc.
5. कातडी कमावणे व चांगड्याची उत्पादने	1,052	3,708	3,187	0.1	0.3	0.3	5. Tanning and dressing of leather and leather products
(ब) पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग	1,29,631	3,72,761	3,59,110	16.5	29.8	29.2	B. Intermediate goods industries
6. रसायने व रासायनिक उत्पादने	34,048	1,34,064	1,30,912	4.3	10.7	10.6	6. Chemicals and chemical products
7. पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक यांची उत्पादने	17,379	54,206	50,999	2.2	4.3	4.1	7. Petroleum, rubber, plastic products
8. अधातू खनिज उत्पादने	28,351	34,791	34,162	3.6	2.8	2.8	8. Non-metallic mineral products
9. मूलभूत धातू, धातूच्या वस्तू	49,853	1,49,700	1,43,037	6.3	12.0	11.6	9. Basic metal and metal products
(क) भांडवली वस्तू उद्योग	1,21,920	3,29,796	3,12,432	15.5	26.3	25.4	C. Capital goods industries
10. यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	59,396	1,67,138	1,64,799	7.5	13.4	13.4	10. Machinery and equipments (other than transport equipments)
11. परिवहन सामग्री	46,867	1,28,829	1,14,180	6.0	10.3	9.3	11. Transport equipments
12. इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	15,657	33,829	33,453	2.0	2.7	2.7	12. Other manufacturing industries
(ड) इतर							D. Others
13. इतर	25,574	78,410	98,055	3.2	6.3	8.0	13. Others
एकूण	7,87,379	12,51,759	12,31,503	100.0	100.0	100.0	Total

* राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण १९९८ नुसार / As per National Industrial Classification-1998

५.६. कारखान्यांतील रोजगार विचारात घेता, ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांच्या सापेक्ष महत्वात १९६१ ते १९९९ या कालावधीत लक्षणीय बदल झाला आहे. १९६१ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे एकूण कारखान्यांतील रोजगारात प्राबल्य होते व त्यांचा हिस्सा ६५ टक्के इतका होता. १९९९ मध्ये त्यांचा हिस्सा ३८ टक्के होता. याउलट, या कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू व भांडवली वस्तू उद्योगात भरीव वाढ दिसून आली आहे कारण त्यांचा रोजगारातील एकत्रित हिस्सा जो १९६१ मध्ये ३२ टक्के होता, तो वाढून १९९९ मध्ये ५५ टक्के झाला.

५.७. कारखान्यांतील एकूण रोजगारातील ग्राहक वस्तू उद्योगामधील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याचे प्रमुख कारण वस्त्रोद्योग गटातील रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट हे आहे. वस्त्रोद्योग गटातील रोजगार १९६१ मधील ३.७ लाखांवरून १९९९ मध्ये २.२ लाख इतका कमी

5.6. Considering the factory employment, the relative importance of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry has considerably changed between 1961 to 1999. In 1961, consumer goods industry was predominant as it accounted for 65 per cent of the total factory employment. Its share was 38 per cent in 1999. On the other hand, the intermediate goods industry and capital goods industry have shown substantial growth during this period as their share together in employment increased from 32 per cent in 1961 to 55 per cent in 1999.

5.7. The reduction in the share of employment of the consumer goods industry in total factory employment is mainly due to large scale reduction in employment in textile industry. The employment in textile industry which was 3.7 lakh in 1961 declined

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

कारखान्यांची संख्या
NUMBER OF FACTORIES

कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार
AVERAGE DAILY FACTORY EMPLOYMENT

झाला. उर्वरित ग्राहक वस्तू उद्योग गटातील रोजगारामध्ये जरी वाढ झाली असली तरी ही वाढ वस्त्रोद्योग गटातील रोजगारात झालेल्या तीव्र घटीची भरपाई करू शकली नाही.

५.८. गेल्या ३९ वर्षांत ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगारात घट झाली असली तरी पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील आणि भांडवली वस्तू उद्योगातील रोजगारात लक्षणीय वाढ झाली आहे. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील रोजगार १९६१ मधील १.३ लाखावरून वाढून १९९९ मध्ये ३.६ लाख इतका झाला. तसेच तत्सम कालावधीत भांडवली वस्तू उद्योगातील रोजगारही १.२ लाखावरून वाढून ३.१ लाख इतका झाला.

५.९. १९६१ ते १९९९ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर १.१२ टक्के इतका होता. तथापि, त्याच कालावधीतील कारखान्यांच्या संख्येचा वार्षिक वृद्धिदर बराच जास्त म्हणजे ३.८१ टक्के होता.

५.१०. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग यांच्यातील एकत्रित रोजगाराचा १९६१ ते १९९९ या कालावधीकरिता वार्षिक वृद्धिदर २.१७ टक्के होता व तो सर्व कारखान्यांतील एकूण रोजगाराच्या वृद्धिदरापेक्षा बराच जास्त होता. पाच उद्योग गटांसाठी रोजगाराचा १९६१ ते १९९९ या कालावधीतील वार्षिक वृद्धिदर सर्व उद्योगांसाठी मिळून असलेल्या १.१२ टक्के ह्या वार्षिक वृद्धिदराच्या उपटीपेक्षा जास्त होता. हे उद्योग गट पुढीलप्रमाणे आहेत:- १) कातडी क्रमावणे व चामड्याची उत्पादने (३.२ टक्के), (२) पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक (३.६ टक्के), (३) रसायने व रासायनिक उत्पादने (३.३ टक्के), (४) खाद्य उत्पादने, पेये इत्यादी (३.१ टक्के) आणि (५) मूलभूत धातू व धातूची उत्पादने (२.५ टक्के).

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

५.११. कारखाने अधिनियम, १९४८ च्या अंतर्गत राज्यात १९९९ मध्ये २,०५७ नवीन कारखाने नोंदले गेले. या कारखान्यांतील रोजगार ६८ हजार होता. नवीन नोंदलेल्या कारखान्यांपैकी ८१ टक्के कारखाने प्रत्येकी १० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नवीन नोंदणी झालेल्या कारखान्यांत जास्त प्रमाण १) वस्त्रोद्योग (२३.४ टक्के), २) रसायने व रासायनिक उत्पादने (११.० टक्के), ३) पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक (८.० टक्के), ४) मूलभूत धातू व धातूची उत्पादने (७.५ टक्के) या उद्योग गटांचे होते.

५.१२. शासकीय धोरणांचा भर मुंबई, ठाणे व पुणे या औद्योगिकदृष्ट्या गत जिल्हाव्यतिरिक्त इतर भागात उद्योग स्थापन करण्यास उत्तेजन प्यावर आहे. या धोरणाच्या परिणामामुळे राज्यातील कारखान्यांतील कूण रोजगारात बृहन्मुंबई (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा), ठाणे पुणे हे जिल्हे वगळता इतर जिल्हांचा वाटा १९७५ मध्ये २३ टक्के होता, १ १९९९ मध्ये ४६ टक्के इतका झाला.

to 2.2 lakh in 1999. Though there is some growth in employment in rest of the consumer goods industries, it could not compensate for the sharp fall in employment in textile industry.

5.8. Unlike the decline in employment in consumer goods industry, the employment in intermediate goods industry and capital goods industry registered a sizeable growth in the last 39 years. In intermediate goods industry the employment increased from 1.3 lakh in 1961 to 3.6 lakh in 1999. Similarly, the employment in capital goods industry also increased from 1.2 lakh to 3.1 lakh in the same period.

5.9. During the period 1961 to 1999 the factory employment registered an annual growth rate of 1.12 per cent. However, the annual growth rate in the total number of factories for the same period was much higher being 3.81 per cent.

5.10. During 1961 to 1999, the annual growth rate of employment for intermediate and capital goods industries together was 2.17 per cent, which was much higher than the growth rate of employment in all factories together. The annual growth rate of employment for the period 1961 to 1999 for five industry divisions was more than double of the annual growth rate of 1.12 per cent for all industry divisions together. These industry divisions are, (i) Tanning and dressing of leather and leather products (3.9 per cent), (ii) Petroleum, rubber, plastic, (3.6 per cent), (iii) Chemicals and chemical products (3.3 per cent), (iv) Food products, beverages etc. (3.1 per cent) and (v) Basic metals and metal products (2.5 per cent).

Newly registered factories

5.11. During 1999, the number of factories newly registered in the State under the Factories Act, 1948 was 2,057. The employment in these factories was 68 thousand. Amongst the newly registered factories 81 per cent were employing less than 50 workers each. Amongst the newly registered factories higher proportion is accounted for the industry groups (i) Textiles (23.4 per cent), (ii) Chemicals & chemical products (11.0 per cent), (iii) Petroleum, rubber, plastic (8.0 per cent), (iv) Basic metals and metal products (7.5 per cent).

5.12. The thrust of the government policies is on encouraging the industries in areas other than the industrially advanced districts of Mumbai, Thane and Pune. As a result of this policy the total share of districts other than Brihanmumbai (Mumbai city and Mumbai suburban district), Thane and Pune in the factory employment went up to 46 per cent in 1999 from 23 per cent in 1975.

रोजगार क्षेत्र माहिती

५.१७. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत, सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील बृहन्मुंबईत ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कर्मचारी कार्यरत आहेत आणि राज्यातील उर्वरित भागात ज्या आस्थापनांमध्ये १० किंवा अधिक कर्मचारी आहेत, अशा आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते. या आस्थापनांमधील मार्च, १९९९ अखेर असलेल्या ३८.१० लाख रोजगारात १.३३ टक्क्याने घट होऊन तो मार्च, २००० अखेर ३७.६० लाख इतका झाला.

५.१८. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, २००० अखेरीच्या एकूण ३७.६० लाख रोजगारापैकी २२.९० लाख रोजगार हा सार्वजनिक क्षेत्रात होता, तर आधीच्या वर्षी तो २३.०५ लाख इतका होता. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारामध्ये स्थानिक संस्थांमधील रोजगाराचा वाटा २९ टक्के, राज्य शासन २३ टक्के, केंद्र शासन १९ टक्के, निम-केंद्र शासकीय संस्था १८ टक्के आणि निम-राज्य शासकीय संस्था ११ टक्के असा होता. खाजगी क्षेत्रात मार्च, २००० अखेरीस १४.७० लाख रोजगार होता, तर आधीच्या वर्षाअखेरीस तो १५.०५ लाख होता.

राज्य शासन व स्थानिक संस्थांमधील रोजगार

५.१९. १ जुलै, १९९९ या संदर्भ दिनांकास घेण्यात आलेल्या शासकीय कर्मचारी गणनेनुसार राज्य शासन, जिल्हा परिषद व नगर परिषद यामध्ये नियमित व इतर आस्थापनेवर कार्यरत एकूण कर्मचाऱ्यांची संख्या अनुक्रमे ६.३० लाख, ४.५४ लाख व ०.८० लाख इतकी होती. दिनांक १ जुलै, १९९८ या संदर्भ दिनांकास घेण्यात आलेल्या गणनेशी तुलना करता नियमित आस्थापनेवरील राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत २३.५५७ नी घट झाली होती. तथापि, जिल्हा परिषद व नगर परिषदेमधील कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत अनुक्रमे १,८१८ व ८६३ नी वाढ झाली होती. १ जुलै, १९९९ या संदर्भ दिनांकास राज्य शासन, जिल्हा परिषदा व नगरपरिषदांमधील नियमित व इतर आस्थापनेवरील कर्मचाऱ्यांची संख्या तक्ता क्रमांक ५.३ मध्ये देण्यात आली आहे.

Employment Market Information

5.17. Under the Employment Market Information (EMI) Programme, data are collected from public and private sector establishments in Brihanmumbai employing 25 or more employees and in the rest of the State establishments employing 10 or more employees. The total employment in these establishments decreased by 1.33 per cent from 38.10 lakh as at the end of March, 1999 to 37.60 lakh as at the end of March, 2000.

5.18. Out of the 37.60 lakh employment as at the end of March, 2000 reported under EMI programme, 22.90 lakh employment was in the public sector as against 23.05 lakh employment in the previous year. In the public sector employment, the share of employment in Local Bodies was 29 per cent, that of the State Government 23 per cent, Central Government 19 per cent, Quasi - Central Government 18 per cent and Quasi - State Government 11 per cent. The employment in Private sector as at the end of March, 2000 was 14.70 lakh as against 15.05 lakh as at the end of the previous year.

Employment in State Government and Local Bodies

5.19. According to Census of Government Employees conducted with reference date 1st July, 1999 the total number of employees working on regular and other establishments in State Government, Zilla Parishads and Municipal Councils were 6.30 lakh, 4.54 lakh and 0.80 lakh respectively. As compared to the census conducted with reference date 1st July, 1998 the number of employees in State Government on regular establishment decreased by 23,557. However, the number of employees in Zilla Parishads and Municipal Councils increased by 1,818 and 863 respectively. The number of employees on regular and other establishments as at reference date 1st July, 1999 in State Government, Zilla Parishads and Municipal Councils are given in Table No.5.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.3

राज्य शासन, जिल्हा परिषदा व नगरपरिषदांमधील १ जुलै, १९९९ रोजीची एकूण कर्मचाऱ्यांची संख्या
**Total Number of Employees in State Government, Zilla Parishads and
Municipal Councils as on 1st July, 1999**

प्रकार	कर्मचाऱ्यांची संख्या / No. of Employees			एकूण	Category (1)
	नियमित Regular (2)	इतर Other (3)	एकूण Total (4)		
राज्य शासन	5,51,114	78,744	6,29,858		State Government
जिल्हा परिषद	3,38,503	1,15,209	4,53,712		Zilla Parishad
नगर परिषद	68,683	11,370	80,053		Municipal Council
एकूण	9,58,300	2,05,323	11,63,623		Total

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रे

५.२०. महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रात १९९९-२००० यावर्षी नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ८.५२ लाख होती व ती १९९८-९९ मधील ७.८५ लाख संख्येच्या तुलनेत ८.५४ टक्क्यांनी अधिक होती. २०००-२००१ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.६० लाख होती, तर १९९९-२००० मध्ये त्याच कालावधीत ही संख्या ६.७० लाख होती. डिसेंबर, २००० अखेर 'चालू नोंदवहीत' नोंद असलेल्या व्यक्तींची संख्या ३३.४९ लाख होती. १९९९-२००० मध्ये जाहीर झालेल्या रिक्त जागांची संख्या ४५ हजार होती व १९९८-९९ मधील तत्सम संख्येपेक्षा ४६ हजार) ती २.१७ टक्क्यांनी कमी होती. प्रत्यक्षात भरलेल्या जागांची संख्या १९९९-२००० मध्ये १६,६७० होती, तर १९९८-९९ मध्ये ती १६,०४७ होती. २०००-२००१ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत जाहीर झालेल्या रिक्त जागांची संख्या ३४ हजार होती, तर आधीच्या वर्षाच्या त्याच कालावधीत ती ३६ हजार होती. २०००-२००१ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत प्रत्यक्षात भरलेल्या जागा १४.० हजार त्या व त्या आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीमध्ये भरलेल्या १२.८ हजार जागांच्या तुलनेत ९.३८ टक्क्यांनी जास्त होत्या. महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन विषयक आकडेवारी सारणी-२ मधील तक्ता क्रमांक २५ मध्ये दर्शविली आहे.

५.२१. डिसेंबर, २००० अखेर रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींचे त्यांची शैक्षणिक पात्रता व लिंग/पुरुष नुसार वर्गीकरण तक्ता क्रमांक ५.४ मध्ये दर्शविले आहे.

Employment and Self-employment Guidance Centres

5.20. During the year 1999-2000 the number of persons newly registered in the Employment and Self-Employment Guidance Centres in the Maharashtra State was 8.52 lakh as compared with 7.85 lakh during 1998-99 showing an increase of 8.54 per cent. During 2000-2001 from April to December, 2000, the number of persons newly registered were 5.60 lakh as compared with 6.70 lakh in the corresponding period of 1999-2000. The number of persons on the 'Live Register' at the end of December, 2000 were 43.49 lakh. The number of vacancies notified in 1999-2000 was 45 thousand and was lower by 2.17 per cent than that notified (46 thousand) during the year 1998-99. Actual placements effected during 1999-2000 were 16,670 as against 16,047 in 1998-99. The number of vacancies notified during 2000-2001 from April to December, 2000 was 34 thousand as against 36 thousand during the corresponding period of the previous year. The actual placements effected during 2000-2001 from April to December, 2000 were 14.0 thousand showing an increase of 9.38 per cent over the 12.8 thousand placements effected during the corresponding period of the previous year. Employment and Self Employment Guidance Statistics in Maharashtra State is shown in the Table No. 25 of Part-II.

5.21. The classification of persons on the Live Register of Employment and Self Employment Guidance Centres by educational qualification and sex, as at the end of December, 2000 is shown in the Table No.5.4.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.4

रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००० अखेर असलेल्या व्यक्तीचे शैक्षणिक पात्रता व स्त्री/पुरुष यानुसार वर्गीकरण

Classification of the persons on the Live Register of Employment and Self-employment Guidance Centres by educational qualification and sex, as at the end of December, 2000

शैक्षणिक पात्रता	चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००० अखेर असलेल्या व्यक्तीची संख्या				Educational qualification
	No. of Persons on the live register as at the end of December, 2000				
	पुरुष Male	स्त्री Female	एकूण Total	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
माध्यमिक शालात परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरून)	7,00,935	2,19,652	9,20,587	21.17	Below S.S.C. (including illiterates)
माध्यमिक शालात परीक्षा	18,15,067	3,70,154	21,85,221	50.25	S. S. C.
उच्च माध्यमिक शालात परीक्षा	4,53,534	1,77,760	6,31,294	14.52	H. S. C.
औद्योगिक प्रशिक्षण सरथेमधून व शिकाऊ उमेदवारी अधिनियमाखाली प्रशिक्षित	1,24,836	4,757	1,29,593	2.98	ITI trained and apprentices trained under Apprenticeship Act.
पदविकाधारक					Diploma holder
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	42,153	5,136	47,289	1.09	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व फार्मसी	1,846	324	2,170	0.05	(b) Medicine, DMLT and Pharmacy
(क) इतर	5,595	348	5,943	0.13	(c) Others
एकूण (अ ते क)	49,594	5,808	55,402	1.27	Total (a to c)
पदवीधर					Graduate
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	13,755	2,581	16,336	0.38	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	3,369	1,835	5,204	0.12	(b) Medicine
(क) इतर	2,52,321	1,14,345	3,66,666	8.43	(c) Others
एकूण (अ ते क)	2,69,445	1,18,761	3,88,206	8.93	Total (a to c)
पदव्युत्तर पदवीधर					Post-Graduate
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान	138	35	173	-	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	211	44	255	0.01	(b) Medicine
(क) इतर	23,717	14,331	38,048	0.87	(c) Others
एकूण (अ ते क)	24,066	14,410	38,476	0.88	Total (a to c)
एकूण	34,37,477	9,11,302	43,48,779	100.00	Total

५.२२. रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २००० अखेर असलेल्या व्यक्तीपैकी जवळजवळ २१ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालात परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या (निरक्षर धरून) होत्या. सुमारे ५० टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालात परीक्षा उत्तीर्ण होत्या आणि ९ टक्के व्यक्ती विविध शाखातील पदवीधर होत्या. बहुतांश पदवीधर हे अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान व वैद्यकीय शाखा वगळता इतर शाखातील होते. चालू नोंदवहीत पदव्युत्तर पदवीधरांचे प्रमाण एक टक्केपेक्षा कमी (०.८८ टक्के) होते व त्यापैकी बहुतेक सर्व पदव्युत्तर पदवीधर हे अभियांत्रिकी/तंत्रज्ञान व वैद्यकीय शाखा वगळता इतर शाखातील होते.

रोजगार कार्यक्रम

५.२३ केंद्र शासनाने व राज्य शासनाने दारिद्र्य निर्मूलनासाठी रोजगार, स्वयंरोजगार आणि वेतनी रोजगार पुरविण्याकरिता शहरी व ग्रामीण भागात वेगवेगळे रोजगार कार्यक्रम सुरु केले आहेत. पंतप्रधानाची

5.22. On the Live Register of Employment and Self Employment Guidance Centres, as at the end of December, 2000 nearly 21 per cent persons were below S.S.C. (Secondary School Certificate Examination) level including illiterates. About 50 per cent were S.S.C. and 9 per cent were graduates in various disciplines. Most of the graduates were in the disciplines other than Engineering/Technology and Medicine. The proportion of post-graduates on the Live Register was less than one per cent (0.88 per cent) and almost all were from the disciplines other than Engineering/Technology and Medicine.

Employment Programmes

5.23 The Central Government as well as State Government have started various employment programmes in urban and rural areas for poverty alleviation by providing employment, self employment

रोजगार योजना वगळता केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमाकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र शासनाचा वाटा ७५ टक्के व राज्य शासनाचा वाटा २५ टक्के असे असून पंतप्रधानांची रोजगार योजना पूर्णतः केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम आहे. केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्याक्रमांची व राज्य पुरस्कृत योजनांची महत्त्वाची ठळक वैशिष्ट्ये खाली दिली आहेत.

(अ) राज्य पुरस्कृत योजना

(१) रोजगार हमी योजना

५.२४. राज्यात रोजगार हमी योजना १९७२ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा मूलभूत उद्देश राज्यातील ग्रामीण भागात व 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या क्षेत्रात ज्यांना रोजगाराची जरूरी आहे व जे शारीरिक श्रमाचे अकुशल काम करण्यास तयार आहेत, त्यांना 'मागेल त्याला काम' या तत्त्वानुसार लाभदायक व उत्पादक रोजगार पुरविणे हा आहे. रोजगार हमी योजने अंतर्गत फलोत्पादन विकास कार्यक्रम, जवाहर विहिरी योजना, नापीक जमिनीवर वृक्ष लागवड, रेशीम उद्योग व श्रमशक्तीद्वारे ग्रामविकास या उपयोजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते. रोजगार हमी योजनेखाली १९९९-२००० या वर्षात ९.४९ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले. तर आधीच्या वर्षी ९.१९ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले होते. चालू वर्षात एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत ८.८४ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले, या तुलनेत १९९९-२००० च्या तत्सम कालावधीत ७.८२ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले होते. रोजगार हमी योजनेच्या आरंभापासून डिसेंबर, २००० अखेरपर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारची ३.५७ लाख कामे घेण्यात आली व त्यापैकी ३.३९ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ६६ टक्के कामे ही मृदूसंधारण व भू-विकासाची आणि १३ टक्के कामे सिंचनाची होती. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक २६ मध्ये देण्यात आला आहे.

(२) रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.२५. या कार्यक्रमाखाली सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. १९९९-२००० मध्ये प्रशिक्षणार्थींची संख्या १,४२९ होती व ती १९९८-९९ मधील ५,६८२ ह्या प्रशिक्षणार्थी संख्येच्या जवळजवळ एक-चतुर्थांश होती. १९९९-२००० मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या प्रशिक्षणार्थ्यांची संख्या ८३० होती व ती १९९८-९९ मध्ये ३,८३९ होती. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी निरनिराळ्या नोकऱ्यांमध्ये सामावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या १९९९-२००० मध्ये २१२ होती व आधीच्या वर्षी ती ७९५ होती.

and wage employment. The financing pattern of centrally sponsored employment programmes except Prime Minister's Rojgar Yojana is 75 per cent share of Central Government and 25 per cent share of State Government. The Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY) is fully centrally sponsored programme. The important salient features of centrally sponsored employment programmes and State sponsored schemes are given below.

(a) State Sponsored Scheme

(1) Employment Guarantee Scheme

5.24. Employment Guarantee Scheme (EGS) is being implemented in the State since 1972. The fundamental objective of the scheme is to provide gainful and productive employment to the people in the rural areas and in the areas of 'C' class Municipal Councils, who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work, on the principle of 'Work on Demand'. Under EGS sub-schemes namely Horticulture Development Programme, Jawahar Wells Scheme, Plantation of Trees on barren lands, Sericulture and Shramshaktidware Gram Vikas are being implemented. During the year 1999-2000 the work of 9.49 crore mandays was provided under EGS as against 9.19 crore mandays provided during the previous year. During the current year from April to December, 2000, work of 8.84 crore mandays was provided as compared to 7.82 crore mandays provided in the corresponding period of 1999-2000. Since the inception of the EGS, up to the end of December, 2000, 3.57 lakh works of various types were taken up, of which 3.39 lakh works were completed. Out of the completed works, soil conservation and land development works together accounted 66 per cent and irrigation works 13 per cent. Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee scheme in Maharashtra State are given in the Table No.26 of Part II.

(2) Employment Promotion Programme

5.25. Under this programme, educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skills for enabling them to secure employment. In 1999-2000, the number of candidates placed under training were 1,429 which was about one-fourth of the 5,682 candidates placed under training during 1998-99. The number of trainees who completed training in 1999-2000 was 830 as compared with 3,839 in 1998-99. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during 1999-2000 was 212 as against 795 absorbed in the previous year.

(3) सुशिक्षित बेरोजगारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.२६. सातवी परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या व महाराष्ट्रातील स्थायी रहिवासी असलेल्या सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना त्यांच्या प्रकल्प खर्चाच्या १५ ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त १.५ लाख रुपये मर्यादेपर्यंत 'बीज भांडवल अर्थसहाय्य' देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली १९९९-२००० या वर्षात २,४२० लाभार्थ्यांना ११.०३ कोटी रुपयांचे सहाय्य करण्यात आले, तर त्या आधीच्या वर्षी ३,६२२ लाभार्थ्यांना १२.८१ कोटी रुपयांचे सहाय्य देण्यात आले होते. एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत १,००४ लाभार्थ्यांना ४.८४ कोटी रुपये सहाय्य देण्यात आले.

(४) शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम

५.२७. २०००-२००१ मध्ये विविध व्यवसाय शाखांमध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या २६.५ हजार आहे, तर १९९९-२००० मध्ये अशा उमेदवारांची संख्या २६.१ हजार होती.

(५) उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम

५.२८. सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करणे व प्रशिक्षण देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. पद्धतशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकतेचा विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून या कार्यक्रमाखाली १ ते ३ आठवड्यांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. ह्या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या १९९९-२००० मध्ये १०,८७३ होती, तर १९९८-९९ मध्ये ती १०,१०० होती. २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर, २००० पर्यंत ४,६३६ तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

(ब) केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रम

(१) जवाहर ग्राम समृद्धी योजना

५.२९. केंद्र शासनाने १९९९-२००० पासून जवाहर रोजगार योजनेची पुनर्रचना "जवाहर ग्राम समृद्धी योजना" अशा नव्या स्वरूपात केली आहे. या योजनेचा प्राथमिक उद्देश ग्रामीण गरिबांकरिता रोजगाराच्या संधी वाढविण्यासाठी गाव स्तरावर कायम स्वरूपी मालमत्ता निर्माण करण्यासह गावात आवश्यकतेनुसार पायाभूत सोयी निर्माण करणे असा आहे. या योजनेचा दुय्यम उद्देश ग्रामीण भागातील गरीब बेरोजगारांकरिता पूरक रोजगार निर्माण करणे असा आहे. या योजनेत अंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना वेतनी रोजगार पुरविण्यात येतो. ही योजना ग्रामपंचायतीमार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेखाली एकूण वितरित होणाऱ्या वार्षिक निधीपैकी २२.५ टक्के निधी अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीकरिता लाभदायी योजनांवर खर्च करावयाचा असून ३ टक्के निधी अपंग व्यक्तीकरिता अडथळारहित पायाभूत सोयी निर्माण करण्यासाठी खर्च करावयाचा आहे.

(3) Employment Promotion Programme for Assisting Educated Unemployed

5.26. The educated unemployed who have passed standard VII or are ITI trained and are domiciled in Maharashtra are given 'Seed Money Assistance' to the extent of 15 to 22.5 per cent of their project cost, subject to a limit of Rs.1.5 lakh. Under this programme, in 1999-2000, the assistance of Rs.11.03 crore was given to 2,420 beneficiaries as compared with Rs.12.81 crore given to 3,622 beneficiaries in the previous year. During April to December, 2000 the assistance of Rs. 4.84 crore was given to 1,004 beneficiaries.

(4) Apprenticeship Training Programme

5.27. The number of apprentices undergoing training in various trades in 2000-2001 is 26.5 thousand as compared with 26.1 thousand in 1999-2000.

(5) Entrepreneurial Training Programme

5.28. The programme intends to motivate and train the educated unemployed youths to take up self-employment. Under this programme, one to three weeks training programmes are arranged by the Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to developing entrepreneurship through systematic training. Under this programme, during 1999-2000, the number of youths trained was 10,873 as against 10,100 in 1998-99. During 2000-2001 upto December, 2000, the number of youths trained was 4,636.

(b) Centrally Sponsored Employment Programmes

(1) Jawahar Gram Samridhi Yojana

5.29. The Central Government has restructured "Jawahar Rojgar Yojana" in a new form as "Jawahar Gram Samridhi Yojana" (JGSY) from 1999-2000. The primary objective of JGSY is creation of demand driven village infrastructure including durable assets at the village level to enable the rural poor to increase the opportunities for sustained employment. The secondary objective is generation of supplementary employment for the unemployed poor in the rural areas. Under this programme the wage employment is provided to Below Poverty Line (BPL) families. This scheme is being implemented through Village Panchayats. Out of the annual total allocated funds 22.5 per cent must be spent on beneficiary scheme for Scheduled Castes/Scheduled Tribes and 3 per cent of annual allocation is to be utilised for creation of barrier free infrastructure for the disabled.

(२) आशवासित रोजगार योजना

५.३०. भारत सरकारने डिसेंबर, १९९३ पासून "आशवासित रोजगार योजना" सुरु केली आहे. ही योजना जिल्हा परिषद/जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेमार्फत राबविण्यात येत आहे. दारिद्र्यरेषेखालील ग्रामीण गरिबांना वेतनी रोजगाराची फारच कमतरता असलेल्या काळात शारीरिक श्रमाचे काम पुरवून अतिरिक्त वेतनी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे, असा या योजनेचा प्राथमिक उद्देश आहे. निरंतर रोजगार व विकासासाठी सामुदायिक, सामाजिक व आर्थिक टिकावू मालमत्ता निर्माण करणे, असा या योजनेचा दुय्यम उद्देश आहे. या कार्यक्रमांतर्गत फक्त श्रमप्रधान कामे घेण्यात येतात.

(३) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

५.३१. 'स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना' हा कार्यक्रम एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्प व इतर स्वरोजगार कार्यक्रमाची पुनर्रचना करून भारत सरकारने एप्रिल, १९९९ पासून सुरु केला आहे. सदरस्थितीतील गरीब कुटुंबांना (स्वरोजगारींना) बँकेचे कर्ज व शासन अनुदान याचे एकत्रीकरणामुळे उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या मालमत्ता पुरवून तीन वर्षांत दारिद्र्यरेषेच्यावर आणणे, असा स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचा उद्देश आहे.

(४) स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना

५.३२. भारत सरकारने डिसेंबर, १९९७ मध्ये नेहरू रोजगार योजना, नागरी भागातील गरिबांसाठी मूलभूत सेवा योजना आणि पंतप्रधानांचा एकात्मिक नागरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम या तीन योजनांऐवजी स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना सुरु केली आहे. ही योजना दारिद्र्यरेषेखालील इयत्ता नववीपर्यंत शिकलेल्या शहरी बेरोजगारांना या न्यूनरोजगारितांना स्वयंरोजगार उपक्रम उभारण्यासाठी प्रोत्साहित करून किंवा वेतनी रोजगार मिळविण्यासाठी सहाय्य करते. या योजनेत शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम आणि शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रम या दोन उपयोजनांचा समावेश आहे.

(५) पंतप्रधानांची रोजगार योजना

५.३३. सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्याच्या नागरी व ग्रामीण विभागात पंतप्रधानांची रोजगार योजना राबविण्यात येते. ही योजना जिल्हा उद्योग केंद्रामार्फत राबविण्यात येते. या योजने अंतर्गत १८ ते ३५ वर्षे वयोगटातील (अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती, माजी सैनिक, शारीरिक दृष्ट्या

(2) Employment Assurance Scheme

5.30. The "Employment Assurance Scheme" (EAS) has been started by the Government of India from December, 1993. This scheme is being implemented by Zilla Parishad/District Rural Development Agency. The primary object of the scheme is the creation of additional wage employment opportunities during the period of acute shortage of wage employment by providing manual work for the rural poor living 'Below Poverty Line'. The secondary object is the creation of durable community, social and the economic assets for sustained employment and development. Under this programme only labour intensive works are taken up.

(3) Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana

5.31. Swarnajayanti Gram Swarajgar Yojana' (SGSY) has been launched from April, 1999 by the Government of India by restructuring IRDP and other self employment programmes. The objective of SGSY is to bring the existing poor families (known as swarajgaris) above the poverty line within three years by providing them income generating assets through a mix of bank credit and Government subsidy.

(4) Swarna Jayanti Shahari Rojgar Yojana

5.32. In December, 1997 the Government of India has started the Swarna Jayanti Shahari Rojgar Yojana replacing three schemes viz. Nehru Rojgar Yojana, Urban Basic Service for Poor and Prime Minister's Integrated Urban Poverty Eradication Programme. This scheme seeks to provide employment to the urban unemployed or underemployed poor living below poverty line and educated upto IX standard by encouraging them for setting up of self-employment ventures or by providing wage employment. This scheme comprises two sub-schemes viz. Urban Self Employment Programme (USEP) and Urban Wage Employment Programme (UWEP).

(5) Prime Minister's Rojgar Yojana

5.33. With a view to providing self employment to the educated unemployed youths the Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY) is implemented both in the urban as well as rural areas of the State. This scheme is being implemented through District Industry Centres. Any person between age group

अपंग व स्त्रिया यांना उच्च वयोमर्यादा १० वर्षांनी शिथीलक्षम) किमान इयत्ता ८ वी किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेची परीक्षा उत्तीर्ण किंवा कमीत कमी ६ महिन्यांचा शासन पुरस्कृत तांत्रिक शिक्षण अभ्यासक्रम उत्तीर्ण असलेली व ज्याच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४० हजार रुपयांपेक्षा अधिक नाही अशी व्यक्ती या योजनेखाली सहाय्य मिळण्यास पात्र आहे. या योजनेत व्यवसायासाठी १ लाख रुपयांपर्यंत आणि उद्योग व सेवासाठी २ लाख रुपयांपर्यंतच्या प्रकल्पांचा समावेश करण्यात आला आहे. उद्योजकाने प्रकल्प किंमतीच्या ५ ते १६.२५ टक्के दरम्यान सीमांतिक रक्कम रोख भरणे आवश्यक आहे. उर्वरित रक्कम बँक कर्जाच्या स्वरूपात मंजूर करील.

५.३४. केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमाखालील अंदाजपत्रकीय तरतूद, रोजगाराचे लक्ष्य व रोजगार निर्मिती या बाबतचा तपशील तक्ता क्र. ५.५ मध्ये दिला आहे.

of 18 to 35 years (SC/ST, Ex-Serviceman, Handicapped, Woman get age relaxation of 10 years) and has passed VIII standard or I.T.I. or having undergone Government sponsored technical course for a minimum duration of 6 months and whose family income is not more than Rs.40,000/- per annum, is eligible for assistance under this scheme. Projects upto Rs.1 lakh for business, Rs.2 lakh for industries and services are covered under this scheme. The entrepreneur is required to contribute between 5 to 16.25 per cent of the project cost as margin money in cash. The balance would be sanctioned as loan by the bank.

5.34. The details of budgetary provision, employment target and employment generated under centrally sponsored employment programmes are given in the Table No.5.5

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.5
महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात येणाऱ्या केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमाची प्रगती
Performance of Centrally Sponsored Employment Programmes implemented in Maharashtra State

अ.क्र. Sr.No.	रोजगार कार्यक्रम		डिसेंबर अखेरपर्यंत		Employment Programme	
	1998-1999	1999-2000	Upto end of December 1999-2000	2000-2001		
1	2	3	4	5	6	
१	जवाहर ग्राम समृद्धी योजना				1 Jawahar Gram Samridhi Yojana (JGSY)	
अ)	उपलब्ध निधी मागील वर्षाचा अखर्चित निधी धरून (कोटी रुपये)	--	223.83	133.34	136.13	a) Funds available including unspent balance of last year (crore Rs.)
ब)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)	-	187.66	94.55	104.43	b) Expenditure incurred (Crore Rs.)
क)	रोजगार लक्ष्य (कोटी मनुष्यदिवस)	-	5.41	-	-	c) Employment target (Crore mandays)
ड)	रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्यदिवस)	-	3.41	1.59	1.81	d) Employment generated (Crore mandays)
२	आस्वासित रोजगार योजना					2 Employment Assurance Scheme (EAS)
अ)	उपलब्ध निधी मागील वर्षाचा अखर्चित निधी धरून (कोटी रुपये)	150.48	207.32	173.00	118.40	a) Funds available including unspent balance of last year (Crore Rs.)
ब)	झालेला खर्च (कोटी रुपये)	109.79	134.54	79.00	56.11	b) Expenditure incurred (Crore Rs.)
क)	रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्यदिवस)	2.06	2.34	1.15	0.92	c) Employment generated (crore mandays)
३	स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना					3 Swarna Jayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY)
३.१	स्वरोजगार					3.1 Swarojgar
अ)	स्वरोजगारी (संख्या)	-	87,994	37,922	29,212	a) Swarojgaries (Number)
ब)	स्वरोजगारींना अनुदान (कोटी रुपये)	-	64.77	23.30	24.16	b) Subsidy to swarojgaries (Crore Rs.)
क)	स्वरोजगारींना कर्ज (कोटी रुपये)	-	154.04	57.99	63.12	c) Credit to swarojgaries (Crore Rs.)
ड)	प्रति लाभधारक वाटप (रुपये)	-	24,866	21,438	29,878	d) Per beneficiary package (Rs.)
३.२	स्वयंसहायता गट					3.2 Self Help Group (SHG)
अ)	स्थापित गट (संख्या)	-	19,470	13,687	13,615	a) Group formed (Number)
ब)	मदत दिलेले गट (संख्या)	-	957	182	222	b) Group assisted (Number)
क)	अनुदान (कोटी रुपये)	-	11.49	2.00	2.71	c) Subsidy (Crore Rs.)
ड)	कर्ज (कोटी रुपये)	-	18.98	3.61	4.84	d) Credit (Crore Rs.)

अ.क्र. रोजगार कार्यक्रम Sr.No.	1998-1999		1999-2000		डिसेंबर अखेरपर्यंत Upto end of December 1999-2000 2000-2001		Employment Programme
	1	2	3	4	5	6	
४ स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना							4 Swarn Jayanti Shahari Rojgar Yojana
४.१ उपलब्ध निधी							4.1 Funds available
अ) केंद्र शासन (कोटी रुपये)	20.43	7.15	-	-			a) Central Govt. (crore Rs.)
ब) राज्य शासन (कोटी रुपये)	6.81	2.38	-	-			b) State Govt.(crore Rs.)
४.२ शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम							4.2 Urban Self Employment Programme
अ) लक्ष्य (लाभधारकांची संख्या)	20,000	21,000	-	*21,000			a) Target (Number of Beneficiaries)
ब) साध्य (लाभधारकांची संख्या)	7,454	11,352	6,036	4,149			b) Achievement (Number of Beneficiaries)
क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	1.73	3.19	1.95	0.87			c) Expenditure incurred (crore Rs.)
४.३ प्रशिक्षण							4.3 Training
अ) लक्ष्य (प्रशिक्षणार्थीची संख्या)	3,000	8,000	-	*8,000			a) Target (Number of Trainees)
ब) साध्य (लाभधारकांची संख्या)	4,441	6,143	1,345	3,648			b) Achievement (Number of Beneficiaries)
क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	0.53	1.26	0.68	0.24			c) Expenditure incurred (crore Rs.)
४.४ शहरी वेतनी रोजगार कार्यक्रम							4.4 Urban Wage Employment Programme
अ) लक्ष्य (कोटी मनुष्यदिवस)	0.12	0.09	-	*0.09			a) Target (crore mandays)
ब) साध्य (रोजगार निर्मिती कोटी मनुष्यदिवस)	0.05	0.09	0.06	0.40			b) Achievement (Employment generated crore mandays)
क) झालेला खर्च (कोटी रुपये)	6.49	11.82	7.85	3.25			c) Expenditure incurred (crore Rs.)
५ पंतप्रधानांची रोजगार योजना							5 Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY)
अ) मंजूर कर्ज (कोटी रुपये)	217.35	224.89	88.81	76.43			a) Loan sanctioned (Crore Rs.)
ब) लाभधारक (संख्या)	40,344	38,478	15,052	12,933			b) Beneficiaries (Number)

* वार्षिक / Annual

५.३५. वर नमुद केलेल्या सर्व केंद्र पुरस्कृत रोजगार कार्यक्रमांतर्गत १९९९-२००० मध्ये एकूण ५.८४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता. चालू वर्षी डिसेंबर, २००० अखेरपर्यंत ३.९३ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत २.८० कोटी मनुष्यदिवस रोजगार निर्माण करण्यात आला होता.

औद्योगिक संबंध

५.३६. राज्यात संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या २००० मध्ये ८५ होती, तर आधीच्या वर्षी ती ६३ होती. २००० मध्ये काम थांबण्याच्या प्रकारात समावेश असलेल्या कामगारांची संख्या (०.५९ लाख) ही १९९९ च्या तत्सम कालावधीतील संख्येपेक्षा १२४ टक्क्यांनी जास्त होती. संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या मनुष्यदिवसांची २००० मधील संख्या ४६ लाख होती व ती आधीच्या वर्षाच्या ४९ लाख या संख्येपेक्षा ६ टक्क्यांनी कमी होती. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवादाची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. २४ मध्ये दिली आहे.

5.35. During 1999-2000 the total employment of 5.84 crore mandays was generated under all above mentioned centrally sponsored employment programmes. During current year, upto the end of December, 2000 the employment of 3.13 crore mandays was generated as against the employment of 2.80 crore mandays generated during corresponding period of the previous year.

Industrial Relations

5.36. The number of work stoppages in the State due to strikes and lockouts during 2000 was 85 as compared with 63 during the previous year. The number of workers (0.51 lakh) involved in work stoppages during 2000 was higher by 124 per cent as compared to that in 1999. During 2000 the number of mandays lost due to work-stoppages was 46 lakh and was lower by 6 per cent as compared with that of 49 lakh mandays lost during the last year. Statistics of industrial disputes in Maharashtra State are shown in the Table No.24 of Part-II.

६. कृषि व संलग्न व्यवसाय

6. AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील स्थिती

६.१. राज्यातील सुमारे ६५ टक्के जनता तिच्या चरितार्थासाठी शेतीवर अवलंबून असल्याने राज्याच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायांना महत्त्वाचे स्थान आहे. महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक क्षेत्र ३.०८ लाख चौ.कि.मी. असून त्यापैकी शेतीखालील निव्वळ पेरणी क्षेत्र सुमारे १.७७ लाख चौ.कि.मी., म्हणजे ५७.६ टक्के इतके आहे. देश पातळीवर हेच प्रमाण ४३.३ टक्के असे कमी आहे. मात्र बागायतीखालील स्थूल क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी देशपातळीवर ३८.७ टक्के इतकी असून महाराष्ट्रात ती केवळ १५.४ टक्के इतकीच आहे. अशा तऱ्हेने महाराष्ट्रातील शेतीखालील ८४.६ टक्के क्षेत्र हे मोसमी पावसावरच प्रत्यक्षतः अवलंबून आहे. राज्यातील जवळजवळ एक-तृतीयांश भाग पर्जन्यछायेत असून ह्या भागात पाऊस अपुरा व अनिश्चित स्वरूपाचा असतो. शिवाय महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना आणि हवामान हे शेतीसाठी फारसे अनुकूल नाही. परिणामी महाराष्ट्रातील पिकांचे सरासरी प्रतिहेक्टर उत्पादन हे देशपातळीवरील सरासरीच्या तुलनेत सर्वसाधारणपणे कमी आहे.

राज्यातील कृषि हंगाम २०००-२००१

६.२. नैर्ऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन कोकण विभागात ४ जून, २००० रोजी झाले आणि तो महाराष्ट्राच्या उर्वरित भागांत ७ जूनपर्यंत पोहोचला. जूनमध्ये पडलेला पाऊस राज्यातील (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता) एकूण ३३ जिल्ह्यांपैकी २५ जिल्ह्यांत सरासरीपेक्षा जास्त प्रमाणात आणि ३ जिल्ह्यांत जवळपास सरासरीइतका पडला. ह्या पावसामुळे राज्याच्या बऱ्याच भागांत खरीप पिकांच्या पेरण्यांना सुरुवात झाली आणि कोकण विभागात भात व नागलीच्या पेरण्यांना सुरुवात झाली. राज्यातील बहुतांश भागांत १० जून ते २८ जूनपर्यंत पावसात खंड पडला आणि त्यामुळे पिकांच्या वाढीवर व पेरणीच्या कामांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. पावसास पुन्हा २९ जूनपासून सुरुवात झाली आणि कोकण, नाशिक व कोल्हापूर विभागांतील भागांत भात व नाचणीच्या लावण्यांना सुरुवात झाली. जुलै महिन्यात पडलेला पाऊस १५ जिल्ह्यांत सरासरीपेक्षा जास्त आणि १२ जिल्ह्यांत सरासरीच्या ७५ ते १०० टक्के इतका होता. त्यानंतर पुन्हा २२ जुलैपासून पावसात खंड पडला आणि त्यामुळे भात व नाचणीच्या लावण्यांवर आणि पेरणीच्या कामांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. शिवाय हलक्या जमिनीवरील पिके सुकण्यास सुरुवात झाली. त्यानंतर ८ ऑगस्टपासून राज्यातील बहुतांश भागात मध्यम ते जोराचा पाऊस पडला आणि तो खरीप पिकांच्या वाढीस लाभदायक ठरला. परंतु १४ ऑगस्टपासून पावसाची तीव्रता कमी झाली होती. राज्यातील

Position of Maharashtra in India

6.1. Agriculture and allied activities are important in the State economy as about 65 per cent population is dependent on agriculture for their livelihood. Geographical area of Maharashtra State is 3.08 lakh sq.km., out of which the net area under agriculture is about 1.77 lakh sq.km., i.e. 57.6 per cent. This proportion at the national level is less at 43.3 per cent. However, the proportion of gross irrigated area to gross cropped area at national level is 38.7 per cent, while in Maharashtra State it is only 15.4 per cent. Thus 84.6 per cent of the area under agriculture in the State is directly dependent on monsoon. Nearly one-third area of the State falls under rain-shadow region where the rains are scanty and erratic. Also the soil, topography and climate in Maharashtra are not much favourable to agriculture. As a result, the per hectare crop yield in Maharashtra is in general lower than that at the national level.

Agricultural Season 2000-2001 in the State

6.2. The South-West monsoon arrived in Konkan region on 4th June, 2000 and reached in the remaining parts of Maharashtra by 7th June. The rains received in the month of June were above normal in 25 districts and nearly normal in three districts out of the total 33 districts (excluding Mumbai City and Mumbai Suburban districts). With these rains, sowing of *kharif* crops was started in many parts of the State and sowing of paddy and nagli was started in Konkan region. There was a break in the rains in most parts of the State from 10th June to 28th June which adversely affected crop growth and sowing operations. Rains again resumed from 29th June and transplanting of paddy and ragi was started in parts of Konkan, Nashik and Kolhapur divisions. Rains received in the month of July were above normal in 15 districts and 75 to 100 per cent of the normal in 12 districts. There was again a break in the rains from 22nd July, adversely affecting transplantation of paddy and ragi and sowing operations. So also, the crops on light soils started withering. Thereafter, medium to heavy rains were received in most parts of the State from 8th August, which were beneficial for the growth of *kharif* crops.

बहुतांश भागांत २० ते २३ ऑगस्टपासून पावसास पुन्हा सुरुवात झाली. ऑगस्ट महिन्यात पडलेला पाऊस १३ जिल्ह्यांत सरासरीपेक्षा जास्त, १० जिल्ह्यांत सरासरीच्या ७५ ते १०० टक्के आणि ७ जिल्ह्यांत सरासरीच्या ५० ते ७५ टक्के इतका होता. तीन जिल्ह्यांत सरासरीच्या ५० टक्क्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. सप्टेंबर महिन्यामध्ये केवळ २ जिल्ह्यांत सरासरीपेक्षा जास्त पाऊस पडला, तर ३ जिल्ह्यांत सरासरीच्या ५० ते ८० टक्के आणि उर्वरित जिल्ह्यांत सरासरीच्या ५० टक्क्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. राज्यस्तरावर खरीप पिकांच्या पेरण्या १०२ टक्के इतक्या प्रमाणात पूर्ण झाल्या. राज्यातील सर्व भागांत, उभ्या खरीप पिकांच्या सुयोग्य वाढीसाठी व त्याचप्रमाणे रब्बी पिकांच्या पेरण्यासाठी पावसाची तातडीने गरज होती. ऑक्टोबर महिन्यात पडलेला पाऊस केवळ ३ जिल्ह्यांत सरासरीपेक्षा जास्त, ९ जिल्ह्यांत सरासरीच्या ७० ते १०० टक्के, तर एका जिल्ह्यात सरासरीच्या ५० ते ७० टक्के इतका होता, उर्वरित जिल्ह्यांत सरासरीच्या ५० टक्क्यापेक्षा कमी पाऊस पडला. राज्यातील मोसमी पाऊस २३ ऑक्टोबर रोजी संपला. पाऊस अपुरा पडल्याने सर्व खरीप पिकांवर प्रतिकूल परिणाम झाला असून ह्या पिकांचे उत्पादन काही प्रमाणात कमी होण्याची शक्यता आहे. २०००-२००१ ह्या हंगामात राज्यातील ३५० पर्जन्यमापन तालुका केंद्रांत पडलेल्या पावसाबाबतची केंद्रातील हंगामातील सरासरी पर्जन्यमानाच्या शेकड्या प्रमाणाच्या स्वरूपातील माहिती तक्ता क्र. ६.१ मध्ये दिली आहे. त्याचप्रमाणे त्या केंद्रांत पडलेल्या पावसाच्या मात्रेनुसार त्यांचे वर्गीकरणही ह्या तक्त्यात दिले आहे.

But the intensity of rains was low from 14th August. Rains again started from 20th to 23rd August in most parts of the State. The rains received in the month of August were above normal in 13 districts, 75 to 100 per cent of the normal in 10 districts and 50 to 75 per cent of the normal in 7 districts. Three districts received rainfall below 50 per cent of the normal. In the month of September, only 2 districts received rainfall above normal, while 3 districts received 50 to 80 per cent of the normal and rest of the districts received rains below 50 per cent of the normal. At the State level, sowing of *kharif* crops was completed to the extent of 102 per cent. Rains were urgently needed in all parts of the State for proper growth of standing *kharif* crops as well as for the sowing of *rabi* crops. Rains received in October were above normal in only 3 districts, 70 to 100 per cent of the normal in 9 districts, while 50 to 70 per cent of the normal in one district; the rest of the districts recorded below 50 per cent of the normal rains. The monsoon withdrew from the State on 23rd October. Due to inadequate rains, all *kharif* crops were adversely affected and yield of these crops is expected to go down to some extent. The data on the rainfall received in 350 taluka rainfall measurement centres in the State as the percentage extent as compared with the normal monsoon rainfall in that centre, for the season 2000-2001, are presented in Table No.6.1. Also the classification of these centres according to the quantity of rainfall is given in the table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.1

२०००-२००१ ह्या मान्सून हंगामातील महाराष्ट्रातील तालुकाकेंद्रातील पर्जन्यमान
Rainfall in the taluka centres in Maharashtra during the monsoon season 2000-2001

अनु. Sr. No.	पडलेल्या पावसाची सरासरीची टक्केवारी Percentage of rainfall received to the normal rainfall	तालुका पर्जन्यमापन केंद्रांची संख्या Number of taluka rainfall measurement centres	अनु. Sr. No.	हंगामात पडलेला पाऊस (मि.मी. मध्ये) Rainfall during season (in mm)	पर्जन्यमापन तालुका केंद्रांची संख्या Number of taluka rainfall measurement centres
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1	पर्यंत/Upto 50	20 (5.7%)	1	पर्यंत/Upto 250	2 (0.6%)
2	51 - 75	86 (18.9%)	2	251-500	56 (16.0%)
3	76 - 90	91 (26.0%)	3	501-750	100 (28.6%)
4	91 - 100	58 (16.6%)	4	751-1,000	85 (24.3%)
5	पेक्षा जास्त/Above 100	115 (32.8%)	5	1,001-2,000	61 (17.4%)
			6	2,001-5,000	45 (12.8%)
			7	पेक्षा जास्त/Above 5,000	1 (0.3%)
	Total	350 (100.0%)			350 (100.0%)

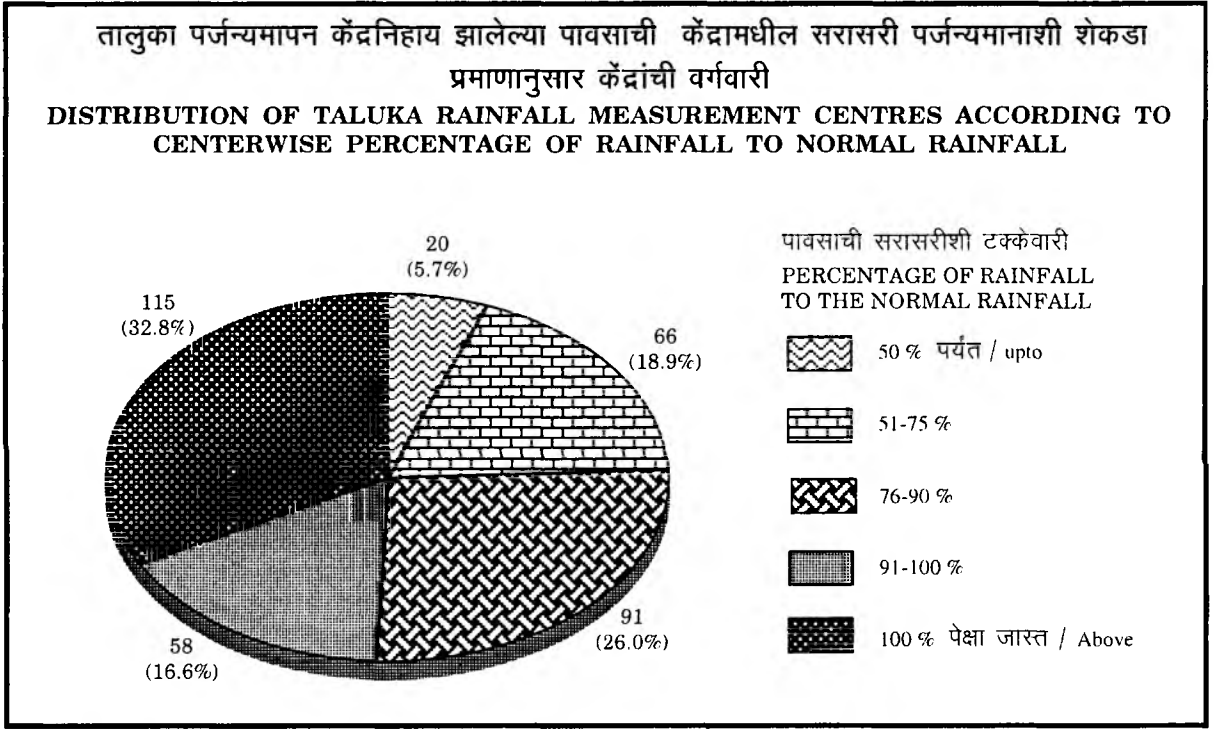
६.३ पडलेल्या पावसाचे हंगामातील सरासरी पर्जन्यमानाच्या तुलनेतील प्रमाण विचारात घेता ८६ तालुका पर्जन्यमापन केंद्रांमध्ये

6.3. Considering the extent of rainfall as compared with the normal rainfall in the season, 86 taluka rainfall measurement centres received

सरासरीच्या ७५ टक्क्यांपेक्षा कमी पाऊस पडला. ह्या ८६ तालुका केंद्रांपैकी ४० केंद्रे विदर्भ विभागातील, ३१ केंद्रे मध्य महाराष्ट्रातील, ८ केंद्रे मराठवाड्यातील आणि ७ केंद्रे कोकण विभागातील होती. असे दिसून येते की ५८ तालुका पर्जन्यमापन केंद्रांमध्ये हंगामात ५०० मि.मी. (२० इंच) पेक्षा कमी असा अपुरा पाऊस पडला आणि १०० केंद्रांमध्ये ५०१ ते ७५० मि.मी. (२० ते ३० इंच) असा बऱ्यापैकी पाऊस पडला.

rainfall less than 75 per cent of the normal rainfall. Of these 86 taluka centres, 40 centres were from Vidarbha region, 31 centres were from Central Maharashtra, 8 centres were from Marathwada and 7 centres were from Konkan region. It is seen that 58 taluka rainfall measurement centres received scanty rainfall less than 500 mm (20 inches) in the season and 100 centres received moderate rainfall of 501-750 mm (20-30 inches).

आकृती क्रमांक/ Figure No.6.1

२०००-२००१ मधील कृषि उत्पादन

६.४. राज्यातील २०००-२००१ मधील कृषि उत्पादनाबाबतची स्थिती समाधानकारक नसल्याचे दिसते. प्रारंभिक अंदाजानुसार राज्यातील २०००-२००१ मधील अन्नधान्यांचे एकूण उत्पादन केवळ ९६.३ लाख टन, म्हणजे १९९९-२००० मधील १२७.० लाख टन उत्पादनापेक्षा २४.२ टक्क्यांनी इतक्या मोठ्या प्रमाणात कमी होईल, असा अंदाज आहे. २०००-२००१ मध्ये खरीप अन्नधान्यांचे उत्पादन ७९.३ लाख टन इतके कमी, म्हणजे आधीच्या वर्षातील ८२.४ लाख टनांच्या तुलनेत १३.५ टक्क्यांनी कमी होईल असा अंदाज आहे. रब्बी अन्नधान्यांच्या उत्पादनामध्ये (उन्हाळी भात धरून) १९९९-२००० मधील ४४.४ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत ४३.७ टक्के इतकी तीव्र घट होऊन २०००-२००१ मध्ये ते २५.० लाख टन होईल, असा अंदाज आहे. चालू वर्षात तेलबियांचे उत्पादन देखील केवळ १६.० लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षातील २४.७ लाख टन उत्पादनापेक्षा

Agricultural Production in 2000-2001

6.4 The situation of agricultural production in the State during 2000-2001 seems to be not satisfactory. As per the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State during 2000-2001 is expected to be only at 96.3 lakh tonnes, less by as much as 24.2 per cent than the production of 127.0 lakh tonnes during 1999-2000. The *kharif* foodgrains production in 2000-2001 is expected to be low at 71.3 lakh tonnes as against 82.4 lakh tonnes during the earlier year, showing a decrease of 13.5 per cent. A steep fall by 43.7 per cent is expected in the *rabi* foodgrains production (including summer rice) from 44.4 lakh tonnes in 1999-2000 to 25.0 lakh tonnes in 2000-2001. The production of oilseeds also is expected to be only at 16.0 lakh tonnes during the current year, less

३५.३ टक्क्यांनी कमी होईल असा अंदाज आहे. २०००-२००१ मध्ये कापसाच्या (रुई) उत्पादनात ५२.९ टक्के इतकी अत्यंत तीव्र घट होऊन ते १९९९-२००० मधील ५.२७ लाख टनांच्या तुलनेत केवळ २.४८ लाख टन होईल, असा अंदाज आहे. उसाच्या बाबतीत उत्पादनात घट अपेक्षित नाही. २०००-२००१ मध्ये उसाचे उत्पादन १९९९-२००० इतकेच म्हणजे ५३१ लाख टन असेल अशी अपेक्षा आहे. २०००-२००१ मधील प्रमुख खरोप व रबी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतचा तपशील खाली दिला आहे.

खरीप पिके

६.५. २०००-२००१ मध्ये राज्यातील खरीप पिकांखालील क्षेत्र आणि त्या पिकांचे उत्पादन याबाबतीतील स्थिती पुढीलप्रमाणे होती.

खरीप तृणधान्ये

६.५.१. २०००-२००१ मध्ये खरीप तृणधान्यांच्या पिकांखालील क्षेत्र ५७.७ लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा ३.१ टक्क्यांनी जास्त होते. मात्र २०००-२००१ मध्ये खरीप तृणधान्यांचे उत्पादन आधीच्या वर्षातील ६७.१ लाख टनांपेक्षा १२.४ टक्क्यांनी कमी म्हणजे ५८.८ लाख टन इतके होईल, असा अंदाज आहे. २०००-२००१ मध्ये भात पिकाखालील क्षेत्र १४.८ लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या वर्षाइतकेच होते. परंतु उत्पादन मात्र १७.५ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा २९.३ टक्क्यांनी कमी होईल असा अंदाज आहे. त्याचप्रमाणे खरीप ज्वारीखालील क्षेत्र १९.१ लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा अल्प प्रमाणात म्हणजे ०.६ टक्क्याने कमी होते. परंतु उत्पादन आधीच्या वर्षापेक्षा ५.७ टक्क्यांनी कमी म्हणजे २४.० लाख टन होईल असा अंदाज आहे. बाजरीखालील क्षेत्र (१८.० लाख हेक्टर) हे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३.४ टक्क्यांनी जास्त होते, परंतु ह्या वर्षातील बाजरीचे उत्पादन ११.४ लाख टन म्हणजे जवळपास आधीच्या वर्षाइतकेच होईल असा अंदाज आहे.

by 35.3 per cent than the production of 24.7 lakh tonnes during the previous year. A very steep decrease by 52.9 per cent in the production of Cotton (Lint) is expected in 2000-2001 from 5.27 lakh tonnes in 1999-2000 to merely 2.48 lakh tonnes. In the case of Sugarcane, no decrease in production is expected. The production of Sugarcane in 2000-2001 is expected at 531 lakh tonnes, the same as that during 1999-2000. The details about the area and production under principal *kharif* and *rabi* crops for 2000-2001 are given below.

Kharif Crops

6.5. During 2000-2001, the status as regards the area under *kharif* crops and the production thereof was as follows.

Kharif cereals

6.5.1 During 2000-2001, the area under *kharif* cereals was 57.7 lakh hectares which was more by 3.1 per cent than that in the previous year. However, the production of cereals during 2000-2001 is expected to be less by 12.4 per cent at 58.8 lakh tonnes than that of 67.1 lakh tonnes during the previous year. The area under rice during 2000-2001 was 14.8 lakh hectares, the same as that in the earlier year; but the production thereof is expected to be at 17.5 lakh tonnes, less by 29.3 per cent than that in the earlier year. Similarly, the area under *kharif* jowar was 19.1 lakh hectares, marginally less by 0.6 per cent than that in the earlier year, but the production thereof is expected to be less by 5.7 per cent at 24.0 lakh tonnes than that in the previous year. In the case of Bajri, the cropped area (18.0 lakh hectares) was higher by 3.4 per cent but the production is expected to be at 11.4 lakh tonnes, about the same as that in the earlier year.

खरीप कडधान्ये

६.५.२. राज्यातील २०००-२००१ मधील खरीप कडधान्यांखालील क्षेत्र २८.५ लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १३.० टक्क्यांनी जास्त होते, परंतु त्यांचे उत्पादन केवळ १२.६ लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १८.३ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. खरीप कडधान्यांपैकी तूर ह्या पिकाखालील क्षेत्र २०००-२००१ मध्ये ११.७ लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ११.९ टक्क्यांनी जास्त होते, परंतु तुरीचे उत्पादन केवळ ६.२९ लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २७.५ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे.

खरीप तेलबिया

६.५.३. २०००-२००१ मध्ये खरीप तेलबियांखालील क्षेत्र १७.९ लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ६.६ टक्क्यांनी कमी होते. तथापि, उत्पादन १४.३ लाख टन इतके बरेच कमी म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ३२.६ टक्क्यांनी कमी होईल, असा अंदाज आहे. खरीप भुईमुगाच्या बाबतीत २०००-२००१ मधील त्याखालील क्षेत्र ४.० लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा जवळपास १.५ टक्क्यांनी इतक्या अल्प प्रमाणात कमी होते, तर उत्पादन ३.५१ लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ९.१ टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे.

कापूस

६.५.४. राज्यातील २०००-२००१ मधील कापसाखालील क्षेत्र २७.९ लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा १४.२ टक्क्यांनी कमी होते, मात्र कापसाचे (रुई) उत्पादन फक्त २.४८ लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ५२.९ टक्क्यांनी इतक्या मोठ्या प्रमाणात कमी होईल, असा अंदाज आहे.

ऊस

६.५.५. २०००-२००१ मध्ये उसाखालील क्षेत्र ६.६ लाख हेक्टर म्हणजे आधीच्या वर्षापेक्षा ११.० टक्क्यांनी जास्त होते, परंतु उसाचे उत्पादन आधीच्या वर्षातील उत्पादनाइतकेच (५३१ लाख टन) होईल, असा अंदाज आहे.

६.५.६. राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन तक्ता क्रमांक ६.२ मध्ये दिले आहे.

Kharif pulses

6.5.2. The area under *kharif* pulses in the State in 2000-2001 was 28.5 lakh hectares, more by 13.0 per cent than that in the earlier year, but the production is expected to be only 12.6 lakh tonnes, less by 18.3 per cent than that in the earlier year. Out of the *kharif* pulses, the area under tur in 2000-2001 at 11.7 lakh hectares was more by 11.9 per cent, but the production is expected to be only 6.29 lakh tonnes, less by 27.5 per cent.

Kharif oilseeds

6.5.3 The area under *kharif* oilseeds during 2000-2001 was 17.9 lakh hectares, less by 6.6 per cent than that in the previous year. However, the production is expected to be much less at 14.3 lakh tonnes, less by 32.6 per cent than that in the previous year. In the case of *kharif* groundnut, the area under the crop during 2000-2001 at 4.0 lakh hectares was marginally less by 1.5 per cent than that in the previous year, while the production is expected to be at 3.51 lakh tonnes, less by 9.1 per cent.

Cotton

6.5.4. The area under cotton in the State during 2000-2001 was 27.9 lakh hectares, less by 14.2 per cent than that in the previous year, but the cotton (lint) production is expected to be only 2.48 lakh tonnes, less by as much as 52.9 per cent than that in the previous year.

Sugarcane

6.5.5. During 2000-2001, the area under sugarcane was 6.6 lakh hectares, more by 11.0 per cent than that in the previous year, but the expected sugarcane production is the same (531 lakh tonnes) as that during the previous year.

6.5.6. The area and production of principal *kharif* crops in the State are given in Table No.6.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.2
 महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State
 (क्षेत्र हजार हेक्टरात/Area in thousand hectares)
 (उत्पादन हजार टनात/Production in thousand tonnes)

पिक	क्षेत्र/Area			उत्पादन/Production			Crop
	1999-2000 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	2000-2001 (तात्पुरते) (Tentative)	१९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-२००१ मधील वाढ(+)/ घट(-)(टक्के) Percentage increase(+)/ decrease(-) in 2000-2001 over 1999-2000	1999-2000 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	2000-2001 (तात्पुरते) (Tentative)	१९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-२००१ मधील वाढ(+)/ घट(-)(टक्के) Percentage increase(+)/ decrease(-) in 2000-2001 over 1999-2000	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
तांदूळ ...	1,479	1,480	0.1	2,476	1,751	(-)29.3	Rice
बाजरी ...	1,736	1,795	3.4	1,134	1,136	0.2	Bajri
खरीप ज्वारी ...	1,918	1,907	(-)0.6	2,539	2,395	(-)5.7	Kharif jowar
इतर खरीप तृणधान्ये ...	460	586	27.4	557	594	6.6	Other kharif cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये ...	5,593	5,768	3.1	6,706	5,876	(-)12.4	Total kharif cereals
तूर ...	1,041	1,165	11.9	868	629	(-)27.5	Tur
इतर खरीप कडधान्ये ...	1,479	1,683	13.8	669	626	(-)6.4	Other kharif pulses
एकूण खरीप कडधान्ये ...	2,520	2,848	13.0	1,537	1,255	(-)18.3	Total kharif pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये ...	8,113	8,616	6.2	8,243	7,131	(-)13.5	Total kharif foodgrains
भुईमूग (शेंगा) ...	407	401	(-)1.5	386	351	(-)9.1	Groundnut (Pods)
इतर तेलबिया ...	1,510	1,390	(-)7.9	1,737	1,080	(-)37.8	Other oilseeds
एकूण खरीप तेलबिया	1,917	1,791	(-)6.6	2,123	1,431	(-)32.6	Total kharif oilseeds
कापूस (रुई) ...	3,254	2,793	(-)14.2	527	248	(-)52.9	Cotton (Lint)
ऊस ...	590(H)	655(H)	11.0	53,140	53,132	0.0	Sugarcane
एकूण ...	13,874	13,855	(-)0.1	—	—	—	Total

H = तोडणी क्षेत्र/Harvested area

रब्बी पिके

६.६. २०००-२००१ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १९.४ टक्क्यांनी इतक्या जास्त प्रमाणात कमी होऊन ते ४४.१ लाख हेक्टर होईल असा अंदाज आहे. २०००-२००१ मध्ये गव्हाखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षातील क्षेत्राच्या जवळपास निम्मं असेल, तर रब्बी ज्वारीखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षापेक्षा थोड्याने म्हणजे ३.२ टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे. रब्बी कडधान्यांच्या बाबतीत देखील त्या पिकांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षातील क्षेत्रापेक्षा बऱ्याच प्रमाणात म्हणजे ४२.७ टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे. तात्पुरत्या अंदाजानुसार २०००-२००१ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांचे उत्पादन (उन्हाळी भात धरून) केवळ २५.० लाख टन होईल असे अपेक्षित आहे. १९९९-२००० ह्या वर्षी ते ४४.४ लाख टन इतके झाले होते. आधीच्या

Rabi crops

6.6. The area under *rabi* foodgrains in 2000-2001 has decreased by as much as 19.4 per cent to 44.1 lakh hectares than that in the previous year. In 2000-2001, the area under wheat is expected to be about half of the area during the last year, while that of *rabi* jowar is expected to be slightly less by 3.2 per cent than the area during the previous year. In the case of *rabi* pulses also, area is expected to be much less by 42.7 per cent than that in the earlier year. As per tentative forecast, the production of *rabi* foodgrains (including summer rice) in 2000-2001 is expected to be only about 25.0 lakh tonnes as compared with 44.4 lakh tonnes in 1999-2000. During 2000-2001, the production is tentatively

वर्षाच्या तुलनेत २०००-२००१ मध्ये तात्पुरत्या अंदाजानुसार रब्बी ज्वारीचे उत्पादन ३३.८ टक्क्यांनी, गव्हाचे ६०.२ टक्क्यांनी, रब्बी कडधान्यांचे ४९.६ टक्क्यांनी आणि रब्बी तेलबियांचे उत्पादन ५२.० टक्क्यांनी कमी होण्याची शक्यता आहे. राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबत माहिती तक्ता क्र. ६.३ मध्ये दिली आहे.

expected to be less in the case of *rabi* jowar by 33.8 per cent, wheat by 60.2 per cent, *rabi* pulses by 49.6 per cent and *rabi* oilseeds by 52.0 per cent than the corresponding production during the previous year. The area and production of principal *rabi* crops in the State is given in Table No. 6.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.3

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal *rabi* crops in Maharashtra State

(क्षेत्र हजार हेक्टरात/Area in thousand hectares)
(उत्पादन हजार टनात/Production in thousand tonnes)

पिक	क्षेत्र/Area			उत्पादन/Production			Crop
	1999-2000 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	2000-2001 (तात्पुरते) (Tentative)	१९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-२००१ मधील वाढ(+)/ घट(-)(टक्के) Percentage increase(+)/ decrease(-) in 2000-2001 over 1999-2000	1999-2000 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	2000-2001 (तात्पुरते) (Tentative)	१९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-२००१ मधील वाढ(+)/ घट(-)(टक्के) Percentage increase(+)/ decrease(-) in 2000-2001 over 1999-2000	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
रब्बी ज्वारी	3,273	3,167	(-)3.2	2,153	1,425	(-)33.8	Rabi jowar
गहू	1,049	567	(-)45.9	1,436	571	(-)60.2	Wheat
इतर रब्बी तृणधान्ये	68	58	(-)14.7	95	65	(-)31.6	Other <i>rabi</i> cereals
एकूण रब्बी तृणधान्ये	4,390	3,792	(-)13.6	3,684	2,061	(-)44.1	Total <i>rabi</i> cereals
हरभरा	932	532	(-)42.9	600	306	(-)49.0	Gram
इतर रब्बी कडधान्ये	153	90	(-)41.2	71	32	(-)54.9	Other <i>rabi</i> pulses
एकूण रब्बी कडधान्ये	1,085	622	(-)42.7	671	338	(-)49.6	Total <i>rabi</i> pulses
एकूण रब्बी अन्नधान्ये	5,475	4,414	(-)19.4	4,355	2,399	(-)44.9	Total <i>rabi</i> foodgrains
उन्हाळी तांदूळ	41	41*	0.0	83	101*	21.7	Summer rice
तेलबिया (रब्बी)	673	501	(-)25.6	350	168	(-)52.0	Oilseeds (<i>rabi</i>)
एकूण	6,189	4,956	(-)19.9	--	--	--	Total

* लक्ष्य/Target

कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक

६.७. महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक (पाया: त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००) १९९९-२००० साठी १६२.४ होता, तो १९९८-९९ साठीच्या १५३.४ ह्या निर्देशांकापेक्षा ५.९ टक्क्यांनी अधिक होता. ही वाढ मुख्यतः अन्नधान्येतर गटातील १०.८ टक्के वाढीमुळे झाली आहे. १९८२-८३ ते १९९९-२००० ह्या

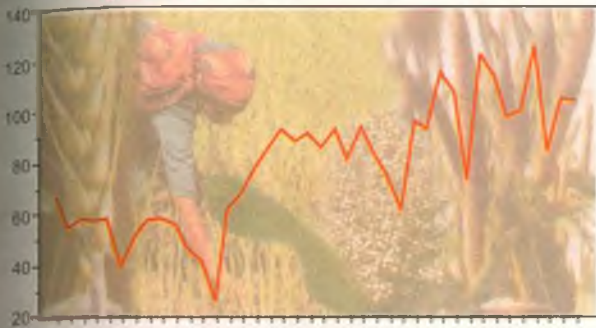
Index Number of Agricultural Production

6.7. The index number of agricultural production in Maharashtra (Base: Triennial average 1979-82=100) for 1999-2000 was 162.4, which was higher by 5.9 per cent than that for 1998-99 at 153.4. This increase is mainly due to the increase of 10.8 per cent in non-foodgrains

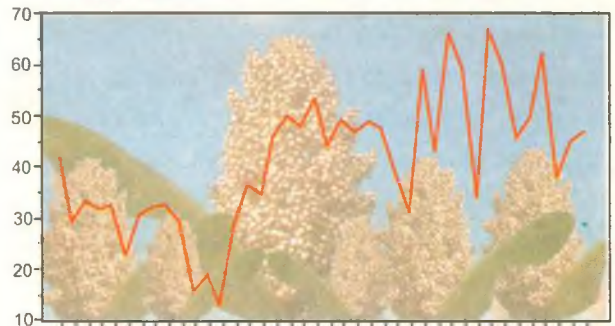
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE अन्नधान्य उत्पादन FOODGRAINS PRODUCTION

लाख टन LAKH TONNES

सर्व तृणधान्ये ALL CEREALS

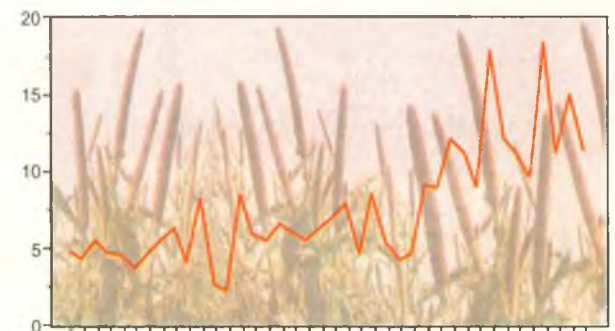
ज्वारी JOWAR

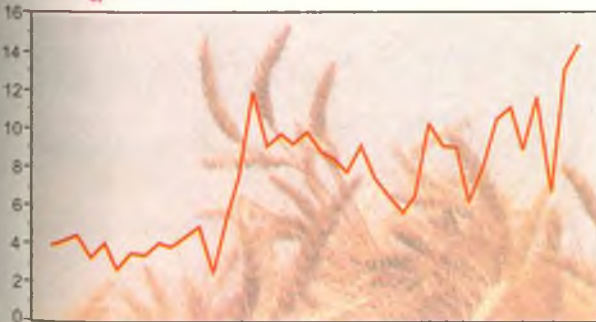
तांदुळ RICE

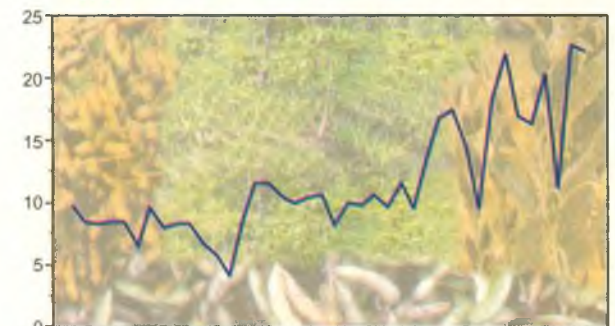
बाजरी BAJRI

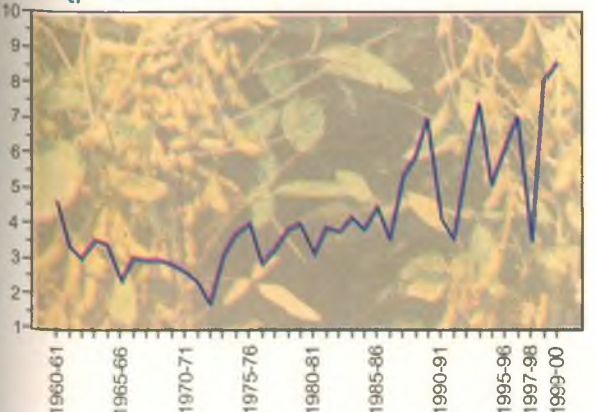
गहू WHEAT

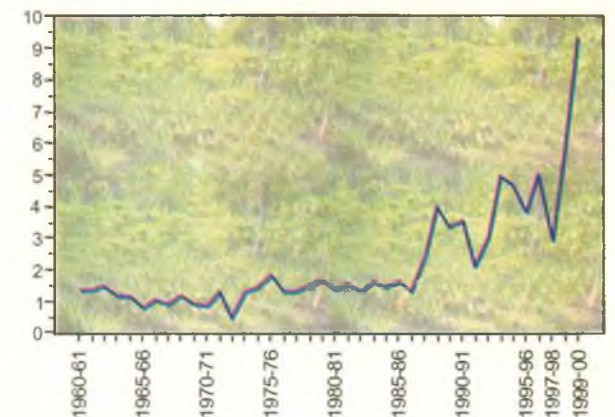
सर्व कडधान्ये ALL PULSES

तूर TUR

हरभरा GRAM

कालावधीकरिता कृषि उत्पादनाचा वार्षिक वृद्धिदर १.० पेक्षा कमी आहे. २०००-२००१ मधील कृषि उत्पादनाबाबतच्या आगाऊ अंदाजांनुसार ह्या वर्षी अन्नधान्यांच्या उत्पादनाचा निर्देशांक सुमारे १०१.५ म्हणजे १९९९-२००० मधील १३६.५ ह्या तत्सम निर्देशांकापेक्षा सुमारे २५.६ टक्क्यांनी कमी असेल. तक्ता क्र. ६.४ मध्ये पिकांच्या विविध गटांसाठी कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक दिले आहेत. राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३१ मध्ये दिले आहेत. आलेख क्र. १० वरून असे दिसून येते की राज्यातील कृषिउत्पादनाचा वृद्धिदर हा अखिल भारतीय पातळीवरील वृद्धिदरापेक्षा सर्वसाधारणपणे कमी आहे. त्यातील चढउतार असे सूचित करतात की महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादन हे भारताशी तुलना करता अनिश्चित स्वरूपाचे आहे.

group. The growth rate of the agricultural production for the period 1982-83 to 1999-2000 is less than 1.0. The advance estimates of agricultural production in 2000-2001 indicate that the index number of foodgrains production is expected to be about 101.5 in this year which shows a decrease of about 25.6 per cent as compared with 136.5 in 1999-2000. The table No. 6.4 gives index numbers of agricultural production for various groups of crops. The index numbers of agricultural production of principal crops in the State are given in Table No.31 of Part-II. Graph No. 10 indicates that the rate of growth in agricultural production in the State is in general less than the growth at All-India level. The fluctuations indicate that agricultural production in Maharashtra is uncertain as compared to India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.4

कृषि उत्पादनाचे पिकांच्या गटांनुसार निर्देशांक

Index numbers of agricultural production by groups of crops

(पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२=१००)

(Base : Triennial average 1979-82=100)

पिकांचा गट	भार Weight	वर्ष/Year							Group of crops
		1982-83	1987-88	1992-93	1996-97	1997-98	1998-99	1999-2000	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
तृणधान्ये	42.22	88.5	103.3	131.3	135.2	90.4	114.0	114.6	Cereals
कडधान्ये	10.44	99.2	139.3	180.3	202.7	115.6	225.9	225.1	Pulses
एकूण अन्नधान्ये	52.66	90.6	110.4	141.1	148.6	95.4	136.2	136.5	Total foodgrains
तेलबिया	9.16	73.3	133.4	121.0	153.5	99.6	122.9	111.8	Oilseeds
तंतू पिके	9.93	110.1	102.7	129.3	214.8	119.9	179.0	211.8	Fibres
संकीर्ण	28.25	113.3	102.8	127.4	166.6	153.1	186.6	209.7	Miscellaneous
एकूण अन्नधान्येतर	47.34	104.9	108.7	126.6	174.2	135.7	172.7	191.2	Total non-foodgrains
सर्व गट	100.00	97.4	109.6	134.2	160.7	114.5	153.4	162.4	All groups

फलोत्पादन विकास

६.८. महाराष्ट्रात विविध प्रकारच्या फळझाडांच्या संवर्धनास भरपूर वाव आहे. राज्य शासनाने रोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि शेतकऱ्यांना निवडक फळझाडे वाढविण्यासाठी अनुदान देणे यांद्वारे फलोत्पादन विकासास चालना देण्यासाठी कार्यक्रम हाती घेतला आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली शासनाने विविध फळपिकांची चांगल्या प्रतीची रोपे निर्माण करून ती शेतकऱ्यांना पुरविण्यासाठी राज्यात १४० फळरोपवाटिकांची स्थापना केली आहे. १९९०-९१ पासून

Horticulture Development

6.8. Maharashtra has a plenty of scope to grow various horticulture crops. The State Government has undertaken a programme to promote horticulture development through establishment of nurseries and granting of subsidy to farmers to encourage them to grow selected fruit crops. Under this programme, 140 horticulture nurseries have been established by the Government in the State to produce and supply genuine plants of various fruit crops

फलोत्पादन विकासाची सांगड रोजगार हमी योजनेशी (रोहयो) घालण्यात आली असून त्याअंतर्गत शेतकऱ्यांना अनुदान उपलब्ध करून दिले जाते. ह्या कार्यक्रमाखाली दरवर्षी सुमारे एक लाख हेक्टर क्षेत्र विविध फळपिकांखाली आणण्यात येते. त्यानुसार एप्रिल, ते डिसेंबर, २००० ह्या कालावधीत ५५ हजार हेक्टर जमीन फळपिकांखाली आणण्यात आली असून त्याचा लाभ ८३ हजार शेतकऱ्यांना मिळाला. यापैकी काही प्रमुख फळपिकांखाली आणलेले क्षेत्र पुढीलप्रमाणे होते. आंबा: २०,२४४ हेक्टर, काजू: १३,४१२ हेक्टर, चिक्कू: ३,९९८ हेक्टर, कागदी लिंबू: ३,४६८ हेक्टर, संत्री: ३,२६३ हेक्टर, मोसंबी: २,८१३ हेक्टर इ. ह्या कार्यक्रमांतर्गत १९९०-९१ ते डिसेंबर, २००० ह्या कालावधीतील एकूण साध्य ९.७० लाख हेक्टर जमीन आणि १२.९७ लाख शेतकरी असे होते.

६.९. रोजगार हमी योजनेशी निगडित फलोत्पादन विकासा कार्यक्रमाची सुरुवात होण्यापूर्वी राज्यात फळपिकांखालील क्षेत्र २.४२ लाख हेक्टर होते. पारंपरिक अन्नधान्यांच्या पिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन केवळ ४ हजार रुपये ते १२ हजार रुपये इतके असते. या तुलनेत फळपिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन बरेच जास्त असते. १९९९-२००० च्या आकडेवारीनुसार काही प्रमुख फळपिकांची प्रति हेक्टर उत्पादनाची किंमत पुढीलप्रमाणे होती. मोसंबी- १.३२ लाख रुपये, केळी- २.२६ लाख रुपये, आंबा- ०.८८ लाख रुपये आणि द्राक्षे - ४.६९ लाख रुपये. फळलागवडीखालील अतिरिक्त क्षेत्रामुळे नजिकच्या भविष्यकाळात राज्यातील कृषि उत्पादनाच्या स्थूल मूल्यात भरिव वाढ होईल, अशी अपेक्षा आहे. राज्यातील काही प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतची १९९३-९४ पासूनची माहिती तक्ता क्र. ६.५ मध्ये दिली आहे.

to the cultivators. Since 1990-91, horticulture development is linked with the Employment Guarantee Scheme (EGS) under which subsidy is made available to farmers. Under this programme, nearly one lakh hectares area is covered under various fruit crops every year. Accordingly, 55 thousand hectares of land was brought under fruit crops from April to December, 2000 benefitting 83 thousand farmers. Out of this, the area brought under some main horticulture crops was as follows: mango: 20,244 hectares, cashew nut: 13,412 hectares, chikoo: 3,998 hectares, paper lime: 3,468 hectares, orange : 3,263 hectares, sweet orange : 2,813 hectares etc. The total achievement under this programme during the period from 1990-91 to December, 2000 was 9.70 lakh hectares of land and 12.97 lakh beneficiaries.

6.9. Prior to the commencement of EGS linked horticulture development programme, the area under fruit crops in the State was 2.42 lakh hectares. Conventional foodgrain crops yield only Rs.4 thousand to Rs.12 thousand per hectare. On the other hand, fruit crops have very high yield per hectare. As per 1999-2000 data, the yield values per hectare for some main fruit crops were: Sweet orange - Rs.1.32 lakh, Banana - Rs.2.26 lakh, Mango - Rs.0.88 lakh and Grapes - Rs.4.69 lakh. The additional plantation area under fruit crops is expected to add substantially to the gross value of production from agriculture in the State in the near future. The area under some main horticultural crops and the production thereof since 1993-94 are given in table No. 6.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.5

राज्यातील काही प्रमुख फळपिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन

Area and production of some main horticultural crops in the State

(क्षेत्र 00' हेक्टरांत/Area in 00'hectares, उत्पादन 00' मेट्रिक टनांत/Production in 00' Metric Tonnes)

Sr. No.	फळपिकाचे नाव	बाब /Item	1993-94	1994-95	1995-96	1996-97	1997-98	1998-99	1999-2000	Name of Fruit Crop
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	केळी	क्षेत्र /Area उत्पादन/Prod.	469 25.293	374 21.183	385 22.168	478 26,627	532 31,299	587 34,380	613 36,780	Banana
2.	संत्री	क्षेत्र /Area उत्पादन/Prod.	603 8.666	437 4.390	534 5.578	865 12,047	1,007 10,778	1,229 12,953	1,411 13,233	Orange
3.	द्राक्षे	क्षेत्र /Area उत्पादन/Prod.	263 6,408	261 4,331	275 6,784	274 7,509	244 5,528	262 6,635	298 7,792	Grapes
4.	आंबा	क्षेत्र /Area उत्पादन/Prod.	526 6,943	551 7,274	639 8,435	400 5,279	551 7,274	562 1,876	N.A. N.A.	Mango
5.	काजू	क्षेत्र /Area उत्पादन/Prod.	340 341	199 201	199 161	306 320	314 119	677 756	N.A. N.A.	Cashew nut

(आधार : कृषि आयुक्तालय, पुणे) (Source : Commissionerate of Agriculture, Pune)

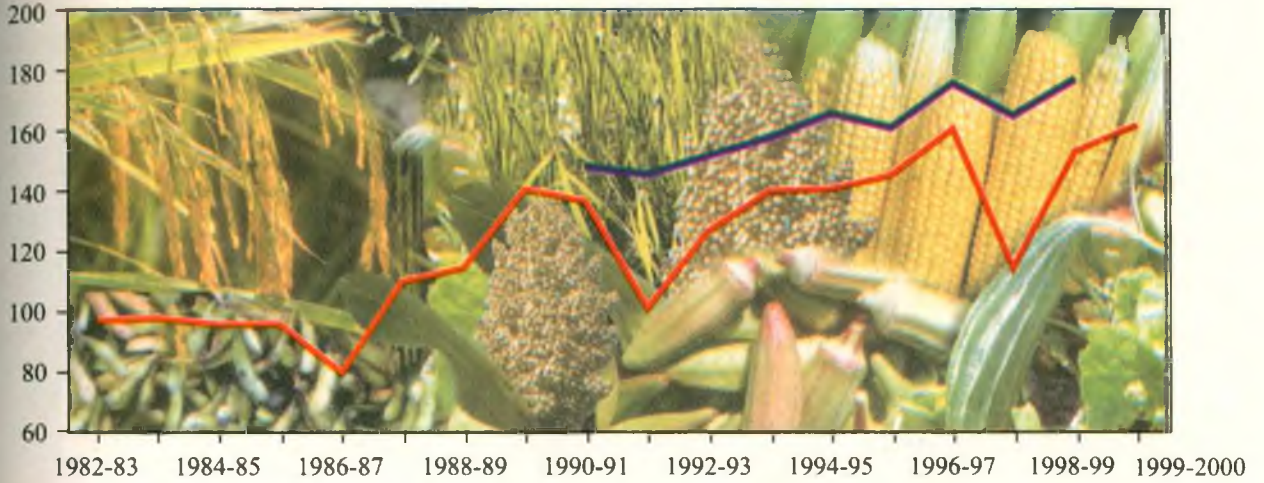
कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

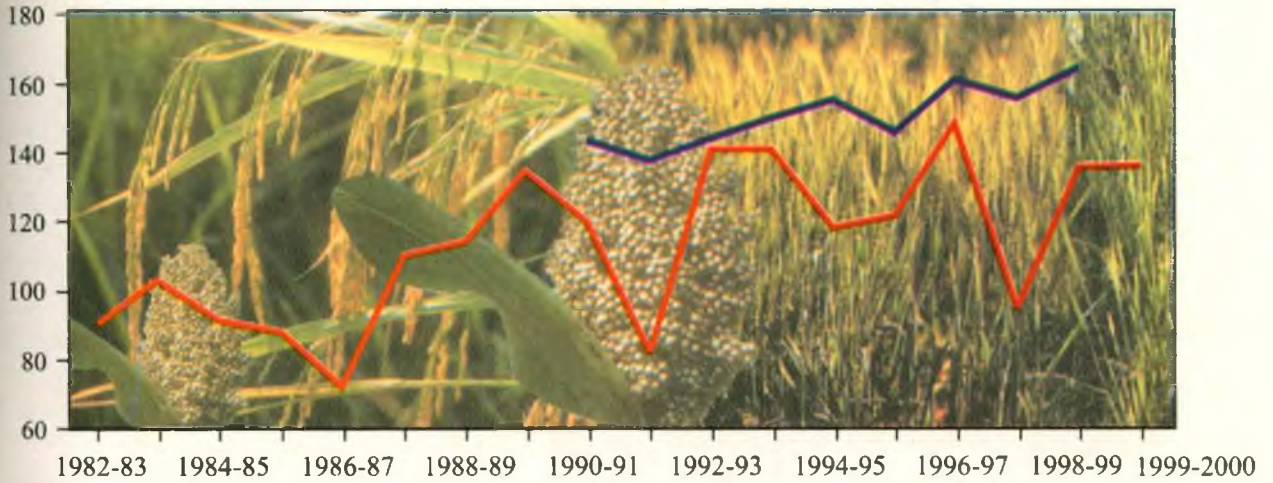
पाया : त्रैवर्षीय सरासरी / BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82 = 100

 भारत INDIA
  महाराष्ट्र MAHARASHTRA

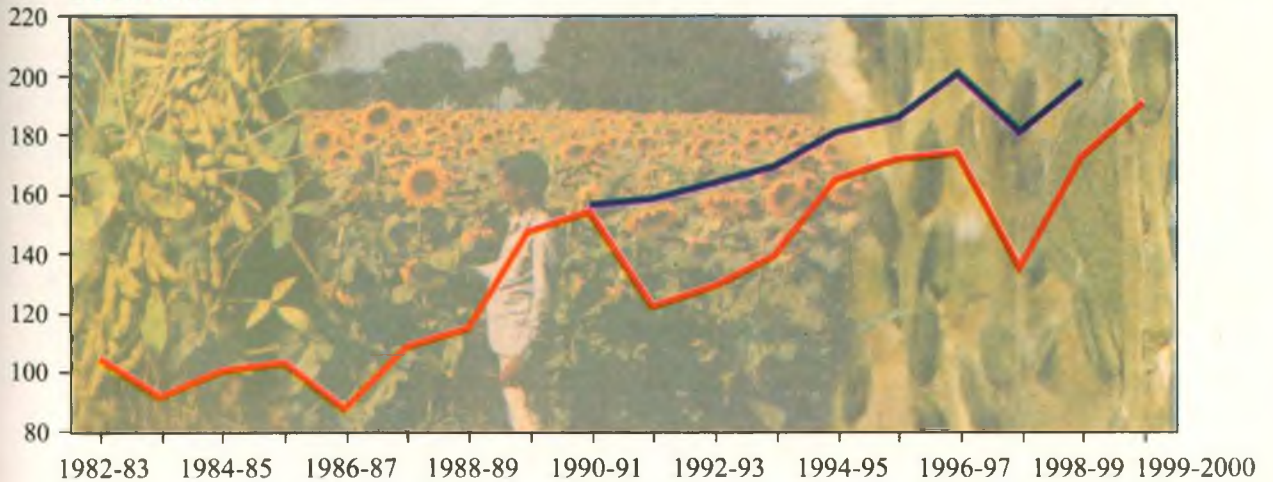
सर्व पिके ALL CROPS

अन्नधान्ये FOODGRAINS

अन्नधान्येतर NON-FOODGRAINS

टीप : अखिल भारतीय पातळीवरील कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक १९९०-९१ पूर्वीच्या वर्षाकरिता पाया : त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ अनुसार उपलब्ध नाहीत.
 NOTE : THE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION AT ALL INDIA LEVEL FOR THE YEARS PRIOR TO 1990-91 ARE NOT AVAILABLE FOR THE BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82.

सिंचन

६.१०. १९९९-२००० मध्ये राज्यातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र २५.७ लाख हेक्टर होते आणि ते आधीच्या वर्षातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्राच्या तुलनेत १२.८ टक्क्यांनी कमी होते. १९९९-२००० मधील २५.७ लाख हेक्टर सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहिरीच्या पाण्याने सिंचित क्षेत्र १४.० लाख हेक्टर होते. १९९९-२००० मधील सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्र ३३.७ लाख हेक्टर होते आणि ते आधीच्या वर्षातील ३६.३ लाख हेक्टरच्या तुलनेत ७.१ टक्क्यांनी कमी होते. १९९९-२००० मध्ये सिंचनाखालील स्थूल क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी १५.४ होती. विविध स्रोतांनुसार राज्यातील सिंचित क्षेत्र भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३० मध्ये दिले आहे.

सिंचन प्रकल्प

६.११. अभ्यासांतून असे आढळून आले आहे की राज्यातील एकूण २०० लाख हेक्टर लागवडीयोग्य क्षेत्रापैकी सर्व स्रोतांद्वारे, म्हणजे भूपृष्ठावरील पाण्याद्वारे, तसेच भूगर्भातील पाण्याद्वारे, सुमारे ८४ लाख हेक्टर (४२ टक्के) क्षेत्र सिंचनाखाली आणता येईल. अंतिमतः शक्य होणाऱ्या सिंचनक्षमतेपैकी सुमारे तीन-चतुर्थांश म्हणजे ६३.०५ लाख हेक्टर सिंचनक्षमता ही भूपृष्ठावरील पाण्यापासून मिसेल, असा अंदाज आहे. राज्यातील शक्य तितक्या सिंचनक्षमतेपर्यंत पाहोचण्यासाठी राज्य शासनाने अनेक मोठे, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. राज्यातील विविध पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या आणि त्यापासून निर्माण झालेली सिंचनक्षमता यांचा तपशील पुढील तक्ता क्र. ६.६ मध्ये दिला आहे.

Irrigation

6.10. The net area irrigated in the State in 1999-2000 was 25.7 lakh hectares and was less by 12.8 per cent than that in the earlier year. Of the net irrigated area of 25.7 lakh hectares, the area irrigated under wells was 14.0 lakh hectares. The gross irrigated area in 1999-2000 was 33.7 lakh hectares and was less by 7.1 per cent than that of 36.3 lakh hectares in 1998-99. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 1999-2000 was 15.4. The area irrigated by various sources in the State is given in Table No.30 of Part-II.

Irrigation Projects

6.11. Studies have revealed that out of the total cultivable area of 200 lakh hectares in the State, about 84 lakh hectares (42 per cent) can be brought under irrigation from all sources, i.e. through surface water as well as through underground water resources. It is estimated that about three-fourth of the ultimate potential i.e. 63.05 lakh hectares would be through surface water resources. A number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government to tap the optimum irrigation potential in the State. The details of the number of various irrigation projects in the State and the irrigation potential created therefrom are given in the following Table No.6.6.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.6

राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या व त्यापासून निर्माण झालेली सिंचनक्षमता
Number of irrigation projects in the State and the irrigation potential created therefrom

अनु Sr. No.	बाब	पाटबंधारे प्रकल्प /Irrigation Projects							Total	Item
		मोठे Major	मध्यम Medium	लघु / Minor						
				राज्य क्षेत्र State Sector	स्थानिक क्षेत्र / Local Sector					
					को.प.बंधारे K.T. Weirs	उपसा जलसिंचन Lift	इतर Others	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1.	३०.६.२००० पर्यंत पूर्ण	29	156	2,187	7,523	2,900	34,239	44,662	-	Completed upto 30.6.2000
2.	३०.६.२००० पर्यंत बांधकामाधीन	76	143	847	2,007	122	3,175	5,304	-	Under construction upto 30.6.2000
3.	३०.६.२००० पर्यंत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांद्वारे ३०.६.२००० पर्यंत निर्मित सिंचनक्षमता (लाख हेक्टर)	22.21	5.90	8.49	2.34	0.36	7.56	10.26	46.86	Irrigation potential created upto 30.6.2000 by the projects completed upto 30.6.2000 (lakh ha.)
4.	३०.६.१९९९ पर्यंत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांद्वारे ३०.६.१९९९ पर्यंत निर्मित सिंचनक्षमता (लाख हेक्टर)	20.96	5.70	8.34	1.95	0.36	7.35	9.66	44.66	Irrigation potential created up to 30.6.1999 by the projects completed up to 30.6.1999 (lakh ha)
5.	सिंचनक्षमतेचा १९९९-२००० मधील प्रत्यक्ष वापर (वरील अनु ४ पैकी) (लाख हेक्टर)	8.48	1.66	2.16	0.68	0.14	2.37	3.19	15.49	Actual utilisation of irrigation potential during 1999-2000 (from Sr.No.4 above) (lakh ha.)

६.१२. राज्यातील सर्व प्रकारच्या पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे जून, २००० अखेरपर्यंत निर्माण करण्यात आलेली एकत्रित सिंचनक्षमता ४६.८६ लाख हेक्टर इतकी होती. निर्माण करण्यात आलेल्या एकूण सिंचनक्षमतेमध्ये मोठे, मध्यम, लघु (राज्य क्षेत्र) आणि लघु (स्थानिक क्षेत्र) पाटबंधारे प्रकल्पांचा वाटा अनुक्रमे ४७.२ टक्के, १२.८ टक्के, १८.१ टक्के आणि २१.९ टक्के इतका होता. १९९९-२००० ह्या वर्षामध्ये निर्माण करण्यात आलेली अतिरिक्त सिंचनक्षमता २.२० लाख हेक्टर इतकी होती आणि त्यामुळे जून, १९९९ अखेर साध्य करण्यात आलेल्या संचयी सिंचनक्षमतेमध्ये ४.९ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. जून, १९९९ अखेरपर्यंत निर्माण करण्यात आलेल्या ४४.६६ लाख हेक्टर इतक्या सिंचनक्षमतेच्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये सिंचनक्षमतेचा प्रत्यक्ष वापर १५.४९ लाख हेक्टर (३४.७ टक्के) इतका होता. मोठ्या व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांच्या बाबतीत सिंचनक्षमतेच्या प्रत्यक्ष वापराचे प्रमाण ३८.० टक्के इतके होते.

6.12. The irrigation potential created in the State by the end of June, 2000 through all the types of irrigation projects taken together was 46.86 lakh hectares. The share of major, medium, minor (State sector) and minor (Local sector) irrigation projects in the total irrigation potential created was 47.2 per cent, 12.8 per cent, 18.1 per cent and 21.9 per cent respectively. The additional irrigation potential created during 1999-2000 was 2.20 lakh hectares showing an increase of 4.9 per cent over the cumulative achievement upto the end of June, 1999. The actual utilisation of irrigation potential in 1999-2000 was 15.49 lakh hectares (34.7 per cent) as against the potential of 44.66 lakh hectares created upto the end of June, 1999. For major and medium irrigation projects, the actual utilisation of irrigation potential was 38.0 per cent.

सिंचन आयोग

६.१३. शासनाने दुसरा महाराष्ट्र सिंचन आयोग डिसेंबर, १९९५ मध्ये स्थापन केला होता. ह्या आयोगाच्या कार्यक्षेत्र पुढील बाबींचा समावेश करण्यात आला होता. (i) राज्यातील पाण्याची उपलब्धता (ii) सिंचनाच्या गरजा, (iii) जलसाठा निर्माण करण्याच्या, तसेच पाण्याच्या वापराच्या बाबतीतील नियोजन, (iv) सिंचन व्यवस्थापन विषयक समस्या, (v) लाभक्षेत्र विकासाचे प्रश्न, (vi) सिंचनविकासाच्या बाबतीतील अनुशेष, (vii) अवर्षणप्रवण क्षेत्राच्या गरजा, (viii) बिगर-सिंचन प्रयोजनासाठी पाणी वापराबाबतच्या वाढत्या मागण्या आणि (ix) सिंचनाच्या क्षेत्रात नवीन संशोधनाचा अवलंब (टिबक/तुषार सिंचन इ.). ह्या आयोगाचा अहवाल शासनास ऑक्टोबर, १९९९ मध्ये सादर करण्यात आला आहे.

सिंचन विकास महामंडळे

६.१४. कृष्णा आंतरराज्य पाणी वाटप तंट्या लवादाच्या निर्णयानुसार महाराष्ट्र राज्यास कृष्णा खोऱ्यातील ५९९ अब्ज घनफूट पाण्याचा वापर अनुज्ञेय आहे. ह्या निर्णयात इ.स. २००० नंतर पुनर्विलोकनाची तरतूद आहे. हे लक्ष्य इ.स. २००० पर्यंत साध्य करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र कृष्णा खोऱे विकास महामंडळाची स्थापना केली. त्यानंतर राज्यातील इतर पाटबंधारे प्रकल्पांची कामे जलद गतीने पूर्ण होण्यासाठी शासनाने विदर्भ, तापी, कोकण व गोदावरी-मराठवाडा ही पाटबंधारे विकास महामंडळे स्थापन केली असून त्या त्या भागातील पाटबंधारे प्रकल्पांची कामे ह्या महामंडळांकडे हस्तांतरित केली आहेत. हे प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी राज्य शासनाने काही वाटा उचलावयाचा असून उर्वरित रक्कम ह्या महामंडळांनी खुल्या बाजारातून कर्जरोख्यांद्वारे उभारावयाची आहे. ह्या महामंडळांबाबतचा तपशील पुढील तक्ता क्र. ६.७ मध्ये दिला आहे.

Irrigation Commission

6.13. The Government had established Second Maharashtra Irrigation Commission in December, 1995. The following aspects were covered under the terms of reference of this Commission : (i) Availability of water in the State, (ii) Needs of irrigation, (iii) Planning as regards creation of water storage as well as use of water, (iv) Problems regarding irrigation management, (v) Problems of command area development, (vi) Backlog as regards irrigation development, (vii) Needs of drought prone area, (viii) Increasing demands for utilisation of water for non -irrigation purposes and (ix) Use of new research in the field of irrigation (drip/sprinkler irrigation etc.). The report of the Commission is submitted to the Government in October, 1999.

Irrigation Development Corporations

6.14. According to the Krishna Inter-State Water Distribution Dispute Tribunal Award, utilisation of 599 TMC feet of water from the Krishna Valley is admissible to Maharashtra State. The award provides a review after 2000 A.D. In order to achieve this target upto 2000 A.D., the Government of Maharashtra established the Maharashtra Krishna Valley Development Corporation in January, 1996. Thereafter, for speedy completion of other irrigation projects in the State, the Government has established Vidarbha, Tapi, Konkan and Godavari-Marathwada Irrigation Development Corporations and transferred to them the works of irrigation projects in the respective areas. For completion of these projects, some share is to be borne by the State Government and the rest of the amount has to be raised by the Corporations through debentures from open market. The details of these Corporations are given in the following Table No.6.7.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.7

राज्य शासनाने स्थापन केलेल्या विविध पाटबंधारे विकास महामंडळांचा तपशील
Details of various Irrigation Development Corporations established by the State Government

अनु. Sr. No.	महामंडळाचे नाव व स्थापनेचा महिना	समाविष्ट पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या	एकूण आवश्यक निधी (कोटी रु.)	शासनाचे भाग- मांडवल (कोटी रु.)	कर्जरोख्या- द्वारे उभारा- वयाचा निधी (कोटी रु.)	१९९९-२००० पर्यंत कर्ज रोख्यांद्वारे उभारलेला निधी (कोटी रु.)	२०००-२००१ मध्ये उभारा- वयाचा निधी (कोटी रु.)	सिचन- क्षमतेचे लक्ष्य (लाख हे.)	Name of Corporation with the month of establishment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(2)
1.	महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ (जाने., १९९६)	35 * 53 ** 418 @	11,660	3,500	8,160	3,461	1,500	10.85	Maharashtra Krishna Valley Development Corporation (January, 1996)
2.	विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ (मार्च., १९९७)	14 * 27 ** 55 @	8,146	2,245	5,901	766	800	11.00	Vidarbha Irrigation Development Corporation (March, 1997)
3.	तापी पाटबंधारे विकास महामंडळ (मार्च., १९९७)	6 * 23 * 315 @	4,675	1,400	3,275	439	300	5.23	Tapi Irrigation Development Corporation (March 1997)
4.	कोकण पाटबंधारे विकास महामंडळ (डिसें., १९९७)	1 * 4 ** 33 @	890	273	617	213	100	1.09	Konkan Irrigation Development Corporation (December, 1997)
5.	गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ (ऑगस्ट, १९९८)	13 * 22 ** 303 @	3,900	1,300	2,600	692	500	5.61	Godavari-Marathwada irrigation Development Corporation (August, 1998)

* मोठे/ Major, ** मध्यम/ Medium, @ लघु/ Minor

एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम

६.१५. राज्यातील कृषि उत्पादन हे प्रामुख्याने पर्जन्याश्रयी शेतीवर आधारित असल्याने राज्यात मृदसंधारणाची कामे मोठ्या प्रमाणावर करण्यात येत आहेत. कोरडवाहू शेतीतील उत्पादन वाढविणे, त्यातील सातत्य टिकविणे व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास थांबविणे यासाठी राज्यामध्ये १९८३ पासून पाणलोटक्षेत्र आधारित मृद व जलसंधारणाची कामे राबविण्यात येत आहेत. राज्यात जलसंधारणाचा महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी १९९२ मध्ये स्वतंत्र असा जलसंधारण विभाग निर्माण करण्यात आला.

Integrated Watershed Development Programme

6.15 As the agricultural production in the State is mainly based on rainfed farming, works of soil-conservation are being carried out on a large scale in the State. With a view to increasing the production from dry land farming, maintaining continuity in the same and preventing deterioration of natural resources, watershed-based soil and water conservation works are being implemented in the State since 1983. In order to implement the ambitious programme of water conservation

विविध कार्यक्रमांची पुनर्आखणी करून ते एकात्मिक पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रमाखाली राबविण्यात येत आहेत. ह्या कार्यक्रमांतर्गत ठरवून देण्यात आलेल्या निकषानुसार राज्यात एकूण १३,७७१ गावांची निवड करण्यात आली असून त्यापैकी ९,५८७ गावांमध्ये १८,७७५ पाणलोटक्षेत्रांत कामे प्रत्यक्षात हाती घेण्यात येत आहेत. ह्या कार्यक्रमावर १९९९-२००० मध्ये १६४ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. त्यावर २०००-२००१ मध्ये २५७ कोटी रुपये खर्च करण्याचे प्रस्तावित असून त्यापैकी डिसेंबर, २००० अखेरपर्यंत ६३.२ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९९-२००० मध्ये तत्सम कालावधीत ६२.१ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले होते. हा कार्यक्रम १९९२ मध्ये कार्यान्वित केल्यापासून डिसेंबर, २००० अखेरपर्यंत त्यावर करण्यात आलेला एकूण संचयी खर्च १,८५१ कोटी रुपये इतका होता.

सुधारित बियाणे

६.१६. राज्यातील कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात येत असलेल्या विविध उपाययोजनांमध्ये विविध पिकांच्या सुधारित प्रमाणित/दर्जेदार बियाणांचे वितरण ही एक महत्त्वाची उपाययोजना आहे. महाराष्ट्रात सार्वजनिक व खाजगी ही दोन्ही क्षेत्रे अशा बियाणांच्या वितरणामध्ये लक्षणीय भूमिका बजावतात. महाराष्ट्रात बियाणे बदलाचे प्रमाण बहुतांश पिकांच्या बाबतीत लक्षणीय असून ते भारत सरकारने विहित केलेल्या प्रमाणापेक्षा तुलनेने अधिक आहे. खरीप १९९९ हंगामात एकूण ६.५ लाख क्विंटल व रब्बी १९९९ हंगामात एकूण ३.३ लाख क्विंटल बियाणे वितरित करण्यात आले. १९९०-९१, १९९८-९९ व १९९९-२००० मध्ये करण्यात आलेल्या काही प्रमुख पिकांच्या बियाणे वितरणाबाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.८ मध्ये दिली आहे. खरीप २००० हंगामात सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमार्फत अनुक्रमे ३.४ लाख क्विंटल व ३.६ लाख क्विंटल प्रमाणित/दर्जेदार बियाणे वितरित करण्यात आले असावे, असा अंदाज आहे. २०००-२००१ मध्ये २८ पिकांच्या २०५ जातींचे बियाणे शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आले.

effectively in the State, an independent Water Conservation Department was created in 1992. Various programmes are reframed and are being implemented under Integrated Watershed Development Programme. According to the norms laid down under the programme, in all 13,771 villages in the State are selected and in 9,587 of these villages, works are actually being undertaken in 18,775 watersheds. The expenditure incurred on the programme during 1999-2000 was Rs. 164 crore. It is proposed to incur Rs. 257 crore during 2000-2001, of which Rs. 63.2 crore were incurred upto December, 2000 as against Rs.62.1 crore incurred during the corresponding period in 1999-2000. The cumulative expenditure incurred on this programme since its inception in 1992 till the end of December, 2000 was Rs. 1,851 crore.

Improved seeds

6.16. Among the various measures being taken for enhancing the agricultural production in the State, improved seed distribution of certified/quality seeds of various crops is important one. In Maharashtra, both public and private sectors play a significant role in distribution of such seeds. The extent of seed replacement in Maharashtra State in respect of most of the crops is remarkable and is more than that prescribed by the Government of India. The total seed distribution during *kharif* 1999 was 6.5 lakh quintals and during *rabi* 1999 it was 3.3 lakh quintals. The seed distribution of some important crops in the years 1990-91, 1998-99 and 1999-2000 is given in Table No. 6.8. It is estimated that the certified/quality seeds to the extent of 3.4 lakh quintals and 3.6 lakh quintals have been distributed through public and private sectors respectively in the *kharif* 2000 season. During 2000-2001, seeds of 205 varieties of 28 crops were made available to the farmers.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.8

काही महत्त्वाच्या पिकांच्या प्रमाणित/दर्जेदार बियाणांचे महाराष्ट्रात करण्यात आलेले वितरण
Certified/Quality seed distribution of some important crops in Maharashtra
 (क्विंटलमध्ये/In Quintals)

अनु. Sr.No.	पिकाचे नाव (2)	1990-91 (3)	1998-99 (4)	1999-2000 (5)	Name of Crop (2)
	खरीप				Kharif
1.	सोयाबीन	5,281	1,65,003	2,15,574	Soyabean
2.	संकरित ज्वारी	1,48,446	1,21,393	1,33,675	Hybrid Jowar
3.	भात	14,012	62,876	72,902	Paddy
4.	संकरित कापूस	18,973	45,768	49,752	Hybrid Cotton
5.	संकरित बाजरी	8,432	30,511	30,909	Hybrid Bajri
	रब्बी				Rabi
1.	गहू	83,764	3,16,074	2,47,486	Wheat
2.	हरमरा	23,316	41,202	36,698	Gram
3.	ज्वारी	16,880	17,334	28,660	Jowar

खते व कीटकनाशके

६.१७. राज्यातील २०००-२००१ मधील खतांचा वापर १८.२ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील १९.३ लाख टन खतांच्या वापरापेक्षा ५.७ टक्क्यांनी कमी असेल असा अंदाज आहे. राज्यात १९९९-२००० मध्ये शेतकऱ्यांना खतांचे वितरण २८,३७१ खत वितरण केंद्रांमार्फत करण्यात आले. त्यापैकी ४,३१७ केंद्रे सहकारी क्षेत्रात, १९७ सार्वजनिक क्षेत्रात, तर २४,०३७ केंद्रे खाजगी क्षेत्रात होती. २०००-२००१ मध्ये तांत्रिक दर्जाच्या कीटकनाशकांची अंदाजित मागणी ३.८८६ टन इतकी आहे. १९९९-२००० मध्ये तांत्रिक दर्जाच्या ३.६१४ टन कीटकनाशकांचा वापर करण्यात आला. तो आधीच्या वर्षातील वापरापेक्षा ४.२ टक्क्यांनी जास्त होता.

जमिनीचा वापर

६.१८. १९९८-९९ मधील जमीनवापराबाबतच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रामध्ये लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राचा (१७७.३ लाख हेक्टर) वाटा सर्वाधिक म्हणजे ५७.७ टक्के इतका होता. त्या खालोखाल वाटा वनाखालील क्षेत्र (१७.४ टक्के), ओसाड जमीन, मशागतीस अयोग्य जमीन व मशागतयोग्य पडीत जमीन (८.४ टक्के), चालू पड व इतर पडीत जमीन (७.४ टक्के) आणि कायमस्वरूपी कुरणे, चराऊ कुरणे व फिरकोळ झाडेझुडुपे यांच्या समूहाखालील क्षेत्र (५.१ टक्के) यांचा होता. उर्वरित ४.० टक्के क्षेत्र बिगर-शेती वापराखाली होते. लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्र १९९०-९१ मधील १८५.६ लाख हेक्टर या कमाल पातळीवरून कमी होऊन ते १९९८-९९ मध्ये १७७.३ लाख हेक्टर झाले. महाराष्ट्र राज्यातील जमीनवापराबाबतची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. २८ मध्ये दिली आहे.

Fertilizers and Pesticides

6.17. The fertilizer consumption in the State during 2000-2001 is expected to be 18.2 lakh tonnes, less by 5.7 per cent than that of 19.3 lakh tonnes during the earlier year. During 1999-2000, distribution of fertilizers to the farmers was made through 28,371 fertilizer distribution outlets in the State, of which 4,137 outlets were in the co-operative sector, 197 were in public sector and 24,037 were in private sector. During 2000-2001, the demand for technical grade pesticides in the State is estimated to be at 3,886 tonnes. The consumption of technical grade pesticides during 1999-2000 was 3,614 tonnes, higher by 4.2 per cent than that in the earlier year.

Land utilisation

6.18. As per the land utilisation statistics of 1998-99, the net area sown (177.3 lakh hectares) accounted for major portion i.e. 57.7 per cent of the geographical area of the State followed by forest land (17.4 per cent), barren, uncultivable and culturable waste land (8.4 per cent), current and other fallow land (7.4 per cent) and permanent pastures, grazing land and land under miscellaneous tree crops and groves (5.1 per cent). The remaining 4.0 per cent area was accounted by land put to non-agricultural uses. Net area sown decreased to 177.3 lakh hectares in 1998-99 from the last peak level of 185.6 lakh hectares in 1990-91. The land utilisation statistics of Maharashtra are given in Table No.28 of Part-II.

नवीन पीक विमा योजना

६.१९. भारत सरकारने ठरवून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार व्यापक अशी पीक विमा योजना महाराष्ट्रात १९८५-८६ पासून राबविण्यात येत होती. ह्या योजनेच्या सुरुवातीपासून म्हणजे १९८५-८६ पासून १९९८-९९ पर्यंत सरासरी प्रतिवर्ष ११.० लाख शेतकऱ्यांना ह्या योजनेचा लाभ देण्यात आला. या कालावधीत विमासंरक्षित रक्कम सरासरी प्रतिवर्ष २०५ कोटी रुपये होती, विम्याच्या हप्त्याची रक्कम सरासरी प्रतिवर्ष ३.३ कोटी रुपये होती आणि उत्पादनाच्या नुकसानीबाबत देण्यात आलेल्या भरपाईची रक्कम सरासरी प्रतिवर्ष १३.८ कोटी रुपये होती. ह्या योजनेत बदल करण्यात आला असून भारत सरकारने 'राष्ट्रीय कृषि विमा योजना' ह्या नावाने नवीन पीक विमा योजना जाहीर केली आहे. ही नवीन योजना राज्यामध्ये रब्बी १९९९-२००० पासून राबविण्यात येत आहे. ह्या नवीन योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- i) ही योजना पीककर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी सक्तीची असून पीककर्ज न घेणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी ऐच्छिक स्वरूपाची आहे.
- ii) जुन्या योजनेतील विमासंरक्षित रकमेवरील मर्यादा काढून टाकण्यात आली आहे.
- iii) विमासंरक्षित रकमेची सांगड आधीच्या ३ ते ५ वर्षातील सरासरी उत्पादन आणि किमान आधारभूत किंमत यांच्याशी घालण्यात आली आहे.
- iv) विमासंरक्षित कमाल रक्कम ही दीडपट सरासरी उत्पादन व किमान आधारभूत किंमत यांच्या गुणाकाराइतकी असू शकेल.
- v) विम्याच्या हप्त्याचा दर हा सरसकट दर व विमागणितीय दर यांपैकी जो कमी असेल तो लागू असेल.
- vi) अल्पभूधारक व अत्यल्पभूधारक शेतकऱ्यांना विम्याच्या हप्त्यामध्ये ५० टक्के अनुदान अनुज्ञेय आहे.
- vii) ही योजना सर्व कृषि पिकांसाठी, ज्या कृषि पिकांच्या बाबतीत त्यांच्या उत्पादनाबाबतची महसुली मंडल पातळीवरील भाकडेवारी उपलब्ध नाही अशी पिके वगळता, महसुली मंडल हा घटक मानून राबविण्यात यावयाची आहे.
- viii) ह्या योजनेतील विमासंरक्षण पिकाच्या पेरणीपासून कापणीपर्यंतच्या कालावधीपुरते मर्यादित आहे.

New Crop Insurance Scheme

6.19. As per the guiding principles laid down by the Government of India, a comprehensive Crop Insurance Scheme was in force in Maharashtra since 1985-86. Since inception of the scheme in 1985-86, upto 1998-99, on an average 11.0 lakh farmers per year were covered under the scheme. During this period, the average insured amount per year was Rs. 205 crore, the average amount of premium per year was Rs. 3.3 crore and the average compensation given per year towards the loss of crop production was Rs. 13.8 crore. This scheme has been modified and the Government of India has introduced New Crop Insurance Scheme under the name 'National Agricultural Insurance Scheme' (N.A.I.S.). The new scheme is being implemented in the State since Rabi 1999-2000. The main features of the new scheme are as follows.

- i) The scheme is compulsory for loanee farmers, whereas it is optional for non-loanee farmers.
- ii) The limit of sum insured from the old scheme has been removed.
- iii) The sum insured is linked with the threshold based on last 3 to 5 years' average yield and Minimum Support Price (M.S.P.).
- iv) Maximum amount of sum insured can be 1.5 times average yield multiplied by M.S.P.
- v) Flat rate or the actuarial rate of premium, whichever is less, is applicable.
- vi) Subsidy of 50 per cent of the premium is admissible to the small and marginal farmers.
- vii) The scheme is to be implemented with revenue circle as unit for all the agricultural crops except the crops for which revenue circle level yield data are not available.
- viii) The scheme is restricted from sowing to harvesting of the crop.

६.२०. आधी राबविण्यात येत असलेल्या योजनेमध्ये भात, ज्वारी, बाजरी, तूर, भुईमूग, सूर्यफूल, कारळे, तीळ, सोयाबीन व नाचणी ह्या दहा खरीप पिकांचा आणि ज्वारी, गहू, हरभरा, करडई, सूर्यफूल, उन्हाळी भुईमूग व उन्हाळी भात ह्या सात रब्बी पिकांचा समावेश होता. नवीन योजनेमध्ये ह्या सर्व पिकांव्यतिरिक्त आणखी काही पिकांचा उदा. ऊस, मूग, उडीद व कापूस यांचा समावेश करण्यात आला आहे. फळवर्गीय पिकांबाबत राज्यात पुरेसे क्षेत्र व सरासरी उत्पादनाबाबतची आकडेवारी उपलब्ध झाल्यास त्यांचा समावेश पुढील तीन वर्षांत करण्यात येईल. राष्ट्रीय कृषि विमा योजना राबविण्यामध्ये भारत सरकार, भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ, अग्रणी बँका आणि राज्य शासन हे प्रमुख समन्वयक आहेत.

६.२१. १९९९-२००० च्या रब्बी हंगामात राष्ट्रीय कृषि विमा योजनेखाली १.२१ लाख शेतकऱ्यांना लाभ देण्यात आला. त्यांची एकूण विमासंरक्षित रक्कम १२९ कोटी रुपये होती. हप्त्याची रक्कम १.३८ कोटी रुपये होती आणि भरपाईदाखल देण्यात आलेली रक्कम ०.७३ कोटी रुपये होती. खरीप २०००-२००१ हंगामासाठी ही आकडेवारी २४.६७ लाख शेतकरी, विम्याची रक्कम १.७२८ कोटी रुपये आणि हप्त्याची रक्कम ४२.७० कोटी रुपये अशी होती. नुकसान भरपाई टरविण्याबाबतचे काम अंतिम टप्प्यात होते.

वहिती खातेदार

६.२२. १९९५-९६ च्या कृषिगणनेचे निष्कर्ष अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्रात घेण्यात आलेल्या कृषि गणनेनुसार राज्यात वहिती खातेदार ९४.७ लाख होते. त्याआधी घेण्यात आलेल्या १९८५-८६ च्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षांत वहिती खातेदारांच्या संख्येत १६.९ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. तथापि, वहितीचे एकूण क्षेत्र १९८५-८६ मधील एकूण २१३.५ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत १९९०-९१ मध्ये २.० टक्क्यांनी कमी म्हणजे २०९.३ लाख हेक्टर होते. वहिती खातेदारांकडील सरासरी क्षेत्र १९८५-८६ मध्ये २.६४ हेक्टर होते. ते १९९०-९१ मध्ये २.२९ हेक्टर इतके कमी झाले. दोन दशकांआधी म्हणजे १९७०-७१ मध्ये झालेल्या कृषि गणनेनुसार वहिती खातेदारांकडील सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते व ते १९९०-९१ मधील सरासरी क्षेत्राच्या जवळजवळ दुप्पट होते. भाग-२ मधील तक्ता क्र. २७ मध्ये १९७०-७१, १९८०-८१, १९८५-८६ व १९९०-९१ मध्ये घेण्यात आलेल्या कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र याबद्दलची माहिती दिली आहे.

6.20. In the scheme implemented earlier, 10 *khariif* crops, viz. paddy, jowar, bajri, tur, groundnut, sunflower, nigerseed, sesamum, soyabean & ragi and 7 *rabi* crops, viz. jowar, wheat, gram, safflower, sunflower, summer groundnut & summer paddy were included. In addition to all these crops, some more crops have been introduced in the new scheme viz. sugarcane, moong, udid and cotton. Horticultural crops will be included during the next 3 years subject to the availability of data relating to the average yield and sufficient area under horticultural crops in the State. The Government of India, General Insurance Corporation of India, Lead Banks and the State Government are main co-ordinators in implementing the National Agricultural Insurance Scheme (N.A.I.S.).

6.21. During *rabi* 1999-2000, 1.21 lakh farmers were covered under N.A.I.S., the total amount insured was Rs. 129 crore, the amount of premium was Rs. 1.38 crore and the compensation given was Rs. 0.73 crore. During *khariif* 2000-2001, the corresponding figures were 24.67 lakh farmers, amount insured Rs. 1,728 crore and the amount of premium Rs. 42.70 crore; the compensation was under finalisation.

Operational Holdings

6.22. The results of Agricultural Census 1995-96 are not available so far. According to the results of the Agricultural Census held in Maharashtra during 1990-91, there were 94.7 lakh operational holdings in the State showing an increase of 16.9 per cent during the five years' period from the preceding census held in 1985-86. However, the total area of the operational holdings which was 213.5 lakh hectares in 1985-86 had decreased by 2.0 per cent to 209.3 lakh hectares in 1990-91. The average size of holding decreased from 2.64 hectares in 1985-86 to 2.21 hectares in 1990-91. Two decades prior to that, in the census carried out in 1970-71, the average size of holding was 4.28 hectares, which was almost twice as that in 1990-91. Table No.27 of Part-II presents the data about the number, area and average size of operational holdings as per the Agricultural Censuses conducted in 1970-71, 1980-81, 1985-86 and 1990-91 in the State.

कृषि वित्तपुरवठा

६.२३. राज्यात प्रत्यक्ष कृषि वित्तपुरवठा करण्याशी संबंधित अशा वित्तीय संस्था म्हणजे स्वतःच्या सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प मुदतीची व दीर्घ मुदतीची कर्जे देणाऱ्या वाणिज्यिक व प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या पत संस्थांना पुनर्वित्तीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ह्या होत.

६.२४. १९९९-२००० अखेर राज्यातील प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या २०,५२९ होती आणि त्यांच्या सभासदांची एकूण संख्या ९७.५ लाख म्हणजे राज्यातील शेतजमीन धारण करणाऱ्या वहिती खातेदारांच्या अंदाजित संख्येच्या सुमारे ९६ टक्के होती. ह्या संस्थांनी १९९९-२००० मध्ये शेतकऱ्यांना २,६४६ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. त्यापैकी ८९३ कोटी रुपयांची म्हणजे ३३.७ टक्के रकमेची कर्जे अल्पभूधारक व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना देण्यात आली.

६.२५. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक शेतकऱ्यांना कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दीर्घ मुदतीची कर्जे देते. ह्या बँकेने १९९९-२००० मध्ये ६.०९ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. या तुलनेत आधीच्या वर्षी ३९.६२ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले होते. २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर, २००० पर्यंत ह्या बँकेने ८.९९ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत केलेले कर्जवाटप ३.२८ कोटी रुपये होते.

६.२६. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी १९९८-९९ मध्ये केलेला प्रत्यक्ष वित्तपुरवठा १,२३४ कोटी रुपये होता. तो १९९७-९८ मध्ये केलेल्या ८९५ कोटी रुपये वित्तपुरवठ्यापेक्षा ३७.९ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९८-९९ मध्ये केलेल्या एकूण वित्तपुरवठ्यापैकी ८५२ कोटी रुपये (६९ टक्के) वित्तपुरवठा केवळ कृषीसाठी होता. उर्वरित वित्तपुरवठा (३८२ कोटी रुपये) दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादींसारख्या कृषिसंलग्न व्यवसायांसाठी केला होता. कृषि क्षेत्रासाठी दिलेल्या ४३० कोटी रुपये मुदतीच्या कर्जापैकी २८.६ टक्के वाटा ट्रॅक्टर्स, कृषि अवजारे व यंत्रसामग्री यांच्या खरेदीसाठी होता आणि २०.२ टक्के वाटा लघु सिंचन योजनांसाठी होता. ह्या बँकांची राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दिलेल्या कर्जाबाबतची जून, १९९९ च्या अखेरच्या शुक्रवारी ११.५ लाख कर्जदारांकडे येणे बाकी २,६७४ कोटी रुपये इतकी होती. कर्जाच्या एकूण येणे रकमेपैकी केवळ कृषिसंबंधीचा

Agricultural Finance

6.23. The financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Societies (PACS) extending short-term crop loans to their members, Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank extending term-loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short-term and long-term credits to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agriculture sector.

6.24. The number of PACS at the end of 1999-2000 was 20,529 with a membership of 97.5 lakh, covering about 96 per cent of the estimated number of agricultural land holders in the State. In 1999-2000, the amount of loans advanced to cultivators by these PACS was Rs.2,646 crore, of which Rs. 893 crore i.e. 33.7 per cent were given to small and marginal farmers.

6.25. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank advances long-term loans to cultivators for agriculture and allied activities. During 1999-2000, it advanced loans of Rs.6.09 crore as against Rs.39.62 crore advanced in the previous year. During 2000-2001, upto the end of December, 2000, it advanced loans of Rs.8.99 crore as against Rs.3.28 crore advanced during the corresponding period of the previous year.

6.26. The disbursement of direct finance to agriculture and allied activities in the State in 1998-99 by public sector banks was Rs.1,234 crore which was more by 37.9 per cent than that of Rs. 895 crore disbursed in 1997-98. Out of the total disbursements in 1998-99, agriculture proper accounted for Rs. 852 crore (69 per cent). The rest of the disbursements (Rs. 382 crore) were to allied agricultural activities like dairy, poultry farming, fisheries etc. Of the term-lending of Rs.430 crore to agriculture sector, 28.6 per cent was for purchase of tractors, agricultural implements & machinery and 20.2 per cent was for minor irrigation schemes. The outstanding amount of these banks against the loans advanced to agriculture and allied activities in the State as on the last Friday of June, 1999 stood at Rs.2,674 crore in 11.5 lakh accounts. Out of the total amount outstanding, the

वाटा १,९३९ कोटी रुपये (७२.५ टक्के) होता. ह्या येणे रकमेपैकी जवळपास ४४.४ टक्के रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. केवळ कृषीसंबंधीच्या एकूण १,९३९ कोटी रुपये येणे रकमेपैकी ३८८ कोटी रुपये (२०.० टक्के) येणे एक हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या २.१९ लाख खातेदारांकडे होते व ४६८ कोटी रुपये (२४.१ टक्के) येणे एक ते दोन हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या २.६२ लाख खातेदारांकडे होते.

६.२७. खाजगी क्षेत्रातील बँकांनीसुद्धा १९९८-९९ मध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायासाठी राज्यात ४२ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. ह्या बँकांची कृषि व संलग्न व्यवसायासाठी दिलेल्या कर्जाबाबतची जून, १९९९ अखेर येणे रक्कम १४१ कोटी रुपये होती.

नाबार्ड

६.२८. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही देशातील शेतीच्या व ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. नाबार्डने १९९९-२००० मध्ये राज्यात केलेल्या कार्यवाहीतील काही महत्त्वाच्या बाबी पुढे दिल्या आहेत.

गुंतवणूक पतपुरवठा

६.२८.१. नाबार्डने राज्यात १९९९-२००० मध्ये मंजूर केलेल्या योजनांची संख्या ३२ होती, तर १९९८-९९ मध्ये ती ४९ होती. नाबार्डने राज्यात १९९९-२००० मध्ये मंजूर केलेले पुनर्वितीय सहाय्य ४९९ कोटी रुपये होते व ते १९९८-९९ मध्ये दिलेल्या ३५७ कोटी रुपये सहाय्यापेक्षा ३९.८ टक्क्यांनी जास्त होते. नाबार्डकडून १९९९-२००० मध्ये मिळालेल्या पुनर्वितीय सहाय्याच्या बाबतीत देशामध्ये महाराष्ट्र राज्य हे प्राप्तकर्ता म्हणून दुसऱ्या क्रमांकावर होते आणि देशातील एकूण सहाय्यामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा १० टक्के इतका होता. आधीच्या वर्षी तो ८ टक्के इतका होता. राज्यात वितरण करण्यात आलेली संचयी रक्कम ३१ मार्च, २००० रोजी ४,५३० कोटी रुपयांच्या पातळीपर्यंत पोहोचली.

उत्पादन पतपुरवठा

६.२८.२. नाबार्डने १९९९-२००० मध्ये राज्यातील सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्यामार्फत शेतीच्या हंगामी कामांना आधार पुरविण्यासाठी एकूण २४८ कोटी रुपयांचा अल्पमुदतीचा पतपुरवठा मंजूर केला. या तुलनेत आधीच्या वर्षी मंजूर केलेला पतपुरवठा २७३ कोटी रुपये इतका होता. याशिवाय नाबार्डने राज्यातील प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना ३.९४ कोटी रुपयांची मध्यम मुदतीची रूपांतर कर्जे मंजूर केली आहेत. ह्या बँकांनी १९९९-२००० मध्ये शेतीच्या हंगामी कामांकरिता वापर केलेले कर्ज ७० कोटी रुपये इतके होते.

share of agriculture proper was Rs.1,939 crore (72.5 per cent). Nearly 44.4 per cent of this outstanding amount was of term-loans. Of the total outstanding amount of Rs.1,939 crore on agriculture proper, Rs.388 crore (20.0 per cent) were in 2.19 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs.468 crore (24.1 per cent) were in 2.62 lakh accounts with holding size of 1-2 hectares.

6.27. The private sector banks also have advanced loans for agriculture and allied activities to the extent of Rs. 42 crore in the State during 1998-99. The outstanding amount of these banks against the loans extended to agriculture and allied activities at the end of June, 1999 was Rs.141 crore.

NABARD

6.28. The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) plays an important role in the development of the agriculture and rural areas in the country. Some important aspects of the performance of the NABARD in the State during 1999-2000 are as follows.

Investment credit

6.28.1. The number of schemes sanctioned by the NABARD in the State during 1999-2000 stood at 32 as against 49 during 1998-99. The refinance assistance of Rs.499 crore sanctioned by NABARD in 1999-2000 in the State was more by 39.8 per cent than the assistance of Rs.357 crore provided in 1998-99. The State was the second largest recipient of refinance from NABARD for the year 1999-2000 and its share was 10 per cent in the country as against 8 per cent in the last year. As on 31st March, 2000, the cumulative disbursement in the State reached a level of Rs. 4,530 crore.

Production Credit

6.28.2. Short-term credit limits sanctioned by NABARD during the year 1999-2000 for supporting Seasonal Agricultural Operations (SAO) by the Co-operative Banks and Regional Rural Banks (RRBs) in the State aggregated to Rs.248 crore as compared to Rs.273 crore sanctioned during the previous year. In addition, NABARD has sanctioned Rs.3.94 crore towards medium-term conversion loans to RRBs in the State. Availment of loans by these banks during 1999-2000 was at Rs.70 crore towards SAO.

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास

६.२८.३. राज्यातील सिंचनक्षमता वाढविण्यासाठी आणि ग्रामीण भागात ग्रामीण रस्ते व पूल ह्या आधारभूत सेवा निर्माण करण्यासाठी राज्यास वित्तीय सहाय्य देण्याकरिता नाबार्डकडून ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी (आर.आय.डी.एफ्.)-१,२,३,४ व ५ असे पाच पतपुरवठा लेखे ठेवण्यात येतात. नाबार्डने आर.आय.डी.एफ्. - १ ते ५ अंतर्गत उपलब्ध करून दिलेली संचयी रक्कम डिसेंबर, २००० अखेरपर्यंत, एकूण मंजूर १,४१३ कोटी रुपयांच्या तुलनेत, ७८९ कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली आहे.

भारत-जर्मनी पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम

६.२८.४. भारत-जर्मनी पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम नाबार्डकडून महाराष्ट्रामध्ये अशासकीय स्वयंसेवी संघटनांमार्फत १९९२ पासून, जर्मन सरकारकडून मिळणाऱ्या सहाय्यातून राबविण्यात येत आहे. ह्या कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्रातील २१ जिल्ह्यांत सुमारे १ लाख हेक्टर क्षेत्र समाविष्ट असलेले ८९ पाणलोटक्षेत्र प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. ह्या प्रकल्पांसाठी १९९९-२००० ह्या वर्षात १४.४ कोटी रुपयांचे अनुदान मंजूर करण्यात आले. आधीच्या वर्षी १२.६ कोटी रुपये अनुदान मंजूर करण्यात आले होते.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

६.२९. शेतजमीनविषयक पद्धतीत सुधारणा करण्याचे धोरण पुढे चालू आहे. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ ह्या कालावधीत जारी करण्यात आलेल्या कूळकायद्यांच्या अंमलबजावणीच्या परिणामी मार्च, २००० अखेरपर्यंत १४.९२ लाख कुळांना १७.३६ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी प्रदान करण्यात आली.

६.३०. राज्यातील प्रत्येक भूधारकास त्याच्या जमिनीच्या अभिलेखाबाबतची योग्य कागदपत्रे ठेवावी लागतात व ती अद्ययावत ठेवावी लागतात. याकरिता प्रत्येक भूधारकास खातेपुस्तिका पुरविण्यात आली आहे. ३१ मार्च, १९९८ पर्यंत ९२.५९ लाख भूधारकांपैकी ७३.११ लाख भूधारकांना खातेपुस्तिका पुरविण्यात आल्या आहेत. १९९९-२००० मध्ये एक लाख खातेपुस्तिका पुरविण्यात येतील अशी अपेक्षा आहे.

६.३१. राज्यात कमाल शेत जमीनधारणेवर प्रथमतः २६ जानेवारी, १९६२ रोजी मर्यादा घालण्यात आल्या. त्यावेळी विहित केलेल्या मर्यादा सुधारित करून २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून कमी करण्यात आल्या. मूळ व त्याचप्रमाणे सुधारित अधिनियमाखाली

Rural Infrastructure Development

6.28.3. Five lines of credit of Rural Infrastructure Development Fund (RIDF)-I, II, III, IV and V are maintained by NABARD for extending financial assistance to the State for augmenting the irrigation potential and creating rural support services viz. Rural Roads and Bridges. The cumulative release of funds under RIDF-I to V by NABARD upto the end of December, 2000 has reached to Rs.789 crore against the total sanction of Rs.1,413 crore.

Indo-German Watershed Development Programme

6.28.4. Indo-German Watershed Development Programme is being implemented through Non-Government Organisations (NGOs) in Maharashtra by NABARD since 1992 with aid from the Federal Republic of Germany. Under the programme, 89 watershed projects covering an area of about 1 lakh hectares are being implemented in 21 districts of Maharashtra. During the year 1999-2000, grants of Rs.14.4 crore were sanctioned as against Rs.12.6 crore in the previous year.

Land Reforms in Maharashtra

6.29. The policy of reforming the agrarian system is continued. As a result of the implementation of the tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 to 1965, the right of ownership was conferred on about 14.92 lakh tenants in respect of 17.36 lakh hectares of land by the end of March, 2000.

6.30. Every land holder in the State has to keep proper documents about the record of his land and keep these updated. For this purpose Khate-Pustika is provided to every land holder. Out of the 92.59 lakh land holders, 73.11 lakh land holders have been issued Khate-Pustikas upto 31st March, 1998. It is expected to issue one lakh Khate-Pustikas in 1999-2000.

6.31. The ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962 in the State. The ceilings then prescribed were revised and lowered with effect from 2nd October, 1975. Under the original

सप्टेंबर, २००० अखेरपर्यंत २.९९ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून घोषित करण्यात आली. ह्या अतिरिक्त जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन शासनाच्या मालकीच्या महाराष्ट्र राज्य शेती महामंडळास मंजूर करण्यात आली असून २.६० लाख हेक्टर जमीन १.४० लाख भूमिहीन व्यक्तींना व ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटप करण्यात आली आहे. उर्वरित जमिनीचे वाटप विविध वादांमुळे किंवा जमीन लागवडीस अयोग्य असल्यामुळे अद्याप केलेले नाही. जमिनीचे वाटप करताना मागासवर्गीय भूमिहीन व्यक्तींना प्राधान्य देण्यात येते व त्यानुसार आतापर्यंत वाटप केलेल्या २.६० लाख हेक्टर जमिनीपैकी १.०६ लाख हेक्टर जमीन ७१,४४७ मागासवर्गीय भूमिहीन व्यक्तींना सप्टेंबर, २००० पर्यंत वाटप करण्यात आली आहे.

६.३२. अतिरिक्त जमिनीच्या अभिहरतांकिताना अर्थसहाय्य देण्याच्या योजनेखाली त्यांना भूमिकासासाठी अथवा इतर भांडवली खर्चासाठी प्रति हेक्टर २,५०० रुपये ह्या दराने अर्थसहाय्य देण्यात येते. ह्या योजनेच्या सुरुवातीपासून (१९७५-७६) ते मार्च, १९९८ अखेरपर्यंत १.३७ लाख लाभार्थ्यांचा ह्या योजनेखाली समावेश करण्यात आला व त्यांना सुमारे १९.१४ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले. भारत सरकारने ह्या योजनेवरील स्वतःचा ५० टक्के वाट देणे थांबविले आहे. त्यामुळे ही योजना केंद्रपुरस्कृत राहिलेली नाही. आता राज्य शासनाने ही योजना २०००-२००१ पासून राज्य क्षेत्रातील योजना म्हणून पुढे चालू ठेवण्याचा निर्णय घेतला आहे.

कृषि धोरण

६.३३.१. राज्य शासनाने १९९७-९८ मध्ये शासनाचे कृषि धोरण जाहीर केले असून त्याचे उद्दिष्ट शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व कृषि उत्पादन वाढावे यासाठी उपलब्ध साधनसंपत्तीचा काटकसरीने, कार्यक्षमतेने, प्रभावीपणे आणि पर्यावरणाचा समतोल राखून वापर करून कृषि क्षेत्राचा शाश्वतस्वरूपी विकास करणे, हे आहे. राज्यास कृषि क्षेत्रात अग्रक्रम मिळावा यासाठी शेतकरी हा केंद्रस्थानी मानून शेतीचा विकास वाणिज्यिक व औद्योगिक धर्तीवर करण्यास प्रोत्साहन देणे आणि जागतिक पातळीवर ज्या संधी निर्माण होत आहेत त्यांचा पूर्ण फायदा घेण्याच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांमध्ये स्पर्धात्मक वृत्ती बळकट करणे, हेही ह्या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

६.३३.२. राज्य शासनाने कृषि औद्योगिक प्रोत्साहन योजना मंजूर केली असून त्या योजनेतील प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.
(i) कृषि उद्योगांमध्ये शेती, फलोत्पादन, पुष्पोत्पादन इत्यादींवर

as well as revised Act, by the end of September, 2000, 2.99 lakh hectares of land was declared surplus. Of this surplus land, 34.5 thousand hectares of land has been granted to the State-owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd. and 2.60 lakh hectares of land has been allotted to 1.40 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in various litigations or is found to be uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and out of the 2.60 lakh hectares allotted so far, 1.06 lakh hectares have been allotted to 71,447 backward class landless persons by September, 2000.

6.32. Under the scheme for granting financial assistance to the allottees of surplus land, the allottees are given financial assistance at the rate of Rs.2,500 per hectare for developing land or for other capital expenditure. Since the inception of the scheme (1975-76) till the end of March, 1998, 1.37 lakh allottees were covered under the scheme involving financial assistance of about Rs.19.14 crore. Government of India has stopped its 50 per cent share on the scheme. Therefore this scheme has not remained as centrally sponsored scheme. Now the State Government has taken decision to continue this scheme as a State Sector Scheme from 2000-2001.

Agriculture Policy

6.33.1. The State Government announced its agriculture policy in 1997-98 which aims at development of the agriculture sector on a sustainable basis by using the available resources economically, efficiently, effectively and in an environmentally sound manner with a view to increasing farmers' income and production. Keeping the farmer at the focal point, the policy aims to promote agricultural development on commercial and industrial lines to achieve primacy in the agriculture sector. The policy also aims to strengthen the competitive resolve of the farmers in the light of emerging global scenario with a view to take full advantage of the emerging opportunities.

6.33.2. The State Government has sanctioned the Agro-Industries Incentive Scheme which comprises the following main features. (i) The agro-industries include the industries based on

आधारित उद्योगांचा आणि कृषिसंलग्न उपक्रमांवर आधारित उद्योगांचा देखील समावेश करण्यात आला आहे. (ii) उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि उद्योग राज्यभर विखुरले जाण्यासाठी त्यांना ज्या सुविधा देण्यात येत आहेत त्या ह्या नवीन योजनेअंतर्गत समाविष्ट करण्यात आलेल्या कृषि उद्योगांनादेखील लागू करण्यात आल्या आहेत. (iii) फळे, फुले व भाजीपाला यांची साठवणूक करण्यास आणि देशांतर्गत व देशाबाहेर वाहतूक करण्यास चालना देण्यासाठी प्रीकूलिंग केंद्रे, शीतगृहे व शीतवाहन वाहतूक यांचा समावेश असलेली शीतसाखळी स्थापन करण्यासाठी सहाय्य देण्याकरिता एक योजना सुरु करण्यात आली आहे. (iv) शेतकऱ्यांना निर्यातक्षम कृषिउत्पादनाच्या बाजारभावांबाबतची व्यावसायिक माहिती हवी तेव्हा व हवी त्याप्रमाणे उपलब्ध करून देण्यासाठी कृषिपणन व निर्यात माहिती सेवा केंद्रे स्थापन करण्यास संस्थांना प्रोत्साहन देणे आणि (v) शेतमाल, फळे व भाजीपाला यांचा दर्जा मागणीनुसार रहावा यासाठी आंतरराष्ट्रीय मानकानुसार सुविधा असणाऱ्या गुणवत्ता मापन प्रयोगशाळा स्थापन करणाऱ्या संस्थांना सहाय्य देणे.

वने

६.३४. राज्यातील वनांखालील क्षेत्र १९९९-२००० अखेरीस ६१.९ हजार चौ. कि.मी. (वन विभागाने ताब्यात घेतलेले ०.५ हजार चौ. कि. मी. खाजगी वनक्षेत्र धरून) इतके होते. ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २०.१ टक्के होते. यापैकी ५५.९ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र वन विभागाच्या, २.४ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महसूल विभागाच्या व ३.६ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या व्यवस्थापनाअंतर्गत होते. जमिनीच्या प्रतिमेच्या दृक्स्पष्टीकरणाच्या आधारावर केलेल्या वनव्याप्तीच्या सातव्या निर्धारणानुसार (१९९९) एकूण वनक्षेत्राच्या सुमारे ५७.० टक्के क्षेत्र घनदाट जंगलाचे होते, ४२.८ टक्के क्षेत्र अवनतीमुळे तुलनात्मक दृष्ट्या कमी दाट असलेल्या जंगलाचे (खुले जंगल म्हणून वर्गीकृत) होते, तर ०.२ टक्के क्षेत्रावर पाणथळ वनस्पती होत्या. १९९९-२००० मध्ये वन विभाग व महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ यांच्याकडून सुमारे ७३ हजार हेक्टर जमिनीवर विविध वनीकरण कार्यक्रम राबविण्यात आले.

agriculture, horticulture, floriculture etc. and also those based on activities allied to agriculture, (ii) The facilities which are being given to the entrepreneurs to promote their enterprises and also for dispersal of the industries throughout the State, are also made applicable to the agro-industries covered under this new scheme. (iii) In order to facilitate preservation and transport of fruits, flowers and vegetables, within country and abroad, a scheme is introduced to give assistance for establishment of cold chain which comprises pre-cooling centres, cold storages and transport with refrigeration facility. (iv) To promote institutions to establish Agro-marketing and Exports Information Service Centres for making available professional information to the cultivators, as and when required, regarding the market rates of exportable agricultural produce and (v) To give assistance to the institutes establishing Quality Control Laboratories with facilities of international standards in order that quality of agricultural produce, fruits and vegetables be according to the demand.

Forests

6.34. The area under forests in the State as at the end of 1999-2000 was 61.9 thousand sq.km.(inclusive of 0.5 thousand sq.km. of private forest area acquired by the Forest Department), which accounted for 20.1 per cent of the geographical area of the State. Of this, 55.9 thousand sq.km. area was managed by the Forest Department, 2.4 thousand sq.km. by the Revenue Department and 3.6 thousand sq.km by the Forest Development Corporation of Maharashtra (FDCM). As per the seventh assessment of forest cover (1999) based on visual interpretation of Landsat Imagery, 57.0 per cent of the total forest area was under dense forest cover, 42.8 per cent (classified as open forest) was with comparatively less dense cover due to degradation and 0.2 per cent had mangrove forest cover. During 1999-2000, about 73 thousand hectares of forest lands as well as village community lands were covered under various afforestation programmes by the Forest Department & FDCM.

वन उत्पादन

६.३५. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी शासनाने वनक्षेत्रातील वृक्षतोडीवर निर्बंध घातले आहेत. त्यामुळे वृक्षतोड मर्यादित प्रमाणातच करण्यात येते. २०००-२००१ मध्ये इमारती लाकडाचे अपेक्षित उत्पादन सुमारे १.६७ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य १००.७ कोटी रुपये आहे. १९९९-२००० मध्ये हे उत्पादन १.३२ लाख घन मीटर होते व त्याचे मूल्य ७४.४ कोटी रुपये होते. २०००-२००१ मध्ये जळाऊ लाकडाचे अपेक्षित उत्पादन ३.३८ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य १४.१ कोटी रुपये आहे. १९९९-२००० या वर्षी हे उत्पादन ४.९२ लाख घन मीटर होते व त्याचे अंदाजे मूल्य १४.१ कोटी रुपये होते. २०००-२००१ मध्ये गौण वन उत्पादनाचे अंदाजित मूल्य ७१.७ कोटी रुपये आहे. त्यात तेंदूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ४५.३ कोटी रुपये व २४.९ कोटी रुपये आहे. १९९९-२००० मधील गौण वन उत्पादनाच्या ७१.९ कोटी रुपये अंदाजित मूल्यात तेंदूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ४२.८ कोटी रुपये व २७.७ कोटी रुपये होते.

सामाजिक वनीकरण

६.३६. सामूहिक जमिनीवर वृक्षारोपण करणे आणि खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपणास प्रोत्साहन देणे यांद्वारे पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी राज्यात विविध वृक्षारोपण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. १९९९-२००० मध्ये वन विभागाने केलेल्या वृक्षारोपणाव्यतिरिक्त सामाजिक वनीकरण विभागाकडून सामूहिक जमिनीवरील सुमारे ५.६१ हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणासाठी सुमारे ८.५१ कोटी रोपे पुरविण्यात आली. २०००-२००१ ह्या वर्षात डिसेंबर, २००० पर्यंत सामूहिक जमिनीवरील सुमारे ३.०३ हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणाकरिता ६.३६ कोटी रोपे पुरविण्यात आली.

रेशीम उत्पादन

६.३७. रेशीम उत्पादन उपक्रमाची ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करण्याची आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याची क्षमता विचारात घेऊन राज्य शासनाने सप्टेंबर, १९९७ मध्ये नागपूर येथे स्वतंत्र अशा रेशीम संचालनालयाची स्थापना केली आहे. १९९९-२००० मध्ये व २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर, २००० अखेरपर्यंत ह्या उपक्रमांतर्गत रेशीमाचे उत्पादन, शेतकऱ्यांना देण्यात आलेला लाभ आणि रोजगार निर्मिती याबाबतची माहिती खालील तक्ता क्र. ६.९ मध्ये दिली आहे.

Forest Produce

6.35. The Government has restricted clear felling of the trees in the forest areas in order to maintain ecological balance. As a result, the felling of trees is done only on limited scale. The expected production of timber in 2000-2001 is about 1.67 lakh cubic meters valued at Rs.100.7 crore as compared with the production of 1.32 lakh cubic meters in 1999-2000 valued at Rs.74.4 crore. The expected production of firewood in 2000-2001 is 3.38 lakh cubic meters valued at Rs.14.1 crore as compared with 4.92 lakh cubic meters produced in 1999-2000 valued at Rs.14.1 crore. The estimated value of minor forest produce in 2000-2001 is Rs. 71.7 crore in which tendu leaves and bamboo account for Rs.45.3 crore and Rs.24.9 crore respectively. In the estimated value Rs. 71.9 crore of the minor forest produce in 1999-2000, tendu leaves and bamboo accounted respectively for Rs.42.8 crore and Rs.27.7 crore.

Social forestry

6.36. With a view to maintaining ecological balance through plantation of trees on community land and encouraging tree plantation on private land, several plantation programmes have been undertaken in the State. During 1999-2000, in addition to the plantation carried out by the Forest Department, the Social Forestry Department carried out plantation on community land of about 5.61 thousand hectares area and supplied 8.51 crore plants for plantation on private land. During 2000-2001 upto December, 2000, plantation was carried on an area of about 3.03 thousand hectares of community land and 6.36 crore plants were supplied for plantation on private land.

Sericulture

6.37. Taking into consideration the capacity of sericulture activity to generate employment in a large number in rural areas and to uplift the economic condition of the cultivators, the State Government has set up separate Directorate of Sericulture at Nagpur in September, 1997. The performance regarding the production of silk, benefit given to cultivators and employment generation during 1999-2000 and 2000-2001 upto the end of December, 2000 is given in table No. 6.9 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.9
राज्यातील रेशीम उद्योग उपक्रमांतर्गत कार्य
Performance under Sericulture activity in the State

अनु. Sr. No.	बाब	तुती / Mulberry		टसर / Tasar		Item
		1999-2000	2000-2001 (३१ डिसें. पर्यंत) (Upto 31st Dec.)	1999-2000	2000-2001 (३१ डिसें. पर्यंत) (Upto 31st Dec.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(2)
1.	लागवडीखालील/रोपवाटिकेखालील क्षेत्र (हेक्टर)	1,379	2,066	1,100	1,100	Area under plantation/nursery (hectares)
2.	रेशीम उत्पादन (किलो)	8,652	5,669	267	240	Production of silk (Kg.)
3.	उत्पादित रेशमाचे मूल्य (लाख रुपये)	95.17	65.19	4.54	4.08	Cost of silk produce (Lakh Rs.)
4.	रेशीम कोशा खरेदीद्वारे शेतकऱ्यांना दिलेली रक्कम (लाख रुपये)	188	130	6.0	1.6	Amount paid to cultivators by purchasing cocoons (Lakh Rs.)
5.	निर्मित रोजगार (व्यक्तींची संख्या)	16,000	26,000	3,200	2000	Employment generated (Number of persons)

पशुसंवर्धन

६.३८. कृषिसंलग्न व्यवसायांमध्ये पशुसंवर्धन हे आणखी एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. १९९७ च्या पशुगणनेनुसार महाराष्ट्रात पशुधन सुमारे ३.९८ कोटी इतके होते. त्याआधीच्या म्हणजे १९९२ च्या पशुगणनेनुसार पशुधन ३.६४ कोटी इतके होते. अशा तऱ्हेने पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील पशुधनात ९.३ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९७ च्या पशुगणनेनुसार एकूण पशुधनामध्ये गाई-बैल १.७९ कोटी (४५.१ टक्के) होते आणि त्याखालोखाल शेळ्या-मेंढ्या १.४७ कोटी (३७.० टक्के) व म्हशी-रेडे ०.६५ कोटी (१६.३ टक्के) होते. १९९७ मध्ये कोंबड्या, बदके इत्यादी प्रकारचे एकूण पक्षी ३.५० कोटी होते. पाच वर्षांआधीच्या तुलनेत ते ८.७ टक्क्यांनी वाढल्याचे आढळले. राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या-बदके यांच्या संख्येबाबतची पशुगणनेनुसार माहिती भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३२ मध्ये दिली आहे.

६.३९. १९९२ च्या पशुगणनेनुसार भारतात ४७.० कोटी पशुधन होते. त्यामध्ये महाराष्ट्रातील पशुधनाचा वाटा ७.७ टक्के इतका होता. १९९७ च्या पशुगणनेचे देशपातळीवरील निष्कर्ष अद्याप उपलब्ध झालेले नाहीत.

६.४०. दूध, अंडी, मांस व लोकर ही पशुधनापासून मिळणारी मुख्य उत्पादने आहेत. राज्यातील एकूण अंदाजित दूध उत्पादन १९९९-२००० मध्ये ५,७०५ हजार टन इतके होते. ते १९९८-९९ मधील

Animal Husbandry

6.38. Amongst the allied activities related to agriculture, animal husbandry is another important sector. As per the Livestock Census of 1997, the total livestock population in Maharashtra was about 3.98 crore. As per the earlier Livestock Census of 1992, the total livestock was 3.64 crore. Thus in the five years, there was an increase of 9.3 per cent in the livestock population of the State. In the total livestock population as per the Livestock Census 1997, cattle accounted for 1.79 crore (45.1 per cent) followed by sheep & goats 1.47 crore (37.0 per cent) and buffaloes 0.65 crore (16.3 per cent). The total poultry population in 1997 was 3.50 crore, showing an increase of 8.7 per cent in five years. The information about the livestock and poultry in the State as per livestock censuses is given in Table No.32 of Part-II.

6.39. According to the 1992 Livestock Census, total livestock population in India was 47.0 crore. The share of Maharashtra in India was 7.7 per cent. The results of the Livestock Census of 1997 at All-India level are not available so far.

6.40. The main livestock products are milk, eggs, meat and wool. The estimated total milk production in the State in 1999-2000 was 5,705 thousand tonnes. This was 2.0 per cent more than

५.६०९ हजार टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा २.० टक्क्यांनी अधिक होते. १९९९-२००० मध्ये दुधाची दरडोई दैनिक उपलब्धता १६६ ग्रॅम्स होती. गेल्या तीन दशकांत कृत्रिम रेतनाद्वारे संकरित गोपैदास कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्यात मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात आला असून त्याच्या परिणामी गाईपासून मिळणाऱ्या दूध उत्पादनात वाढ झाली आहे. १९९९-२००० मध्ये राज्यातील गाईपासूनचे अंदाजित दूध उत्पादन २,७५३ हजार टन इतके होते आणि त्यामध्ये संकरित गाईच्या दुधाचा वाटा ६१ टक्के (१,६६९ हजार टन) होता. १९९९-२००० मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन ३०३ कोटी इतके होते. १९९८-९९ मधील २९४ कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते ३.१ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९९-२००० मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन २०७ हजार टन होते. ते १९९८-९९ मधील २०३ हजार टन उत्पादनापेक्षा २.० टक्क्यांनी अधिक होते. १९९९-२००० मध्ये लोकरांचे अंदाजित उत्पादन १६.१० लाख किलो इतके होते आणि ते १९९८-९९ मधील १५.९६ लाख किलो उत्पादनापेक्षा थोडेसे (०.९ टक्के) अधिक होते. १९९९-२००० मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील पशुधनापासूनच्या उत्पादनाचे स्थूल मूल्य ११,७४४ कोटी रुपये होते. कृषिक्षेत्रापासून मिळालेल्या एकूण स्थूल मूल्याच्या ते सुमारे ३४.७ टक्के इतके होते.

६.४१. प्रारंभिक पूर्वानुमानानुसार २०००-२००१ मध्ये दूध, अंडी, मांस व लोकर यांचे उत्पादन अनुक्रमे ५,८१० हजार टन, ३१० कोटी अंडी, २११ हजार टन व १६.२५ लाख किलो इतके असेल.

६.४२. राज्यामध्ये ३१ मार्च, २००० रोजी राज्य क्षेत्र व स्थानिक क्षेत्र यांत मिळून एकूण ३१ पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालये, १,२०९ पशुवैद्यकीय दवाखाने, २,०७३ प्राथमिक पशुवैद्यकीय उपचार केंद्रे आणि ६१ फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये होती. कृत्रिम रेतन कार्यक्रमाखाली राज्य क्षेत्रामध्ये २९ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे, ४९ विभागीय कृत्रिम रेतन केंद्रे व त्याखालील ६७० उपकेंद्रे आणि ४८ आधारभूत ग्राम केंद्रे व त्याखालील ४६८ उपकेंद्रे कार्यरत होती. त्याशिवाय स्थानिक क्षेत्रामध्ये ३,२१७ कृत्रिम रेतन उपकेंद्रे होती. गोठित वीर्याच्या उत्पादनासाठी राज्यामध्ये तीन प्रयोगशाळा होत्या. १९९९-२००० मध्ये एकूण विदेशी जातीची ३.६७ लाख व संकरित जातीची ९.०३ लाख कृत्रिम रेतने (प्रथम) करण्यात आली, तर आधीच्या वर्षी ती संख्या अनुक्रमे ३.४७ लाख व ८.०४ लाख इतकी होती. १९९९-२००० मध्ये जन्मलेल्या संकरित वासरांची संख्या ४.४६ लाख होती, तर १९९८-९९ मध्ये ती ४.१२ लाख इतकी होती.

the estimated production of 5,609 thousand tonnes in 1998-99. During 1999-2000, *per capita* daily availability of milk was 166 gms. In the last three decades, the programme of breeding of hybrid cows through artificial insemination implemented in Maharashtra State on a large scale has resulted in increase in the milk production from cows. The estimated milk production from cows in the State in the year 1999-2000 was 2,753 thousand tonnes of which the share of milk production from hybrid cows was 61 per cent (1,669 thousand tonnes). The eggs production, in number, in 1999-2000 was estimated at 303 crore, showing an increase of 3.1 per cent over the production of 294 crore in 1998-99. The meat production in 1999-2000 was estimated at 207 thousand tonnes, which was more by 2.0 per cent than the production of 203 thousand tonnes in the year 1998-99. The estimated wool production in 1999-2000 was 16.10 lakh kg. which was slightly more (0.9 per cent) than that of 15.96 lakh kg. during 1998-99. The approximate gross value of livestock products as per the current prices during 1999-2000 was Rs. 11,744 crore which was about 34.7 per cent of the total gross value from agriculture sector.

6.41. As per preliminary forecast, during 2000-2001, the production of milk, eggs, meat and wool would be 5,810 thousand tonnes, 310 crore eggs, 211 thousand tonnes and 16.25 lakh kg. respectively.

6.42. As on 31st March, 2000, there were in all 31 veterinary poly-clinics, 1,209 veterinary dispensaries, 2,073 primary veterinary aid centres and 61 mobile veterinary clinics in the State under the State and local sectors. Under the Artificial Insemination (AI) programme, there were 29 District AI centres, 49 regional AI centres with 670 sub-centres thereunder and 48 key village centres with 468 sub-centres thereunder, functioning in the State sector. In addition, under the local sector, there were 3,217 AI sub-centres. For the production of frozen semen, there were three laboratories in the State. The number of (fresh) artificial inseminations performed during 1999-2000 was 3.67 lakh under exotic and 9.03 lakh under crossbreed category, as against 3.47 lakh exotic and 8.04 lakh crossbreed during the earlier year. The number of crossbreed calves born during 1999-2000 was 4.46 lakh as against 4.12 lakh during 1998-99.

कुक्कुट विकास

६.४३. सुधारित जातींच्या कुक्कुटवर्गीय पक्ष्यांच्या संख्येत अलिकडच्या काळात लक्षणीय वाढ झालेली आहे. कुक्कुट विकासाचा कार्यक्रम प्रामुख्याने चार मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे, १६ सघन कुक्कुट विकास गट आणि दोन कुक्कुट विस्तार केंद्रे यांद्वारे राबविला जातो. ह्या केंद्रांनी १९९९-२००० मध्ये पुरवठा केलेल्या पक्ष्यांची संख्या १०.४० लाख इतकी होती, तर १९९८-९९ मध्ये ती १०.५७ लाख होती.

६.४४. राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम, नवी दिल्ली यांच्या अर्थसहाय्याने सहकारी तत्त्वावर कुक्कुटपालन सहकारी संस्था स्थापन करण्याची योजना राज्यात १९८५-८६ पासून कार्यान्वित आहे. १९८५-८६ ते १९९९-२००० ह्या कालावधीत शासनाने अशा एकूण ७३ सहकारी कुक्कुटपालन संस्थांच्या प्रकल्पांना मंजुरी दिली आणि त्यापैकी ५२ प्रकल्प सध्या कार्यरत आहेत.

शासकीय व सहकारी दुग्धसंस्था यांद्वारे दूध संकलन

६.४५. २०००-२००१ मध्ये राज्यातील प्रक्रिया दुग्धशाळांची संख्या ५६ होती. ह्या सर्व प्रक्रिया दुग्धशाळांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ६२.३ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती. ह्या प्रक्रिया दुग्धशाळांव्यतिरिक्त राज्यात २०००-२००१ मध्ये १०६ शासकीय/सहकारी दूधशीतकरण केंद्रे कार्यरत होती आणि त्यांची एकत्रित क्षमता १८.३७ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती.

६.४६. राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित सरासरी दैनिक दूधसंकलन (बृहन्मुंबई वगळून) २०००-२००१ मध्ये ४०.० लाख लिटर इतके होईल असा अंदाज असून ते १९९९-२००० मधील सरासरी दैनिक ३७.४ लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत ७.० टक्क्यांनी जास्त असेल.

मत्स्यव्यवसाय

६.४७. महाराष्ट्र राज्याला सुमारे ७२० कि. मी. लांबीचा समुद्र-किनारा लाभला आहे. राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि. मी. असून कालव्यांची लांबी सुमारे १२.८ हजार कि.मी. आहे. राज्यात १.१२ लाख चौ. कि. मी. क्षेत्र सागरी मच्छीमारीसाठी, ३ हजार चौ. कि. मी. (तीन लाख हेक्टर) क्षेत्र गोड्या पाण्यातील मच्छीमारीसाठी आणि १८.६ हजार हेक्टर क्षेत्र निमखान्या पाण्यातील (१० हजार हेक्टर शासकीय खाजण जमीन व ८.६ हजार हेक्टर खाजगी खाजण जमीन)

Poultry Development

6.43. The population of improved poultry birds has increased notably in the recent years. Implementation of poultry development is done mainly through 4 central hatcheries, 16 intensive poultry development blocks and 2 poultry extension centres. The number of birds supplied during 1999-2000 by these units was 10.40 lakh as against 10.57 lakh in 1998-99.

6.44. The scheme of establishing poultry co-operative societies on co-operative basis with financial assistance from the National Co-operative Development Corporation, New Delhi is implemented in the State since 1985-86. During the period from 1985-86 to 1999-2000, in all 73 such projects of poultry societies were sanctioned by the Government and 52 out of them are functioning at present.

Milk collection through Government and Co-operative Dairies

6.45. During 2000-2001, the number of milk processing plants in the State was 56. The aggregate processing capacity of all these plants was 62.3 lakh litres per day. Besides these processing plants, there were 106 Government/co-operative milk chilling centres in operation in the State in 2000-2001 and their aggregate capacity was 18.37 lakh litres per day.

6.46. The average daily collection of milk by the Government and co-operative dairies taken together in the State (excluding Brihanmumbai) during 2000-2001 would be 40.0 lakh litres, which is more by 7.0 per cent than the average daily collection of 37.4 lakh litres during the year 1999-2000.

Fisheries

6.47. Maharashtra has a coastal line of about 720 km., rivers of about 3.2 thousand km. and canals of about 12.8 thousand km. length. The area suitable for exploitation of marine fish is 1.12 lakh sq.km., for inland fisheries it is 3 thousand sq.km. (i.e. three lakh hectares) and for brackish water fisheries it is 18.6 thousand hectares (government land 10 thousand hectares and private land 8.6 thousand hectares). Though the territorial

मच्छीमारीसाठी योग्य असे आहे. महाराष्ट्र राज्याचे सागरी प्रादेशिक जलक्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ. कि. मी. असले तरी त्यातील १८० मीटर खोलीपर्यंतचा केवळ १.१२ लाख चौ. कि. मी. क्षेत्रफळाचा पट्टा खंडातर उताराचे क्षेत्र (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) आहे. यापैकी केवळ ७२ मीटर म्हणजे ३० ते ४० वाव (फॅदम) खोलीपर्यंत मच्छीमारी होते. सागरी क्षेत्राची वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता ६.३ लाख टन इतकी अंदाजित करण्यात आलेली आहे. त्या तुलनेत १९९९-२००० मधील मत्स्योत्पादन ३.९८ लाख टन इतके होते. शासन आता सागरी आर्थिक क्षेत्रातील म्हणजेच २०० मीटर खोलीपर्यंतच्या क्षेत्रातील मत्स्यसंपत्ती मिळविण्यासाठी मध्यम आकाराच्या मच्छीमार नौकांचा वापर सुरू करण्याचे नियोजन करीत आहे. ते शक्य झाल्यास मत्स्योत्पादन पूर्ण क्षमतेपर्यंत (६.३ लाख टन) होऊ शकेल.

६.४८. राज्यात सागरी मच्छीमारीसाठी वापरलेल्या नौकांची संख्या १९९८-९९ मध्ये १८,८३४ इतकी होती, ती वाढून १९९९-२००० मध्ये १९,५७० इतकी झाली. त्यापैकी ९,६२१ (४९ टक्के) यांत्रिकी नौका होत्या. राज्याच्या सागरी किनाऱ्यावर मासळी उत्तरविण्याची १८४ केंद्रे होती. १९९९-२००० मध्ये मिळविलेले सागरी मत्स्योत्पादन अंदाजे ३.९८ लाख टन होते. ते १९९८-९९ मधील उत्पादनापेक्षा सुमारे १ टक्क्याने जास्त होते. ह्यापैकी २.५८ लाख टन मासे ताज्या स्वरूपात वापरण्यात आले, ०.०७ लाख टन मासे खारविण्यासाठी पाठविण्यात आले आणि १.३३ लाख टन मासे सुकविण्यात आले. सुकविण्यात आलेल्या मासळीपैकी सुमारे ०.२८ लाख टन सुकी मासळी खत म्हणून वापरण्यात आली. १९९९-२००० मध्ये ६५४ कोटी रुपये किंमतीचे ०.८१ लाख टन मासे निर्यात करण्यात आले.

६.४९. १९९९-२००० मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे १.३५ लाख टन होते आणि ते १९९८-९९ मधील उत्पादनापेक्षा ७.९ टक्क्यांनी जास्त होते. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन जितके जास्त शक्य आहे तितके वाढविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. १९९९-२००० मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादनाचे एकत्रित स्थूल मूल्य ८९४ कोटी रुपये होते.

६.५०. राज्यात मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रमाखाली १९९९-२००० मध्ये ७० मत्स्यबीज उत्पादन/संगोपन केंद्रे होती व मत्स्यबीजांचे उत्पादन २०.८३ कोटी इतके होते.

water area of Maharashtra is 1.32 lakh sq.km., the continental shelf extends upto 180 meters having area of only 1.12 lakh sq.km. Out of this area, fishing takes place only upto 72 meters in depth i.e. 30 to 40 fathoms. The potential of fish catch from marine area has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 1999-2000 was 3.98 lakh tonnes. The Government is now planning to introduce intermediate fishing crafts to tap the resources in the exclusive economic zone i.e. upto 200 meters depth. If it is materialised, the fish production may reach the optimum capacity (6.3 lakh tonnes).

6.48. The number of boats used in the State for marine fishing was 18,834 in 1998-99 which has increased to 19,570 in 1999-2000. Of these, 9,621 (49 per cent) were mechanised boats. There were 184 landing centres in the State along the coastline. The estimated marine fish catch in 1999-2000 was 3.98 lakh tonnes, 1 per cent more than that in 1998-99. Out of this fish, 2.58 lakh tonnes were used in fresh form, 0.07 lakh tonnes were sent for salting and 1.33 lakh tonnes were sundried. Out of the sundried fish, about 0.28 lakh tonnes were used as manure. In 1999-2000, fish to the tune of 0.81 lakh tonnes valued at Rs.654 crore was exported.

6.49. The estimated inland fish catch in 1999-2000 was 1.35 lakh tonnes, 7.9 per cent more than that in 1998-99. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. The approximate gross value of the marine and inland fish catch taken together in the State as per current prices during 1999-2000 was Rs. 894 crore.

6.50. Under the fish seed production programme, during 1999-2000, there were 70 fish seed production/rearing farms in the State and the number of seeds produced in the State was 20.83 crore.

७. सहकार

7. CO-OPERATION

७.१. देशातील नियोजनकार हे सहकारास प्रतिकूल परिस्थितीतील, विशेषतः ग्रामीण भागातील जनतेच्या आर्थिक विकासाचे साधन मानतात. शोषणरहित व्यवस्था, ऐच्छिक सभासदत्व, एक व्यक्ती एक मत हे तत्त्व, निर्णय प्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण व नफ्यावर लादलेले स्वनियंत्रण या वैशिष्ट्यांमुळे सहकार हे विकासाचे एक महत्त्वाचे साधन असल्याचे सिद्ध झाले आहे. देशामध्ये सहकारी चळवळीच्या सुदृढ वाढीसाठी केलेल्या सातत्यपूर्ण, कौशल्यपूर्ण व सुनियोजित प्रयत्नांमुळे अलिकडच्या काही वर्षात सहकार चळवळीची नेत्रदिपक प्रगती झाली आहे. तथापि, देशाचे भवितव्य घडविण्यामधील महत्त्वाची शक्ती व्हावी म्हणून सहकारी चळवळ सहकाराच्या खऱ्या भावनेने प्रवृत्त व प्रेरित झालेली जनसामान्यांची चळवळ होणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

७.२. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने राज्याच्या, विशेषतः ग्रामीण भागाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाची आणि प्रभावी भूमिका बजावली आहे. सुरुवातीला ही चळवळ प्रामुख्याने कृषि पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. त्यानंतर ही चळवळ शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामीण भागातील उद्योग, ग्राहक भांडारे, सामाजिक सेवा इत्यादींसारख्या इतर क्षेत्रांत वेगाने पसरली. याचा परिणाम ग्रामीण भागातील जनतेचे राहणीमान लक्षणीयरीत्या उंचावण्यात झाला आहे.

७.३. राज्यातील सहकारी संस्थांच्या संख्येमध्ये गेल्या ४० वर्षांच्या (१९६१-२०००) कालावधीत जवळपास चार पटींनी वाढ झाली आहे. ही वाढ मुख्यतः समाजसेवी, बिगर कृषि पतपुरवठा व इतर क्षेत्रे या संस्थांच्या संख्येमध्ये झालेल्या भरीव वाढीमुळे झाली आहे. सहकारी संस्थांच्या सभासद संख्येमध्ये जवळजवळ नऊ पटींनी वाढ झाली आहे. १९६०-६१ या वर्षात राज्यातील संस्थांमधील सभासद संख्या ४१.९९ लाख होती, तर ३१ मार्च, २००० रोजी या संस्थांची सभासद संख्या ४१३ लाख इतकी होती. या संस्थांचे एकूण खेळते भांडवल १९६०-६१ मध्ये २९९ कोटी रुपये होते त्यामध्ये २९५ पटींनी लक्षणीय वाढ होऊन ते ३१ मार्च, २००० रोजी ८६,१६७ कोटी रुपये इतके झाले. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्थांची सभासद संख्या, खेळते भांडवल, कर्जपुरवठा, येणे कर्ज व उलाढाली याबाबतचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३३ मध्ये दिला आहे.

7.1. The planners of the country consider co-operation as an instrument of economic development of the disadvantaged particularly in the rural areas. The features of co-operatives like non-exploitativeness, voluntary membership, principle of one person one vote, decentralised decision making and self-imposed curbs on profit have eminently qualified it as an important instrument of development. The continuous, strategic and planned efforts for the healthy growth of this movement in the country have resulted in spectacular progress of co-operative movement in the recent years. However, for becoming a vital force in shaping the future of the country, it has to become a movement of masses - motivated and animated by the true spirit of co-operative.

Co-operative Movement in Maharashtra

7.2. The co-operative movement in Maharashtra has played a vital and dominant role in the social and economic development of the State, particularly in the rural areas. Initially, this movement was confined mainly to the field of agricultural credit. Later on it rapidly spread to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services etc.. This has resulted in a considerable beneficial impact in raising the standard of living of the rural people.

7.3. During the span of last forty years (1961-2000), the number of co-operative societies in the State increased almost by four times. This was mainly due to substantial growth in the number of co-operative societies in social services, non-agricultural credit societies and other areas. The membership of co-operative societies increased nearly by 9 times. The membership of these societies in the State in the year 1960-61 was 41.91 lakh, whereas the membership of these societies as on 31st March, 2000 was 413 lakh. The total working capital of these societies during 1960-61 was Rs.291 crore, which increased considerably by 295 times to Rs.86,167 crore as on 31st March, 2000. The details regarding the membership, working capital, advances, outstanding loans and turnover of the co-operative societies in Maharashtra State are presented in table No.33 of Part II of this publication.

७.४. निरनिराळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची वर्षे १९६१ पासून झालेली प्रगती तक्ता क्र. ७.१ मध्ये दर्शविली आहे.

7.4. The progress of various types of co-operative societies since 1961 is given in the Table No.7.1.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.1
महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती
Progress of co-operative movement in Maharashtra

अनुक्रमांक Serial	सहकारी संस्थेचा प्रकार	रोजी असणारी संख्या/Number as on					Type of co-operative society
		३० जून/30th June		३१ मार्च/31st March			
No.		1961	1981	1991	1999	2000	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(2)
1	शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	39	31	34	34	34	Apex and Central - Agricultural and non-agricultural credit institutions
2	प्राथमिक कृषि पत संस्था	21,400	18,577	19,565	20,354	20,529	Primary agricultural credit societies
3	बिगर-कृषि पत संस्था	1,630	5,474	11,291	19,862	21,055	Non-agricultural credit societies
4	पणन संस्था	344	423	931	1,055	1,059	Marketing societies
5	उत्पादक उपक्रम (साखर कारखाने, भात गिरण्या, दुग्ध संस्था इत्यादी)	4,306	14,327	28,954	37,872	38,513	Productive enterprises (sugar factories, rice mills, dairy societies etc.)
6	समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था (ग्राहक भांडारे, गृह-निर्माण इत्यादी)	3,846	21,915	43,845	67,464	71,555	Social service and other co-operative societies (consumer stores, housing etc.)
एकूण संस्था		31,565	60,747	1,04,620	1,46,641	1,52,745	Total Societies

७.५. राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची एकत्रित संख्या ३१ मार्च, २००० अखेर १,५२,७४५ इतकी होती आणि ती मागील वर्षाच्या तुलनेत ४.२ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांचे भरणा केलेले भाग भांडवल ३१ मार्च, २००० अखेर ६,००० कोटी रुपये होते आणि मागील वर्षाच्या तुलनेत ते ६.९ टक्क्यांनी जास्त होते. एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा ७८४ कोटी रुपये (१३.१ टक्के) होता. ह्या सहकारी पतसंस्थांची निव्वळ कर्जवाटपाची रक्कम २६,१७६ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षातील कर्जवाटपाच्या रकमेपेक्षा ११.२ टक्क्यांनी जास्त होती.

7.5. The number of co-operative societies of all types taken together in the State as on 31st March, 2000 was 1,52,745, which was higher by 4.2 per cent than the previous year. The paid-up share capital as on 31st March, 2000 was Rs.6,000 crore which was higher by 6.9 per cent than that of the previous year. The contribution of State Government in the total paid-up share capital was Rs.784 crore (13.1 per cent). The amount of net loans advanced by these credit co-operative societies was Rs.26,176 crore which was higher by 11.2 per cent than that of the previous year.

७.६. राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांबाबतची एकत्रित माहिती १९९८-९९ आणि १९९९-२००० ह्या दोन वर्षांकरिता तक्ता क्रमांक ७.२ मध्ये दिली आहे.

7.6. Some important characteristics of co-operative societies of all types taken together in the State for 1998-99 and 1999-2000 are given in the Table No.7.2.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.2
महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये
Important characteristics of co-operative societies in the State

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

Serial No.	बाब	३१ मार्च रोजी As on 31st March		वर्षामधील प्रतिशत वाढ (+)/घट (-) Percentage increase(+)/ decrease (-) during the year		Item
		1999	2000*	(5)	(2)	
1	संस्थांची संख्या	1,46,641	1,52,745	(+4.2		Number of societies
2	सभासदांची संख्या (लाखात)	398	413	(+3.8		Number of members (in lakh)
3	भरणा केलेले भाग भांडवल	5,612	6,000	(+6.9		Paid-up share capital
4	भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा	768	784	(+2.1		Contribution of State Govt. in paid-up share capital
5	ठेवी	41,538	43,985	(+5.9		Deposits
6	खेळते भांडवल	79,705	86,167	(+8.1		Working capital
7	कर्ज वाटप (स्थूल)	48,032	50,647	(+5.4		Advances (Gross)
8	कर्ज वाटप (निव्वळ)	23,534	26,176	(+11.2		Advances (Net)
9	नफा झालेल्या संस्था					Societies in profit
	i) संख्या	49,342	51,134	(+3.6		i) Number
	ii) नफा	1,052	1,038	(-1.3		ii) Profit
10	तोटा झालेल्या संस्था					Societies in loss
	i) संख्या	45,116	45,703	(+1.3		i) Number
	ii) तोटा	1,245	1,732	(+39.1		ii) Loss
11	नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्थांची संख्या	3,145	3,529	(+12.2		Number of societies with no profit no loss
12	नफा किंवा तोटा याची स्थिती उपलब्ध नसलेल्या संस्था	48,514	51,891	(+7.0		Number of societies for whom position of profit or loss is not available

* अस्थायी/Provisional

शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्था

७.७. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवी १९९९-२००० या वर्षामध्ये ५.९ टक्क्यांनी वाढल्या. ३१ मार्च, २००० रोजी बँकेच्या ठेवी ८.१०० कोटी रुपये होत्या तर मार्च, १९९९ अखेर या ठेवी ७.६४९ कोटी रुपये इतक्या होत्या. या बँकेचे खेळते भांडवल ११,४४४ कोटी रुपये होते आणि बँकेने १३,१९६ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप (स्थूल) केले होते. बँकेचे येणे कर्ज ६,७४० कोटी रुपये होते व ते मागील वर्षापेक्षा ३३.७ टक्क्यांनी जास्त होते. बँकेची थकबाकीची रक्कम ४४७ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ६.६ टक्के होते. हे प्रमाण मागील वर्षाच्या अशा प्रमाणापेक्षा (८.६ टक्के) कमी होते.

७.८. राज्यातील ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांतील ठेवी ३१ मार्च, २००० रोजी १५,४६६ कोटी रुपये होत्या व त्या मागील वर्षाच्या तुलनेमध्ये १७.६ टक्क्यांनी जास्त होत्या. या बँकांचे खेळते भांडवल १८.५ टक्क्यांनी वाढून २०,७२० कोटी रुपये इतके झाले. ३१ मार्च, १९९९ रोजी ते १७,४८७ कोटी रुपये होते. या बँकांची येणे कर्जाची रक्कम ११,३३२ कोटी रुपये होती व ती मागील वर्षाच्या अशा रकमेपेक्षा २९.५ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या बँकांची ३० जून, १९९९ आणि ३० जून, २००० रोजी वसुलीपात्र कर्जाची रक्कम अनुक्रमे ३,०५७ कोटी रुपये आणि ३,७२० कोटी रुपये इतकी होती. ३० जून, २००० रोजी संपलेल्या वर्षात २,०८८

Apex and Central Credit Institutions

7.7. The growth in the deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank during 1999-2000 was 5.9 per cent. The deposits of the bank as on 31st March, 2000 were Rs.8,100 crore, as against Rs.7,649 crore as at the end of March, 1999. Its working capital was Rs.11,444 crore and the loans advanced (gross) by the bank were Rs.13,196 crore. The loans outstanding of the bank were Rs.6,740 crore, which were higher by 33.7 per cent than the previous year. The loans overdue were Rs.447 crore and the percentage of overdue to outstandings was 6.6, which was less than that of the previous year (8.6 per cent).

7.8. The deposits of the 30 District Central Co-operative Banks (DCCBs) as on 31st March, 2000, were Rs.15,466 crore, which were higher by 17.6 per cent than those of the previous year. The working capital of these banks increased by 18.5 per cent to Rs.20,720 crore, as against Rs.17,487 crore as on 31st March, 1999. The loans outstanding of these banks stood at Rs.11,332 crore showing an increase of 29.5 per cent over the previous year. The amount of loans due for the recovery as on 30th June, 1999 and 30th June, 2000 was Rs.3,057 crore

कोटी रुपयांची शेतकी कर्जाची वसुली झाली. ही वसुली मागील वर्षातील वसुलीपेक्षा २.८ टक्क्यांनी जास्त होती. कर्ज वसुलीचे वसुलीपात्र रकमेशी प्रमाण १९९९-२००० मध्ये ५६.१ टक्के होते. १९९८-९९ मध्ये हेच प्रमाण ५७.६ टक्के होते. ३१ मार्च, २००० रोजी कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम २,३२६ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे कर्जाशी प्रमाण २०.५ टक्के होते. हे प्रमाण मागील वर्षामध्ये २१.७ टक्के होते.

७.९. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने १९९९-२००० ह्या वर्षात ४१.१८ कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले. ह्या बँकेने १९९९-२००० मध्ये ६.०९ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली. ३० जून, १९९९ रोजी बँकेची थकबाकी २८१ कोटी रुपये होती त्यात वाढ होवून ती ३० जून, २००० रोजी ३३३ कोटी रुपये इतकी झाली. १९९८-९९ मध्ये बँकेने ४० कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती. एप्रिल-ऑक्टोबर, २००० या कालावधीत बँकेने ८.९९ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली, तर मागील वर्षी त्याच कालावधीत बँकेने १.७८ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

७.१०. सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ ह्या राज्यातील दोन बिगर-कृषि पत पुरवठा शिखर संस्था आहेत.

७.११. ३१ मार्च, २००० रोजी सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँकेची सभासद संख्या जवळपास दोन हजार होती. बँकेच्या ठेवीची रक्कम ४३.५ कोटी रुपये होती आणि खेळते भांडवल ७३ कोटी रुपये होते. १९९९-२००० मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत बँकेच्या ठेवीमध्ये १८ टक्क्यांनी घट झाली तर खेळत्या भांडवलात ०.२ टक्के इतकी अल्पशी वाढ झाली. या बँकेने १९९९-२००० मध्ये ३३ कोटी रुपये रकमेची कर्जे दिली, कर्जाची ही रक्कम १९९८-९९ मध्ये दिलेल्या ८७ कोटी रुपये कर्जाच्या तुलनेत ६२ टक्क्यांनी कमी होती.

७.१२. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळाची सभासद संख्या ३१ मार्च, २००० रोजी जवळपास १२ हजार होती. या महामंडळाच्या ठेवीची रक्कम २० कोटी रुपये होती आणि ३१ मार्च, १९९९ रोजीच्या ठेवीच्या तुलनेत त्यामध्ये ४२ टक्क्यांनी घट झाल्याचे दिसून येते. या महामंडळाचे खेळते भांडवल ४५३ कोटी रुपये होते आणि ते मागील वर्षामधील खेळत्या भांडवलापेक्षा थोडे कमी होते. दिलेल्या कर्जाच्या रकमेतील घटता कल १९९९-२००० या वर्षामध्येही पुढे चालू राहिला. दिलेल्या कर्जाची रक्कम १९९८-९९ मध्ये ५ कोटी रु. होती ती ४० टक्क्यांनी कमी होऊन ३ कोटी रुपये इतकी झाली.

and Rs.3,720 crore respectively. The agricultural loans recovered during the year ending 30th June, 2000 were Rs.2,088 crore which were more by 2.8 per cent than those in the previous year. The extent of recovery to the amount due for recovery was 56.1 per cent in 1999-2000 as against 57.6 per cent in 1998-99. As on 31st March, 2000 the loans overdue were Rs.2,326 crore and the percentage of overdues to the outstandings was 20.5 as against 21.7 in the earlier year.

7.9. During the year 1999-2000, the Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank floated debentures of Rs.41.18 crore. The long-term loans disbursed by the bank during the year 1999-2000 were Rs.6.09 crore. The overdues of the bank as on 30th June, 1999 were Rs.281 crore which increased to Rs.333 crore as on 30th June, 2000. The long-term loans disbursed by the bank during the year 1998-99 were Rs.40 crore. During the period April to October, 2000, the bank disbursed long-term loans of Rs.8.99 crore as against Rs. 1.78 crore disbursed during the corresponding period of the previous year.

7.10. Solapur District Industrial Co-operative Bank and Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation are the two non-agricultural credit apex institutions in the State.

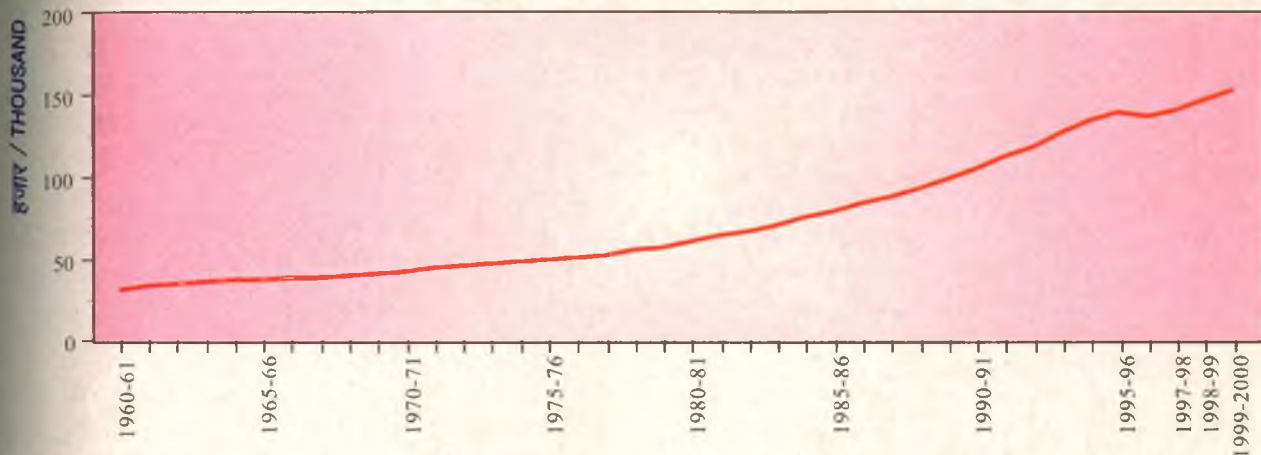
7.11. The membership of Solapur District Industrial Co-operative Bank as on 31st March, 2000 was about two thousand. The deposits of the bank were Rs.43.5 crore and its working capital was Rs.73 crore. During 1999-2000, as compared to the previous year, the deposits of the bank decreased by 18 per cent, where as the working capital showed a marginal growth of 0.2 per cent. The amount of loans advanced by the bank during 1999-2000 was Rs.33 crore, which was less by 62 per cent as compared to Rs. 87 crore loans advanced during 1998-99.

7.12. As on 31st March, 2000 the membership of Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was nearly 12 thousand. The deposits of the Corporation were Rs. 20 crore which showed decline of 42 per cent over that of the deposits as on 31st March, 1999. Its working capital was Rs. 453 crore, which was slightly less as compared to that of the previous year. The decreasing trend in the amount of loans advanced continued during the year 1999-2000 also. The amount of loans advanced declined by 40 per cent to Rs.3 crore as against Rs.5 crore loans advanced during 1998-99.

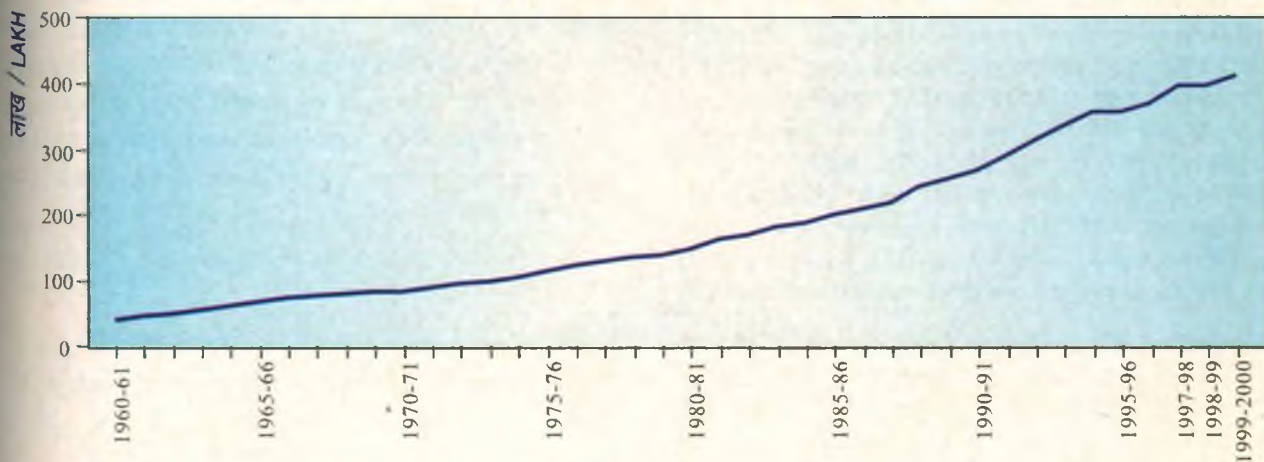
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

सहकारी संस्थांची वाढ
GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

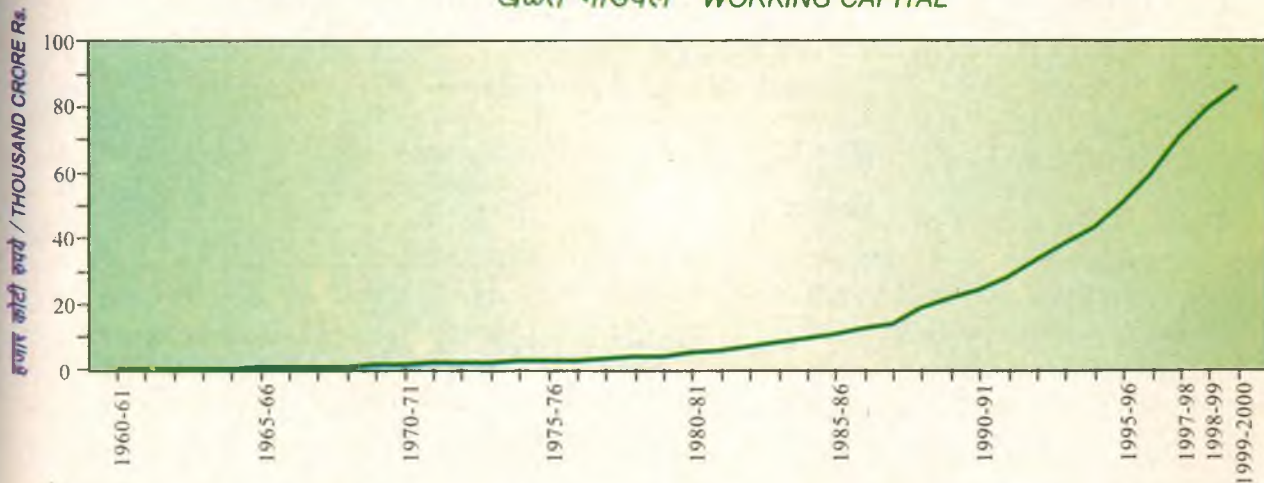
संस्था संख्या NO.OF SOCIETIES

सभासद संख्या NO.OF MEMBERS

खेळते भांडवल WORKING CAPITAL

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

७.१३. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था ह्या मूळ स्तरावरील सहकारी पतपुरवठा संस्था असून अल्प मुदतीच्या कर्जाचे वितरण ग्रामीण भागामध्ये प्रभावीपणे करण्यामध्ये त्यांची भूमिका महत्त्वाची आहे. या संस्थानी समाजातील दुर्बल घटकांना, विशेषतः अल्प व अत्यल्प भूधारकांना कर्ज वितरण केले आहे. मोठ्या प्रमाणावरील थकबाकी व साधनसामग्री संघटित करून वापर करण्यामधील अडचणी ही प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था कमकुवत रहाण्यामधील प्रमुख कारणे राहिली आहेत.

७.१४. राज्यात ३१ मार्च, २००० रोजी २०,५२९ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या आणि त्यांची सभासद संख्या ९७.५ लाख होती. या संस्थांमध्ये कृषक सेवा संस्था (२४), आदिवासी सहकारी संस्था (९८४) व धान्य बँका (२८) यांचा समावेश आहे. या संस्थांचे खेळते भांडवल ४,८९९ कोटी रुपये होते व ते मागील वर्षातील खेळत्या भांडवलापेक्षा २.० टक्क्यांनी जास्त होते. या संस्थांनी १९९९-२००० या वर्षी २,६४६ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला आणि तो १९९८-९९ मधील २,५२० कोटी रुपये कर्ज पुरवठ्याच्या तुलनेत ५.० टक्क्यांनी जास्त होता. १९९९-२००० च्या अखेरीस सर्व प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची येणे कर्जाची रक्कम ४,०६७ कोटी रुपये होती व ती १९९८-९९ च्या अखेरीस असलेल्या ३,४८५ कोटी रुपयापेक्षा १६.७ टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची वसुलीयोग्य कर्जाची रक्कम ३,४७४ कोटी रुपये इतकी होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी १९९९-२००० मध्ये २,०६३ कोटी रुपयांची कर्जवसुली केली, ही कर्जवसुलीची रक्कम १९९८-९९ मधील तत्सम रकमेपेक्षा ५.० टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीची वसुलीयोग्य कर्जाशी असलेली टक्केवारी ५९.४ होती व ती आधीच्या वर्षाच्या (५५.९ टक्के) तुलनेत जास्त होती. कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम ३१ मार्च, २००० रोजी १,४९१ कोटी रुपये होती. थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ३१ मार्च, २००० रोजी ३४.७ टक्के इतके होते. हे प्रमाण मागील वर्षाच्या (३९.० टक्के) तुलनेत कमी होते. एकूण थकबाकीपैकी ५६.९ टक्के थकबाकी दोन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीकरिता होती.

७.१५. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी १९९९-२००० मध्ये अल्प व अत्यल्प भूधारकांना केलेल्या कर्जवाटपाची माहिती तक्ता क्रमांक ७.३ मध्ये दिली आहे.

Primary Agricultural Credit Societies (PACS)

7.13. Primary Agricultural Credit Societies (PACS) are grassroot level co-operative credit institutions playing a pivotal role in the disbursement of short-term rural credit. These societies have stepped up their advances to weaker section of the society particularly small & marginal farmers. The high level of overdues & resource mobilisation continued to be major reasons of weaknesses of PACS.

7.14. As on 31st March, 2000 there were 20,529 Primary Agricultural Credit Societies and their membership was 97.5 lakh. These societies include Farmers' Service Societies (24), Adivasi Co-operative Societies (984) and Grain Banks (28). The working capital of all these societies was Rs.4,819 crore and was more by 2.0 per cent than the previous year. These societies advanced loans of Rs.2,646 crore during 1999-2000, which were higher by 5.0 per cent than those of Rs.2,520 crore during 1998-99. The loans outstanding in respect of all PACS as at the end of 1999-2000 were Rs.4,067 crore, which were higher by 16.7 per cent than those of Rs.3,485 crore as at the end of 1998-99. The loans due for recovery of PACS were Rs.3,474 crore. The loans recovered during 1999-2000 by the PACS were Rs.2,063 crore, which were higher by 5.0 per cent than those in 1998-99. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was 59.4 and was more than that (55.9 per cent) in the previous year. The loans overdue as on 31st March, 2000 were Rs.1,411 crore. The proportion of overdues to outstandings was 34.7 per cent as on 31st March, 2000, which was less than that (39.0 per cent) in the previous year. Out of the total loans overdue, 56.9 per cent loans were overdue for less than two years.

7.15. The details regarding the loans given to small and marginal farmers by PACS during 1999-2000 are given in Table No.7.3.

तक्ता क्रमांक/Table No.7.3

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी १९९९-२००० मध्ये अल्प व अत्यल्प भूधारकांना केलेले कर्जवाटप
Details of loans given to Small and Marginal farmers by PACS during 1999-2000

अनुक्रमांक Sr.No.	बाब	सभासदाचा प्रकार/Type of Member			Item
		अल्प भूधारक Small Farmers	अत्यल्प भूधारक Marginal Farmers	एकूण सभासद All Members	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1	केलेला कर्जपुरवठा (कोटी रुपये)	511	382	2,646	Loans advanced (crore Rs.)
2	कर्जपुरवठ्यामधील शेकडा हिस्सा	19.3	14.4	100.0	Percentage share in loans advanced
3	येणे कर्ज (कोटी रुपये)	700	494	4,067	Loans outstanding (crore Rs.)
4	येणे कर्जामधील शेकडा हिस्सा	17.2	12.1	100.0	Percentage share in loans outstanding
5	प्रति सभासद कर्ज पुरवठा (रु.)	6,890	5,435	-	Loans advanced per member (Rs.)
6	प्रति सभासद येणे कर्ज (रु.)	9,439	7,157	-	Loans outstandings per member (Rs.)

७.१६. एकूण प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांपैकी आदिवासी सहकारी संस्थांनी १९९९-२००० मध्ये १.३१ लाख सभासदांना ६० कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले, तर आधीच्या वर्षी १.३० लाख सभासदांना ५७ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले होते.

बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था

७.१७. ३१ मार्च, २००० रोजी राज्यातील प्राथमिक बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या २१,०५५ होती, तर त्यांची सदस्य संख्या १.८ कोटी होती व ती मागील वर्षातील सदस्य संख्येपेक्षा ५.२ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांच्या ठेवी ३१ मार्च, २००० रोजी २०,६३८ कोटी रुपये होत्या व त्या मागील वर्षाच्या तुलनेत ५.१ टक्क्यांनी जास्त होत्या. ३१ मार्च, २००० रोजी या संस्थांचे खेळते भांडवल ३१,०७० कोटी रुपये होते. ह्या पतपुरवठा संस्थांनी १९९९-२००० मध्ये २३,०२० कोटी रुपयांची कर्जे दिली व मागील वर्षाच्या कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत ती १२.६ टक्क्यांनी जास्त होती.

सहकारी पणन संस्था

७.१८. सहकारी पणनाचे मुळ उद्दिष्ट म्हणजे शेतकऱ्यांचे व्यापाऱ्यांकडून होणारे शोषण टाळणे आणि शेती उत्पादनाच्या खरेदी व विक्रीची व्यवस्था करून शेतकऱ्यास वाजवी भाव मिळवून देणे, त्याचप्रमाणे ग्राहकास वाजवी किंमतीमध्ये चांगल्या प्रतीचा माल उपलब्ध करून देणे हे आहे. हे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन सहकारी पणन संस्थांना भागभांडवल व कर्ज या स्वरूपात अर्थसहाय्य दिले जाते. अलिकडील वर्षात कृषि उत्पादनाच्या खरेदी व विक्री व्यवहारामध्ये भरीव वाढ झाल्याचे दिसून येते.

७.१९. जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ धरून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या मार्च, २००० अखेर १,०५९ होती. या संस्थांची सभासद संख्या ८.७३ लाख आणि खेळते भांडवल ४६१ कोटी रुपये होते. या संस्थांच्या १९९८-९९ मधील ४,५५८ कोटी रुपये उलाढालीच्या तुलनेत १९९९-२००० या वर्षामधील उलाढाल ४,६५० कोटी रुपये होती.

७.२०. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००० रोजी ३५ कोटी रुपये होते. या महासंघाची १९९९-२००० मधील एकूण उलाढाल ४६७ कोटी रुपये होती व त्यामध्ये शेतीविषयक साधनांचा वाटा ७९ टक्के होता.

७.२१. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, २००० रोजी २,७७८ कोटी रुपये होते. या महासंघाची १९९९-२००० मधील एकूण उलाढाल अंदाजे ३,५७४ कोटी रुपये होती, तर १९९८-९९ मध्ये ती २,२३१ कोटी रुपये होती.

7.16. Out of the total PACS, the Adivasi co-operative societies advanced loans of Rs.60 crore to 1.31 lakh members during 1999-2000, as against loans of Rs.57 crore advanced to 1.30 lakh members during the previous year.

Non-Agricultural Credit Societies

7.17. The number of primary non-agricultural credit societies in the State as on 31st March, 2000 was 21,055, with the total membership of 1.8 crore, which was more by 5.2 per cent than the previous year. The deposits of these societies as on 31st March, 2000 were Rs.20,638 crore, which were higher by 5.1 per cent than those in the previous year. The working capital of these societies as on the 31st March, 2000 was Rs.31,070 crore. During 1999-2000 the loans advanced by these credit societies increased by 12.6 per cent to Rs.23,020 crore over the previous year.

Co-operative Marketing Societies

7.18. The basic objective of the co-operative marketing is to prevent exploitation of agriculturists by traders and to enable the cultivators to have better returns of their produce by making arrangements for purchase and sale of their produce and also to benefit consumers to avail quality goods at reasonable prices. With this objective in view, financial assistance in the form of share capital and loan is provided to co-operative marketing societies. In recent years marketing of agricultural produce has registered an impressive growth.

7.19. The number of co-operative marketing societies, including District/Central Marketing Societies and Marketing Federation, as at the end of March, 2000 was 1,059 with a membership of 8.73 lakh and working capital of Rs.461 crore. The turnover of these societies was Rs.4,650 crore in 1999-2000, as compared with Rs.4,558 crore in 1998-99.

7.20. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs.35 crore as on 31st March, 2000. Its total turnover in 1999-2000 was Rs.467 crore, out of which agricultural requisites accounted for 79 per cent.

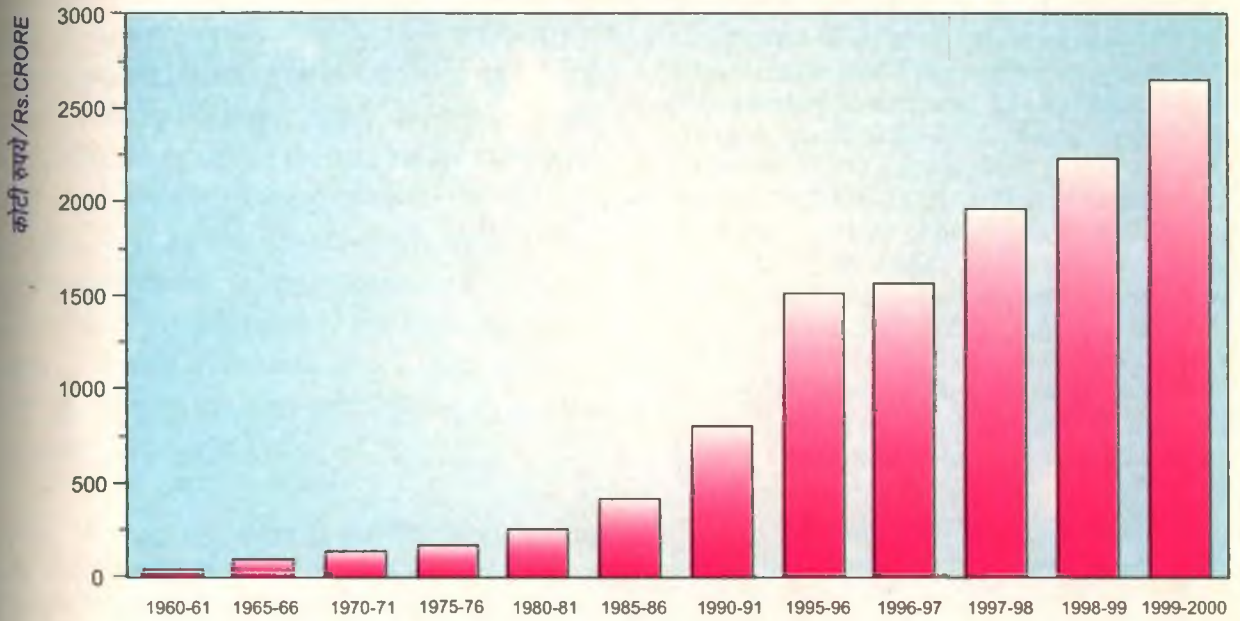
7.21. The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers Marketing Federation had a working capital of Rs. 2,778 crore as on 31st March, 2000. Its total turnover during 1999-2000 was Rs.3,574 crore approximately as against Rs.2,231 crore in the year 1998-99.

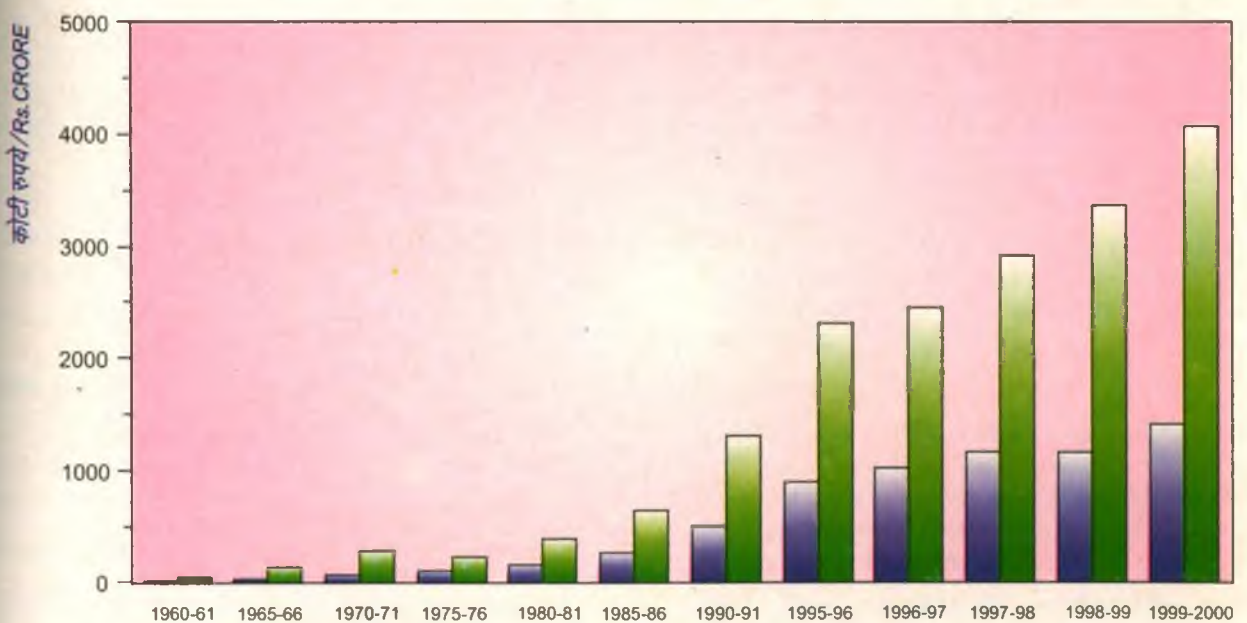
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

प्राथमिक कृषि पतसंस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जाची स्थिती
POSITION OF ADVANCES DISBURSED BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES

वर्षभरात वितरित केलेले कर्ज
 ADVANCES DISBURSED DURING THE YEAR

वर्षअखेर येणे कर्ज व थकबाकी
 OUTSTANDINGS AND OVERDUES AS AT THE END OF THE YEAR

थकबाकी
 OVERDUES

येणे कर्ज
 OUTSTANDINGS

कापूस एकाधिकार खरेदी योजना

७.२२. महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ ची मुदत एक वर्षाने म्हणजे ३० जून, २००१ पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. २०००-२००१ हंगामातील कापूस खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघामार्फत करण्याचा तसेच कापसाच्या प्रत्येक वाणाची प्रतवारी मागील हंगामाप्रमाणे एफ.ए.क्यू (फेअर अॅव्हरेज क्वालिटी), फेअर, फडतर व कवडी अशा चार ग्रेडसमध्ये करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. २०००-२००१ च्या हंगामाकरिता राज्य शासनाने जाहीर केलेल्या कापसाच्या (सरकीसह) जातवार व प्रतवार प्रति क्विंटल खरेदी किंमती (हमी किंमत + अग्रिम अधिक किंमत) एफ.ए.क्यू ग्रेडसाठी २,००० रुपये ते २,३५५ रुपये, फेअर ग्रेडसाठी १,६७५ रुपये ते २,०३० रुपये, फडतर ग्रेडसाठी १,३९० रु. ते १,५६५ रुपये आणि कवडी ग्रेडसाठी १००० रुपये अशा आहेत. २०००-२००१ या हंगामातील कापूस खरेदीस २१ जुलै, २००० पासून पश्चिम महाराष्ट्रात (फलटण विभाग) आणि २४ ऑक्टोबर, २००० पासून विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश ह्या मुख्य कापूस उत्पादक पट्ट्यात सुरुवात करण्यात आली. २०००-२००१ या हंगामात २६ फेब्रुवारी, २००१ पर्यंत १,५२० कोटी रुपये किंमतीचा ७३.६७ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला.

७.२३. ह्या योजने अंतर्गत १९९९-२००० मध्ये ३,६२३ कोटी रुपयांचा १७५.९८ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला, तर १९९८-९९ मध्ये २,३४५ कोटी रुपयांचा १२०.४८ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला होता. १९९९-२००० मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून त्यापासून ३६.५५ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व १११.७२ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. तयार करण्यात आलेल्या ३६.५५ लाख गासड्यांपैकी २,६८५ कोटी रुपये किंमतीच्या ३३.७७ लाख गासड्यांच्या विक्रीचे करार फेब्रुवारी, २००१ अखेरपर्यंत करण्यात आले. उर्वरित गासड्यांच्या विक्रीतून सुमारे २०६ कोटी रुपये मिळणे अपेक्षित आहे. १११.७२ लाख क्विंटल सरकी ७६६ कोटी रुपयांना विकण्यात आली. १९९९-२००० मध्ये गासड्यांच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति गासडी ७,९०० रुपये (सुमारे) येते आणि सरकीच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति क्विंटल ६८४ रुपये येते.

७.२४. कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेचे १९९९-२००० च्या हंगामामधील अंतिम लेखे अजून पूर्ण व्हावयाचे आहेत. तथापि जवळपास ८२० कोटी रुपयांची तूट अपेक्षित आहे. या योजनेखाली १९९८-९९ च्या हंगामात ६२३ कोटी रुपये इतकी तूट आली.

उत्पादक उपक्रम

७.२५. कृषि उत्पादनावर प्रक्रिया करण्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. सहकारी तत्त्वांवरील प्रक्रियेमुळे शेतकऱ्यांना चांगला मोबदला मिळतो व ग्रामीण कृषि उद्योगामध्ये शोषण रहित औद्योगिक वातावरण निर्माण होण्यास मदत होते.

७.२६. उत्पादक उपक्रमांत गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च, २००० रोजी ३८,५१३ होती. त्यापैकी ८१४ संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. या सर्व ३८,५१३ उत्पादक संस्थांची सदस्य संख्या आणि त्यांचे खेळते भांडवल १९९९-२००० अखेरीस अनुक्रमे ५८.८४ लाख

The Scheme of Monopoly Procurement of Cotton

7.22. The duration of the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971 has been extended by one year upto 30th June, 2001. The Government has taken a decision to purchase cotton through Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation in four grades viz. FAQ (Fair Average Quality), Fair, Fadtar and Kawadi for each variety of cotton during 2000-2001 season as in the earlier season. The varietywise and gradewise per quintal purchase price (Guaranteed Price + advance additional price) of raw cotton as declared by the State Government for the season 2000-2001 ranged from Rs.2,000 to 2,355 for F.A.Q. grade, Rs.1,675 to 2,030 for Fair grade, Rs.1,390 to 1,565 for Fadtar grade and Rs.1,000 for Kawadi grade. For the season 2000-2001 the procurement of kapas was started from 21st July, 2000 in Western Maharashtra (Phaltan zone) and from 24th October, 2000 in the main cotton producing track viz. Vidarbha, Marathwada and Khandesh. For the season 2000-2001, the procurement of cotton upto 26th February, 2001 was 73.67 lakh quintals valued at Rs.1,520 crore.

7.23. During 1999-2000, under this scheme 175.98 lakh quintals of kapas valued at Rs.3,623 crore was procured, as against 120.48 lakh quintals of kapas procured valued at Rs.2,345 crore in 1998-99. The cotton procured during 1999-2000 was processed and 36.55 lakh bales were pressed and 111.72 lakh quintals of cotton seed was obtained. Of the 36.55 lakh bales pressed, 33.77 lakh bales valued at Rs.2,685 crore were contracted for sale upto February, 2001. About Rs.206 crore are expected from sale of the remaining bales. The cotton seed of 111.72 lakh quintals was sold at Rs.766 crore. The average selling price per bale for 1999-2000 works out to Rs.7,900 (approx.) and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs.684.

7.24. The Final Accounts for the season 1999-2000 are yet to be finalised. However, the deficit is expected to be around Rs. 820 crore. During the 1998-99 season, a deficit of Rs.623 crore was incurred under the scheme.

Productive Enterprises

7.25. The processing of agricultural produce has a strategic place in rural economy. Co-operative processing helps farmers for getting better returns and to create non-exploitative industrial environment in the rural agro-industry.

7.26. The number of co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March, 2000 were 38,513, of which 814 were independent processing societies. The membership and working capital of all these 38,513 societies was 58.84 lakh

व १०,०७४ कोटी रुपये होते. स्वतंत्र उत्पादक उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या सहकारी संस्थांबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ७.४ मध्ये दिला आहे.

and Rs.10,074 crore respectively as at the end of 1999-2000. The details of independent co-operative societies engaged in productive activities are given in the Table No.7.4.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.4
स्वतंत्ररीत्या प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्था
Independent processing co-operative societies

अनुक्रमांक Sr. No.	संस्थेचा प्रकार (2)	एकूण संस्था Total number of societies		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या Number of societies in production		प्रक्रिया केलेला माल + (हजार टनात) Quantity processed+ (in thousand tonnes)		Type of Society (2)
		1998-99	1999-2000*	1998-99	1999-2000*	1998-99	1999-2000*	
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	साखर कारखाने	175	188	116	119	46,815	55,700	Sugar factories
2	सरकी काढण्याच्या व कापसाच्या गाठी बांधणाऱ्या संस्था	263	279	241	250	492	510	Cotton ginning and pressing societies
3	भात गिरण्या	93	93	88	88	113	115	Rice mills
4	तेल गिरण्या	14	23	8	12	20	30	Oil mills
5	इतर	211	231	180	185	63	65	Others
	एकूण	756	814	633	654	...	...	Total

+ प्रक्रिया केलेला माल ऊस, कापूस, भात, तेलबिया या स्वरूपात/Quantity processed pertains to sugarcane, raw cotton, paddy, oil seeds.

* अस्थायी/Provisional.

७.२७. १९९९-२००० मध्ये स्वतंत्ररीत्या प्रक्रिया करणाऱ्या ८१४ सहकारी संस्थांपैकी ६५४ संस्था उत्पादन करित होत्या. त्यापैकी ११९ सहकारी साखर कारखाने होते व त्यांनी ५५७ लाख मे. टन उसाचे गाळप करून ६३.५६ लाख मे. टन साखरेचे उत्पादन केले. १९९९-२००० मधील साखरेचे हे उत्पादन मागील वर्षाच्या उत्पादनापेक्षा २२.८ टक्क्यांनी जास्त होते. कापूस पिंजणी करणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या २५० संस्थांनी १९९९-२००० मध्ये ५.१० लाख टन कापसावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी मागील वर्षाच्या तुलनेत ३.६ टक्क्यांनी जास्त होती. ८८ भात गिरण्यांनी १.१५ लाख टन भातावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी मागील वर्षाच्या तुलनेत १.८ टक्क्यांनी जास्त होती.

७.२८. राज्यामध्ये १९९९-२००० अखेर एकूण २२६ सहकारी सूत गिरण्या होत्या. त्यापैकी फक्त ४६ सूत गिरण्या उत्पादन करित होत्या व त्यांच्याकडील चात्यांची संख्या २८.५३ लाख होती. या गिरण्यांनी ५४९ कोटी रुपये किंमतीच्या सुताचे उत्पादन केले.

७.२९. राज्यात १९९९-२००० अखेर ७४० सहकारी हातमाग संस्था व ७९८ सहकारी यंत्रमाग संस्था होत्या. या संस्थांकडे असलेल्या चालू स्थितीतील हातमागांची व यंत्रमागांची संख्या अनुक्रमे ५१ हजार व २२ हजार होती १९९८-९९ मधील ८२ कोटी रुपये किंमतीच्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये हातमाग संस्थांनी ९५ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले तर यंत्रमाग संस्थांनी मागील वर्षाच्या २९५ कोटी रुपये

7.27. During the year 1999-2000, out of the 814 independent processing societies, 654 were in production. Of which, 119 were co-operative sugar factories which crushed 557 lakh Metric tonnes of sugarcane and produced 63.56 lakh Metric tonnes of sugar. The production of sugar in 1999-2000 was higher by 22.8 per cent as compared to previous year. The quantity of kapas processed by 250 cotton ginning and pressing societies in the year 1999-2000 was 5.10 lakh tonnes, which was higher by 3.6 per cent than that in the previous year. The quantity of paddy processed by the 88 rice mills was 1.15 lakh tonnes which was more by 1.8 per cent than that in the previous year.

7.28. The number of co-operative spinning mills in the State, as at the end of 1999-2000 were 226, of which only 46 mills having 28.53 lakh spindles were in production. The yarn produced by these spinning mills was worth Rs.549 crore.

7.29. As at the end of 1999-2000 there were 740 co-operative handloom societies and 798 co-operative powerloom societies in the State. These societies had 51 thousand handlooms and 22 thousand powerlooms respectively in working condition. The handloom co-operative societies produced cloth worth of Rs.95 crore during 1999-2000, as against Rs.82 crore during the year 1998-99. whereas during 1999-2000

किंमतीच्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये २९० कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले.

७.३०. राज्यात १९९९-२००० मध्ये २२,०९६ प्राथमिक सहकारी दुग्ध संस्था व ७० दुग्ध संघ होते आणि त्यांची सदस्यसंख्या अनुक्रमे १६.२७ लाख व ४४,४४५ होती. ह्या दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे २९० कोटी रुपये आणि ६९४ कोटी रुपये होते. १९९९-२००० मध्ये दुग्ध संस्थांनी विक्री केलेल्या दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीची एकत्रित किंमत १,०८४ कोटी रुपये आणि दुग्धसंघाची ती १,३३१ कोटी रुपये होती. १९९८-९९ मध्ये ती अनुक्रमे १,०४७ कोटी रुपये आणि २,१०० कोटी रुपये होती.

७.३१. राज्यात १९९९-२००० मध्ये २,३६२ प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था, ३२ मत्स्यव्यवसाय संघ आणि एक मत्स्यव्यवसाय महासंघ कार्यरत होता. या सर्व संस्थांची सदस्यसंख्या २,३२ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल ७७ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व मासळीपासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत ९५ कोटी रुपये होती. १९९८-९९ मध्ये अशा विक्रीची किंमत १०९ कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

७.३२. राज्यात १९९९-२००० अखेर शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १४५ घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,५५६ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. या सर्व ग्राहक भांडारांची १९९९-२००० मधील एकूण विक्री ८९३ कोटी रुपये होती, तर मागील वर्षी ती ८६५ कोटी रुपये होती. शिखर ग्राहक महासंघाची १९९८-९९ मधील एकूण विक्री ५८ कोटी रुपये होती, तर १९९७-९८ मध्ये ती ४० कोटी रुपये होती.

७.३३. ३१ मार्च, २००० रोजी राज्यात ५१,८९१ सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्य संख्या १८.२६ लाख होती. घरबांधणीसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा महामंडळाकडून कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या सदनिकांची एकूण संख्या ३१ मार्च, २००० रोजी २.१६ लाख होती. ३१ मार्च, २००० पर्यंत त्यापैकी जवळजवळ १.१० लाख सदनिका बांधून पूर्ण करण्यात आल्या होत्या.

७.३४. राज्यात १९९९-२००० च्या अखेरीस कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या ७,३९१ होती व त्यांच्या सभासदांची संख्या ४.६ लाख होती. १९९९-२००० ह्या वर्षामध्ये ह्या सहकारी संस्थांनी ३८९ कोटी रुपयांची कामे केली, तर मागील वर्षामध्ये ३८१ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती.

७.३५. राज्यात १९९९-२००० अखेर २९५ वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ७७ हजार होती. १९९९-२००० मध्ये ह्या संस्थांनी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची केलेली विक्री २७ कोटी रुपये होती.

the powerloom co-operative societies produced cloth worth of Rs.290 crore, as against Rs.295 crore in the previous year.

7.30. There were 22,096 primary co-operative dairy societies and 70 dairy unions with membership of 16.27 lakh and 44,445 respectively in 1999-2000. These dairy societies and dairy unions had working capital of Rs. 290 crore and Rs. 694 crore respectively. In 1999-2000, the total value of sale of milk and milk products together of the dairy societies was Rs.1,084 crore and that of the dairy unions was Rs.1,331 crore. The same was Rs. 1,047 crore and Rs.2,100 crore respectively in the year 1998-99.

7.31. In 1999-2000, there were 2,362 primary fisheries co-operative societies, 32 fisheries unions and one fisheries federation. All these societies had membership of 2.32 lakh. They had working capital of Rs.77 crore and they sold fish and fish products worth Rs.95 crore as against the sale of Rs.109 crore in 1998-99.

Social Service and Other Co-operative Societies

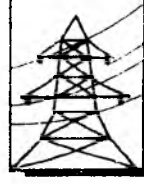
7.32. Besides an apex consumers' federation, there were 145 wholesale consumers' stores and 3,556 primary consumers' stores in the State by the end of 1999-2000. The total sales of all these consumers' stores was Rs.893 crore during the year 1999-2000 as against Rs.865 crore in the previous year. The sale of the apex consumers' federation during 1998-99 was Rs.58 crore as against Rs.40 crore in 1997-98.

7.33. As on 31st March, 2000 there were 51,891 co-operative housing societies in the State with a membership of 18.26 lakh. The progressive number of tenements as on 31st March, 2000 for which loans were sanctioned by the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 2.16 lakh. The tenements completed up to 31st March, 2000 were about 1.10 lakh.

7.34. There were 7,391 labour contract societies in the State, with 4.6 lakh members as at the end of 1999-2000. These societies executed work to the tune of Rs.389 crore during 1999-2000, as against Rs.381 crore during the previous year.

7.35. There were 295 forest labour societies in the State with membership of 77 thousand as at the end of 1999-2000. These societies sold wood and other forest products worth Rs.27 crore during 1999-2000.

८. ऊर्जा

8. ENERGY

वीज

८.१. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी पायाभूत सुविधांचो उपलब्धता अत्यंत महत्त्वाची बाब असून वीज हा त्यातील सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. आर्थिक वृद्धीचे प्रमाण व विजेचा दरडोई वापर या बाबी मोठ्या प्रमाणात परस्पररंशी संबंधित आहेत. महाराष्ट्र हे देशातील मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरण व शहरीकरण झालेले राज्य असल्याने राज्यात विजेची फार मोठी मागणी आहे.

स्थापित क्षमता

८.२. महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता १९९९-२००० मध्ये १,५८४ मेगॅवॅटने वाढून ती १२,२८९ मेगॅवॅट झाली. १९९९-२००० मधील स्थापित क्षमतेतील ही वाढ (अ) कोयना टप्पा-४ - ७५० मेगॅवॅट, वारणा - ८ मेगॅवॅट, भंडारदरा - ३४ मेगॅवॅट, दूधगंगा - २४ मेगॅवॅट हे जलजन्य प्रकल्प, (ब) नैसर्गिक वायुवर आधारित दामोळ येथील प्रकल्प ७२८ मेगॅवॅट सुरु झाल्यामुळे आणि (क) कोयना टप्पा - १ आणि २ प्रकल्पाच्या नुतनीकरण व आधुनिकीकरणानंतर त्यांच्या क्षमतेमध्ये ४० मेगॅवॅटची वाढ झाल्याने झाली. १९९९-२००० वर्षामधील राज्यातील १२,२८९ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेखेरीज राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाच्या आणि अणुशक्ती महामंडळाच्या स्थापित क्षमतेत राज्याचा वाटा अनुक्रमे १,४०६ मेगॅवॅट आणि १३७ मेगॅवॅट होता. अशा प्रकारे १९९९-२००० अखेर राज्याची विद्युत निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता १३,८३२ मेगॅवॅट होती. १९६०-६१ पासून १९९९-२००० पर्यंत मागील ४० वर्षात राज्याच्या विद्युत निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेत दरवर्षी ७.७ टक्के चक्रवाढ दराने वाढ झाली आहे. १९९८-९९ व १९९९-२००० ह्या वर्षातील प्रकारानुसार विद्युत निर्मितीचा राज्यातील स्थापित क्षमतेचा तपशील तक्ता क्र. ८.१ मध्ये दिला आहे.

Electricity

8.1. In the economic development of a country, the availability of infrastructure is crucial of which electricity is the most important constituent. The degree of economic growth is highly correlated with per capita consumption of electricity. Since Maharashtra is highly industrialised and urbanised State in the country, the demand for electricity in the State is very high.

Installed Capacity

8.2. The installed capacity of electricity generation in Maharashtra has increased by 1,584 MW during 1999-2000 to 12,289 MW. This increase in the installed capacity during 1999-2000 was the result of addition of (a) Hydro projects Koyna Stage IV-750 MW, Warna- 8 MW, Bhandardara-34 MW, Dudhganga-24 MW, (b) Natural gas project at Dabhol - 728 MW and (c) increase in the capacity by 40 MW after renovation and modernisation of Koyna Stage I&II projects. Besides the installed capacity of 12,289 MW during 1999-2000 in the State, the State's share in the installed capacity of the National Thermal Power Corporation (NTPC) and the Nuclear Power Corporation (NPC) was 1,406 MW and 137 MW respectively. Thus the total installed capacity of electricity generation of the State by the end of 1999-2000 was 13,832 MW. The installed capacity of electricity generation in the State has increased annually at the rate of 7.7 per cent (compounded) during last 40 years from 1960-61 to 1999-2000. The Table No. 8.1 gives the details of installed capacity by type of electricity generation in the State for the years 1998-99 and 1999-2000.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.1

विद्युत निर्मितीच्या प्रकारानुसार महाराष्ट्रातील स्थापित क्षमता
Installed Capacity in Maharashtra by type of Electricity Generation

(मेगॅवॅट/ MW)

अ.क्र. Sr.No	निर्मितीचा प्रकार (1) (2)	३१ मार्च रोजी as on 31st March		Type of generation (2)
		1999 (3)	2000 (4)	
(अ) राज्यातील स्थापित क्षमता				(A) Installed capacity in the State.
	(1) औष्णिक	7,655	7,655	Thermal
	(2) जलजन्य	1,768	2,624	Hydro
	(3) नैसर्गिक वायुजन्य	1,092	1,820	Natural Gas
	(4) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	190	190	Nuclear (Maharashtra's Share)
	एकूण (अ)	10,705	12,289	Total (A)
(ब) स्थापित क्षमतेतील महाराष्ट्राचा वाटा				(B) State's share in installed capacity of
	(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	1,406	1,406	National Thermal Power Corporation
	(2) अणुशक्ती महामंडळ	137	137	Nuclear Power Corporation
	एकूण (ब)	1,543	1,543	Total (B)
	एकूण (अ + ब)	12,248	13,832	Total (A+B)

८.३. ३१ मार्च, २००० रोजी राज्यातील एकूण १२,२८९ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ६२.३ टक्के होता. त्या खालोखाल जलजन्यचा वाटा २१.४ टक्के, नैसर्गिक वायुजन्यचा १४.८ टक्के आणि अणुशक्तिजन्यचा (महाराष्ट्र राज्याचा वाटा) १.५ टक्के असा होता. राज्यातील सर्व विद्युत निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, २००० रोजीची अवनिर्धारित क्षमता १२,२३० मेगॅवॅट होती.

८.४. २०००-२००१ या वर्षात ३१ ऑक्टोबर, २००० रोजी राज्याची विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता १२,७४९ मेगॅवॅट इतकी होती व ती ३१ मार्च, २००० च्या तुलनेत ३.७ टक्क्यांनी अधिक होती.

विद्युत निर्मिती

८.५. महाराष्ट्रात मुख्यतः विद्युत निर्मिती औष्णिक असून एकूण विद्युत निर्मितीत त्याचा वाटा सुमारे ७५ टक्के इतका आहे. १९९९-२००० मध्ये राज्यात एकूण ६३,३१२ दशलक्ष किलोवॅट तास विद्युत निर्मिती (सहनिर्मिती समाविष्ट करून) झाली व ती १९९८-९९ च्या तुलनेत ९.२ टक्के वाढ दर्शविते. १९९९-२००० मध्ये औष्णिक, जलजन्य व नैसर्गिक वायुजन्य विद्युत निर्मितीत झालेली वाढ अनुक्रमे ५.८ टक्के, ५.४ टक्के व ३८.१ टक्के इतकी होती. तथापि अणुशक्तिजन्य विद्युत निर्मितीत ६.३ टक्क्यांनी घट झाली. राज्यातील १९९८-९९ व १९९९-२००० या वर्षातील विद्युत निर्मितीचा तपशील तक्ता क्र. ८.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.2

महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मिती/Generation of Electricity in Maharashtra

(दशलक्ष किलोवॅट तास / in million KWH)

अ.क्र. Sr.No.	निर्मितीचा प्रकार	विद्युत निर्मिती Generation of Electricity		१९९८-९९ च्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये झालेली टक्के वाढ Percentage increase in 1999- 2000 over 1998-99	Type of generation (2)
		1998-99 (3)	1999-2000 (4)	(5)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
(1)	औष्णिक	45,001	47,592	5.76	Thermal
(2)	जलजन्य	5,296	5,584	5.44	Hydro
(3)	नैसर्गिक वायुजन्य	6,625	9,149	38.10	Natural Gas
(4)	अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	1,039	974	(-6.30)	Nuclear (Maharashtra's Share)
(5)	इतर	12	13	7.08	Others
एकूण		57,973	63,312	9.21	Total

८.६. २०००-२००१ या वर्षात फेब्रुवारी, २००१ अखेर पर्यंत राज्यात ६८,१५६ दशलक्ष किलोवॅट तास विद्युत निर्मिती झाली व ती १९९९-२००० या वर्षातील तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा ३.१४ टक्क्यांनी अधिक होती.

८.७. १९९९-२००० मध्ये राज्याला राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ९,२५७ दशलक्ष किलोवॅट तास, अणुशक्ति महामंडळाकडून

8.3. Of the total installed capacity of 12,289 MW in the State as on 31st March, 2000, the Thermal capacity accounted for 62.3 per cent, followed by Hydro 21.4 per cent, Natural Gas 14.8 per cent and Nuclear (Maharashtra State's share) 1.5 per cent. The derated capacity of all electricity generation plants in the State as on 31st March, 2000 was 12,230 MW.

8.4. During 2000-2001 as on 31st October, 2000 the installed capacity of electricity generation in the State was 12,749 MW which was higher by 3.7 per cent as compared to that on 31st March, 2000.

Generation of Electricity

8.5. In Maharashtra the main type of generation of electricity is thermal which accounts for about 75 per cent of the total generation of electricity in the State. The total generation of electricity (including co-generation) in the State during 1999-2000 was 63,312 million Kilo Watt Hours(KWH) showing an increase of 9.2 per cent over 1998-99. During 1999-2000, the electricity generated by Thermal, Hydro and Natural gas increased by 5.8 per cent, 5.4 per cent and 38.1 per cent respectively, however, electricity generated from Nuclear plant decreased by 6.3 per cent. The details of electricity generated in the State during 1998-99 and 1999-2000 are given in Table No.8.2.

8.6. During 2000-2001 upto the end of February, 2001 the generation of electricity in the State was 68,156 million KWH which was higher by 3.14 per cent than that in the corresponding period of 1999-2000.

8.7. During 1999-2000, the State received 9,257 million KWH power from NTPC, 894 million KWH

८९४ दशलक्ष किलोवॅट तास व दामोळ वीज कंपनीकडून ३,८७० दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली. राज्यास एप्रिल ते ऑक्टोबर, २००० या काळात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ आणि अणुशक्ती महामंडळाकडून अनुक्रमे ६,२९० दशलक्ष किलोवॅट तास आणि ६२२ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली. १९९९ मध्ये तत्सम कालावधीसाठी राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ६,२९० दशलक्ष किलोवॅट तास आणि अणुशक्ती महामंडळाकडून ६५४ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली.

विजेचा वापर

८.८. राज्यातील १९९८-९९ मधील एकूण ५१,६९५ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेच्या वापरात ५.४ टक्क्यांनी घट होऊन १९९९-२००० मध्ये विजेचा वापर ४८,९०४ दशलक्ष किलोवॅट तास इतका झाला. विजेच्या वापरातील घट प्रामुख्याने कृषि क्षेत्रातील वीज वापरात ३४.५ टक्के घट झाल्यामुळे झाली. तथापि १९९८-९९ च्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये इतर प्रकारच्या वीज वापरात वाढ आढळते. विजेच्या वापराच्या प्रकारानुसार १९९८-९९ च्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये विजेच्या वापरात झालेली वाढ सार्वजनिक दिवाबत्ती १५.७ टक्के, वाणिज्यिक ९.३ टक्के, सार्वजनिक पाणीपुरवठा ८.९ टक्के, औद्योगिक ७.९ टक्के, घरगुती ७.४ टक्के व रेल्वे ४.० टक्के अशी होती. वीज वापरात सर्वात जास्त वाटा औद्योगिक क्षेत्राचा (३९.९ टक्के), त्या खालोखाल शेतीसाठीचा (२९.८ टक्के) व घरगुती वापरासाठीचा (२१.८ टक्के) होता. १९९८-९९ आणि १९९९-२००० मधील महाराष्ट्रातील विजेच्या वापराची माहिती तक्ता क्र. ८.३ मध्ये दिली आहे.

power from NPC and 3,870 million KWH from Dabhol Power Company. The electricity received by the State for the period April to October, 2000 from NTPC and NPC was 6,290 million KWH and 622 million KWH respectively. The electricity received by the state during the same period of 1999 was 6,290 million KWH from NTPC and 654 million KWH from NPC.

Consumption of Electricity

8.8 The total consumption of electricity in the State during 1999-2000 decreased by 5.4 per cent to 48,904 million KWH compared to 51,695 million KWH during 1998-99. The main reason for decrease in consumption of electricity was decrease in consumption in Agriculture sector by 34.5 per cent. However, in other categories the consumption increased during 1999-2000 over that of during 1998-99. The categorywise increase in consumption during 1999-2000 over 1998-99 was 15.7 per cent in Public lighting, 9.3 per cent in Commercial, 8.1 per cent in Public Water Works, 7.9 per cent in Industrial, 7.4 per cent in Domestic and 4.0 per cent in Railways. The industrial sector (39.9 per cent) was the largest consumer of the electricity in the State, followed by agriculture (21.8 per cent) and domestic sector (21.8 per cent). The Table No. 8.3 gives the details of consumption of electricity in Maharashtra during 1998-99 and 1999-2000.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.3
महाराष्ट्रातील विजेचा वापर

Consumption of Electricity in Maharashtra

(दशलक्ष किलोवॅट तास/ in million KWH)

अ. क्र. Sr.No.	वापराचा प्रकार	वर्ष/Year				१९९८-९९ च्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये झालेली टक्के वाढ	Type of consumption
		1998-99		1999-2000		percentage increase in 1999-2000 over 1998-99	
(1)	(2)	वापर Consump- tion (3)	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (4)	वापर Consump- tion (5)	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (6)	(7)	(2)
(1)	घरगुती	9,931	19.21	10,666	21.81	7.40	Domestic
(2)	वाणिज्यिक	3,576	6.92	3,908	8.00	9.28	Commercial
(3)	औद्योगिक	18,099	35.01	19,522	39.92	7.86	Industrial
(4)	कृषि	16,286	31.51	10,668	21.81	(-34.50)*	Agriculture
(5)	सार्वजनिक दिवाबत्ती	466	0.90	539	1.10	15.66	Public Lighting
(6)	रेल्वे	1,537	2.97	1,598	3.27	3.97	Railways
(7)	सार्वजनिक पाणीपुरवठा	1,526	2.95	1,650	3.37	8.13	Public Water Works
(8)	संकीर्ण	274	0.53	353	0.72	28.83	Miscellaneous
एकूण		51,695	100.00	48,904	100.00	(-5.39)	Total

* एम.ई.आर.सी. च्या नियमावलीप्रमाणे कृषि क्षेत्रातील वीज वापराची मापन पद्धती बदलल्यामुळे

* Estimation procedure to calculate agriculture consumption is changed as per guidelines of M.E.R.C.

टीप : स्तंभ क्रमांक (३) व (५) मध्ये दर्शविलेल्या विजेच्या वापरात आंतर राज्य विक्रीचा समावेश नाही.

स्तंभ क्रमांक (४) व (६) मध्ये दर्शविलेली टक्केवारी आंतर राज्य विक्री वगळून एकूण वापरावर आधारित आहे.

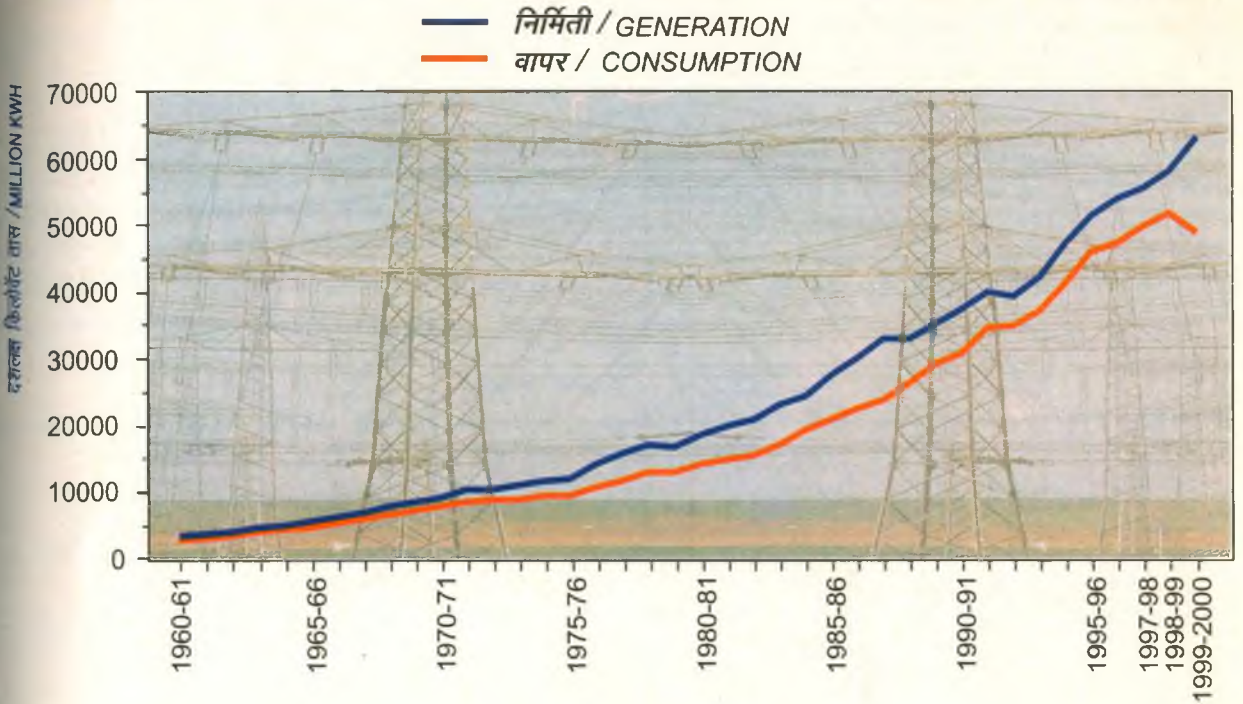
Note : Consumption indicated in col. no.(3) & (5) is exclusive of inter state sales.

Percentage indicated in col. no.(4) & (6) is based on total consumption excluding inter state sales.

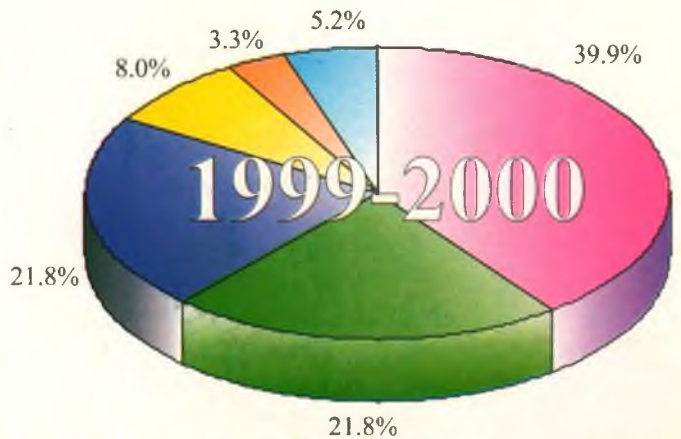
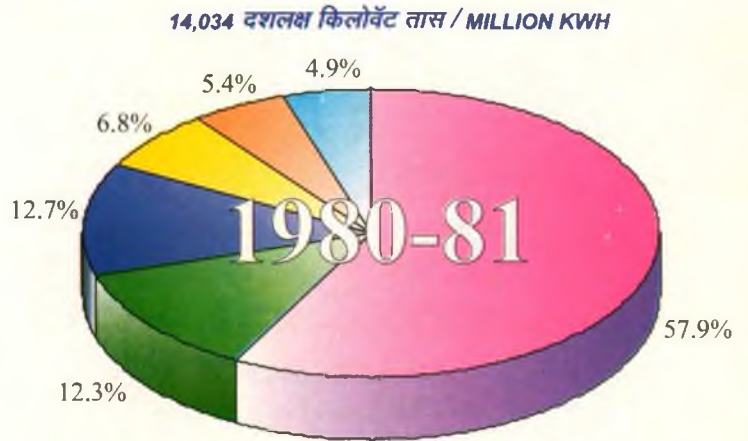
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

विजेची एकूण निर्मिती आणि वापर TOTAL ELECTRICITY GENERATION AND CONSUMPTION

विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

- औद्योगिक INDUSTRIAL
- कृषि AGRICULTURE
- घरगुती DOMESTIC
- वाणिज्यिक COMMERCIAL
- रेल्वे RAILWAY
- इतर OTHERS

48,904 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

म्हाल मागणी

८.९. १९९९-२००० ह्या वर्षात २९ मार्च, २००० रोजी ११,५५६ मेगॅवॅटची कमाल मागणी १,२८० मेगॅवॅटचे भार नियमन करून भागविण्यात आली. २०००-२००१ मध्ये २१ नोव्हेंबर, २००० रोजी १२,२८३ मेगॅवॅटची कमाल मागणी १,८२२ मेगॅवॅटचे भार नियमन करून भागविण्यात आली.

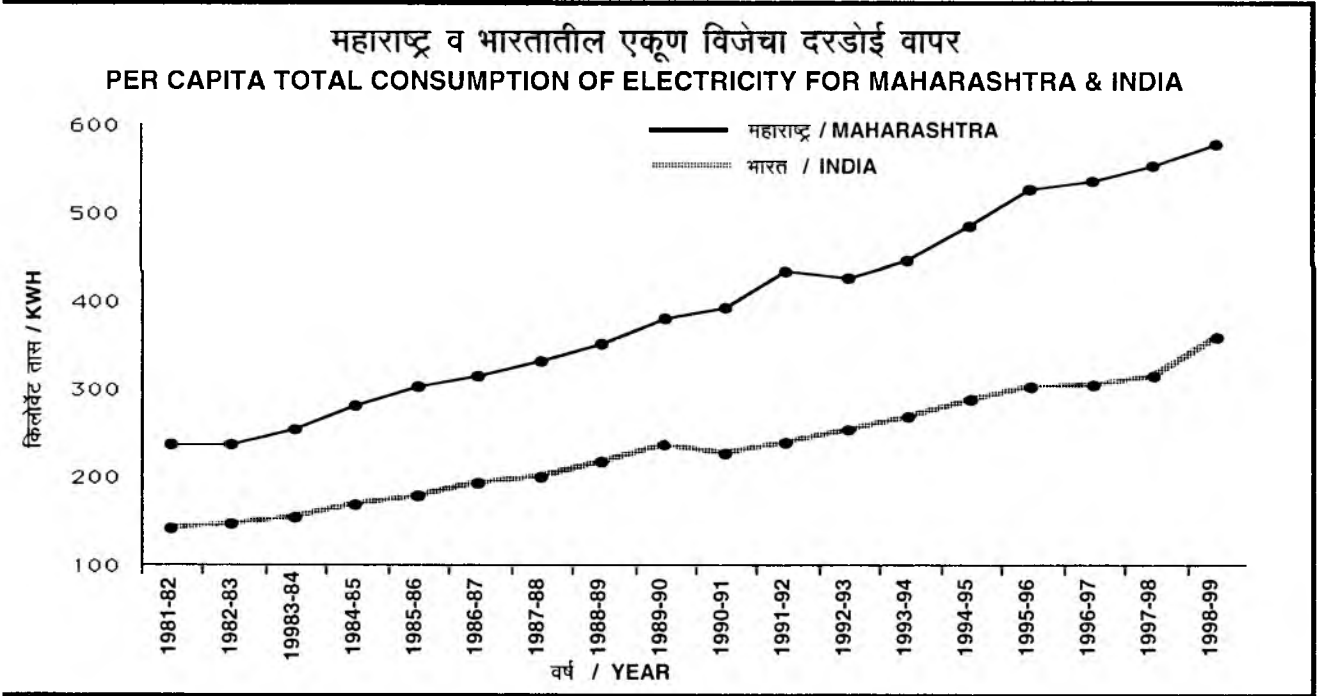
८.१०. १९९९-२००० या वर्षात महाराष्ट्रातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ५३९.२ किलोवॅट तास, २१५.२ किलोवॅट तास व ११७.६ किलोवॅट तास होता. अगदी अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार १९९८-९९ या वर्षात अखिल भारतातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ३५९.६ किलोवॅट तास, १०८.८ किलोवॅट तास आणि ६७.९ किलोवॅट तास होता.

Peak Demand

8.9. During 1999-2000, the peak demand of 11,556 MW was met on 29th March, 2000 with load shedding of 1,280 MW. During the current year 2000-2001 the peak demand of 12,283 MW was met on 21st November, 2000 with load shedding of 1,822 MW.

8.10. During 1999-2000, the *per capita* total, industrial and domestic consumption of electricity in Maharashtra was 539.2 KWH, 215.2 KWH and 117.6 KWH respectively. As per the latest available data the corresponding figures for All-India for 1998-99 were 359.6 KWH, 108.8 KWH and 67.9 KWH respectively.

आकृती क्रमांक/Figure No. 8.1

८.११. १९९९-२००० मध्ये महाराष्ट्र राज्याने इतर राज्यांना ६३२.४ लक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज विकली. त्यापैकी ४६७.४ दशलक्ष लोवॅट तास कर्नाटकाला, १४०.३ दशलक्ष किलोवॅट तास आंध्रप्रदेशाला, ३ दशलक्ष किलोवॅट तास राजस्थान राज्य वीज मंडळाला, ६.८ लक्ष किलोवॅट तास तामिळनाडूला आणि ०.५ दशलक्ष किलोवॅट तास यप्रदेशाला विकली.

8.11. During 1999-2000, Maharashtra sold 632.4 million KWH of electricity to other States, of which 467.4 million KWH of electricity was sold to Karnataka, 140.3 million KWH to Andhra Pradesh, 17.3 million KWH to Rajasthan State Electricity Board, 6.8 million KWH to Tamil Nadu and 0.5 million KWH to Madhya Pradesh.

महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ (मराविमं)

८.१२. राज्यात विद्युत निर्मिती व वाटपात राज्याचे स्वतःचे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ महत्त्वाची भूमिका बजावते. राज्यात ३१ मार्च, २००० रोजी असलेल्या एकूण स्थापित क्षमतेत (१२,२८९ मेगॅवॅट) मंडळाचा वाटा ८६ टक्के होता. १९९९-२००० मध्ये मंडळाने ४५,५८२ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज निर्मिती केली व ती राज्याच्या एकूण वीज निर्मितीच्या ७२ टक्के इतकी होती.

Maharashtra State Electricity Board (MSEB)

8.12. The MSEB the State owned corporation plays an important role in the generation and distribution of electricity in the State. Of the total installed capacity (12,289 MW) as on 31st March, 2000 in the State the MSEB accounted for 74 per cent. The electricity generated by MSEB during 1999-2000 was 45,582 million KWH, which was about 72 per cent of the total generation of electricity in the State.

८.१२.१. म.रा.वि.मं.ने १९९९-२००० मध्ये विकलेल्या विजेचा वीज वापराच्या प्रकारानुसार शेकडा हिस्सा व त्यापासून मिळालेल्या महसुली जमेचा शेकडा हिस्सा तक्ता क्र. ८.४ मध्ये दिला आहे.

8.12.1. The categorywise percentage share in consumption and revenue received by MSEB from sale of electricity during 1999-2000 is shown in table no. 8.4.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.4

म.रा.वि.मं.ने १९९९-२००० मध्ये विकलेल्या विजेचा वीजवापराच्या प्रकारानुसार शेकडा हिस्सा व त्यापासून मिळालेल्या महसुली जमेचा शेकडा हिस्सा
Categorywise percentage share in consumption and revenue received by MSEB from sale of electricity for the year 1999-2000

अ.क्र. Sr.No.	वापराचा प्रकार (2)	विजेच्या वापरातील शेकडा हिस्सा Percentage share in consumption (3)	महसुली जमेतील शेकडा हिस्सा Percentage share in revenue (4)	Type of consumption (2)
(1)	घरगुती	15.38	11.10	Domestic
(2)	वाणिज्यिक	3.29	5.90	Commercial
(3)	औद्योगिक	39.04	55.24	Industrial
(4)	रेल्वे	2.17	3.31	Railways
(5)	सार्वजनिक दिवाबत्ती	1.08	0.82	Public Lighting
(6)	कृषि	24.52	4.49	Agriculture
(7)	सार्वजनिक पाणीपुरवठा	3.84	3.61	Public Water Works
(8)	संकीर्ण	10.68	15.53	Miscellaneous
	एकूण	100.00	100.00	Total

म.रा.वि.मं.ने १९९९-२००० मध्ये एकूण वितरित केलेल्या विजेच्या वापरापैकी औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा ३९ टक्के असून त्याचा म.रा.वि.मं.ला वीज विक्रीपासून मिळालेल्या एकूण महसुली जमेमध्ये ५५ टक्के वाटा आहे. जरी कृषि क्षेत्राचा विजेच्या वापराचा वाटा २५ टक्के असला तरी म.रा.वि.मं.च्या एकूण महसुली जमेमध्ये त्या क्षेत्राचा हिस्सा केवळ ४.५ टक्के इतका आहे.

Out of the total consumption of electricity distributed by MSEB in 1999-2000, the industrial sector accounted for 39 per cent and has contributed 55 per cent in total revenue received by MSEB. Though the agricultural sector accounted for 25 per cent of electricity consumption, it has contributed only 4.5 per cent in the revenue receipts from the sale of electricity by MSEB.

संयंत्र भार अंक

८.१२.२. संयंत्र भार अंक हा औष्णिक विद्युत संयंत्राच्या कार्यक्षमतेचा महत्त्वाचा निर्देशक आहे. मंडळाच्या औष्णिक विद्युत निर्मिती संयंत्रांचा सरासरी संयंत्र भार अंक १९९८-९९ मध्ये ६७.५ टक्के होता. तो वाढून १९९९-२००० मध्ये ७१.८ टक्के इतका झाला. १९९९-२००० मध्ये म.रा.वि.मं.चा सरासरी संयंत्र भार अंक अखिल भारताच्या संयंत्र भार अंकापेक्षा (६५.८ टक्के) जास्त होता.

Plant Load Factor(PLF)

8.12.2. The PLF is an important indicator of operational efficiency in Thermal Power Plant. The average PLF of the MSEB's Thermal plants increased from 67.5 per cent in 1998-99 to 71.8 per cent in 1999-2000. The average PLF for MSEB was higher than that for All India (65.8 per cent) during 1999-2000.

पारेषण व वितरणातील हानी

८.१२.३. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची १९९९-२००० मध्ये विजेची पारेषण व वितरणातील हानी मंडळाने वितरित केलेल्या एकूण विजेच्या २९.४ टक्के होती, जी १९९८-९९ मधील हानीच्या (१७.२ टक्के) तुलनेत फार मोठ्या प्रमाणात होती. जगातील विकसित देशांची आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सरासरी हानी १० टक्क्यांपेक्षा कमी असून त्या तुलनेत ही हानी फार मोठ्या प्रमाणात होती. सध्याची एकूण हानी ५० टक्क्यांनी कमी करू शकल्यास मंडळ साधारणपणे १,५०० कोटी रुपयांची वार्षिक बचत करू शकेल. पारेषण व वितरणातील मोठ्या प्रमाणातील हानी प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील विस्तृत क्षेत्रात तुरळकपणे विभागलेला विजेचा भार, पारेषण पद्धतीतील अपर्याप्त आर्थिक गुंतवणूक व मोठ्या प्रमाणातील विजेच्या चोरीमुळे होत असावी.

Transmission And Distribution Losses

8.12.3. The MSEB suffered very high Transmission and Distribution losses of 29.4 per cent of the total electricity distributed during 1999-2000 as compared to 17.2 per cent during 1998-99. The losses are extremely high when compared with international average of less than 10 per cent for the developed countries in the world. If MSEB could reduce the current losses by 50 per cent it could save about Rs.1,500 crore yearly. The high Transmission and Distribution losses may be due to sparsely distributed loads over a large area, particularly in the rural sector, inadequate investment in the transmission system and substantial pilferage of power etc.

८.१२.४. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची १९९८-९९ व १९९९-२०००
१ वर्षाची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्र. ८.५ मध्ये दिली आहे.

8.12.4. The financial statistics of the MSEB for
the year 1998-99 and 1999-2000 are presented in the
Table 8.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.5
महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाची वित्तीय आकडेवारी
Financial Statistics of the MSEB

(कोटी रुपये / Rs.in crore)

बाब (1)	1998-99 (2)	1999-2000(P) (3)	Item (1)
(1) (अ) महसुली जमा	10,535.93	11,131.19	(1) (a) Revenue Receipts
(ब) राज्य शासनाकडून अनुदान	355.10	2,084.19	(b) Subsidy from State Government
एकूण जमा (अ + ब)	10,891.03	13,215.38	Total receipts (a+b)
(2) (अ) खर्च	10,616.88	12,848.81	(2) (a) Expenditure
(ब) वजा : भांडवली खर्च			(b) Less : Expenses capitalised
(i) व्याज आणि भांडवली वित्तीय सेवा	247.00	237.88	(i) Interest and finance charges capitalised
(ii) इतर खर्च भांडवली	201.84	252.40	(ii) Other expenses capitalised
एकूण (i + ii)	448.84	490.28	Total (i+ii)
(क) इतर खर्च	220.30	173.85	(c) Other Expenditure
एकूण खर्च	10,388.34	12,532.38	Total expenditure
(3) (अ) करपूर्व नफा	502.69	683.00	(3) (a) Profit before tax
(ब) पूर्वकालीन खर्च	126.54	279.89	(b) Prior period charges
अधिक्य (अ - ब)	376.15	403.11	Surplus (a - b)

P : Provisional / अस्थायी

८.१२.५. मंडळाला १९९९-२००० या वर्षी १३,२१५ कोटी रुपये
इतका एकूण महसूल प्राप्त झाला. हा महसूल मागील वर्षाच्या तुलनेत
२१.३ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९९-२००० मध्ये मंडळाचा एकूण खर्च
१२,८१२ कोटी रुपये इतका झाला व तो मागील वर्षापेक्षा २१.८ टक्क्यांनी
अधिक होता. १९९८-९९ मध्ये करपूर्व नफा ५०३ कोटी रुपये होता व
१९९९-२००० मध्ये तो ६८३ कोटी रुपये इतका वाढला.

ग्रामीण विद्युतीकरण

८.१३. लघुउद्योगांच्या वाढीस उत्तेजन देण्यासाठी तसेच संतुलित व
विविधपूर्ण अर्थव्यवस्थेसाठी ग्रामीण विद्युतीकरण तातडीने करणे गरजेचे
होते. त्यासाठी राज्यस्तरावर जोमाने पाठपुरावा करण्यात आला.
महाराष्ट्र राज्याने मार्च, १९८९ अखेर १०० टक्के गावांचे विद्युतीकरण
साध्य केले आहे. ३१ मार्च, १९९८ अखेर राज्यातील विद्युतीकरण शक्य
असलेल्या सर्व हरिजन वस्त्यांचे (३३,७११) विद्युतीकरण पूर्ण करण्यात
आले आहे. १९९९-२००० मध्ये २२३ वाड्यांचे विद्युतीकरण करण्यात
आले असून विद्युतीकरण झालेल्या वाड्यांची एकूण संख्या ३७,१४३
झाली आहे.

८.१४. १९९९-२००० मध्ये ६४.०५४ शेतीपंपांना वीज पुरवठा करण्यात
आला. राज्यात वीज पुरविण्यात आलेल्या शेतीपंपांची एकूण संख्या मार्च,
२००० अखेर २२.७४ लाख इतकी झाली. ३१ मार्च, २००० रोजी
शेतीपंपासाठी वीज पुरविण्यासंबंधी प्रलंबित अर्जांची संख्या ३.२९ लाख
होती, तर ३१ मार्च, १९९९ रोजी ती ३.२७ लाख इतकी होती.

8.12.5. The MSEB received total revenue of
Rs.13,215 crore during 1999-2000 which was 21.3
per cent higher than that of the previous year. The
total expenditure during 1999-2000 was Rs.12,812
crore which was higher by 21.8 per cent than that
of the previous year. The profit before tax has
increased from Rs. 503 crore during 1998-99 to Rs.683
crore during 1999-2000.

Rural Electrification

8.13. In order to stimulate the growth of small-
scale industries and promote a more balanced and
diversified economy, rapid rural electrification was
found necessary and was pursued vigorously at State
level. Maharashtra State has achieved 100 per
cent village electrification by the end of March,
1989. All Harijan Basties (33,711) feasible for
electrification of the State have been electrified by
31st March, 1998. During 1999-2000, 223 wadis
were electrified, bringing the total number of wadis
electrified to 37,143.

8.14. During 1999-2000, 64,054 agricultural
pumps were energised, bringing the total number of
agricultural pumps energised in the State to 22.74
lakh by the end of March, 2000. The number of
pending applications for energisation of pump sets
as on 31st March, 2000 was 3.29 lakh as compared
with 3.27 lakh as on 31st March, 1999.

विद्युत निर्मितीचे खाजगीकरण

८.१५. पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या संदर्भात भारत सरकारने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयानुसार राज्य शासनाने वीज निर्मिती क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राला सहभागी करून घेण्यासाठी सक्रिय पुढाकार घेतला आहे. खाजगी क्षेत्राच्या विद्युत निर्मिती सहभागांतर्गत पुढील प्रकल्प वाटाघाटी / अंतिमीकरण अशा निरनिराळ्या टप्प्यांवर आहेत.

(१) दाभोळ वीज प्रकल्प (जिल्हा रत्नागिरी) : दाभोळ प्रकल्पाची एकूण क्षमता २,१८४ मेगॅवॅट असेल. ७२८ मेगॅवॅटच्या टप्पा-१ चे काम मे, १९९९ मध्ये पूर्ण झाले असून मंडळाच्या आवश्यकतेनुसार महाराष्ट्राच्या विद्युत पारेषण जाळ्यामध्ये विद्युत पुरवठा सुरु झाला आहे. टप्पा-२ (१,४५६ मेगॅवॅट) ऑक्टोबर, २००१ मध्ये पूर्ण होण्याची शक्यता आहे.

(२) नापतावर आधारित ४४७ मेगॅवॅटचा प्रकल्प, पाताळगंगा (जिल्हा रायगड) : वीज खरेदी करारावर स्वाक्षऱ्या झाल्या आहेत. हा प्रकल्प २००२-२००३ मध्ये पूर्ण होण्याची शक्यता आहे.

(३) कोळशावर आधारित (२ x ५४१ मेगॅवॅट) भद्रावती प्रकल्प (जिल्हा चंद्रपूर) : वीज खरेदी करारावर म.रा.वि.मं. आणि मे. सेन्ट्रल इंडियन पावर कंपनी (सिस्को) च्या स्वाक्षऱ्या झाल्या आहेत. हा प्रकल्प २००३-२००४ मध्ये पूर्ण होण्याची शक्यता आहे.

(४) भंडारदरा जल विद्युत प्रकल्प टप्पा-१ (पुनर्वसन १२ मेगॅवॅट) (जिल्हा अहमदनगर) : महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, शासनाचा सिंचन विभाग व मे.डी.एल.एच.पी.पी.एल., अमेरिका यांच्या मध्ये त्रिपक्षीय वीज खरेदी करार झाला आहे. हा प्रकल्प २००१-२००२ मध्ये पूर्ण होण्याची शक्यता आहे.

भांडवली (कॅपिटल) विद्युत निर्मिती

८.१६. औद्योगिक घटकाने प्रामुख्याने स्वतःच्या वापरासाठी वीज पुरविण्याकरिता उभारलेल्या विद्युत संचास भांडवली विद्युत निर्मिती संच असे म्हणतात. औद्योगिक घटकाने उभारलेल्या भांडवली (कॅपिटल) विद्युत निर्मिती संचाच्या स्थापित क्षमतेपैकी ठराविक क्षमता स्वतःसाठी वापरून अतिरिक्त वीज विकण्याची अनुमती त्यांना देण्यात आली आहे. या धोरणाला अनुसरून मंडळाने ७० उद्योगांना भांडवली (कॅपिटल) विद्युत निर्मितीस अनुमती देऊन 'ना-हरकत' प्रमाणपत्र दिले आहे. तथापि महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने मे, १९९९ पासून माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्र तसेच ड-गटातील व आदिवासी क्षेत्रातील उद्योगांव्यतिरिक्त कुठल्याही प्रयोजनासाठी पारंपरिक ऊर्जेवर आधारित भांडवली विद्युत निर्मितीस अनुमती देणे बंद केले आहे.

अपारंपरिक ऊर्जा

८.१७. भारत सरकारने अपारंपरिक व पुनर्वापरायोग्य ऊर्जा स्रोतांच्या विकासास उच्च प्राधान्य दिले असून हा २० कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग आहे. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत विकासांतर्गत कार्यक्रम महाराष्ट्र ऊर्जा

Privatisation of Electricity Generation

8.15. In keeping with the policy decision taken by the Government of India in respect of infrastructure development, the State Government has taken active lead to involve private sector participation in the power sector. The projects under Private Sector Power Participation which are at various stages of negotiations / finalisation are as under.

(1) Dabhol Power Project (Dist. Ratnagiri):- The Dabhol Project shall have a total station capacity of 2,184 MW. Phase - I (728 MW) has been commissioned in May, 1999 and power is being supplied to Maharashtra grid as per Board's requirement. Phase II (1,456 MW) is expected to be commissioned by October, 2001.

(2) Naphtha based 447 MW Project at Patalganga (Dist. Raigad): Power Purchase Agreement has been signed. Project is expected to be commissioned by 2002-2003.

(3) Coal based (2 x 541 MW) Bhadravati Project (Dist. Chandrapur): Power Purchase Agreement has been signed between MSEB and M/S. Central Indian Power Co. (CIPCO). The project is expected to be commissioned by 2003-2004.

(4) Bhandardara Hydro Electric Project Phase-I (Rehabilitation 12 MW) (Dist. Ahmednagar): A Tripartite Power Purchase Agreement has been signed between MSEB, GOM, ID & M/s. Dodson Lindblom Hydro Power Pvt. Ltd. (DLI, USA). The project is expected to be commissioned by 2001-2002.

Captive Power Generation

8.16. The Captive Power Plant means the generation plant set up by an industrial unit for supplying power primarily for its own consumption. A threshold level has been prescribed for the industry's own consumption from the captive unit and capacity in excess of its level is permitted for sale into the grid. In accordance with this policy the MSEB has granted permission and given 'No Objection Certificate' to 70 industries in the State. However, MSEB has stopped clearance for captive power generation from May, 1999 onwards based on conventional fuel for any purpose whatsoever except I.T. Sector and for the industrial units in D-plus and Tribal areas.

Non-Conventional Energy

8.17. The development of non-conventional and renewable sources of energy has been given high priority by the Government of India and is a part of the 20-Point Programme. The programmes covered under non-conventional sources of energy

विकास अभिकरण (मेडा) या संस्थेतर्फे राबविण्यात येतात. भारत सरकारच्या अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत मंत्रालयातर्फे प्रकल्प व योजना यांच्या स्वरूपानुसार अर्थसहाय्य दिले जाते.

८.१८ औद्योगिक क्षेत्रात ऊर्जा बचतीच्या योजना मेडाने प्राधान्याने हाती घेतल्या आहेत. उत्पादन यंत्रसामग्रीत अतिरिक्त गुंतवणूक न करता ऊर्जा वापरात बचत करण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

सहकारी साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

८.१९. महाराष्ट्रातील आठ सहकारी साखर कारखान्यांनी, त्यापैकी सहा कारखान्यांनी ऊसाच्या चिपाडापासून तर दोन कारखान्यांनी जैविक वायुवर आधारित विजेची सहनिर्मिती सुरु केली असून महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या पारिषण जाळ्यास सप्टेंबर, २००० अखेरपर्यंत ६९.६ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज दिली आहे.

विजेच्या सहनिर्मितीचे प्रस्तावित प्रकल्प

८.२०. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने पुढील प्रकल्पांकडून वीज खरेदी करण्यासाठी करारांवर स्वाक्षरी केली आहे. श्री दत्त सहकारी साखर कारखाना, लिमिटेड (जिल्हा-कोल्हापूर) - ४८ मेगॅवॅट, डॉ. डी. व्ही. पाटील सहकारी साखर कारखाना लिमिटेड (जिल्हा-अहमदनगर) - ३५ मेगॅवॅट, वसंतदादा सहकारी साखर कारखाना (जिल्हा-सांगली) - १२.५ मेगॅवॅट व के-पल्प आणि पेपर मिल्स लिमिटेड, बोरगाव (जिल्हा-सातारा) - ६ मेगॅवॅट.

८.२१. मेडातर्फे महाराष्ट्रात राबविल्या जाणाऱ्या काही महत्वाच्या योजनांची त्यांच्या सुरुवातीपासून मार्च, २००० अखेरपर्यंतची प्रगती खालीलप्रमाणे आहे :-

पवन ऊर्जा

८.२१.१. अपारंपरिक ऊर्जा मंत्रालयाने पवन ऊर्जा निर्मिती साठी प्रति तास १८ किलोमीटर पेक्षा जास्त वाऱ्याचा वेग असलेली महाराष्ट्रातील ११ स्थाने घोषित केली आहेत. त्यांची एकूण पवन ऊर्जेची क्षमता अंदाजे १,००० मेगॅवॅट होईल. ३१ मार्च, २००० रोजी महाराष्ट्रातील पवन ऊर्जा निर्मितीची स्थापित क्षमता ७५.७ मेगॅवॅट होती. यात मेडा व म.रा.वि.मं.ने स्थापित केलेल्या प्रायोगिक पवन ऊर्जा प्रकल्पाच्या ६.५३ मेगॅवॅट क्षमतेचा समावेश आहे. मार्च, २००० अखेर पर्यंत राज्यात पवनऊर्जेची निर्मिती १५.१ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली. १९९९-२००० मध्ये मेडा व खाजगी क्षेत्रातर्फे १०६.५ मेगॅवॅट एवढी पवन ऊर्जा क्षमता उभारून महाराष्ट्र राज्य देशात अग्रणी होते. ३३६ मेगॅवॅट क्षमतेचे प्रकल्प पूर्णत्वाच्या मार्गावर आहेत.

ऊर्जा संधारण कार्यक्रम

८.२१.२. ऊर्जा संधारण कार्यक्षमपणे होणारा वापर तपासण्यासाठी या कार्यक्रमांतर्गत विविध औद्योगिक आस्थापनांची 'ऊर्जा तपासणी' केली जाते आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेस बाधा न आणता ऊर्जेची बचत

implemented by the Maharashtra Energy Development Agency (MEDA). The Ministry of Non-conventional Energy Sources, Government of India provides the financial assistance depending upon the projects and schemes.

8.18. MEDA has taken up in right earnest the schemes of energy conservation in the industrial sector. The schemes envisage a saving in the use of energy without any additional investment in the production/manufacturing machinery.

Cogeneration of Electricity By Co-operative Sugar Factories

8.19. In Maharashtra eight sugar factories of which six are bagasse based and two based on bio-gas plants have already started cogeneration and have fed 69.6 million KWH to MSEB grid till the end of September, 2000.

Proposed projects for cogeneration of Electricity

8.20. MSEB has signed Power Purchase agreement for purchasing power from following sugar / paper mills. Shri. Datta Sahakari Sakhar Karkhana Ltd. (Dist.:Kolhapur)-48 MW, Dr.V.V.Patil Sahakari Sakhar Karkhana Ltd. (Dist.: Ahemednagar)-35 MW, Vasantdada Sahakari Sakhar Karkhana (Dist.:Sangli)-12.5 MW and K-Pulp and Paper Mills Ltd. Borgaon (Dist.:Satara)-6MW.

8.21. The performance in respect of some important schemes implemented in Maharashtra by MEDA since inception of the schemes till the end of March, 2000 is as follows :-

Wind Energy

8.21.1. Ministry of Non-conventional Energy has declared 21 sites all over Maharashtra having wind speed above 18 Kilometers Per Hour (KMPH) for wind power generation. The total potential of wind energy from these sites will be around 2,000 MW. The total installed capacity of Maharashtra as on 31st March, 2000 was 75.7 MW which includes 6.53 MW demonstration wind power project installed by MEDA and MSEB. The total generation of wind energy in the State upto March, 2000 was 55.1 million KWH. During 1999-2000 Maharashtra was at the top in the country with total installation of 106.5 MW by MEDA and private sector. The projects of 336 MW capacity are in pipeline.

Energy Conservation Programme

8.21.2. Under this programme energy audits of various industrial establishments are undertaken to identify inefficient use of energy and to suggest ways

करण्यासाठी मार्ग व उपाय सुचविण्यात येतात. १९९९-२००० ह्या वर्षात तज्ज्ञांच्या सहाय्याने अशा ४६ तपासण्या यशस्वीरीत्या पूर्ण करण्यात आल्या. या तपासणी अहवालांतील सूचनांची अंमलबजावणी केल्याने तपासणीनंतरच्या कालावधीत २३ दशलक्ष किलोवॅट तास इतक्या ऊर्जेची बचत झाली.

८.२१.३. मेडातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या इतर महत्त्वाच्या योजनांची प्रगती तक्ता क्र. ८.६ मध्ये दर्शविली आहे.

and means to save energy without affecting efficiency. During 1999-2000, 46 audits have been conducted successfully with the help of experts and the implementation of suggestions made in the energy audit report has resulted in energy savings of 23 million KWH in the post audit period.

8.21.3. The performance in respect of the other important schemes implemented by MEDA is as shown in Table No.8.6.

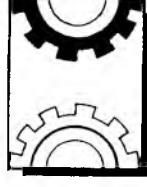
तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.6

मेडातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या इतर महत्त्वाच्या योजनांची प्रगती
Performance in respect of other important schemes implemented by MEDA

बाब	१९९९-२००० मध्ये During 1999-2000	सुरुवातीपासून मार्च, २००० अखेरपर्यंत Since inception upto the end of March, 2000	Item
(1)	(2)	(3)	(1)
(१) सौर औष्णिक कार्यक्रम			(1) Solar Thermal Programme
(अ) विकलेले सौर कुकर्स (संख्या)	988	31,576	(a) Solar cookers sold (no.)
(ब) पाणी गरम करण्याच्या संयंत्राची क्षमता (लिटर प्रतिदिन)	5.30 lakh	45.47 lakh	(b) Solar water heating systems with total capacity (litres per day)
(क) पाणी क्षार विरहित करण्यासाठी स्थापना केलेली सौर संयंत्रे (संख्या)	-	145	(c) Solar desalination Systems installed (no.)
(ड) स्थापित केलेले फोटोव्होल्टेक पध्दतीचे सौर कंदील (संख्या)	798	5,599	(d) Solar Photovoltaic lanterns installed (no.)
(इ) वितरित केलेले फोटोव्होल्टेक सौर बॅटरी चार्जर्स (संख्या)	6	306	(e) Solar Photovoltaic battery chargers distributed (no.)
(फ) पुरविलेले सोलर फोटोव्होल्टेक स्प्रेयर्स (संख्या)	-	179	(f) Solar Photovoltaic sprayers supplied (no.)
(२) बायोगॅस कार्यक्रम			(2) Bio-gas Programme
(अ) स्थापित केलेले सामूहिक बायोगॅस यंत्रसंच (संख्या)	-	72	(a) Community bio-gas plants installed (no.)
(ब) स्थापित केलेले संस्था बायोगॅस यंत्रसंच (संख्या)	-	15	(b) Institutional bio-gas plants installed (no.)
(क) स्थापित केलेले मलावर आधारित बायोगॅस यंत्रसंच (संख्या)	35	207	(c) Nightsoil based bio-gas plants installed (no.)
(३) बायोमास गॅसिफायर कार्यक्रम			(3) Bio-mass Gasifier Programme
(अ) स्थापित केलेल्या सुधारित शवदाहिन्या (संख्या)	63	677	(a) Improved crematoria installed (no.)
(ब) स्थापित केलेले गॅसिफायर संच (संख्या)	-	311	(b) Gasifier units installed (no.)

९. उद्योग

9. INDUSTRIES

९.१. महाराष्ट्राच्या अर्थ व्यवस्थेत औद्योगिक क्षेत्राचे स्थान महत्त्वाचे आहे. त्याचप्रमाणे देशाच्या औद्योगिक विकासामध्ये महाराष्ट्र राज्याने अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. औद्योगिक क्षेत्रात वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा मोठा वाटा आहे. १९९८-९९ या वर्षात राज्य उत्पन्नामध्ये नोंदणीकृत व अनोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा एकत्रित वाटा सुमारे २१ टक्के होता. त्याच वर्षात देशातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील (नोंदणीकृत) निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा वाटा २१ टक्के होता व तो देशातील सर्व राज्यांमध्ये सर्वात जास्त होता. अशा प्रकारे १९९८-९९ या वर्षात मूल्यवृद्धीचा विचार करता देशाच्या औद्योगिक नकाशांमध्ये राज्याने अग्रगण्य स्थान कायम राखले आहे.

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तुनिर्माण) निर्देशांक

९.२. औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक हे देशातील औद्योगिक वाढ मोजण्याचे साधन असून अखिल भारतासाठी असे निर्देशांक केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेमार्फत मासिक मालिकेच्या स्वरूपात प्रकाशित करण्यात येतात. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकानुसार (पायाभूत वर्ष १९९३-९४) वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील (ज्याचा भार पायाभूत वर्षातील एकूण गटामध्ये ७९ टक्के आहे) २०००-२००१ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांकरिता एप्रिल-डिसेंबर, २०००) औद्योगिक वाढ १९९९-२००० च्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ५.९ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९९-२००० या संपूर्ण वर्षांकरिता सदर वाढ १९९८-९९ च्या तुलनेत ७.१ टक्क्यांनी जास्त होती. डिसेंबर, २००० चा निर्देशांक १७७.६ (अस्थायी) होता आणि तो डिसेंबर, १९९९ च्या निर्देशांकापेक्षा ३.३ टक्क्यांनी जास्त होता.

महाराष्ट्राचे औद्योगिक चित्र

९.३. महाराष्ट्र राज्यासाठी सध्या औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक ठरवला जात नाही. मात्र अखिल भारतीय आणि राज्याच्या औद्योगिक उत्पादनामध्ये (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने, (२) खाद्य उत्पादने, (३) शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने, (४) यंत्रे व यंत्रसामग्री, (५) मूलभूत माल, (६) वस्त्रोद्योग, (७) मोटार वाहने, ट्रॅलर्स इ. आणि (८) विद्युत यंत्रसामग्री व उपकरणे ह्या आठ उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे असे दिसून येते. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये आठ उद्योग गटांचा एकत्रित वाटा १९९८-९९ या वर्षांमध्ये ७७ टक्के होता आणि संपूर्ण देशाकरीता तो ७४ टक्के होता. ह्या उद्योग गटाच्या अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनांच्या सरासरी निर्देशांकांच्या आधारे, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) २०००-२००१ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांत, १९९९-२००० च्या तत्सम कालावधीतील उत्पादनापेक्षा २.२ टक्क्यांनी जास्त होते असे अनुमान आहे. १९९९-२००० ह्या संपूर्ण वर्षासाठीचे औद्योगिक उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या उत्पादनापेक्षा ९.१ टक्क्यांनी अधिक होते.

9.1. The industrial sector occupies a prominent position in the economy of Maharashtra. The State has played a very vital role in the industrial development of the country as well. In the industrial sector manufacturing is the major constituent. In the year 1998-99 the share of manufacturing sector, registered and unregistered together in the State income was about 21 per cent. In the same year the contribution of the State to the net value added from registered manufacturing in the country was 21 per cent which was highest amongst all states in India. Thus, in terms of value added, the State retained the *numero uno* position in the industrial map of the country in 1998-99.

Index Number of Industrial Production (manufacturing) in India.

9.2. The Index number of Industrial Production (IIP), a measure of industrial growth in the country is being published by Central Statistical Organisation for All-India as a monthly series. The industrial growth as per IIP (base year 1993-94) in the manufacturing sector, (whose base year weight is about 79 per cent of the total weight) for the first nine months of 2000-2001 (April to December, 2000) was higher by 5.9 per cent over the corresponding period of 1999-2000. The same for the entire year of 1999-2000 was higher by 7.1 per cent over 1998-99. The index number for the month of December, 2000 was 177.6 (provisional) which showed an increase of 3.3 per cent over that for December, 1999.

Industrial scenario of Maharashtra

9.3. The Index Number of Industrial Production for Maharashtra is not presently being worked out. However, it has been observed that eight industry groups, viz. (1) chemicals and chemical products, (2) food products, (3) refined petroleum products, (4) machinery and equipments, (5) basic metals, (6) textiles, (7) motor vehicles, trailers etc. and (8) electrical machinery and apparatus contribute substantially to the industrial production of the State and at All-India level. Their contribution together was 77 per cent in the net value added in the manufacturing sector in the State and at All-India level it was 74 per cent in the year 1998-99. Based on the average index number of industrial production in India in respect of these industry divisions, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State in the first nine months of 2000-2001 was higher by 7.2 per cent than that for the corresponding period of 1999-2000. The same for the entire year of 1999-2000 was higher by 9.1 per cent than that for previous year.

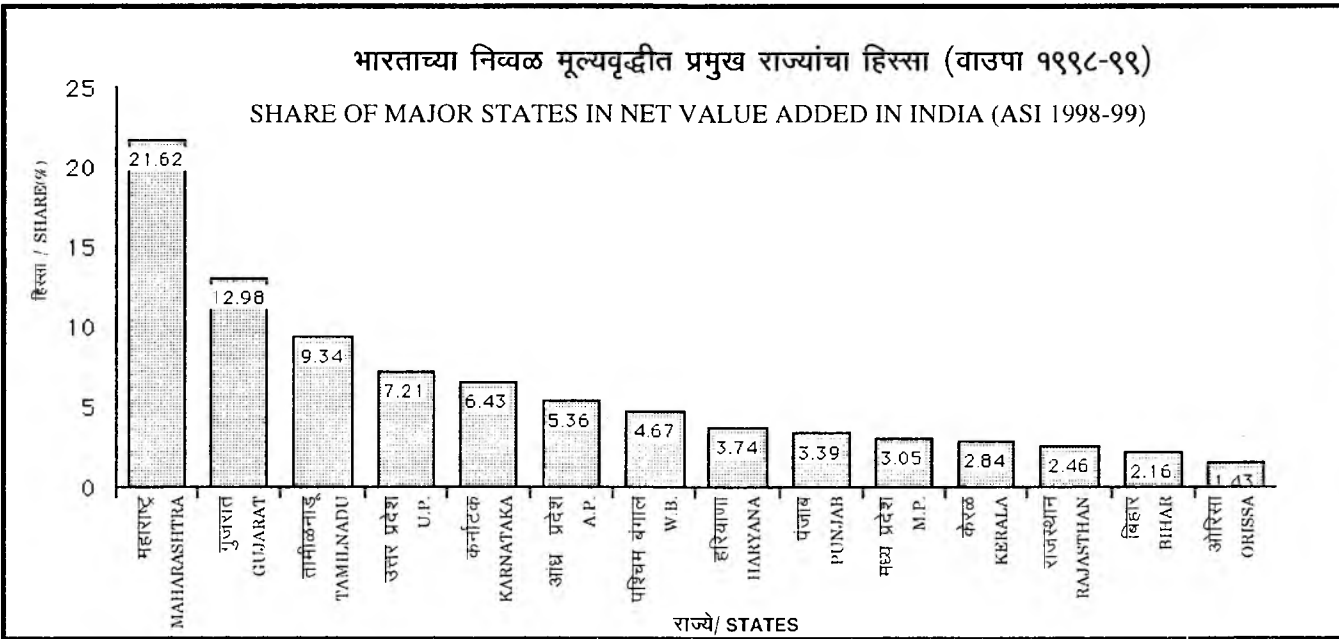
९.४. औद्योगिक आकडेवारीकरिता वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) हा मुख्य स्रोत असून त्या पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग - २ एम (एक) आणि २ एम (दोन) खाली नोंद झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगार कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंद झालेल्या विडी व सिगार आस्थापना याचा समावेश असतो. केंद्रीय वीज उपक्रम प्राधिकरण खाली नोंद झालेला वीज उपक्रम, तसेच शीतगृहे, पाणीपुरवठा व मोटार वाहनांची दुरुस्ती इत्यादी सेवा यांचा सुद्धा यात समावेश होतो. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या नमुन्याची रचना व व्याप्ती १९९७-९८ व परत १९९८-९९ मध्ये सुधारणा करण्यात आली. वाउपा खाली आतापर्यंत पूर्णतः समाविष्ट असलेले सार्वजनिक उपक्रम आता पाहणीच्या सर्वसाधारण नमुन्यामध्ये समाविष्ट करण्यात आले आणि काही विभागीय उपक्रम व सर्व वीज उपक्रम पाहणीमधून वगळण्यात आलेले आहेत. याशिवाय सा वर्षापासून पाहणीसाठी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण १९९८ चा वापर सुरू करण्यात आला आहे.

९.५. अलिकडील उपलब्ध वार्षिक उद्योग पाहणीच्या (१९९८-९९) निष्कर्षानुसार देशातील नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील राज्याचा वाटा एकूण उत्पादन मूल्यात १९ टक्के आणि मूल्यवृद्धीत २१ टक्के होता, तर स्थिर भांडवलात १५ टक्के आणि उत्पादक भांडवलात १८ टक्के असा होता. भारतातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीतील प्रमुख राज्यांचा वाटा आकृती क्रमांक ९.१ मध्ये दाखविला आहे.

9.4. The Annual Survey of Industries (ASI) which is the principal source of industrial statistics, covers all factories registered under section 2 m (i) and 2 m (ii) of Factories Act, 1948 and bidi & cigar manufacturing establishments registered under Bidi & Cigar Workers (Condition of Employment) Act, 1966. It also covered electricity undertakings registered under Central Electricity Authority, certain services like cold storage, water supply, repair of motor vehicles etc. The sampling design and the scope of the ASI have undergone revision in 1997-98 and again in 1998-99. The public sector units hitherto covered fully under ASI, have been treated on par with other manufacturing units covered under general sampling design of the survey and certain departmental units and all electricity units have been excluded from the scope of the survey. In addition to this, the National Industrial Classification (NIC) of 1998 has been introduced in the survey from this year.

9.5. The latest ASI results (1998-99) revealed that in the registered manufacturing sector in the country, the State contributed 19 per cent in gross value of output and 21 per cent in value added; deployed 15 per cent of fixed capital and 18 per cent of productive capital. The share of major states in net value added in India is shown in figure 9.1.

आकृती क्रमांक/ Figure No. 9.1

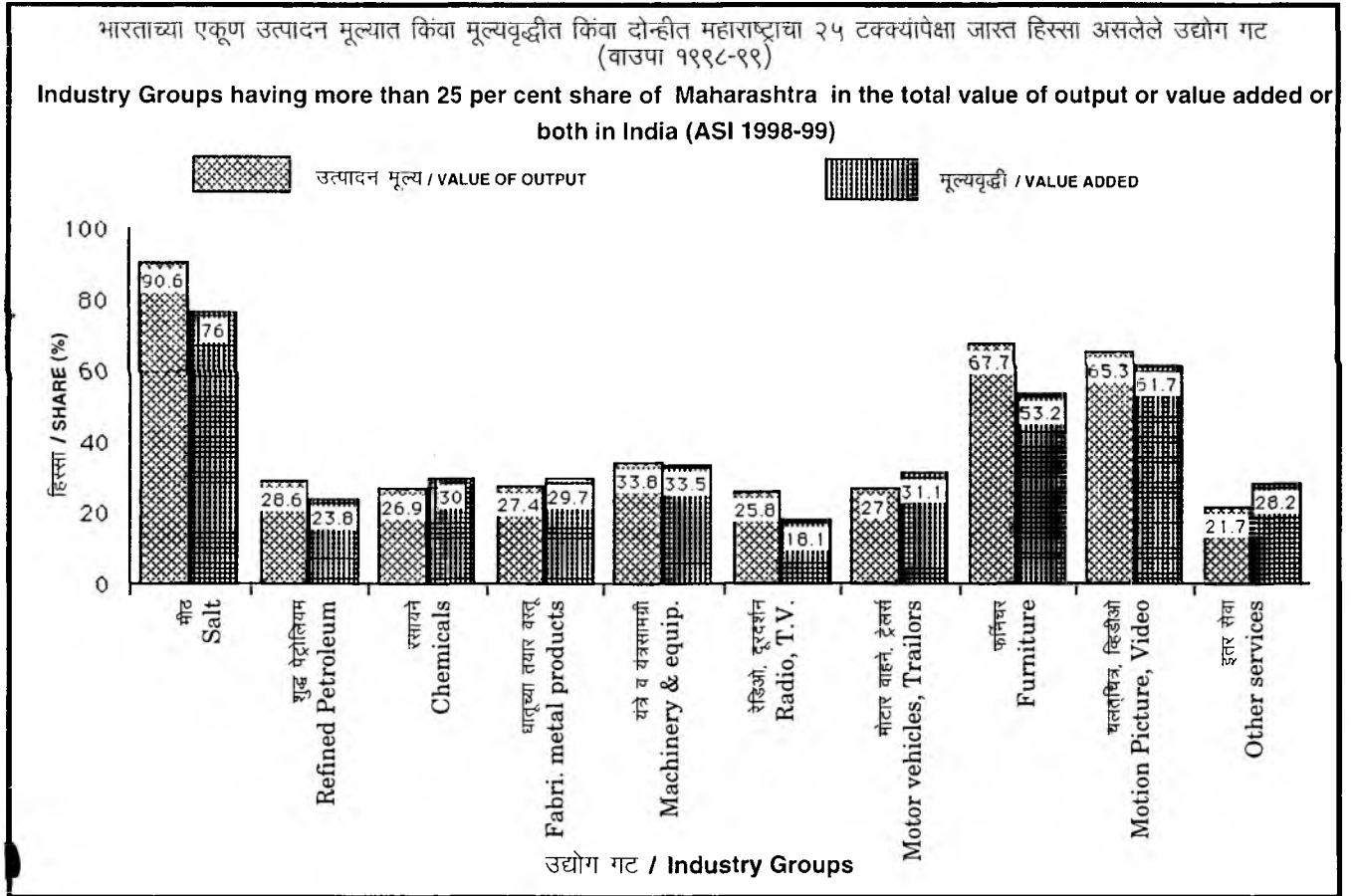
९.६. वाउपा अंतर्गत समाविष्ट दोन अंकी संकेतांकाच्या स्तरावरील (राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण-१९९८) एकूण ३५ उद्योग गटांपैकी २५ उद्योग गटांबाबत उत्पादन मूल्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य १९९८-९९ या वर्षात देशातील आघाडीवरील पहिल्या तीन राज्यांपैकी एक राज्य होते. या २५ उद्योग गटांपैकी १३ उद्योग गटांबाबत महाराष्ट्राचे स्थान प्रथम क्रमांकावर होते. ते उद्योग गट (१) मिठाचे उत्पादन, (२) खाद्य

9.6. Out of the total major 35 industry divisions at 2 digit level (NIC 98) covered under ASI, in as many as 25 industry divisions Maharashtra was one among the first three leading states in the country in respect of value of output in the year 1998-99. Of these 25 industry divisions the State occupied first position in 13 industry divisions and these industry divisions are 1) manufacture of salt, 2) food and

उत्पादने व पेये, (३) कागद व कागदाची उत्पादने, (४) शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने, (५) मूलभूत धातू, (६) धातूच्या तयार वस्तू, (७) यंत्रे व यंत्र सामग्री, (८) रेडिओ, दूरदर्शन व दळणवळण सामग्री, (९) वैद्यकीय, अचूक मोजमापनाची आणि ऑप्टिकल साधने, (१०) मोटार वाहने व ट्रॅलर्स, (११) इतर परिवहन सामग्री, (१२) फर्निचर आणि (१३) चलचित्र आणि व्हिडिओ निर्मिती हे होत. देशातील एकूण उत्पादन मूल्यात किंवा मूल्यवृद्धीत किंवा दोन्ही मध्ये राज्याचा वाटा एक-चतुर्थांशापेक्षा जास्त असलेले राज्यातील दहा उद्योग गट होते. असे उद्योग गट व त्यांचा हिस्सा आकृती क्रमांक ९.२ मध्ये दाखविला आहे.

beverages, 3) paper and paper products, 4) refined petroleum products, 5) basic metals, 6) fabricated metal products, 7) machinery and equipments, 8) radio, T.V. and communication equipments, 9) medical, precision and optical instruments, 10) motor vehicles and trailers, 11) other transport equipments, 12) furniture and 13) motion picture and video production. The State had more than one fourth share in the value of either output or value added or both in the country in respect of ten industry divisions. Such industry divisions and their shares are shown in figure No. 9.2

आकृती क्रमांक/ Figure No. 9.2

९.७. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या १९९८-९९ च्या निष्कर्षानुसार महाराष्ट्रातील दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धी (रुपये ३,४३०) संपूर्ण देशासाठीच्या दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या (रुपये १,४९५) २.३ पट होती.

9.7. As per ASI 1998-99 results, the per capita net value added (Rs.3,430) in the State was 2.3 times that of All-India per capita net value added (Rs.1,495).

९.८. वाउपा १९९८-९९ च्या निष्कर्षानुसार राज्यातील प्रति नोंदणीकृत कारखान्यामागे सरासरी स्थिर भांडवल गुंतवणूक ३०३ लाख रुपये होती. अखिल भारतीय पातळीवर सरासरी गुंतवणूक २९६ लाख रुपये होती. सरासरी निष्कर्षानुसार राज्यातील प्रति कारखाना वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनांचे (एक्स-फॅक्टरी) मूल्य ७६९ लाख रुपये होते आणि प्रति कारखाना निव्वळ मूल्यवृद्धी १५६ लाख रुपये होती. त्याचप्रमाणे राज्यात प्रति कारखान्यामागे ६४ लोकांकरिता सेजगार उपलब्ध होते. अखिल भारतीय पातळीवर प्रति कारखाना वस्तू व सेवा यांच्या उत्पादनांचे (एक्स-फॅक्टरी) मूल्य ५९४

9.8. As per ASI results, during 1998-99 the average fixed capital invested per registered factory in the State was Rs.303 lakh. At All-India level, it was Rs. 296 lakh. The results also revealed that the per factory production of goods and services at ex-factory price in the State was Rs.769 lakh; and per factory net value added was Rs.156 lakh. Similarly, per factory employment generation was for 64 persons in the State. At All-India level per factory production of goods and services at ex-factory price

लाख रुपये होते आणि प्रति कारखाना निव्वळ मूल्यवृद्धी १११ लाख रुपये होती. अखिल भारतीय पातळीवर प्रति कारखान्यामागे ६९ लोकांकरिता रोजगार उपलब्ध होता.

९.९. वाउपा १९९८-९९ नुसार राज्यातील औद्योगिक उत्पादनात लक्षणीय (एकत्रित वाटा) असलेले उद्योग गट म्हणजे (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने (२०.८ टक्के), (२) खाद्य उत्पादने (१४.७ टक्के), (३) शुद्ध पेट्रोलियम यांची उत्पादने (८.९ टक्के), (४) यंत्रे व यंत्रसामग्री (८.८ टक्के), (५) मूलभूत धातू (६.७ टक्के), (६) वस्त्रोद्योग (६.७ टक्के), (७) मोटार वाहने, ट्रॅलर्स इ. (५.६ टक्के) आणि (८) विद्युत यंत्रसामग्री व उपकरणे (५.३ टक्के) हे होत. त्याचप्रमाणे निविष्टीच्या वापराबाबतीत राज्यातील सर्व उद्योगातील वरील प्रमुख उद्योग गटांचा वाटा सुमारे ७८ टक्के होता. तसेच गुंतवणुकीचा विचार करता सुद्धा वरील उद्योग गटांचा स्थिर भांडवल आणि उत्पादक भांडवल यामध्ये प्रत्येकी वाटा ७७ टक्के होता.

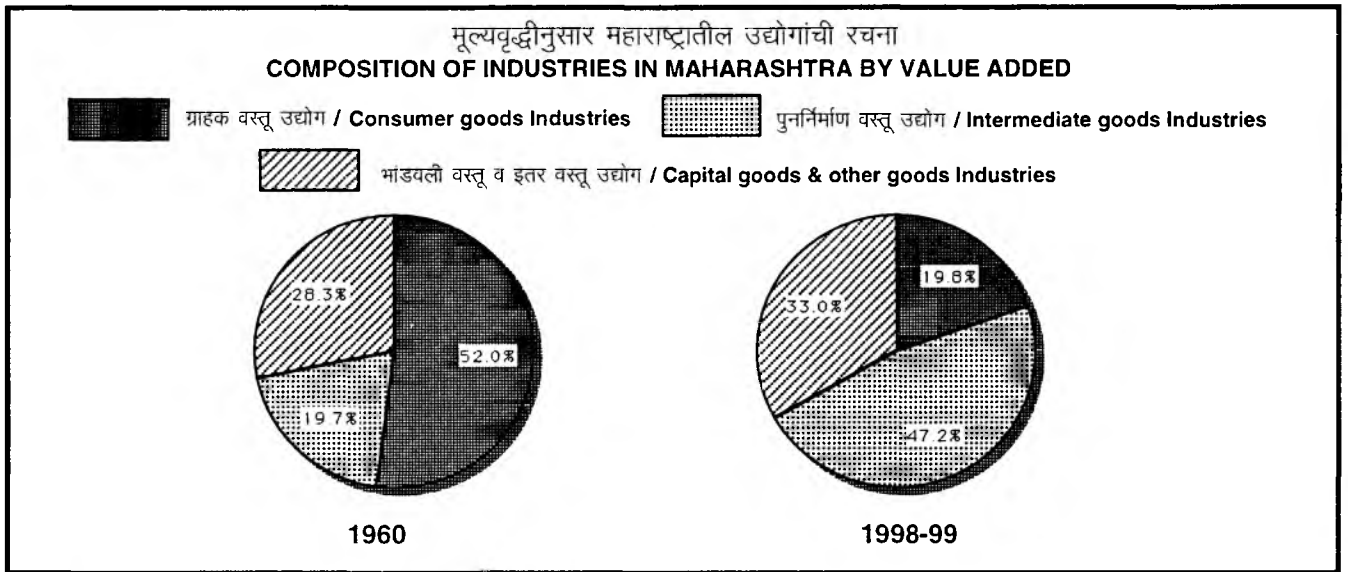
९.१०. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्रातील घटकांच्या रचनेत गेल्या साडेतीन दशकात लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. १९६० मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे स्थान महत्त्वाचे होते आणि सर्व उद्योगांच्या एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीत त्यांचा वाटा सुमारे ५२ टक्के होता. ग्राहक वस्तू उद्योगांचे सापेक्ष महत्त्व हळूहळू कमी होऊन भांडवली वस्तू उद्योगांचे व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे महत्त्व वाढले आहे. १९९८-९९ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचा एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीतील हिस्सा केवळ २० टक्के इतकाच होता.

was Rs. 594 lakh and per factory net value added was Rs. 111 lakh. At All-India level per factory employment generation was for 69 persons.

9.9. The industry divisions which contributed together substantially to the industrial production in the State according to ASI 1998-99 results were (1) chemicals and chemical products (20.8 per cent), (2) food products (14.7 per cent), (3) refined petroleum products (8.9 per cent), (4) machinery and equipments (8.8 per cent), (5) basic metals (6.7 per cent), (6) textiles (6.7 per cent), (7) motor vehicles, trailers (5.6 per cent) and (8) electrical machinery and apparatus (5.3 per cent). Similarly, from the point of consumption of inputs the above major industries consumed about 78 per cent of total inputs consumed by all industries in the State. From the investment angle also these industries accounted for 77 per cent each of fixed capital and productive capital deployed in all industries taken together.

9.10. The composition of organised industrial sector in Maharashtra, as observed from ASI data has undergone considerable change in the last three and half decades. In 1960, the consumer goods industries were predominant and the net value added by these industries was then about 52 per cent of the total net value added by all the industries together. The relative importance of consumer goods industries in the State has gradually declined with shift towards the capital goods and intermediate goods industries. The contribution in terms of net value added of consumer goods industries was only 20 per cent in 1998-99.

आकृती क्रमांक/ Figure No. 9.3

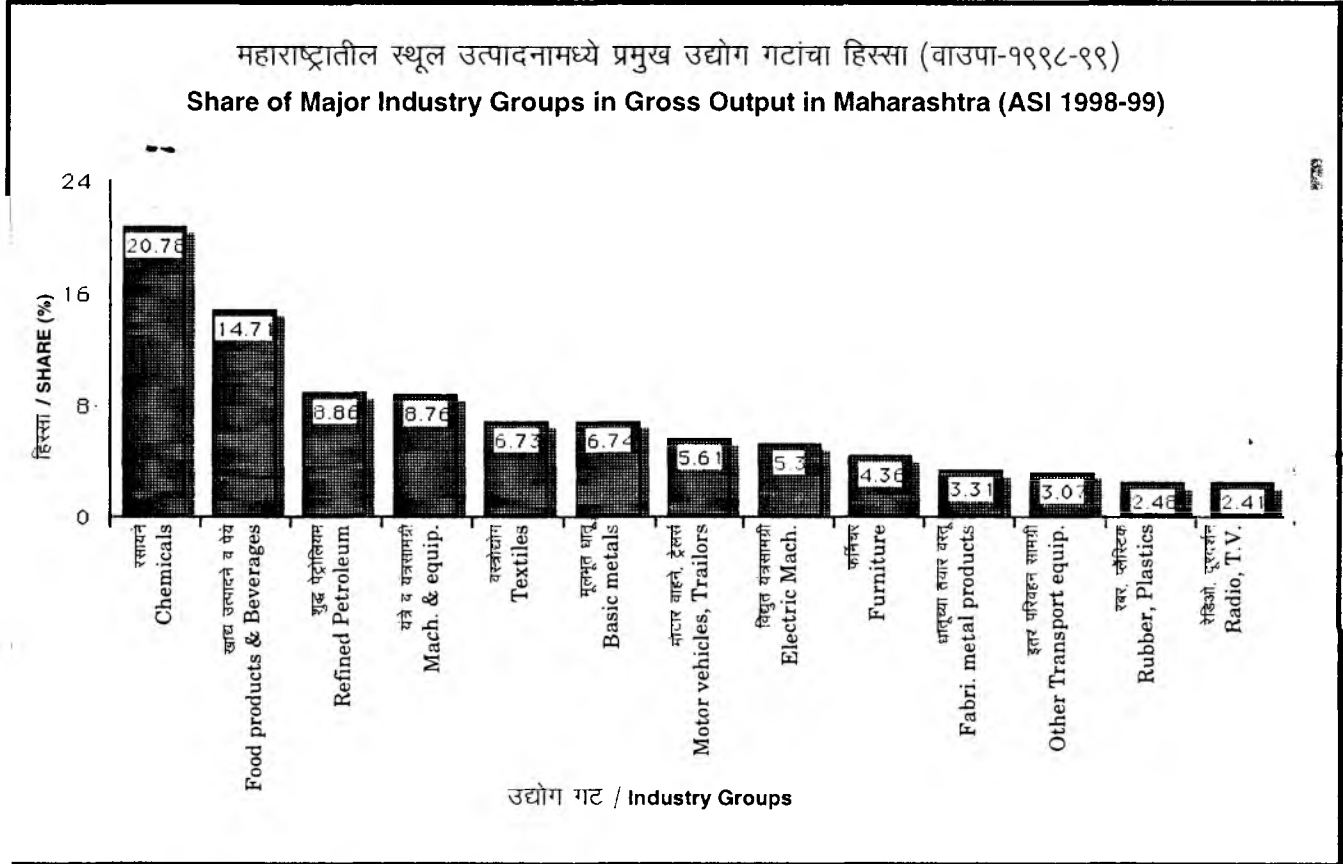
९.११. वार्षिक उद्योग पाहणी मध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची १९९७-९८ व १९९८-९९ मधील ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३६ मध्ये दिली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणी अंतर्गत समाविष्ट सर्व उद्योगांची

9.11. The salient features of industrial sector in the State for 1997-98 and 1998-99 based on ASI data are shown in Table No. 36 of Part II. The net value added by all industries covered under ASI in the State during 1998-99 was Rs.30,732 crore, which was higher

राज्यातील निव्वळ मूल्यवृद्धी १९९८-९९ मध्ये ३०.७३२ कोटी रुपये होती व ती १९९७-९८ मधील निव्वळ मूल्यवृद्धीपेक्षा १०.५ टक्क्यांनी जास्त होती. राज्यातील नोंदणीकृत कारखान्यातील एकूण उत्पादनातील प्रमुख उद्योगगटांचा वाटा आकृती क्र.मांक ९.४ मध्ये दर्शविला आहे.

by 10.5 per cent than that in 1997-98. The share of major industry groups in the total output from registered factories in the State are shown in figure No.9.4.

आकृती क्रमांक/ Figure No. 9.4

९.१२. उद्योगांचा एकंदर कार्याचा परिचय देण्यासाठी काही आर्थिक निर्देशक तक्ता क्रमांक ९.१ मध्ये दर्शविण्यात आले आहेत.

9.12. To get an insight into the overall performance of industries, certain economic indicators are presented in Table No.9.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No . 9.1

उद्योगासंबंधी आर्थिक निर्देशक

Economic indicators relating to industries

अ.क्र. Sr. No.	निर्देशक (2)	महाराष्ट्र/Maharashtra		भारत/India		Indicator (2)
		1997-98 (3)	1998-99 (4)	1997-98 (5)	1998-99 (6)	
1	कामगार उत्पादकता (निव्वळ मूल्यवृद्धीचे कामगारांच्या वेतनाशी गुणोत्तर)	5.29	5.32	4.76	5.54	Labour productivity (Ratio of net value added to wages of workers)
2	प्रति कामगार उत्पादन (रुपये लाखात)	16.89	17.55	10.67	11.52	Output per worker (Rs. in lakh)
3	वार्षिक प्रति कामगार वेतन (रुपयात)	58,039	66,920	39,288	38,630	Annual wages per worker (in Rs.)

९.१३. या अतिरिक्त १९९६-९७ ते १९९८-९९ या वर्षासाठी ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार आर्थिक महत्त्वाची गुणोत्तरे तक्ता क्रमांक ९.२ मध्ये दिली आहेत. या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, राज्यातील सर्व उद्योगांमधील एकत्रित स्थिर भांडवल व मूल्यवृद्धी यांचे गुणोत्तर १९९७-९८ मध्ये २.०८ होते ते १९९८-९९ मध्ये कमी होऊन १.९४ झाले. सदर गुणोत्तर एक युनिट निव्वळ उत्पादन (निव्वळ मूल्यवृद्धी) तयार करण्याकरीता आवश्यक असलेले भांडवल दर्शविते. १९९८-९९ मध्ये प्रति युनिट स्थूल उत्पादनासाठी ०.३९ स्थिर भांडवल लागले. निव्वळ मूल्यवृद्धीचे स्थूल उत्पादनाशी गुणोत्तर उद्योगाची कार्यक्षमता दर्शविते. हे गुणोत्तर १९९७-९८ मध्ये ०.१८ होते ते १९९८-९९ मध्ये वाढून ०.२० झाले.

9.13. In addition, broad industry groupwise ratios of economic importance relating to industries in the State are also given in Table No. 9.2 for the years 1996-97 to 1998-99. It is seen from the table that capital output ratio which provides a measure of capital required to produce one unit of net output (i.e. net value added) had declined to 1.94 in 1998-99 from 2.08 in 1997-98 for all industries together in Maharashtra. The fixed capital required to produce one unit of gross output was 0.39 in 1998-99. The level of efficiency measured by the ratio of net value added to gross output increased to 0.20 in 1998-99 from 0.18 in 1997-98.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 9.2

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्त्वाची गुणोत्तरे
Important Ratios for broad groups of industry divisions of Industries in Maharashtra State

ढोबळ उद्योग गट समूह	वर्ष Year	स्थिर भांडवलाचे	स्थिर	निव्वळ मूल्यवृद्धीचे	उत्पादनाचे	वापरलेल्या	Broad groups of Industry divisions
		निव्वळ मूल्यवृद्धीशी गुणोत्तर Fixed capital to net value added ratio	भांडवलाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Fixed capital to output ratio	स्थूल उत्पादनाशी गुणोत्तर Net value added to gross output ratio	निविष्टीशी गुणोत्तर Output to input ratio	मालाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर Material input to output ratio	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	1996-97	1.46	0.20	0.14	1.19	0.76	Food products, beverages and tobacco products
	1997-98	1.95	0.22	0.11	1.15	0.70	
	1998-99	1.34	0.20	0.15	1.20	0.74	
वस्त्रोद्योग, परिधान करण्याची वस्त्रे इ.	1996-97	3.23	0.57	0.18	1.29	0.57	Textiles, wearing apparels, etc.
	1997-98	2.48	0.41	0.17	1.25	0.52	
	1998-99	3.88	0.65	0.17	1.29	0.58	
चामडे आणि चामड्याची उत्पादने, लाकूड, कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण, इ.	1996-97	2.52	0.60	0.24	1.38	0.53	Leather and leather products, wood, paper products, publishing, printing etc.
	1997-98	4.35	0.83	0.19	1.31	0.54	
	1998-99	4.01	0.69	0.17	1.30	0.57	
शुद्ध पेट्रोलियम, रसायने, रबर, प्लॅस्टिक उत्पादने इ.	1996-97	1.98	0.37	0.19	1.30	0.63	Refined petroleum, chemicals, rubber and plastic products etc.
	1997-98	1.76	0.39	0.22	1.34	0.57	
	1998-99	1.52	0.38	0.25	1.39	0.58	
अधातू खनिज उत्पादने, मूलमूल आणि धातूच्या तयार वस्तू	1996-97	3.30	0.55	0.17	1.27	0.59	Non-metallic mineral products, basic and fabricated metal products
	1997-98	3.45	0.56	0.16	1.25	0.54	
	1998-99	4.33	0.57	0.13	1.22	0.60	
यंत्रे, परिवहन सामग्री आणि इतर यंत्र सामग्री	1996-97	1.28	0.31	0.24	1.37	0.60	Machinery, transport equipments and other equipments
	1997-98	1.63	0.32	0.20	1.30	0.56	
	1998-99	1.77	0.40	0.22	1.35	0.59	
सर्व उद्योग महाराष्ट्र	1996-97	1.93	0.37	0.19	1.30	0.63	All Industries Maharashtra
	1997-98	2.08	0.38	0.18	1.27	0.56	
	1998-99	1.94	0.39	0.20	1.31	0.62	
सर्व उद्योग भारत	1996-97	2.18	0.43	0.20	1.30	0.62	All Industries India
	1997-98	2.34	0.41	0.18	1.26	0.58	
	1998-99	2.68	0.50	0.19	1.29	0.58	

औद्योगिक धोरण

९.१४. जुलै, १९९१ मध्ये जाहीर केलेल्या औद्योगिक धोरणानुसार भारत सरकारने अनेक पाउले उचलली असून त्यामध्ये, काही थोडे उद्योग वगळता इतर उद्योगांसाठी औद्योगिक परवाने पद्धती रद्द करणे, महानगर क्षेत्रे वगळता इतरत्र उद्योगांच्या स्थान नियमनावरील निर्बंध उठविणे, निवडक उच्च प्राधान्य उद्योगांमध्ये विदेशी भागभांडवल गुंतवणुकीबाबत उदारीकरण, इत्यादींचा समावेश आहे. उदारीकरणाची प्रक्रिया १९९९-२००० मध्येही चालू होती. २०००-२००१ च्या अर्थसंकल्पात जाहीर केलेल्या धोरणामध्ये खालील महत्त्वाच्या बाबींचा समावेश आहे : १) केंद्रीय मूल्यवृद्धीकर लागू करून व उत्पादन शुल्काच्या दरांची संख्या कमी करून उत्पादनशुल्काचे सुसूत्रीकरण करणे, २) उत्पादन शुल्काच्या प्रक्रीयेचे सुलभीकरण व्हावे या दृष्टीने कमाल किरकोळ किंमतीवर आधारित उत्पादन शुल्क अधिक वस्तूंना लागू करणे, ३) जोखमीच्या भांडवली फंडासाठी सेबोला एकमात्र नियंत्रक म्हणून नेमणे, ४) भागधारकांकडून विशेष ठराव संमत करून विदेशी वित्तीय संस्थांची भाग मर्यादा ४० टक्क्यांपर्यंत वाढविण्यास अनुज्ञा, ५) करमणूक उद्योगासाठी वापरण्यात येणाऱ्या चलचित्र कॅमेरा व इतर अनुषंगिक सामग्रीवरील आयात शुल्कात कपात आणि मोठ्या कंपन्यांना निर्यातीपासून मिळणाऱ्या नफ्यात असलेली १०० टक्के सवलत इतर करदात्यांना लागू करणे, ६) माहिती तंत्रज्ञान व दूरसंचार क्षेत्रातील अनेक बाबींकरिता सीमाशुल्कात कपात आणि ७) ग्रामीण पायाभूत विकास निधी - ६ च्या निधीमध्ये वाढ करणे आणि त्यावर आकारण्यात येणाऱ्या व्याज दरात अर्ध्या टक्क्याने कपात.

राज्य शासनाचे औद्योगिक धोरण

९.१५. माहिती तंत्रज्ञान, उच्च तंत्रज्ञान, ज्ञानाधिष्ठित आणि जैवतांत्रिक उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, राज्यातील उद्योगातील निर्यात वाढविणे, पर्यावरण नियोजनाला महत्त्व देऊन व्यापक प्रमाणावर रोजगार निर्मितीच्या संधी निर्माण करणे याद्वारे उद्योग आणि पायाभूत सुविधांसाठी गुंतवणुकीचा ओघ अधिक गतिमान करणे हे महाराष्ट्र औद्योगिक धोरण २००१ चे उद्दिष्ट आहे. विक्रीकरावर आधारित प्रोत्साहने रद्द करण्याबाबत राष्ट्रीय पातळीवर जनमत जागृत होत असतांना संरचनात्मक बदल घडवून सातत्यपूर्ण औद्योगिक विकास साधणे, उच्च तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील व इतर क्षेत्रातील उद्योगांचा विकास करणे, आर्थिक प्रोत्साहन देण्याशिवाय राज्यात उद्योग क्षेत्रात पोषक असे औद्योगिक वातावरण निर्माण करणे आणि या प्रयत्नांद्वारे राज्यातील उद्योगांस उच्चतम स्पर्धाक्षम दर्जा प्राप्त करून देणे हा या धोरणाचा प्रयत्न आहे.

९.१६. राज्याने आर्थिक सुधारणांच्या दुसऱ्या टप्प्यात प्रवेश करून औद्योगिक विकास व समतोल विभागीय विकासासाठी वित्तीय प्रोत्साहनासह संरचनात्मक बदलावर भर दिला आहे. नवीन सामुहिक प्रोत्साहन योजना १ एप्रिल, २००१ पासून ३१ मार्च, २००६ पर्यंत कार्यरत राहिल. औद्योगिक धोरणातील महत्त्वाच्या बाबी खालीलप्रमाणे आहेत :

Industrial Policy

9.14. Under the industrial policy announced in July, 1991, the Government of India has taken a series of initiatives, which broadly relate to dispensing with industrial licensing except for a short list of industries, removal of restrictions on location of industries except in metropolitan regions, liberalisation of foreign equity participation in selected high priority industries, etc. The liberalisation process continued in 1999-2000. The major policy initiatives announced in the budget of 2000-2001 includes : i) Rationalisation of excise duty by introduction of Central Value Added Tax (CENVAT) and reducing the number of rates of excise duty, ii) Extension of the Maximum Retail Price (MRP) based excise duty to an increasing number of items, which will lead to simplification of the excise procedure, iii) The Security and Exchange Board of India (SEBI) has been made the single regulator for Venture Capital Funds (VCF), iv) Permission to raise Foreign Institutional Investment equity limit to 40 per cent through a special resolution by shareholders, v) Reduction of import duty on cinematic camera and other related equipment for use in the entertainment industry and 100 per cent exemption on export profits extended to non-corporate assesses, vi) Reduction in custom duty on several items of the Information Technology (IT) & Telecommunication Sector and vii) Enhancing the corpus of Rural Infrastructure Development Fund (RIDF) VI and reducing the interest charged on this by half a per cent.

State Government's industrial policy

9.15. The objective of Maharashtra Industrial Policy 2001 is to further accelerate the flow of investment to industry and infrastructure by promoting Information technology (IT), high-tech, knowledge based and Bio-tech (BT) industries, augmenting exports from the industrial units in the State and creating large scale employment opportunities duly ensuring environmental planning. The approach of the policy is to ensure sustainable industrial growth by introducing structural changes in the wake of national consensus to discontinue sales tax based incentives, development of high-tech and other industries, creating conducive industrial climate in the State besides fiscal incentives thereby giving sharp competitive edge to the State's industry.

9.16. The State has entered into the phase of second generation economic reforms with the emphasis on structural changes in addition to fiscal incentives for the promotion of industry and balanced regional growth. The new package scheme of

१) विद्युत शुल्क माफी, २) मुद्रांक शुल्क व नोंदणी आकार माफी, ३) जकात परतावा, ४) लघु उद्योग घटकांना भांडवली अनुदान प्रोत्साहन, ५) नवीन वस्त्रोद्योग, होजिअरी व निटवेअर लघुउद्योग घटकांना व्याज अनुदान प्रोत्साहन, ६) अपारंपरिक ऊर्जा क्षेत्राचा विकास, ७) खादी आणि ग्रामोद्योगांना विक्रीकरातून सूट, ८) बृहन्मुंबईतील कापड गिरण्यांच्या जमिनीवर माहिती तंत्रज्ञान/जैविक तंत्रज्ञान घटकांची उभारणी, ९) माहिती तंत्रज्ञान घटकांसाठी वाढीव चटई क्षेत्र निर्देशांक, १०) नवीन औद्योगिक वसाहतींची उभारणी, ११) विशेष आर्थिक क्षेत्रांची निर्मिती, १२) शिक्षण आणि संशोधन संस्थाना प्रोत्साहन आणि १३) निजी वापरासाठी उर्जा निर्मितीला परवानगी.

९.१७. १९९५ मध्ये जाहीर केलेले औद्योगिक धोरण १९९९-२००० मध्ये पुढे चालू होते. राज्याच्या १९९५ च्या औद्योगिक धोरणा अंतर्गत आतापर्यंत (अ) महाड (रायगड) व बुटीबोरी (नागपूर) या ठिकाणी औद्योगिक नागरी संकुले विकसित करण्याचे काम पूर्ण झाले आहे आणि नांदगाव पेट (अमरावती), शेंद्रे (औरंगाबाद) व कुशनूर (नांदेड) येथील काम पूर्णत्वाच्या मार्गावर आहे. उर्वरित चार ठिकाणी हे काम प्रगतिपथावर आहे. (ब) राज्यातील १२ औद्योगिक नागरी संकुलात एक खिडकी पद्धत सुरू करण्यात आली आहे. (क) डिसेंबर, १९९९ अखेर पर्यंत १,०६,०८५ लघु उद्योजकांना आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात आले.

महाराष्ट्राचे माहिती तंत्रज्ञान धोरण - १९९८

९.१८. राज्य शासनाने १५ ऑगस्ट, १९९८ रोजी 'महाराष्ट्राचे माहिती तंत्रज्ञान धोरण १९९८' जाहीर केले. या धोरणाचे घोषवाक्य 'संपर्क जाळ्याद्वारे अधिकार शक्ती प्रदान' हे असून 'केव्हाही, कसाही व कुठेही' संपर्क साधण्याची क्षमता असणारी यंत्रणा निर्माण करणे हे उद्दिष्ट आहे. या धोरणात राज्याचे आघाडीचे स्थान बळकट करण्याची आणि राज्यातील माहिती तंत्रज्ञान उद्योगास जागतिक पातळीवर स्पर्धाक्षम करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाची बांधीलकी अंतर्भूत आहे. या प्रयत्नांना योग्य बळ देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने मनुष्यबळ विकास, पायाभूत सुविधा, माहिती तंत्रज्ञान उद्योगास प्रोत्साहन आणि नागरिक व शासन यांच्यातील संवादाकरिता संगणकाचा वापर, या सर्वांसाठी अनेक धोरणात्मक निर्णय घेतले आहेत. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाद्वारे पुणे, नवी मुंबई, मुंबई, औरंगाबाद व नागपूर या ठिकाणी 'इन्फोटेक पार्क' उभारण्याचे शासनाने ठरविले आहे. याशिवाय शासनाने १९९९ हे वर्ष 'माहिती तंत्रज्ञान वर्ष' म्हणून साजरे केले.

नवीन गुंतवणूक

९.१९. भारत सरकारने स्वीकारलेल्या उदारीकरणाच्या धोरणामुळे व राज्य शासनाने त्या अनुषंगाने उचललेल्या अनुकूल पावलांमुळे राज्याचा औद्योगिक विकास जलद गतीने होत आहे. उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्यापासून (ऑगस्ट, १९९१) डिसेंबर, २००० पर्यंत एकूण

incentives will be operative from 1st April, 2001 upto 31st March, 2006. Highlights of industrial policy 2001 are as follows: 1) Exemption from electricity duty, 2) Waiver of Stamp Duty and Registration fees, 3) Octroi refund, 4) Capital subsidy to Small Scale Industry (SSI) Units, 5) Interest subsidy to new textile hosiery and knitwear SSI Units, 6) Development of non-conventional energy, 7) Exemption from Sales tax for Khadi and Village industries, 8) Establishment of IT/BT Units on textile mill lands in Brihanmumbai, 9) Additional FSI for IT units, 10) Establishment of new industrial townships, 11) Creation of special economic zones, 12) Promotion of education and research institutes and 13) Permission for captive power generation.

9.17. The industrial policy declared in 1995 was continued in 1999-2000. So far under the industrial policy, 1995 (a) the work of developing industrial townships at Mahad (Raigad) and Butibori (Nagpur) has been completed and work at Nandgaon Peth (Amaravati), Shendre (Aurangabad) and Kushnūr (Nanded) is nearing completion. At remaining four places it is in progress. (b) Single window system has been started at 12 industrial townships in the State. (c) Upto the end of December, 1999, financial assistance was provided to 1,06,085 small entrepreneurs.

Maharashtra's Information Technology Policy-1998

9.18. The State Government declared Maharashtra's Information Technology Policy-1998 on August 15, 1998. The mission statement of this policy is 'Empowerment through connectivity' and the objective is to develop a system having the capacity of 'Anytime, Anyhow and Anywhere connectivity'. The policy includes Maharashtra Government's commitment to strengthen the State's leading position and to make its Information Technology industry globally competitive. To give its efforts proper thrust, the Government of Maharashtra has taken a number of policy initiatives in the areas of Human Resource Development (HRD), Infrastructure, Incentive to the Information Technology industry and computerisation of Citizen-Government interface. The Government has decided to set up 'Infotech Park' through M.I.D.C. at Pune, Navi Mumbai, Mumbai, Aurangabad and Nagpur. Also the Government has celebrated year 1999 as an 'Information Technology Year'.

New Investment

9.19. The speedy growth in industrial development of the State is a result of liberalisation policy adopted by Government of India and favourable steps taken by the State Government. Since adoption of liberalisation policy (August, 1991), up to December,

२,१७,२२६ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ९,४१२ औद्योगिक प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात उभारण्यासाठी भारत सरकारकडे नोंदविण्यात आले आहेत. सदर प्रकल्पांद्वारे १६.८१ लाख रोजगार निर्माण होण्याची अपेक्षा आहे. एकूण गुंतवणुकीपैकी जवळपास ४२ टक्के गुंतवणूक कोकण विभागात तर त्याखालोखाल २५ टक्के पुणे विभागात व १३ टक्के नाशिक विभागात असेल. या ९,४१२ प्रकल्पांपैकी, ५७,१३२ कोटी रुपये गुंतवणुकीच्या ३,८१७ प्रकल्पांनी उत्पादन सुरु केले आहे व त्याद्वारे जवळपास ३.८१ लाख इलाका रोजगार निर्माण झाला आहे. उर्वरित प्रकल्प अंमलबजावणीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यात आहेत.

विदेशी थेट गुंतवणूक

९.२०. उदारीकरणानंतरच्या औद्योगिक विकासाच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांपैकी एक वैशिष्ट्य अनिवासी भारतीय/विदेशी थेट गुंतवणूकदार यांचा सहभाग हे आहे. विदेशी थेट गुंतवणूक योजनेखाली उदारीकरणाचे धोरण (ऑगस्ट, १९९१) स्वीकारल्यापासून डिसेंबर, २००० पर्यंत विदेशी थेट गुंतवणुकीखाली सुमारे ४८,१५३ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे १,९७३ प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. या मंजूर प्रकल्पांपैकी ८,१२८ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ४४५ प्रकल्प डिसेंबर, २००० पर्यंत कार्यान्वित झाले आहेत. राज्यातील विदेशी थेट गुंतवणूक योजनेखालील प्रकल्पांची संख्या आणि गुंतवणूक यांचा तपशील तक्ता क्र. ९.३ मध्ये दिला आहे.

2000, 9,412 projects with an investment of Rs.2,17,226 crore have been registered with Government of India for setting up in Maharashtra. It is expected that 16.81 lakh employment may be generated by these projects. Of the total investment, about 42 per cent will be in Konkan region, followed by 25 per cent in Pune region and 13 per cent in Nasik region. Out of 9,412 projects, 3,817 projects involving an investment of Rs. 57,132 crore have started their production and about 3.81 lakh employment is generated. Remaining projects are at different stages of implementation.

Foreign Direct Investment

9.20. One of the main characteristics of industrial development after liberalisation is participation of Non-Resident Indians (NRIs)/Foreign Direct Investors. Since adoption of liberalisation policy (August, 1991), upto December, 2000, under Foreign Direct Investment (FDI), 1,973 projects with an investment of Rs.48,153 crore have been approved by the Government of India for Maharashtra State. Of these approved projects, 445 projects with an investment of Rs. 8,128 crore have already been commissioned by December, 2000. The No. of projects and investment under Foreign Direct Investment scheme are given in Table No. 9.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.3

विदेशी थेट गुंतवणूक योजनेखालील प्रकल्पांची संख्या आणि गुंतवणूक
Number of projects and investment under Foreign Direct Investment scheme

वर्ष Year	प्रकल्पांची संख्या No. of projects	गुंतवणूक (रु. कोटीत) Investment (Rs. in crore)
1	2	3
1991-92	32	20
1992-93	52	1,644
1993-94	136	1,661
1994-95	217	3,719
1995-96	197	3,173
1996-97	217	3,359
1997-98	253	6,459
1998-99	234	3,599
1999-2000	372	5,472
एकूण/Total	1,710	29,106

लघु उद्योग क्षेत्रातील विकास

९.२१. देशाच्या आर्थिक विकासात लघु उद्योग महत्त्वाची भूमिका बजावीत असतात. हे क्षेत्र कमी भांडवली खर्चात जास्त रोजगाराच्या संधी निर्माण करते. राज्यात लघु उद्योग क्षेत्राची जलद गतीने वाढ होण्यासाठी राज्य शासनाने लघु उद्योगांच्या नोंदणी प्रक्रियेत या आधीच सुलभता आणली आहे. राज्य शासनाने लघु उद्योगांबाबतच्या धोरणात केंद्र शासनाच्या धर्तीवर बदल केला आहे. त्याप्रमाणे लघु उद्योग घटकांकरिता गुंतवणूक मर्यादा ३ कोटी रुपयांवरून १ कोटी रुपयांपर्यंत कमी करण्यात आली आहे. छोट्या उद्योगांकरिता ही मर्यादा ५ लाख रुपयांवरून वाढवून ती २५ लाख रुपये करण्यात आली आहे. लघु सेवा व व्यापारी उद्योग क्षेत्रांकरिता गुंतवणूक मर्यादा १० लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. लघु उद्योगांकरिता एकत्रित कर्ज मर्यादा ५० हजार रुपयांवरून २ लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. ३१ डिसेंबर, २००० अखेर राज्यात लघु उद्योग घटकांची एकूण संख्या ३.२० लाख होती. या सर्व लघु उद्योग घटकांमध्ये एकूण भांडवली गुंतवणूक २६.५५९ कोटी रुपये इतकी होती. या घटकातील एकूण रोजगार जवळपास २२.४६ लाख इतका होता.

औद्योगिक परवाने

९.२२. भारत सरकारने जानेवारी ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत राज्यात उद्योग स्थापन करण्याबाबत २३ इरादा पत्रे, शंभर टक्के निर्यातीभिमुख २७ उद्योग परवाने व नऊ औद्योगिक परवाने दिले आहेत. जानेवारी ते डिसेंबर, १९९९ या कालावधीत भारत सरकारने ३६ इरादा पत्रे व ८ औद्योगिक परवाने दिले होते. जानेवारी ते डिसेंबर, २००० मध्ये देण्यात आलेली इरादा पत्रे व शंभर टक्के निर्यातीभिमुख उद्योग परवाने ही प्रामुख्याने विद्युत यंत्र सामग्री (२५), अभियांत्रिकी (६) आणि वस्त्रोद्योग (४) या करिता होती. सदर उद्योग बृहन्मुंबईत (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर), ठाणे, रायगड, पुणे व नागपूर या जिल्ह्यांतील आहेत. याशिवाय जानेवारी ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत उद्योजकांकडून राज्यात औद्योगिक घटक स्थापन करण्यासाठी भारत सरकारकडे १,२३३ आवेदन पत्रे प्राप्त झाली आहेत. या मध्ये प्रामुख्याने सेंद्रिय रसायने (७५), विद्युत यंत्र सामग्री (४३), लोखंड व पोलाद (२५), माहिती तंत्रज्ञान (२४), अभियांत्रिकी (२२), वस्त्रोद्योग (२२) आणि प्लॅस्टिक (१५) या उद्योगांचा समावेश आहे. उदारीकरणाचे धोरण स्विकारल्यापासून राज्यात उद्योग स्थापन करण्यासाठी भारत सरकारने दिलेली इरादा पत्रे व उद्योजकांकडून प्राप्त झालेली आवेदन पत्रे यांचा तपशील तक्ता क्र. ९.४ मध्ये दिला आहे.

Development in Small Scale Industries (SSI) Sector

9.21. The SSI sector plays a key role in economic development of the country. This sector creates large employment opportunities in low capital cost. For speedy growth of SSI sector in the State, the Government has already brought about simplifications in the SSI registration procedures. The State Government has modified a policy about SSI sector on the lines of the Central Government. Accordingly, the investment limit for SSI units has been reduced from Rs. 3 crore to Rs. 1 crore. For tiny sector, this limit has been increased from Rs. 5 lakh to Rs. 25 lakh. For small scale service and business enterprises sector, the investment limit has been increased upto Rs. 10 lakh. The composite loan limit for SSI Units has been increased from Rs. 50,000 to Rs. 2 lakh. The total number of small scale units in the State as on 31st December, 2000 was 3.20 lakh. The total capital investment of these units was Rs. 26,559 crore. The total employment of these SSI units was about 22.46 lakh.

Industrial Licences

9.22. The Government of India issued 23 letters of intent, hundred per cent export oriented 27 licences and 9 industrial licences for establishing industries in the State during January to December, 2000. During January to December, 1999, 36 letters of intent and 8 industrial licences were issued by the Government of India. The letters of intent and 100 per cent export oriented licences issued during January to December, 2000 were mainly for electrical machinery (25), engineering (6) and textiles (4). These are mainly from Brihanmumbai (Mumbai city and Mumbai Suburban), Thane, Raigad, Pune and Nagpur districts. The Government of India has also received 1,233 industrial entrepreneurs memorandums for setting up industrial units in the State during January to December, 2000. The major types of industries among them are Organic chemicals (75), Electrical machinery (43), Iron and Steel (25), Information Technology (24), Engineering (22), Textiles (22) and Plastics (15). Details of letters of intent issued by the Government of India and receipt of industrial entrepreneurs memorandums for establishing industries in the State since adoption of liberalisation policy are given in Table No. 9.4.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 9.4

राज्यात उद्योग स्थापन करण्यासाठी भारत सरकारने दिलेली इरादा पत्रे व उद्योजकांकडून प्राप्त झालेली आवेदन पत्रे यांचा तपशील
Details of letters of intent issued by the Government of India and receipt of industrial entrepreneurs memorandums for establishing industries in the State

वर्ष Year	इरादा पत्रे Letters of intent			औद्योगिक उद्योजकांकडून प्राप्त झालेली निवेदन पत्रे Industrial entrepreneurs memorandums		
	संख्या No.	गुंतवणूक (रु. कोटीत) Investment (Rs. in crore)	अपेक्षित रोजगार Estimated Employment	संख्या No.	गुंतवणूक (रु. कोटीत) Investment (Rs. in crore)	अपेक्षित रोजगार Estimated Employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1991-92	79	827	8,443	687	19,713	1,39,431
1992-93	92	1,058	13,555	797	18,762	1,44,426
1993-94	75	1,226	23,167	1,333	16,442	1,98,799
1994-95	56	874	8,781	840	17,490	1,36,484
1995-96	49	781	17,061	923	18,443	1,79,659
1996-97	94	6,546	40,388	658	9,269	81,364
1997-98	22	93	2,502	505	6,294	76,076
1998-99	21	763	6,358	1,256	41,300	2,75,983
1999-2000	9	47	1,036	803	37,275	1,44,720

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

९.२३. राज्य सरकार १९६४ पासून सामूहिक प्रोत्साहन योजने खाली उद्योगांना प्रोत्साहन देत आहे. राज्याच्या मागास भागात उद्योगांचा विकास घडविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजने खाली सध्या उद्योगांना खालीलप्रमाणे प्रोत्साहनात्मक सवलती देण्यात येत आहेत. (अ) सूट/स्थगिती/बिनव्याजी विना तारण कर्ज य. प्रकारे विक्रीकरात सवलत (विक्रीकरात सवलत देणे दिनांक १.१.२००० पासून बंद केले आहे), (ब) महाराष्ट्रातील लघु उद्योग घटकांना आणि विदर्भ व मराठवाडा विभागातील मोठ्या उद्योगांना विशेष भांडवली अनुदान, (क) जकात/प्रवेश कर परतावा, (ड) विद्युत शुल्क परतावा आणि (इ) विद्युत पुरवठ्याच्या भांडवली मूल्यात सूट. सदर योजना सि.कॉम मर्यादित, सर्व प्रादेशिक विकास महामंडळे व जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविण्यात येते. १९९९-२००० मध्ये राज्य शासनाने या संस्थांना जवळपास ४४.५० कोटी रुपये उपलब्ध करून दिले.

महाराष्ट्रातून होणारी निर्यात

९.२४. राज्याच्या सर्वांगीण विकासाच्या तसेच औद्योगिक वाढीस प्रोत्साहन मिळण्याच्या दृष्टीने राज्य शासनाने निर्यातीवर भर दिलेला आहे. राज्यातून प्रामुख्याने कृषि उत्पादने, वस्त्रे, तयार कपडे, अभियांत्रिकी वस्तू, हिरे व जडजवाहीर, औषधीद्रव्ये, प्लॅस्टिक व प्लॅस्टिकच्या वस्तू यांचे उत्पादने निर्यात होतात. राज्य तसेच भारतातून मागील पाच वर्षांत निर्यात झालेल्या निर्यातीचा तपशील तक्ता क्रमांक ९.५ मध्ये दिला आहे. भारताच्या एकूण निर्यातीत राज्याचा हिस्सा २५ टक्के इतका कायम राहिल्याचे दिसून येते.

Package Scheme of Incentives

9.23. The State Government is offering incentives to industries under Package Scheme of Incentives since 1964. The aim of this scheme is development of industries in backward areas of the State. Under the scheme, presently the following incentives are given to industries: (a) sales tax incentives by way of exemptions/deferral or interest free unsecured loan (sales tax based incentives are discontinued from 1.1.2000), (b) special capital incentive for SSI units through out Maharashtra and for large scale industries in Vidharbha and Marathwada region, (c) refund of octroi/entry tax, (d) refund of electricity duty and (e) concession in the capital cost of power supply. The scheme is implemented through SICOM Ltd., all Regional Development Corporations and District Industries Centres. During 1999-2000, about Rs. 44.50 crore were made available to these institutions by the State Government.

Exports from Maharashtra

9.24. The State Government emphasised the role of exports in promotion of industrial growth and all round development of the State. The main products exported from the State are agricultural products, textiles, readymade garments, engineering items, gems and jewellerys, drugs and pharmaceuticals, plastic and plastic items. The details of the export for the last five years from the State as well as India are given in Table No. 9.5. It is seen that the share of the State in the total export from India remained the same at about 25 per cent.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 9.5
राज्य व भारतातील निर्यात
Exports from State and India

(रुपये कोटीत/Rs.in crore)

वर्ष/Year (1)	भारत India (2)	राज्य State (3)
1995-96	1,06,353	26,588
1996-97	1,18,817	29,704
1997-98	1,30,101	32,525
1998-99	1,41,604	35,401
1999-2000	1,62,738	40,685 (Prov.)

सहकारी औद्योगिक वसाहती

९.२५. राज्य शासनाने महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्रांत व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी सहकारी तत्त्वावर औद्योगिक वसाहतीचा विकास करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. डिसेंबर, २००० अखेर राज्यात १३४ सहकारी औद्योगिक वसाहतींची नोंदणी झाली होती. यापैकी ९३ वसाहती कार्यान्वित असून ६ वसाहती दिवाळखोरीत गेल्या आहेत आणि उर्वरित ३५ वसाहती अजून कार्यान्वित व्हावयाच्या आहेत. आतापर्यंत अशा ९१ वसाहतींना आर्थिक सहाय्य देण्यात आले आहे. डिसेंबर, २००० अखेर ८,४४३ गाळे बांधण्यात आले होते व ६,९५० घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली होती. या औद्योगिक वसाहतींच्या एकूण भागभांडवलामध्ये राज्य शासनाचा १०.३० कोटी रुपयांचा हिस्सा होता. सहकारी औद्योगिक वसाहतींसाठी आवश्यक असलेल्या जमिनीचे संपादन महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियमाद्वारे करण्यात येते. तसेच छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचा कार्यक्रमही सहकारी औद्योगिक चळवळीद्वारे राबविण्याचा प्रस्ताव आहे. या धोरणानुसार सहकारी औद्योगिक वसाहतींना योजनाबद्ध आखणी व पाण्याचे स्रोत इत्यादी तांत्रिक बाबीबाबत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडून सहाय्य अपेक्षित आहे.

उद्योगांना सहाय्य

९.२६. राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी आणि राज्याच्या कमी विकसित भागात उद्योग सुरु करण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा व आर्थिक प्रोत्साहन उपलब्ध करून देण्याचे धोरण राज्य शासनाने पुढे चालू ठेवले आहे. राज्य शासन हे उद्दिष्ट महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ इत्यादी संस्थांमार्फत साध्य करीत असते. वरील राज्यस्तरीय संस्थांव्यतिरिक्त भारतीय

Co-operative Industrial Estates

9.25. The State Government has undertaken a programme of developing industrial estates on areas other than MIDC areas on co-operative basis. There were 134 co-operative industrial estates upto December, 2000 registered in the State. Of these 93 are working, 6 are gone into liquidation and the remaining 35 are yet to be started. So far financial assistance is given to 91 such estates. By the end of December, 2000, 8,443 sheds were constructed and 6,950 units had started production. The contribution of State Government in total share capital of these estates was Rs. 10.30 crore. The necessary land required for co-operative industrial estates is acquired using Maharashtra Industrial Development Act. The programme of mini-industrial areas is also proposed to be executed through co-operative industrial movement. The policy envisages MIDC's help to co-operative estates in the form of technical inputs like preparation of schematic layout, advise on water sources etc.

Assistance to industries

9.26. The State Government has continued the policy of promoting industrial growth and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The State Government fulfill its objectives through institutions such as Maharashtra State Finance Corporation (MSFC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC) etc. In addition to the above State level organisation

औद्योगिक विकास बँक (आय.डी.बी.आय.), आयसीआयसीआय मर्यादित, त्यादी सारख्या केंद्रशासनाच्या वित्तीय संस्थासुद्धा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य करतात. या सर्व संस्थांकडून राज्यातील उद्योगांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील पुढील परिच्छेदात थोडक्यात दिला आहे.

अ) राज्यस्तरीय संस्था

१) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

९.२७. राज्य शासन खालील महत्त्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे करित आहे.

- (१) राज्यात ६३ विकास केंद्रांची स्थापना.
- (२) राज्यातील सर्व तालुक्यात छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांची स्थापना.
- (३) केंद्र शासनाच्या ५ विकास केंद्रांची स्थापना.
- (४) राज्याच्या 'उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक धोरण १९९५' मध्ये घोषित करण्यात आलेल्या ९ ठिकाणी 'पंचतारांकित' औद्योगिक क्षेत्रांची उभारणी.

९.२८. राज्यातील उद्योगांची वाढ व विकास शीघ्र व सुनियोजित रीतीने होण्याकरिता महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ उद्योजकांना सर्व कार्याची मदत करते. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ उद्योजकांना औद्योगिक क्षेत्रांतर्गत रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा या सारख्या आवश्यक त्या पायाभूत सुविधांसह विकसित भूखंड उपलब्ध करून देते. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने निवडक औद्योगिक क्षेत्रात गाळे खोल बांधले आहेत. मार्च, २००० अखेर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडे २७४ औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचे काम सोपविण्यात आले होते. यामध्ये ९७ मोठी क्षेत्रे, ६८ विकास केंद्रे (६३ राज्य शासनाची व ५ केंद्र शासनाची) व १०९ छोटी औद्योगिक क्षेत्रे होती. या १०९ छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांपैकी राज्य शासनाने १२ छोटी औद्योगिक क्षेत्रे रद्द केली आहेत. उर्वरित ९७ छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांपैकी ८७ छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांसाठी आवश्यक जमीन संपादण्याची प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे. ३१ मार्च, २००० रोजी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे एकूण नियोजित क्षेत्र ९०,७८६ हेक्टर इतके असून त्यापैकी ५१,४१२ हेक्टर (५७ टक्के) क्षेत्र महामंडळाच्या ताब्यात होते. वाटप करण्यात आलेल्या भूखंडांचे एकूण क्षेत्र १७.५ हजार हेक्टर होते. महामंडळाची एकूण पाणी पुरवठा क्षमता प्रतिदिन जवळपास १,९३३ दशलक्ष लिटर होती. महामंडळाने १९९८-९९ व १९९९-२००० या वर्षात केलेल्या कार्याची माहिती तक्ता क्रमांक ९.६ मध्ये दर्शविली आहे.

central financing agencies such as Industrial Development Bank of India (IDBI), ICICI Ltd., etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by all these agencies to the industries in the State are presented in brief in the following paragraphs.

(a) State Level Institutions

(i) Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC)

9.27. The State Government is implementing following important programmes through MIDC.

- (1) Establishment of 63 Growth Centres covering entire State.
- (2) Establishment of Mini-Industrial Areas to cover all the talukas in the State.
- (3) Establishment of 5 Central Government Growth Centres.
- (4) Setting-up of 'Five Starred' Industrial Areas at 9 centres as declared in the 'Industry, Trade and Commerce Policy, 1995' of the State.

9.28. To promote rapid orderly growth and development of industries in the State, the MIDC provides all sorts of helps to the entrepreneurs. The MIDC supplies developed plots with necessary infrastructural facilities like internal roads, water, electricity and other internal services to entrepreneurs in the industrial areas. The MIDC has also constructed sheds in selected industrial areas. By the end of March, 2000, development of 274 industrial areas was allotted to MIDC. Out of 97 were large, 68 were growth centres (63 of the State Government and 5 of the Central Government) and 109 were mini-industrial areas. Of the 109 mini-industrial areas, 12 mini-industrial areas are cancelled by the State Government. For the remaining 97 mini-industrial areas, process of acquiring land for 87 mini-industrial areas is completed. As on 31st March, 2000, the total planned area of the MIDC was about 90,786 hectares, of which about 51,412 hectares (57 per cent) area was in its possession. The total area of allotted plots was 17.5 thousand hectares. The total water supply capacity of MIDC was about 1,933 million litres per day. The performance of MIDC in 1998-99 and 1999-2000 is given in Table No.9.6.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.6

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे कार्य

Performance of Maharashtra Industrial Development Corporation

बाब	केलेले कार्य		१९९९-२००० च्या अखेरीस	Item
	Performance during		एकत्रित	
	1998-99	1999-2000	Cumulative as at the end of 1999-2000	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
तयार केलेले मूखंड	2,338	1,198	49,750	Plots carved out
वाटप केलेले मूखंड	1,100	906	41,689	Plots allotted
बांधलेले गाळे	-	84	3,975	Sheds constructed
वाटप केलेले गाळे	-	22	3,668	Sheds allotted
उत्पादन सुरू केलेले घटक	1,545	913	22,243	Units in production
उभारणी चालू असलेले घटक	596	280	3,662	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले एकूण भांडवल (कोटी रुपये)	367	2,890	27,773	Total investment in units (Rs. in crore)

(ii) महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ

९.२९. लघु उद्योगांच्या विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने राज्यात महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची स्थापना १९६२ साली करण्यात आली. महामंडळाचे प्रमुख कार्य पुढीलप्रमाणे आहेत : (१) लघु उद्योगांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाची प्राप्ती करणे व त्याचे वितरण करणे, (२) तयार मालाच्या विक्रीसाठी मदत पुरविणे आणि मालाच्या साठवणीकरिता गोदामाची व मालाच्या चढ उतारणीची सुविधा उपलब्ध करून देणे, (३) लघु उद्योगांना आयात आणि निर्यातीसाठी सहाय्य करणे, (४) हस्तकला कारागिरांना मदत करणे, (५) प्रदर्शने आयोजित करणे इत्यादी. महामंडळाच्या १९९८-९९ च्या एकूण २२१ कोटी रुपयांच्या उलाढालीच्या तुलनेत १९९९-२००० या वर्षात २०६ कोटी रुपये इतकी उलाढाल होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००० या कालावधीत एकूण उलाढाल ८५ कोटी रुपये होती. त्यापैकी २५ कोटी रुपये कच्च्या मालाच्या खरेदी व विक्रीसंबंधीची आणि ५७ कोटी रुपये लघु उद्योग घटकांच्या तयार मालाच्या विक्रीसंबंधीची होती.

(iii) महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ

९.३०. मुंबई खादी आणि ग्रामोद्योग अधिनियम, १९६० अन्वये महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना १९६२ मध्ये करण्यात आली. राज्यातील खादी आणि ग्रामोद्योगातील उपक्रम मांचे संघटन, विकास आणि विस्तार करणे ही मंडळाची मुख्य कार्ये आहेत. व्यक्ती, नोंदणीकृत संस्था व सहकारी संस्थांना मंडळ आर्थिक सहाय्य पुरविते. तसेच लाभार्थी व्यक्तींना तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशिक्षण आणि ग्रामोद्योगातील उत्पादनांच्या विक्रीची व्यवस्था, इत्यादी कामे मंडळाकडून केली जातात.

९.३१. खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला विविध संस्थांनी १९९८-९९, १९९९-२००० व २०००-२००१ (अपेक्षित) मध्ये उपलब्ध करून दिलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील तक्ता क्र. ९.७ मध्ये दिला आहे.

(ii) Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC)

9.29. The MSSIDC was set up in the State with the objective of assisting the development of small scale industries in the year 1962. The main activities of MSSIDC are : (i) procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, (ii) providing assistance in marketing their products and making available facilities for warehousing and handling of material to them, (iii) assisting small scale industries in import and export, (iv) helping handicraft artisans, (v) organising exhibitions etc. The total turnover of the MSSIDC was Rs. 206 crore in the year 1999-2000 as compared to Rs.221 crore in the year 1998-99. The total turnover during April to December, 2000 was Rs. 85 crore, of which Rs. 25 crore was from procurement and sale of raw materials and Rs. 57 crore related to marketing of products of small scale industrial units.

(iii) Maharashtra State Khadi and Village Industries Board (MSKVIB)

9.30. The MSKVIB was incorporated in the year 1962, under the Bombay Khadi and Village Industries Act, 1960. The main functions of the Board are to organise, develop and expand activities of Khadi and Village Industries (KVI) in the State. The Board provides financial assistance to individuals, registered institutions and co-operatives. It also provides technical guidance and training to individual beneficiaries and makes arrangement in marketing of products of village industries, etc.

9.31. The details of financial assistance made available by various agencies to KVI sector during 1998-99, 1999-2000 and 2000-2001 (expected) are given in Table No.9.7.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.7

महाराष्ट्र राज्यात खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्रासाठी उपलब्ध करून दिलेले वित्तीय सहाय्य (कर्ज व अनुदान)
Financial assistance provided to Khadi and Village Industries Sector in Maharashtra State
 (Loans and Grants) (रुपये लाखात/Rs. in lakh)

संस्था (1)	वर्ष/Year 1998-99			वर्ष/Year 1999-2000			वर्ष/Year 2000-2001 (अपेक्षित)/(Expected)			Agency (1)
	कर्ज Loans (2)	अनुदान Grants (3)	एकूण Total (4)	कर्ज Loans (5)	अनुदान Grants (6)	एकूण Total (7)	कर्ज Loans (8)	अनुदान Grants (9)	एकूण Total (10)	
खादी व ग्रामोद्योग आयोग	765	-	765	530	-	530	-	-	-	Khadi & Village Industries Commission
राष्ट्रीयीकृत बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्था	416	-	416	573	-	573	578	-	578	Nationalised Banks, Co-op. Banks and other financial institutions
राज्य शासन	-	934	934	-	1,186	1,186	-	2,062	2,062	State Government
एकूण	1,181	934	2,115	1,103	1,186	2,289	578	2,062	2,640	Total

९.३२. खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राच्या कक्षेत सध्या ११४ प्रकारचे उद्योग आहेत. राज्यात कारागीर रोजगार हमी योजनेअंतर्गत १९९८-९९ मधील ३.४३ लाख कारागिरांना पुरविण्यात आलेल्या रोजगार संधीच्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये ३.५१ लाख कारागिरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या. सन २०००-२००१ मध्ये जवळपास ३.५८ लाख कारागीरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात येतील असे अपेक्षित आहे.

९.३३. राज्यातील पश्चिम घाट विभागात मधुमक्षिका पालनाची विशेष योजनासुद्ध मंडळ राबवीत आहे. १९९९-२००० अखेर पर्यंत २२,२७३ मधुमक्षिक पेट्यांचे वाटप मंडळाने केले होते. ह्या मधुमक्षिका पेट्यांपासून १३.०४ लाख रुपये किमतीचा मध उत्पादित झाला.

९.३४. मंडळचे खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राकरिता सर्व कार्यक्रमांतर्गत एकत्रित साध्य खानील तक्ता क्रमांक ९.८ मध्ये दिले आहे.

9.32. Presently 114 categories of industry are in the purview of the KVI sector. During 1999-2000, employment opportunities were provided to 3.51 lakh artisans under Artisan Employment Guarantee Scheme, as against opportunities provided to 3.43 lakh artisans during 1998-99 in the State. It is expected that during 2000-2001, employment opportunities to about 3.58 lakh artisans will be provided.

9.33. The Board is also implementing a special scheme of bee-keeping in the Western Ghat Region of the State. The Board had distributed 22,273 bee-boxes till the end of 1999-2000. The honey produced from these bee-boxes was of worth Rs. 13.04 lakh.

9.34. The physical achievements for entire KVI sector under all programmes of the Board are given in Table No.9.8.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.8

महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाद्वारे कार्यान्वित कार्यक्रमांचे साध्य
Achievements of the programmes implemented by MSKVIB.

वर्ष/Year (1)	सहाय्यित घटकांमध्ये झालेल्या उत्पादनाचे मूल्य (रुपये कोटीत) Value of production in assisted units (Rs. in crore) (2)	पुरविलेला रोजगार (कारागीर संख्या लाखात) Employment provided (Artisans in lakh) (3)
199९99	932.42	4.76
199९2000	949.63	4.86
200०2001 (अंदाजित/Estimated)	1,088.52	5.36

(iv) महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

९.३५. राज्यात महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळाची स्थापना ६ सप्टेंबर, १९६६ रोजी झाली. हे महामंडळ राज्यातील नऊ कापड गिरण्यांचे व्यवस्थापन करते. १९९९-२००० मध्ये महामंडळाच्या ताब्यातील सर्व गिरण्यांत मिळून सुमारे ११ हजार कामगार होते. या सर्व गिरण्यांकडे मिळून १.९३ लाख चात्या होत्या व २.८ हजार माग होते. महामंडळाच्या ताब्यातील सर्व गिरण्यांच्या १९९८-९९ मधील १४४ कोटी रुपये एवढ्या एकत्रित उलाढालीच्या तुलनेत १९९९-२००० मध्ये एकत्रित उलाढाल ११६ कोटी रुपये होती. एप्रिल ते डिसेंबर, २००० मधील उत्पादनाचे मूल्य (अस्थायी) ८८ कोटी रुपये होते तर आधीच्या वर्षी याच कालावधीकरिता ते ९१ कोटी रुपये होते.

(ब) राज्यस्तरीय व केंद्रस्तरीय वित्तीय संस्था

९.३६. महाराष्ट्रातील उद्योगांना केंद्रस्तरीय तसेच राज्यस्तरीय वित्तीय संस्थांकडून वित्तीय सहाय्य पुरविण्यात येते. १९९९-२००० मध्ये महाराष्ट्रातील उद्योगांना या सर्व संस्थांनी मिळून एकूण २३,७१५.४४ कोटी रुपयांचे वित्तीय सहाय्य मंजूर केले, तर १५,९४३.१९ कोटी रुपयांचे वाटप केले. या सर्व संस्थांनी अखिल भारतात केलेल्या वित्तीय सहाय्य व वाटपाच्या रकमेपैकी महाराष्ट्र राज्यासाठीचे प्रमाण अनुक्रमे २२.९ टक्के व २३.७ टक्के इतके होते. यामध्ये आयसीआयसीआय मर्यादित, भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय जीवन विमा निगम, भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित आणि भारतीय लघु उद्योग विकास बँक या संस्थांचा मोठा वाटा होता. या संस्थांनी महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर केलेल्या व वाटप केलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३९ मध्ये दिला आहे.

खनिजे

९.३७. राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठे असणारे क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि. मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. हे क्षेत्र प्रामुख्याने भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यांत केंद्रित झाले आहे.

९.३८. राज्यात सापडणारी प्रमुख खनिजे कोळसा, चुनखडी, कच्चे मँगनीज, बॉक्साईट, लॅटेराईट व सिलिका सॅंड आहेत. १९९९-२००० मध्ये कोळसा व चुनखडी यांचे उत्पादन ९.६ टक्क्यांनी वाढले. त्याच बरोबर १९९९-२००० मध्ये बॉक्साईट, लॅटेराईट व कच्चे मँगनीज यांचे उत्पादन देखील अनुक्रमे ८.२, १०.१ व ११.५ टक्क्यांनी वाढले. परंतु सिलिका सॅंडचे उत्पादन ६७.७ टक्क्यांनी घटले. प्रमुख खनिजांचे उत्पादन त्यांच्या मूल्यांसहित भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ४० मध्ये दिले आहे.

(iv) Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

9.35. The MSTC was incorporated in the State on September 6, 1966. It manages nine textile mills in the State. In 1999-2000, the labour complement of the MSTC group of mills taken together was about 11 thousand. These mills together had 1.93 lakh spindles and 2.8 thousand looms. The turnover of MSTC group of mills together during the year 1999-2000 was Rs. 116 crore as compared to Rs. 144 crore during 1998-99. Its production value (provisional) during April-December, 2000 was Rs. 88 crore as against Rs. 91 crore for the corresponding period of the previous year.

b) State Level and Central Level Financial Institutions

9.36. The Central as well as State level financial institutions provide financial assistance to the industries in Maharashtra. During the year 1999-2000, these institutions sanctioned Rs. 23,715.44 crore, whereas disbursed Rs. 15,943.19 crore to the industries in Maharashtra. The share of Maharashtra State in both sanction and disbursement by these institutions at all India level was 22.9 per cent and 23.7 per cent respectively. The sizable share of finance was provided by ICICI Ltd., Industrial Development Bank of India, Life Insurance Corporation of India, Industrial Finance Corporation of India Ltd. and Small Industries Development Bank of India. The details of financial assistance sanctioned and disbursed by these institutions to the industries in Maharashtra are given in Table No.39 of part II.

Minerals

9.37. The potential mineral bearing area in the State is about 58 thousand sq.km. (i.e. about 19 per cent of the total geographical area of the State) which is mainly concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Thane.

9.38. The major minerals found in the State are coal, limestone, manganese ore, bauxite, laterite and silica sand. The production of coal and limestone increased by 9.6 per cent during 1999-2000. The production of bauxite, laterite and manganese ore also increased respectively by 8.2, 10.1 and 11.5 per cent during 1999-2000. However, the production of silica sand decreased by 67.7 per cent. The production of major minerals alongwith their values is given in Table No. 40 of Part-II.

१०.१. १९९१ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या आर्थिक सुधारणांच्या परिणामी शासनाच्या "सेवा पुरविणारे" या भूमिकेत बदल होऊन ती सेवांचे "सुलभीकरण करणारे" व "नियमन करणारे" अशी झाली. याचाच पुढील परिणाम म्हणून नियम व कार्यपद्धती सोप्या करून त्याद्वारे खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवून पायाभूत सेवांचा विकास होत आहे. पायाभूत सुविधांमधील विकासांमुळे अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांची सतत आर्थिक वाढ होते. पायाभूत सुविधा क्षेत्राचा भाग असल्यामुळे परिवहन व दळणवळण क्षेत्राचा देखील या विकासात सहभाग आहे. परिवहन क्षेत्रात रस्ते व मार्ग परिवहन, मोटार वाहने, रेल्वे, बंदरे व नागरी विमान चालन यांचा समावेश असून दळणवळण क्षेत्रात डाक व दूरसंचार यांचा समावेश होतो.

रस्ते

१०.२. मार्च, २००० अखेर राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी २.५७ लाख कि.मी. होती. या रस्त्यांची देखभाल सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका/नगरपरिषदा, इत्यादि विविध संस्थांद्वारे केली जाते. सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून २५.४ टक्के रस्त्यांची तर जिल्हा परिषदांकडून ५७.९ टक्के रस्त्यांची देखभाल करण्यात येत होती. उर्वरित १६.७ टक्के रस्त्यांची देखभाल महानगरपालिका/नगरपरिषदा, वन विभाग व पाटबंधारे विभाग इत्यादींकडून करण्यात येत होती. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांची एकत्रित लांबी मार्च, २००० अखेर २.१४ लाख कि.मी. होती. या रस्त्यांच्या लांबीचे रस्त्याच्या प्रकारानुसार वर्गीकरण तक्ता क्रमांक १०.१ मध्ये देण्यात आले आहे.

10.1. The economic reforms launched in 1991 have resulted in shift from the Government's role as 'service provider' to 'facilitator' and 'regulator' of services. This has in turn resulted in development in the infrastructure services by way of liberalizing the rules and procedures to enhance the private sector participation. The development in infrastructure leads to sustainable economic growth in all sectors of the economy. Being part of the infrastructure sector, the transport and communications sector also shares this development. The transport sector covers roads and road transport, motor vehicles, railways, ports and civil aviation and the communications sector covers posts and telecommunications.

Roads

10.2. The total road length in the State by the end of March, 2000 was 2.57 lakh km. This total road length was maintained by various agencies such as Public Works Department (PWD), Zilla Parishads (ZP), Municipal Corporations/Councils, etc. The PWD maintained 25.4 per cent of the total road length while the ZPs maintained 57.9 per cent of the length. The remaining 16.7 per cent of the total road length was maintained by other agencies viz. Municipal Corporations/Councils, Forest Department, Irrigation Department, etc. The total road length maintained by the PWD and ZPs together at the end of March, 2000 was 2.14 lakh km. The classification of this road length according to the category of road is presented in the Table No.10.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.1

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची रस्त्याच्या प्रकारानुसार लांबी
Road length maintained by the Public Works Department and Zilla Parishads by category of road

रस्त्याचा प्रकार	रस्त्यांची लांबी (कि.मी. मध्ये) Road length (in km.)		३१ मार्च, १९९९ च्या तुलनेत ३१ मार्च, २००० रोजी झालेली शेंकडा वाढ Percentage increase as on 31st March, 2000 over 31st March, 1999	Category of road
	३१ मार्च रोजी/ As on 31st March 1999	2000		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
राष्ट्रीय महामार्ग	3,399	3,735	9.9	National highways
राज्य महामार्ग	33,223	33,165	(-0.2)	State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	45,016	46,473	3.2	Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	42,973	43,005	0.1	Other district roads
ग्रामीण रस्ते	82,280	87,573	6.4	Village roads
एकूण	2,06,891	2,13,951	3.4	Total

१०.३. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी मागील वर्षाच्या तुलनेत मार्च, २००० अखेर ३.४ टक्क्यांनी वाढली. राष्ट्रीय महामार्गांच्या लांबीमध्ये ९.९ टक्के वाढ झाली. ही वाढ सर्व प्रकारांच्या रस्त्यांच्या वाढीमध्ये सर्वात जास्त होती. राज्य महामार्गांची लांबी राष्ट्रीय महामार्गातील रूपांतरामुळे मागील वर्षापेक्षा थोडी म्हणजे ०.२ टक्क्याने कमी झाली. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांच्या एकूण एकत्रित लांबीपैकी पृष्ठांकित आणि अपृष्ठांकित रस्त्यांच्या लांबीचे प्रमाण अनुक्रमे ८२.७ टक्के व १७.३ टक्के होते.

१०.४. मार्च, २००० अखेर राज्यात दर १०० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ८४ कि.मी. होती आणि दर लाख लोकसंख्येमागे ही लांबी २८२ किमी. होती.

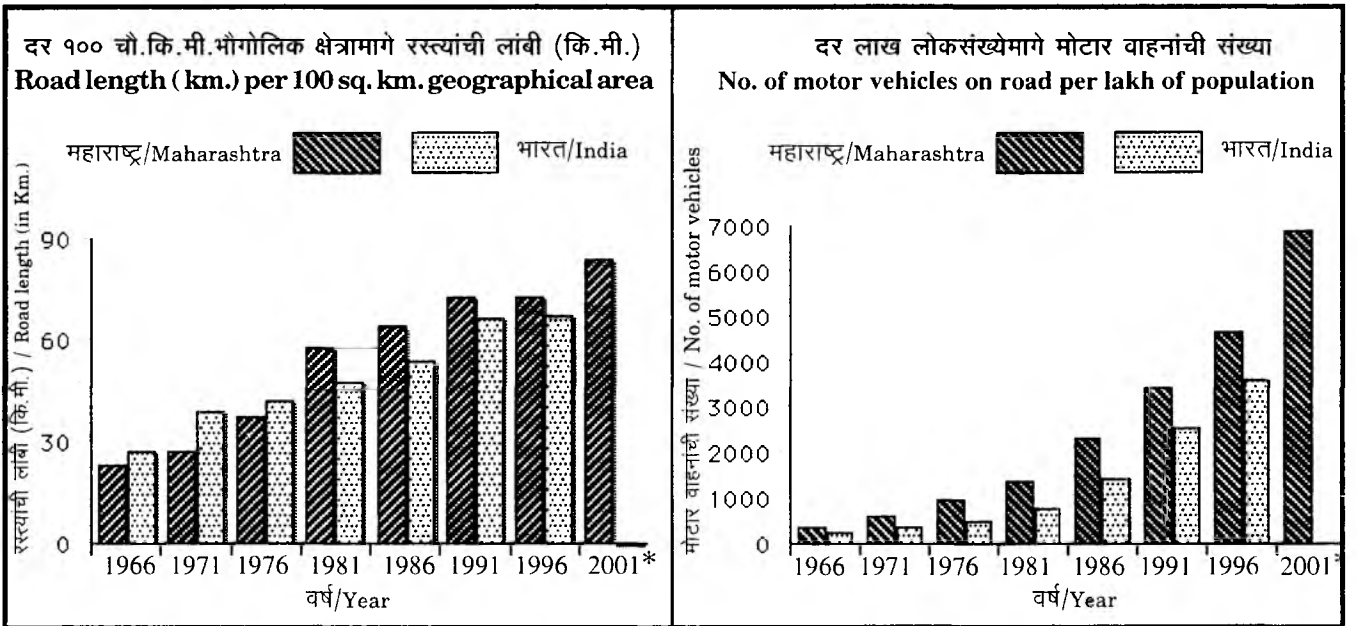
१०.५. मार्च, २००० अखेरीस राज्यातील वस्ती असलेल्या एकूण ४३,७२२ गावांपैकी (जनगणना २००१ नुसार) ३४,७४४ गावे बारमाही रस्त्यांनी, तर ३,५०१ गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती.

10.3. The road length maintained by PWD and ZPs together registered an increase of 3.4 per cent at the end of March, 2000 over the previous year. The length of National Highways showed an increase of 9.9 per cent which was highest amongst all the categories of roads while the length of State Highways showed slight decrease to the tune of 0.2 per cent over the previous year due to conversion of the State Highways into the National Highways. The proportion of surfaced and unsurfaced road length maintained by PWD and ZPs together was 82.7 per cent and 17.3 per cent respectively.

10.4. At the end of March, 2000, the road length per 100 sq. km. of geographical area in the State was 84 km. and it was 282 km. per lakh of population.

10.5. At the end of March, 2000, out of the total 43,722 inhabited villages (as per the Census 2001) in the State, 34,744 villages were connected by all-weather roads while 3,501 villages were connected by fair-weather roads.

आकृती क्रमांक/Figure No.10.1

* अखिल भारतासाठी आकडे उपलब्ध नाहीत / Figures for All-India are not available

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ

१०.६. खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवून रस्ते विकासाच्या कार्यक्रमासाठी लागणाऱ्या निधीची कमतरता दूर करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. या महामंडळाने 'बांधा, वापरा व हस्तांतरित करा' या तत्त्वावर हाती घेतलेल्या प्रमुख प्रकल्पांची यादी तक्ता क्रमांक १०.२ मध्ये दिली आहे.

Maharashtra State Road Development Corporation (MSRDC)

10.6. To overcome the inadequacy of funds for road development by way of enhancing the private sector participation, Maharashtra State Road Development Corporation Limited (MSRDC) was established. The major projects undertaken on 'Build, Operate and Transfer' basis by MSRDC are enlisted in the Table No.10.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.2
महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने हाती घेतलेल्या प्रमुख प्रकल्पांची यादी
List of major projects undertaken by MSRDC

प्रकल्पाचे नाव	डिसेंबर, २००० अखेरची स्थिती	प्रकल्प खर्च कोटी रुपये Project cost in Rs. crore	Status at the end of Dec. 2000	Name of the project
(1)	(2)	(3)	(2)	(1)
A) कार्यान्वयनाखालील प्रकल्प				Projects under implementation
1 मुंबई-पुणे नवीन द्रुतगती महामार्ग	एकूण ९५ किमी. पैकी ७५ किमी. रस्त्याचे काम पूर्ण झाले असून उर्वरित काम प्रगतिपथावर आहे.	1,754	Out of 95 km., work of 75 km. road is completed & remaining work is in progress.	Mumbai-Pune New Express Highway
2 मुंबईतील उड्डाणपूल	एकूण ५० पैकी ३० उड्डाणपूल पूर्ण झाले असून बाह्यतुकीस खुले करण्यात आले आहेत. ८ उड्डाणपुलांचे काम प्रगतिपथावर आहे.	1,677	Out of 50, work of 30 flyovers is completed & are opened for traffic. Work of 8 flyovers is in progress.	Flyovers in Mumbai
3 रेल्वे उड्डाणपूल	२१ पैकी ८ उड्डाणपुलांचे काम पूर्ण झाले असून बाह्यतुकीस खुले करण्यात आले आहेत.	195	Out of 21, construction of 8 overbridges is completed & are opened for traffic.	Railway Overbridges
नागपूर-औरंगाबाद-घोटी-सिन्नर रस्ता सुधारित करून राष्ट्रीय महामार्गाच्या दर्जाचा करणे	६१ कि.मी. लांबीच्या रस्त्याचे काम प्रगतिपथावर आहे.	653	Work of 61 km. road length is in progress.	Improvement of Nagpur-Aurangabad-Ghoti-Sinnar Road of National Highway Standards
5 नागपूर शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास	लवकरच सुरु होईल.	350	Likely to be started shortly.	Integrated Road Improvement in Nagpur City
6 औरंगाबाद शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास	पूर्वतयारी प्रगतिपथावर आहे.	120	Preliminary work is in progress.	Integrated Road Improvement of Aurangabad City
7 पुणे शहरातील एकात्मिक रस्ते विकास	पूर्वतयारी प्रगतिपथावर आहे.	260	Preliminary work is in progress.	Integrated Road Improvement of Pune City
8 शिवाजी चौक-लातूर येथील उड्डाणपूल आणि लातूर शहलाभोवतालचा वर्तुळाकार रस्ता सुधारित करणे	शिवाजी चौकासभोवतालच्या रस्त्यांच्या सुधारणेचे काम प्रगतिपथावर आहे.	29	Improvement of roads around Shivaji Chowk is in progress.	Flyover at Shivaji Chowk Latur and Improvement to Ring Road around Latur City Project
वांद्रे-वरळी सागरीपूल प्रकल्प	काम प्रगतिपथावर आहे.	627	Work is in progress.	Bandra-Worli Sea Link Project
B) प्रस्तावित प्रकल्प				Proposed projects
0 पश्चिम सागरी मुक्त मार्ग (वरळी-हाजीअली-नरिमन पॉईंट कफ परेड)	पर्यावरण ना-हरकत प्रमाणपत्र प्रतीक्षित आहे.	2,000	Environment clearance certificate is awaited.	Western Freeway Project (Worli-Hajiali-Nariman Point-Cuffe Parade)
1 मुंबई पारबंदर सागरी मार्ग प्रकल्प (मुंबईतील शिवडी ते न्हावा)	पर्यावरण ना-हरकत प्रमाणपत्र प्रतीक्षित आहे.	6,600	Environment clearances certificate is awaited.	Mumbai trans harbour Sea Link Project (Sewri in Mumbai to Nhava)
2 ठाणे शहरात सामूहिक जलद परिवहन सेवा	साध्यता अभ्यास प्रगतिपथावर आहे.	1,000	Feasibility study is in progress.	Mass Rapid Transit System at Thane
3 नागपूर येथे बहुसुविधायुक्त आंतरराष्ट्रीय मालवाहतूक विमानतळ	साध्यता अभ्यास प्रगतिपथावर आहे.	5,000	Feasibility study is in progress.	Multimodal International Cargo Hub at Nagpur

मोटार वाहने

१०.७. मोटार वाहतूक ही प्रामुख्याने राज्याची जबाबदारी आहे. राज्यातील, रस्त्यावरील मोटार वाहनांची संख्या १ जानेवारी, २००१ रोजी ६६.०७ लाख होती. ही संख्या मागील वर्षाच्या तुलनेत ११.०६ टक्के वाढ दर्शविते. त्यापैकी १५.३५ टक्के वाहने एकट्या बृहन्मुंबईत होती. १ जानेवारी, २००१ रोजी राज्यात रस्त्यावर असलेल्या मोटार वाहनांपैकी ६६.७ टक्के दुचाकी वाहने (मोटार सायकल, स्कूटर्स आणि मोपेड्स), १३.६ टक्के हलकी मोटार वाहने (कार, जीप, स्टेशन वॅगन्स), ८.३ टक्के सार्वजनिक प्रवासी वाहने (टॅक्सी, ऑटोरिक्षा, स्टेज कॅरिज, कॉन्ट्रॅक्ट कॅरिज, स्कूल बस, रुग्णवाहिका व खाजगी प्रवासी वाहने), ८.६ टक्के माल वाहतुकीची वाहने (ट्रक, लॉरी, टॅंकर, डिलिव्हरी व्हॅन व ट्रेलर), २.६ टक्के ट्रॅक्टर आणि ०.२ टक्के इतर वाहने होती. राज्यात १ जानेवारी रोजी रस्त्यावर असलेल्या मोटार वाहनाचा निवडक वर्षाकरिताचा तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ४२ मध्ये दर्शविला आहे.

१०.८. ३१ मार्च, १९९८ रोजी रस्त्यावरील मोटार वाहनांची महाराष्ट्रातील संख्या भारतातील सर्व राज्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक म्हणजे ५०.४० लाख होती आणि ती देशातील रस्त्यावरील मोटार वाहनांच्या १२.० टक्के होती. ३१ मार्च, १९९८ रोजी दर लाख लोकसंख्येमागे देशातील ४,३४६ वाहनांच्या तुलनेत राज्यात ५,६६० वाहने होती. राज्यात ३१ मार्च, २००० रोजी रस्त्यावरील वाहनांची संख्या ६१.१३ लाख होती व दर लाख लोकसंख्येमागे ६,८६३ वाहने होती.

१०.९. राज्यात मोटार वाहने चालविण्यासाठी वैध अनुज्ञप्तीची संख्या मार्च, २००० अखेर १०२.९१ लाख होती तर ती मार्च, १९९९ अखेर ९१.३१ लाख होती. मार्च, २००० अखेर १,०४५ मान्यताप्राप्त प्रदूषण चाचणी केंद्रे होती.

१०.१०. मोटार वाहनावरील करापासून राज्य शासनाला १९९८-९९ मध्ये ९३९ कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला होता, तर १९९९-२००० मध्ये ९८७ कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

१०.११. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची १९९८-९९ व १९९९-२००० ची वाहतूक विषयक आकडेवारी तक्ता क्रमांक १०.३ मध्ये दिली आहे.

Motor vehicles

10.7. Motor transport is primarily the responsibility of the State. The number of motor vehicles on road in the State as on 1st January, 2001 was 66.07 lakh which showed an increase of 11.06 per cent over the last year. Of this, Brihanmumbai alone accounted for 15.35 per cent. Of the total number of vehicles on road as on 1st January, 2001 in the State, two wheelers (motor cycles, scooters, mopeds) were 66.7 per cent, light motor vehicles (motor cars, jeeps, station wagons) were 13.6 per cent, public passenger vehicles (taxies, auto rickshaws, stage carriages, contract carriages, school buses, ambulances and private service vehicles) were 8.3 per cent, goods vehicles (trucks, lorries, tankers, delivery vans and trailers) were 8.6 per cent, tractors were 2.6 per cent and other vehicles were 0.2 per cent. The details of motor vehicles on road for selected years in the State are given in the Table No.42 of Part-II of this publication.

10.8. The number of motor vehicles on road in the State as on 31st March, 1998 was 50.40 lakh and was the highest amongst all the states in India and accounted for 12.0 per cent of the total number of vehicles on road in the country. The number of vehicles per lakh of population as on 31st March, 1998 in the State was 5,660 as against 4,346 for the country. The number of motor vehicles on road as on 31st March, 2000 was 61.13 lakh and the number of vehicles per lakh of population was 6,863 in the State.

10.9. The number of valid motor driving licenses in the State was 102.91 lakh at the end of March, 2000 as against 91.31 lakh upto the end of March, 1999. There were 1,045 approved Pollution Under Control (PUC) centers at the end of March, 2000.

10.10. The revenue receipts of the State from taxation on motor vehicles were Rs.987 crore during 1999-2000 as against Rs.939 crore during 1998-99.

Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC)

10.11. The operational statistics of the MSRTC for 1998-99 and 1999-2000 are presented in the Table No.10.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.3
महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक विषयक आकडेवारी
Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब	परिमाण	वर्ष / Year		१९९८-९९ च्या तुलनेत १९९९-२००० या वर्षात	Unit	Item
		1998-99	1999-2000	झालेली शेकडा वाढ Percentage increase in 1999-2000 over 1998-99		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
वर्ष अखेरीस वाहतूक करण्यात येत असलेले मार्ग	संख्या	20,126	20,170	0.22	Number	Routes operated at the end of the year
वर्ष अखेरीस मार्गांची लांबी	लाख कि.मी.	13.41	13.50	0.67	Lakh km.	Route length at the end of the year
वाहतूक केलेले प्रतिदिन सरासरी सार्थ किलोमीटर	लाख	46.45	47.51	2.28	Lakh	Average effective kms. operated per day
वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी	लाख	69.20	69.94	1.07	Lakh	Average number of passengers carried per day
महामंडळाच्या मालकीच्या गाड्यांची सरासरी संख्या	संख्या	16,438	16,741	1.84	Number	Average number of buses owned by the Corporation
मार्गस्थ असणाऱ्या गाड्यांची प्रतिदिन सरासरी	संख्या	15,135	15,389	1.68	Number	Average number of buses on road per day
बस ताफ्याचा सरासरी वापर	टक्के	92.07	91.92	(-).0.15	Per cent	Average fleet utilisation
मार्गस्थ गाड्यांच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर	टक्के	65.65	63.55	(-).2.10	Per cent	Average seat capacity utilisation of buses on road
वाहतुकीपासून वर्षातील एकूण जमा	कोटी रुपये	1,853.57	2,197.94	18.58	Crore Rs.	Total traffic receipts during the year

१०.१२. वाहतुकीपोटी झालेल्या आधीच्या वर्षाच्या एकूण जमेत १८.६ टक्के वाढ होऊन ती १९९९-२००० मध्ये २.१९८ कोटी रुपये झाली. १९९८-९९ मध्ये वाहतुकीपोटी प्रत्येक गाडीमागे जमा १२.२५ लाख रुपये होती त्यात वाढ होऊन १९९९-२००० मध्ये प्रत्येक बसमागे १४.२८ लाख रुपये प्राप्त झाली. मार्गस्थ बसेसच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर २.१ टक्क्यांनी कमी होऊन १९९९-२००० मध्ये तो ६३.५५ टक्के इतका झाला. तर, १९९९-२००० मध्ये वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या ६९.९४ लाख होती व आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ती १.१ टक्क्यांनी जास्त होती.

१०.१३. मार्च, २००० अखेर राज्यातील केवळ ४.४१ टक्के गावांमधील १८२ टक्के ग्रामीण जनतेला जवळच्या बसथांब्यावर पोहोचण्यासाठी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाच्या बसमध्ये वासासाठी विद्यार्थी, वरिष्ठ नागरिक (६५ वर्षावरील), कर्करुग्ण, चातुर्यसैनिक इत्यादींना बसभाड्यामध्ये सवलती दिल्या जातात. दुर्गम गावातील जनतेला सेवा पुरविण्यासाठी कमी उत्पन्न देणाऱ्या फेऱ्या चालविल्यामुळे १९९९-२००० मध्ये १११ कोटी रुपयांचे नुकसान सोसावे लागले. १९९८-९९ मध्ये अशा फेऱ्यांमुळे ७९ कोटी रुपयांचे नुकसान सोसावे लागले होते.

10.12. The total traffic receipts during the year 1999-2000 were Rs.2,198 crore registering an increase of 18.6 per cent over the previous year. During 1999-2000, Rs.14.28 lakh were received per bus as traffic realization as against Rs. 12.25 lakh during 1998-99. During 1999-2000, the average seat capacity utilization of buses on road further decreased by 2.1 per cent to 63.55 per cent. However, the average number of passengers carried per day during 1999-2000 was 69.94 lakh, which was higher by 1.1 per cent than the previous year.

10.13. At the end of March, 2000, only 1.82 per cent of the rural population belonging to 4.41 per cent of villages in the State had to walk more than five km. in order to reach the nearest bus stop. Concessions in bus-fair for travel in MSRTC buses are given to students, senior citizens (above 65 years), cancer patients, freedom fighters, etc. During the year 1999-2000 a loss of Rs.111 crore was incurred due to the low paying trips operated for provision of services to the population in remote areas. Such trips incurred a loss of Rs.79 crore during the year 1998-99.

१०.१४. राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी तक्ता क्रमांक १०.४ मध्ये दर्शविली आहे.

10.14. The financial statistics of MSRTC are given in the Table No.10.4.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.4
महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी
Financial Statistics of the Maharashtra State Road Transport Corporation

(कोटी रुपये/Rs. crore)

अ.क्र. Sr.No.	बाब	1998-99	1999-2000	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1	एकूण जमा	1,886.75	2,239.15	Total Receipts
2	खर्च			Expenses
	(i) चालन खर्च (कर वगळून)	1,682.82	1,986.61	(i) Operating expenses (excluding taxes)
	(ii) चालनेतर खर्च	40.95	43.72	(ii) Non-operating expenses
	एकूण खर्च (2) (कर वगळून)	1,723.77	2,030.33	Total expenses (2) (Excluding taxes)
3	करपूर्व नफा (1 - 2)	162.98	208.82	Profit before taxes (1 - 2)
4	कर			Taxes
	(i) प्रवासी कर	295.10	330.57	(i) Passenger Tax
	(ii) मोटार वाहन व इतर कर	10.81	9.42	(ii) Motor Vehicle & Other taxes
	एकूण कर (4)	305.91	339.99	Total taxes (4)
5	एकूण खर्च (2 + 4)	2,029.68	2,370.32	Total Expenses (2 + 4)
6	निव्वळ नफा (1 - 5)	(-142.93)	(-131.17)	Net Profit (1 - 5)

१०.१५. महामंडळाची १९९९-२००० मधील एकूण जमा २,२३९ कोटी रुपये होती. ती आधीच्या वर्षापेक्षा १८.६८ टक्क्यांनी अधिक होती. तथापि, चालन खर्चात १८.०५ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९८-९९ मधील १६३ कोटी रुपये करपूर्व नफ्यात वाढ होऊन तो १९९९-२००० मध्ये २०९ कोटी रुपये इतका झाला. महामंडळाला १९९८-९९ मध्ये झालेला १४३ कोटी रुपये तोटा झाला होता. १९९९-२००० मध्ये त्यापेक्षा कमी म्हणजे १३९ कोटी रुपये इतका तोटा झाला.

शहरी वाहतूक

१०.१६. राज्यातील ३४ शहरांत सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध आहे. या ३४ शहरांपैकी २८ शहरांत राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाने व उर्वरित सहा शहरांत संबंधित महापालिकांनी सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था पुरविली होती. या शहरी वाहतूक सुविधा पुरविणाऱ्या संस्थांची १९९९-२००० मधील एकत्रित सरासरी बस संख्या ६,०६५ असून त्यापैकी ३,४६० बसेस (५७ टक्के) मुंबईतील एकट्या बेस्टच्या मालकीच्या होत्या. या शहरी वाहतूक पुरविणाऱ्या संस्थांनी १९९९-२००० मध्ये दररोज सरासरी ११.६७ लाख कि.मी. व ६९.२५ लाख प्रवाशांची वाहतूक

10.15. The MSRTC received revenue of Rs.2,239 crore during 1999-2000, which was 18.68 per cent higher than the previous year. However, the operating expenses increased by 18.05 per cent. The profit before taxes increased from Rs.163 crore during 1998-99 to Rs.209 crore during 1999-2000. The losses incurred by the MSRTC decreased from Rs.143 crore during 1998-99 to Rs.131 crore during 1999-2000.

City transport

10.16. Public transport facility was available in 34 cities in the State. Of these 34 cities, in 28 cities local transport facility was provided by MSRTC and in the remaining six cities respective Municipal Corporations provided this facility. These city transport service providers together held on an average 6,065 city buses during the year 1999-2000 out of which 3,460 (57 per cent) were owned by BEST alone in Mumbai. These city transport service providers on an average operated 11.67 lakh km. per

केंली. १९९९-२००० मध्ये देखील या सर्व शहरी वाहतूक पुरविणाऱ्या संस्था तोट्यामध्ये होत्या.

रेल्वे

१०.१७. महाराष्ट्रातील लोहमार्गांची एकूण लांबी मार्च, २००० अखेर ५,३९६ कि. मी. होती. ती देशातील एकूण लोहमार्गांच्या (६२,७५९ कि. मी.) ८.६ टक्के होती. रेल्वे मार्गांचे दोन रुळांमधील अंतर मीटरमध्ये विचारात घेऊन ब्रॉड गेज (१.६७६ मी.), मीटर गेज (१.००० मी.) व नॅरो गेज (०.७६२ मी. व ०.६१० मी.) असे वर्गीकरण केले जाते. त्यानुसार राज्यातील लोहमार्गांच्या एकूण लांबीपैकी ब्रॉडगेजची लांबी ७६.७ टक्के, मीटरगेजची लांबी ९.३ टक्के आणि नॅरोगेजची लांबी १४.० टक्के होती. अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे ७०.७, २३.९ व ५.४ होती. मार्च, २००० अखेर दर १,००० चौरस कि. मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे लोहमार्गांची लांबी राज्यात १८ कि. मी. होती, तर देशात ती १९ कि. मी. होती. मार्च, २००० अखेर राज्यातील लोहमार्गांच्या एकूण लांबीपैकी ३५.६ टक्के लोहमार्गांचे विद्युतीकरण झाले होते तर अखिल भारतीय पातळीवर हे प्रमाण २२.७ टक्के होते. मार्च, २००० अखेर दुपदरीकरण झालेल्या रेल्वे मार्गांचे प्रमाण राज्यात ३०.४ टक्के होते तर अखिल भारतीय स्तरावर हे प्रमाण २३.९ टक्के होते. काम चालू असलेल्या राज्यातील रेल्वेमार्गांची यादी तक्ता क्रमांक १०.५ मध्ये दिली आहे.

day and carried 61.25 lakh passengers per day during 1999-2000. During 1999-2000, all these city transport service providers continued to incur losses.

Railways

10.17. The total length of railway routes in the State by the end of March, 2000 was 5,396 km. This was 8.6 per cent of the total length in the country (62,759 km.). The railway routes are classified as broad gauge (1.676 m.), meter gauge (1.000 m.) and narrow gauge (0.762 m. and 0.610 m.) according to the distance between two rails in meters as given in parentheses. Out of the total railway route length in the State, 76.7 per cent was covered under broad gauge, 9.3 per cent under meter gauge and remaining 14.0 per cent under narrow gauge. Corresponding percentages for All-India were 70.7 per cent, 23.9 per cent and 5.4 per cent respectively. The railway route length per 1,000 sq. km. of geographical area was 18 km. in the State as against 19 km. in the country at the end of March, 2000. At the end of March, 2000 the proportion of electrification of the railway route length in the State was 35.6 per cent as against 22.7 per cent for the country as a whole. At the end of March, 2000 the proportion of railway route length with double line in the State was 30.4 per cent while it was 23.9 per cent at the All-India level. The list of railway routes under construction in the State is given in the Table No.10.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.5

कामे चालू असलेले महाराष्ट्र राज्यातील रेल्वेमार्ग
Railway routes under construction in Maharashtra State

मार्गाचे नाव	कामाचे स्वरूप	लांबी (किमी) Length in km.	अंदाजित खर्च (कोटी रुपये) Estimated cost in Rs. crore	Nature of work	Name of the route
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)	(1)
अमरावती-नारखेड	नवीन मार्ग	138	175.3	New line	Anravati-Narkhed
अहमदनगर-बीड-परळीवैजनाथ	नवीन मार्ग	250	353.1	New line	Ahmednagar-Beed-Parli Vajjnath
पनवेल-कर्जत	नवीन मार्ग	28	106.9	New line	Panvel-Karjat
बारामती-लोणद	नवीन मार्ग	54	75.0	New line	Baramati-Lonand
पुणतांबा-शिर्डी	नवीन मार्ग	19	30.2	New line	Puntamba-Shirdi
मिरज-लातूर	गेज रूपांतर	359	314.0	Gauge conversion	Miraj-Latur
दिवा-वसई	दुपदरीकरण	42	134.0	Doubling	Divi-Vasai
दौंड-भिंगवण	दुपदरीकरण	28	40.0	Doubling	Daund-Bhigwan
दिवा-पनवेल	दुपदरीकरण	26	63.0	Doubling	Divi-Panvel
पनवेल-रोहा (भूसंपादन)	दुपदरीकरण	75	4.1	Doubling	Panvel-Roha (Land acquisition)
सेवाग्राम-चितोडा	दुपदरीकरण	11	74.7	Doubling	Sewagram-Chitoda
दिवा-कल्याण (५ वा व ६ वा मार्ग)	दुपदरीकरण	11	47.7	Doubling	Divi-Kalyan (5th & 6th line)
पनवेल-जासई-जेएनपीटी (उरण)	दुपदरीकरण	29	48.0	Doubling	Panvel-Jasai-JNPT (Uran)

१०.१८. विविध कारणांमुळे राज्यातील रेल्वेची कामे संथ गतीने प्रगती करीत आहेत. रेल्वेच्या चालू असलेल्या राज्यातील काही कामांची स्थिती खाली दिली आहे.

१०.१८.१. मिरज-लातूर नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याचे काम टप्प्याटप्प्याने करण्यात येत आहे. प्रथम टप्प्यात कुर्दुवाडी ते पंढरपूर (५२ कि.मी.) या लोहमार्गाच्या रूपांतराचे काम पूर्ण करण्यात आले आहे व सिग्नलचे काम प्रगतिपथावर आहे. हा भाग वाहतुकीसाठी लवकरच खुला करण्यात येईल. लातूर रोड ते लातूर (४२ कि.मी.) भागात माती भरावाचे व पुलांचे काम पूर्ण होण्याच्या मार्गावर आहे. कुर्दुवाडी ते लातूर (१४३ कि.मी.) मार्गावरील काम कुर्दुवाडी ते बारशी (३८ कि.मी.) भागात सुरु करण्यात आले आहे. मिरज-पंढरपूर (१३७ कि.मी.) भागातील काम या प्रकल्पाचा अखेरचा टप्पा म्हणून घेण्यात येईल.

१०.१८.२. अमरावती ते नारखेड नवीन ब्रॉड गेज लोहमार्गाचे काम प्रगतिपथावर असून ७० टक्के जमीन यापूर्वीच संपादित करण्यात आली आहे. २७ सेक्शनपैकी १८ सेक्शनमधील माती भरावाचे व पुलांचे काम प्रगतिपथावर आहे. ९ प्रमुख पुलांचे काम करारावर देण्यात आले आहे.

१०.१८.३. दिवा-वसईरोड लोहमार्गाच्या दुपदरीकरणाच्या प्रथम टप्प्यात वसईरोड ते कामण दरम्यान ११ कि.मी. लोहमार्गाचे दुपदरीकरणाचे काम पूर्ण झाले असून हा भाग वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला आहे. तसेच कामण ते भिवंडी दरम्यानचे १७ कि.मी. चे काम पूर्ण झाले असून हा भाग ऑक्टोबर, २००० मध्ये वाहतुकीस खुला करण्यात आला आहे. भिवंडी ते दिवा दरम्यानचे काम प्रगतिपथावर असून माती भरावाचे व पुलांच्या बांधकामाचे काम हाती घेण्यात आले आहे. हे काम जून, २००१ अखेर पूर्ण होण्याची अपेक्षा आहे.

१०.१८.४. दौंड ते भिगवण लोहमार्गाचे दुपदरीकरणाचे काम प्रगतिपथावर असून माती भरावाचे व पुलाचे काम पूर्ण झाले आहे. हा मार्ग जोडण्याचे काम प्रगतिपथावर असून ते एप्रिल, २००१ अखेर पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे.

१०.१८.५. अहमदनगर-बीड-परळी वैजनाथ दरम्यान नवीन लोहमार्ग टाकण्यासाठी अहमदनगरपासून १५ कि.मी. पर्यंत जागेची अंतिम पाहणी पूर्ण झाली असून बीड येथील स्टेशन इमारतीचे बांधकाम प्रगतिपथावर आहे.

१०.१८.६. पनवेल ते रोहा लोहमार्गाचे दुपदरीकरण करण्यासाठी जमीन ताब्यात घेण्याचे काम सुरु असून ते मार्च, २००१ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे.

१०.१८.७. बेलापूर-पनवेल भागातील दुपदरी मार्ग १४ एप्रिल, २००० रोजी तर सांताक्रूझ-अंधेरी दरम्यानचा पाचवा मार्ग १८ ऑगस्ट, २००० रोजी वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला आहे.

10.18. For various reasons the works of railways in the State are progressing very slow. The status of ongoing works of railways in the State is given below.

10.18.1. The conversion work of narrow gauge into broad gauge in Miraj-Latur section is being done in phases. In the first phase, gauge conversion work from Kurduwadi to Pandharpur (52 km.) has been completed. Signaling work is in progress. This section is expected to be commissioned soon. On Latur Road-Latur (42 km.) earthwork and bridges are nearing completion. Work on Kurduwadi- Latur (143 km.) has been taken up between Kurduwadi and Barshi (38 km.) section. Miraj-Pandharpur (137 km.) work will be taken up as last phase of the project.

10.18.2. The construction work of new broad gauge line from Amravati to Narkhed is in progress and 70 per cent of the land has already been acquired. Earthwork and bridges for 18 sections out of 27 have been taken up and work is in progress. Contracts for 9 major bridges have been awarded.

10.18.3. In phase one of doubling of railway line of Diva-Vasai Road section, 11 km. from Vasai Road to Kaman has been commissioned and opened for traffic. Similarly, work of 17 km. from Kaman to Bhiwandi has been completed and opened for traffic in October, 2000. Bhiwandi to Diva is in progress where earthwork and construction of bridges have been taken up. This work is expected to be completed by the end of June, 2001.

10.18.4. The work of doubling of railway line in Daund-Bhigwan section is in progress where earthwork and bridges have been completed and linking is in progress and expected to be completed by the end of April, 2001.

10.18.5. Final location survey for Ahmednagar-Beed-Parli-Vaijanath has been completed for 15 km. from Ahmednagar end. Construction of station building at Beed is in progress.

10.18.6. For doubling of railway line in Panvel-Roha section, land acquisition is in progress and is expected to be completed by the end of March, 2001.

10.18.7. Double line section of Belapur-Panvel was commissioned for commuter traffic on 14th April, 2000. Fifth line section between Santacruz - Andheri has been commissioned for traffic on 18th August, 2000.

१०.१८.८. मुंबईतील गर्दी कमी करण्यासाठी आणि नवी मुंबई वेकसित करण्यासाठी पुढील कामे प्रगतिपथावर आहेत. (१) ४०३.३९ कोटी रुपये खर्चाचा ठाणे-तुर्भे-नेरुळ-वाशी लोहमार्ग (२२.६ कि.मी.), (२) ९५.०० कोटी रुपये खर्चाचे कुर्ला ते भांडूप दरम्यान (८.५ कि.मी.) ५वा व ६वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, (३) ५६.७९ कोटी रुपये खर्चाचे भांडूप ते ठाणे दरम्यान (८.० कि.मी.) ५वा व ६वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, (४) ४०९.६६ कोटी रुपये खर्चाचे बोरीवली-विरार लोहमार्गाचे २५.८९ कि.मी.) चौपदरीकरण, (५) ८२.४२ कोटी रुपये खर्चाचे सांताक्रूझ ते बोरीवली दरम्यान (१६.३७ कि.मी.) ५वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, (६) ४९५.४४ कोटी रुपये खर्चाचे बेलापूर/नेरुळ-सीवूड ते उरण दरम्यान (३७.० कि.मी.) दुपदरी लोहमार्ग टाकण्याचे काम व (७) २७.९९ कोटी रुपये खर्चाचे विरार-डहाणू रोड मार्गावरील स्वयंचलित सिग्नल यंत्रणेचे काम.

बंदरे

१०.१९. राज्यास ७२० कि.मी. ची किनारपट्टी आहे. या किनारपट्टीवर दोन मोठी बंदरे व ४८ अधिसूचित लहान बंदरे आहेत. मुंबई पोर्ट ट्रस्टकडून मुंबई बंदरात प्रवासी व माल वाहतूक केली जाते तर जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्टकडून न्हावा-शेवा बंदरात मालवाहतूक केली जाते. अवजड कंटेनर्स, पेट्रोलियम व रसायने या सारख्या सर्व प्रकारच्या जहाजी मालवाहतुकीची क्षमता असलेल्या बहुउपयोगी बंदर सुविधांचा विकास करण्यासाठी राज्य शासनाने 'बांधा, मालक व्हा, चालवा व हस्तांतरित करा' या तत्त्वावर खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाद्वारे ४८ नव्या बंदरांचा विकास करण्याचे ठरविले आहे. त्याकरिता महाराष्ट्र नेरीटाईम बोर्डाची स्थापना १९९६ मध्ये करण्यात आली आहे. बंदरांच्या मायाभूत सुविधांच्या विकासातील पहिल्या टप्प्यात रेवस-आवारे बंदर बहुउपयोगी बंदर म्हणून व दिघी बंदर हे रासायनिक/द्रव पदार्थांचे स्थान म्हणून विकसित करण्यात येत आहे.

१०.२०. मुंबई पोर्ट ट्रस्टने १९९९-२००० मध्ये २७६ लाख टन मालाची वाहतूक केली. त्यातील ७१ लाख टन किनारी माल वाहतूक व २०५ लाख टन समुद्रपार माल वाहतूक होती. आधीच्या वर्षी २८६ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती त्यापैकी ८३ लाख टन किनारी माल वाहतूक व २०३ लाख टन समुद्रपार माल वाहतूक होती. १९९९-२००० मधील एकूण माल वाहतुकीपैकी १८४ लाख टन आयाती व ९२ लाख टन निर्याती संबंधातील माल वाहतूक होती. १९९९-२००० मध्ये मुंबई बंदरातील एकूण प्रवासी वाहतूक ९.२ हजार इतकी होती. त्यापैकी ४.७ हजार समुद्रपार आणि ४.५ हजार किनारी वाहतूक होती. २०००-२००१ मध्ये ऑक्टोबर, २००० अखेरपर्यंत १०८ लाख टन आयात व ५८ लाख टन निर्यात मालाची वाहतूक करण्यात आली. तसेच या कालावधीत ३.४ हजार समुद्रपार प्रवासी वाहतूक झाली.

१०.२१. न्हावा-शेवा येथील जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्टने मागील वर्षात ११७ लाख टन मालाची वाहतूक केली होती तर १९९९-२००० मध्ये ही वाहतूक १५० लाख टन इतकी झाली. चालू वर्षात ऑक्टोबर, २००० अखेरपर्यंत १०५ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली व मागील

१०.१८.८. To decongest Mumbai and to develop Navi Mumbai following works are in progress :-

(1) Thane-Turbhe-Nerul-Vashi railway line (22.6 km.) costing Rs.403.39 crore, (2) 5th and 6th line between Kurla and Bhandup (8.5 km.) costing Rs.95.00 crore, (3) 5th and 6th line between Bhandup and Thane (8.0 km.) costing Rs.56.79 crore, (4) Borivali-Virar quadrupling (25.81 km.) costing Rs.401.66 crore, (5) 5th line between Santacruz and Borivali (16.37 km.) costing Rs.82.42 crore, (6) Double line between Belapur/Nerul-Seawood and Uran (27.0 km.) costing Rs.495.44 crore and (7) Automatic block signaling of Virar-Dahanu Road costing Rs.27.19 crore.

Ports

10.19. The State has 720 km. of coastline. Along this coastline, there are two major ports and 48 notified minor ports. The Mumbai Port Trust is handling passenger as well as cargo traffic at the Mumbai Port. The Jawaharlal Nehru Port Trust is handling cargo traffic at the Nhava-Sheva Port. In order to develop multi-user port facilities capable of handling all types of cargo like bulk and break bulk, petroleum and chemical containers, the State Government decided to develop the 48 minor ports through private sector participation on the principle of 'Build, Own, Operate and Transfer (BOOT)' basis. For this, Maharashtra Maritime Board was established in 1996. As a first step towards development of port infrastructure the Port Rewas-Aware is being developed as a multipurpose port and Port Dighi is being developed as chemical/liquid terminal.

10.20. The Mumbai Port Trust handled 276 lakh tonnes cargo comprising of 71 lakh tonnes of coastal and 205 lakh tonnes of overseas cargo during 1999-2000. In the previous year the cargo handled was 286 lakh tonnes comprising of 83 lakh tonnes of coastal and 203 lakh tonnes of overseas cargo. Out of the total cargo handled in 1999-2000, 184 lakh tonnes related to imports and 92 lakh tonnes to exports. During 1999-2000, the passenger traffic at the Mumbai Port was 9.2 thousand of which 4.5 thousand were coastal and 4.7 thousand were overseas passengers. The cargo handled during 2000-2001, upto the end of October, 2000 was 108 lakh tonnes imports and 58 lakh tonnes exports. During the same period the passenger traffic at the port was 3.4 thousand overseas passengers.

10.21. Jawaharlal Nehru Port Trust handled 150 lakh tonnes of cargo during 1999-2000 as against 117 lakh tonnes of cargo in the previous year. During the current year upto the end of October, 2000, 105 lakh tonnes cargo was handled registering

वर्षाच्या तुलनेत त्यात २६ टक्के वाढ झाली. मागील वर्षी त्याच कालावधीत या बंदरातून ८४ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती

१०.२२. ४८ छोट्या बंदरांनी मिळून १९९९-२००० मध्ये १३८.२७ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली. त्यापैकी यांत्रिक बोटीतून ११३.७२ लाख व बिगर-यांत्रिक बोटीतून २४.५५ लाख प्रवाशांची वाहतूक झाली. चालू वर्षात सप्टेंबर, २००० अखेरपर्यंत या बंदरातून ५९.०१ लाख प्रवासी वाहतूक झाली. आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ६४.४० लाख इतकी प्रवासी वाहतूक झाली होती.

१०.२३. ४८ छोट्या बंदरांनी १९९९-२००० मध्ये ५९.०१ लाख टन मालाची वाहतूक केली. या तुलनेत या बंदरातून मागील वर्षी ५१.९५ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती. चालू वर्षातील एकूण माल वाहतुकीपैकी ५६.६० लाख टन आयाती व २.४१ लाख टन निर्याती संबंधित माल होता. चालू वर्षात सप्टेंबर, २००० अखेरपर्यंत या बंदरातून २१.५० लाख टन माल वाहतूक करण्यात आली व गतवर्षी तत्सम कालावधीत २२.८१ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती.

दळणवळण

१०.२४. मार्च, २००० अखेर राज्याच्या ग्रामीण भागात ११,१२७ व नागरी भागात १,३३७ टपाल कार्यालये होती. त्यापैकी ग्रामीण भागातील २,७७८ व नागरी भागातील ६९९ टपाल कार्यालयांत तार करण्याची सुविधा उपलब्ध होती. जुलै, २००० अखेर पत्रपेट्यांची संख्या ग्रामीण भागात ३७,५८२ व शहरी भागात ९,४०३ इतकी होती. जुलै, २००० अखेर शहरी भागात ८,७७१ पोस्टमन होते व ग्रामीण भागात बटवडा एजंट वगळून ७०० पोस्टमन होते.

१०.२५. ऑक्टोबर, २००० पासून "भारत संचार निगम मर्यादित" ही सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनी दूरसंचार सेवा पुरविण्यासाठी स्थापन करण्यात आली आहे. ३१ मार्च, १९९९ रोजी राज्यात ३८.८७ लाख दूरध्वनी होते व ते आधीच्या वर्षांपेक्षा २०.७ टक्क्यांनी अधिक होते. या ३८.८७ लाख दूरध्वनीपैकी केवळ १०.७ टक्के ग्रामीण भागात व ८९.३ टक्के शहरी भागात होते. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे मार्च, १९९९ अखेर ३.६१७ दूरध्वनी होते. राज्यातील एकूण ३८.८७ लाख दूरध्वनीपैकी २०.१२ लाख (५१.८ टक्के) दूरध्वनी एकट्या महानगर टेलिफोन निगम, मुंबई यांच्या व्यवस्थेखाली होते. मार्च, २००० अखेर महानगर टेलिफोन निगम, मुंबई यांच्या व्यवस्थेअंतर्गत २४.१४ लाख दूरध्वनी होते. मार्च, २००० अखेर मुंबईतील सार्वजनिक दूरध्वनीची संख्या ६८,३९० होती. त्यापैकी एस.टी.डी. आणि आय.एस.डी. सुविधा असलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची संख्या १७,१६६ होती.

a growth of 26 per cent as against 84 lakh tonnes of cargo handled during the corresponding period of the previous year.

10.22. The 48 minor ports together handled 138.27 lakh passenger traffic during 1999-2000, of which 113.72 lakh was by mechanized vessels and 24.55 lakh by non-mechanized vessels. The passenger traffic handled by these ports during the current year upto the end of September, 2000 was 59.01 lakh as against 64.40 lakh during the corresponding period of the previous year.

10.23. The 48 minor ports handled 59.01 lakh tonnes of cargo during 1999-2000 as against 51.95 lakh tonnes during the previous year. Out of the total cargo handled in the current year 56.60 lakh tonnes pertained to imports and 2.41 lakh tonnes pertained to exports. These minor ports handled 21.50 lakh tonnes of cargo during the current year upto the end of September, 2000 as against 22.81 lakh tonnes during the corresponding period of the last year.

Communications

10.24. At the end of March, 2000, the number of Post Offices in the rural areas of the State was 11,127 and in the urban areas it was 1,337. Of these, 2,778 post offices in the rural areas and 699 post offices in the urban areas were having telegraph facility. At the end of July, 2000, the number of letter boxes in the rural areas was 37,582 and it was 9,403 in the urban areas. At the end of July, 2000, there were 8,771 postmen in the urban areas and 700 postmen excluding the delivery agents in the rural areas.

10.25. A public sector company 'Bharat Sanchar Nigam Ltd.' (BSNL) has been formed from October, 2000 to provide telecom services. There were 38.87 lakh telephone connections in the State as on 31st March, 1999 showing an increase of 20.7 per cent over that of the previous year. Out of the total 38.87 lakh telephone connections, only 10.7 per cent were in the rural areas and 89.3 per cent were in the urban areas. The number of telephone connections per lakh of populations at the end of March, 1999 in the State was 3,617. Out of the 38.87 lakh telephone connections, 20.12 lakh (51.8 per cent) were managed by the Mahanagar Telephone Nigam Ltd. (MTNL), Mumbai alone. At the end of March, 2000, MTNL, Mumbai managed 24.14 lakh connections. The number of PCOs under MTNL in Mumbai area upto March, 2000 was 68,390 of which 17,166 were with STD and ISD facility.

११. शिक्षण

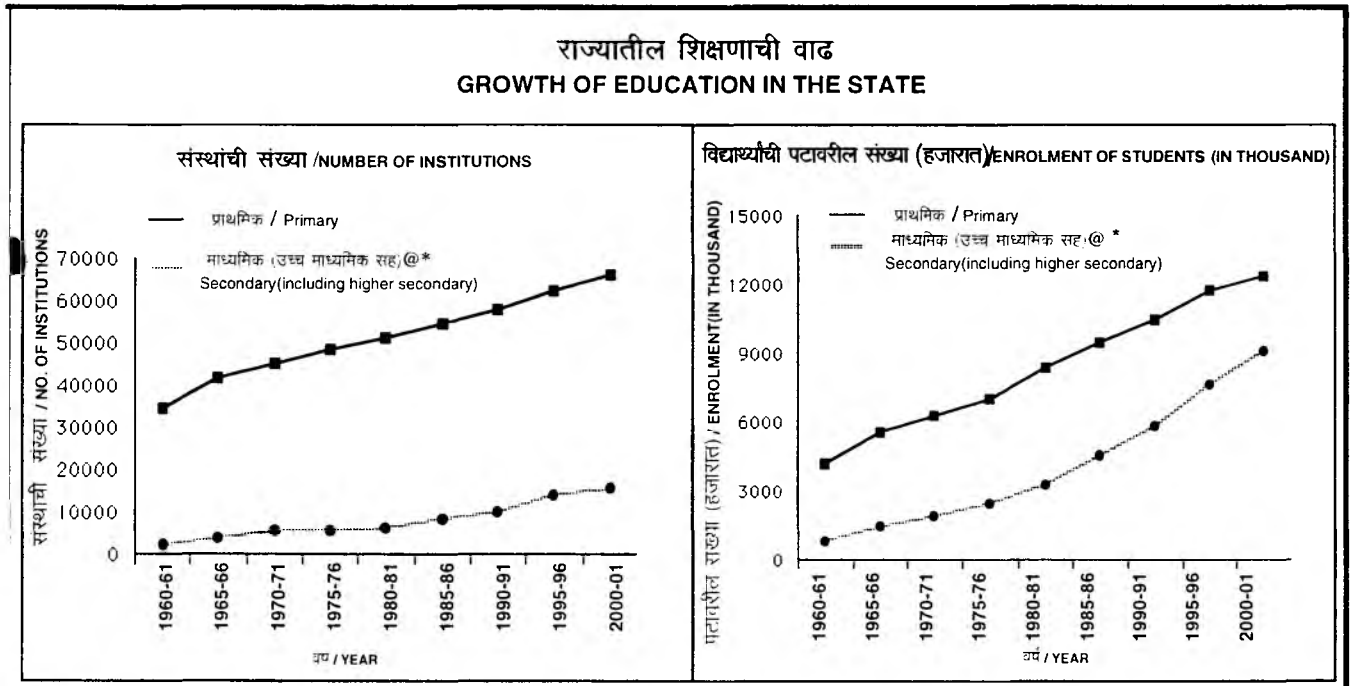

11. EDUCATION

११.१. शिक्षण ही गतीशील, वर्धिष्णू व आयुष्यभर चालणारी प्रक्रिया असून ती समाजाच्या सर्व घटकांना शिकण्याच्या विविध संधी उपलब्ध करून देते. व्यक्तीच्या वैयक्तिक तसेच राष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक वेकासामध्ये शिक्षण हे महत्त्वाचे साधन आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाला अग्रक्रम देण्यात आला आहे. या धोरणाला अनुसरून माध्यमिक शिक्षणाची सुविधा राज्यात पुरविण्यासाठी राज्य शासन सतत प्रयत्नशील आहे. किमान २०० लोकसंख्या असलेल्या वस्ती पासून १.५ के.मी.च्या परिसरात प्राथमिक शाळा उघडण्याचे प्रमाणक शासनाने नेशिचत केले आहे. आदिवासी क्षेत्रासाठी हे प्रमाणक ०.५ कि.मी. व ऋमीतकमी १५ विद्यार्थी असे आहे. महाराष्ट्र शासनाने यापूर्वीच मुलींसाठी इयत्ता १२ वी पर्यंतचे व मुलांसाठी इयत्ता १० वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत केले आहे. वर्ष २०००-२००१ मध्ये राज्य शासनाने इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा वगळून इतर माध्यमांतील शाळांत इंग्रजी हा विषय इयत्ता महिलांपासून सुरु करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेतला. इंग्रजी भाषेशी जवळ ओळख झाल्याने विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धा करणे सुकर होईल. राज्यातील शैक्षणिक वाढीसंबंधीची १९६०-६१ पासूनची आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२, तक्ता क्र. ४३ मध्ये देली आहे.

11.1. Education is a dynamic, cumulative and life long process providing diversity of learning opportunities to all segments of society. It has great instrumental value in individual development of person and also in socio-economic development of the nation. As per the National Policy on Education, priority has been accorded to the universalisation of primary education for children in the age-group of 6 to 14 years. To follow this policy in the State, the Government has been making continuous efforts to provide primary education facility throughout the State. The Government has fixed the norm to open a primary school within a vicinity of 1.5 km. of habitations having a minimum population of 200. This norm for tribal areas is 0.5 km. and minimum 15 students. The Government of Maharashtra has already made education free for the girls upto standard XII and for boys upto standard X. The State Government has taken the revolutionary decision of introducing English language in all schools other than English medium schools from the standard I from the year 2000-2001. Early exposure to English language will facilitate students to compete in better way at national and international level. The growth of education in the State from 1960-61 onwards is presented in Table No.43 of Part II of this publication.

आकृती क्रमांक/Figure No.11.1

* शालेय पातळीवरील व्यावसायिक शिक्षण संस्थामधील विद्यार्थी वगळून. Excluding students from school level vocational institutions.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालये व त्यातील विद्यार्थी धरून. Including junior colleges and students therein from 1994-95.

११.२. राज्य शासनाच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील सुनियोजित प्रयत्नांमुळे विद्यार्थ्यांच्या पटावरील संख्येत वाढ झालेली आहे. १९६०-६१ च्या तुलनेत २०००-२००१ मध्ये प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या तिपटीने वाढली. तर, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक संस्थांतील विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या दहा पटीने वाढली.

११.३. राज्यातील गेल्या दोन वर्षांतील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या व त्यातील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्र. ११.१ मध्ये दिली आहे.

11.2. The concerted efforts of the State Government in the field of education have resulted in increase of enrolment. In 2000-2001 as compared to 1960-61 the enrolment of students in primary school have increased by three times. Whereas enrolment in secondary and higher secondary institutions has gone up by ten times.

11.3. The number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment therein for the last two years is given in the Table No. 11.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.1

महाराष्ट्र राज्यातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची व त्यातील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या
Number of primary, secondary and higher secondary schools
and enrolment therein in Maharashtra State

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारात)
(Teachers and Enrolment in thousand)

शैक्षणिक संस्थेचा * प्रकार	बाब	संख्या/Number@			१९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-२००१ तील वाढ (टक्के)	Item	Type of Educational* Institution
		1999-2000	2000-2001	Percentage increase in 2000-2001 over 1999-2000	(5)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)	
1. प्राथमिक	(1) शाळा	65,338	66,050	1.0	Schools	Primary	
	(2) (अ) पटावरील विद्यार्थी	12,232	12,320	0.7	(A) Enrolment		
	(ब) त्यापैकी मुली	5,933	5,975	0.7	(B) Of these, girls		
	(3) शिक्षक	314	317	0.9	Teachers		
2. माध्यमिक	(1) शाळा	14,345	14,748	2.8	Schools	Secondary	
	(2) (अ) पटावरील विद्यार्थी	7,472	7,772	4.0	(A) Enrolment		
	(ब) त्यापैकी मुली	3,334	3,496	4.8	(B) Of these, girls		
	(3) शिक्षक	208	209	0.5	Teachers		
3. उच्च माध्यमिक (इ. ११वी व १२वी)	(1) शाळा/ कनिष्ठ महाविद्यालये	3,547	3,614	1.9	Schools/Junior Colleges	Higher Secondary (Std.XI & XII)	
	(2) (अ) पटावरील विद्यार्थी	1,274	1,339	5.1	(A) Enrolment		
	(ब) त्यापैकी मुली	525	561	6.8	(B) Of these, girls		
	(3) शिक्षक	32	33	3.1	Teachers		

@ अस्थायी/Provisional

* शालेय पातळीवरील व्यावसायिक शिक्षण संस्था वगळून/Excluding school level vocational education institutions

११.४. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २०००-२००१ मध्ये प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक या तीनही स्तरावर पटावरील मुलींच्या संख्येतील शेकडा वाढ मुलांच्या संख्येतील शेकडा वाढीपेक्षा जास्त होती. ही वाढ राज्यातील मुलींच्या शिक्षणाच्या वाढत्या जाणिवेमुळे असू शकेल. २०००-२००१ मध्ये राज्यात प्रति शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या प्राथमिक शाळांकरिता ३९ होती आणि माध्यमिक शाळांकरिता ३७ होती.

११.५. राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील शाळांमधील इयत्ता गटनिहाय पटावरील संख्या १९९९-२००० व २०००-२००१ या वर्षांकरिता तक्ता क्र. ११.२ मध्ये दिली आहे.

11.4. The percentage increase in the enrolment during 2000-2001 over that of the previous year was more for girls than that for the boys for all the categories viz. primary, secondary and higher secondary education. This may be due to increasing awareness of girls education in the State. The number of students per teacher in 2000-2001 were 39 for primary schools and 37 for secondary schools.

11.5. The Table No.11.2 gives enrolment according to groups of standards in schools for the years 1999-2000 and 2000-2001 in the rural and urban areas of the State.

तयता क्रमांक/TABLE No.11.2

१९९९-२००० व २०००-२००१ मधील इयत्ता गटानुसार पटावरील संख्या

Enrolment according to groups of standards in 1999-2000 and 2000-2001.

इयत्ता गट	पटावरील संख्या (लाखात)@ Enrolment (In lakh)@				१९९९-२००० च्या तुलनेत २०००-२००१मधील वाढ (टक्के) Percentage increase in 2000-2001 over 1999-2000		Group of Standards
	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	
	1999-2000 (2)	2000-2001 (3)	1999-2000 (4)	2000-2001 (5)	(6)	(7)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
१ ते ४	57.29	57.86	37.71	38.58	1.0	2.3	I—IV
५ ते ८	41.84	43.09	34.53	35.27	2.9	2.1	V—VIII
९ व १०	13.47	13.58	12.20	12.54	0.8	2.8	IX—X
११ व १२	4.46	4.68	8.28	8.71	4.9	5.2	XI—XII

@ अस्थायी/Provisional

११.६. वर्ष २०००-२००१ मध्ये १९९९-२००० च्या तुलनेत ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागातील सर्व इयत्ता गटातील पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत वाढ झाली. इयत्ता गट १ ते ४ करिता नागरी भागात विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्येची शकडा वाढ ग्रामीण भागातील वाढीपेक्षा दुप्पट होती तर इयत्ता गट ९ ते १० करिता नागरी भागातील वाढ ग्रामीण भागातील वाढीपेक्षा तिप्पट होती. तसेच इयत्ता गट ११ ते १२ करिता नागरी भागातील पटावरील विद्यार्थ्यांची शकडा वाढ ग्रामीण भागातील शकडा वाढीपेक्षा जास्त होती. या उलट इयत्ता ५ ते ८ करिता विद्यार्थ्यांच्या पटावरील संख्येतील ग्रामीण भागातील शकडा वाढ नागरी भागातील वाढीपेक्षा जास्त होती.

गळतीचे प्रमाण

११.७. राज्यामध्ये १९९९-२००० मध्ये शाळेतील मुलगांच्या गळतीचे शकडा प्रमाण पाचवी, आठवी व दहावी या इयत्तांसाठी अनुक्रमे १७ टक्के, ४० टक्के व ५२ टक्के असे होते. यासारखे मुलींसाठी तत्सम शकडा प्रमाण अनुक्रमे १८ टक्के, ४२ टक्के व ५९ टक्के होते. याचा अर्थ राज्यामध्ये १९९०-९१ मधील पटावरील नोंदविलेल्या प्रत्येकी १०० मुलगांपैकी व प्रत्येकी १०० मुलींपैकी फक्त ४८ मुलगे व ४१ मुली १९९९-२००० मध्ये दहावीपर्यंत पोहोचल्या. मुलींचे व मुलगांच्या इयत्ता वी पर्यंतचे गळतीचे ४० टक्के इतके जास्त शकडा प्रमाण हे त्यांच्या (विद्यार्थी) कुटुंबाच्या आर्थिक कार्यातील सहभागाच्या गरजेमुळे असू शकेल.

११.८. राज्यभर शिक्षणाचा सतत प्रसार करण्यासाठी बऱ्याच मोठ्या निधीची आवश्यकता असते. वर्ष १९९९-२००० मध्ये राज्याचा प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा एकूण खर्च रुपये ७,४६३ कोटी होता व हा वर्ष १९९९-२००० च्या राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाच्या ३.१ टक्के

11.6. The enrolment during 2000-2001 over that of the year 1999-2000, in all groups of standards increased for both rural and urban areas. For the group of standard I - IV the percentage increase in enrolment for urban areas was more than double of rural areas whereas for the group of standard IX to X it was more than 3 times that of rural areas. Similarly for the standard XI-XII it was more in urban areas than that of rural areas. On the other hand the percentage increase in enrolment for group of standard V to VIII in rural area was more than that for the urban areas.

Drop out Rates

11.7. During the year 1999-2000 the drop out rates for boys in the State for the standards V, VIII and X were 17 per cent, 40 per cent and 52 per cent respectively. Corresponding rates for girls were 18 per cent, 42 per cent and 59 per cent respectively. This means out of every 100 boys and every 100 girls enrolled in the first standard during 1990-91 in the State only 48 boys and 41 girls reached to standard X during 1999-2000. The high drop out rate of about 40 per cent for standard VIII for both boys and girls may be due to need of their (students) participation in the economic activities of the family.

11.8. The continuous efforts to promote education throughout the State needs spending of sizeable funds. The total expenditure on primary, secondary and higher secondary education in the State for the year 1999-2000 was Rs. 7,463 crore which was 3.1 per cent of the Gross State Domestic Product. The average

होता. १९९९-२००० मध्ये प्रति विद्यार्थी सरासरी शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता रुपये २,८३३ आणि माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांकरिता एकत्रित रुपये ४,५७२ होता.

शालेय शिक्षणासंबंधित माहिती तंत्रज्ञान धोरण

११.९. केंद्र शासनाने गठित केलेल्या माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील तज्ज्ञ व तंत्रज्ञांच्या कार्यबल समितीच्या शिफारसी राज्य शासनाने स्वीकारल्या असून त्या अनुषंगाने शालेय शिक्षणासंबंधित "माहिती व तंत्रज्ञान-१९९८" हे धोरण वर्ष १९९९ मध्ये जाहीर केले आहे. याचे मुख्य उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना अध्ययन व अध्यापनात संगणकाचा वापर करण्यास प्रोत्साहित करणे असे आहे. विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना संगणकाच्या विविध क्षमतांची ओळख करून घेऊन आवश्यक त्या सॉफ्टवेअरचे कौशल्य संपादन करून संगणकाद्वारे शिक्षण साध्य करणे आवश्यक आहे. यानुसार पहिल्या टप्प्यात माहिती व तंत्रज्ञान हा वैकल्पिक विषय आठवी ते दहावीच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आला आहे व दुसऱ्या टप्प्यात आता हा विषय ११ वी व १२ वी च्या अभ्यासक्रमात वैकल्पिक विषय म्हणून समाविष्ट करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.

महाराष्ट्र छात्र सेना

११.१०. ही योजना शासन मान्यताप्राप्त शाळांमध्ये इयत्ता नववीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांत नेतृत्व, बंधुत्व, खिलाडूवृत्ती, राष्ट्रीय ऐक्य, समाजसेवा यासारख्या गुणांचे संवर्धन होण्यासाठी राबविली जाते. या योजनेची वर्ष २००० मध्ये पुनर्रचना करण्यात आली आहे. आता ही योजना सर्व शाळांसाठी सक्तीची असून विद्यार्थ्यांसाठी मात्र ती वैकल्पिक आहे. १९९९-२००० मध्ये या योजनेखाली १३.०२ लाख विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेण्यात आले. २०००-२००१ मध्ये या योजनेखाली १६.२३ लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग अपेक्षित आहे.

प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी पोषण आहार

११.११. विद्यार्थ्यांची शाळेतील उपस्थिती वाढविण्यासाठी शासन विद्यार्थ्यांना पोषण आहार पुरविणारी ही योजना राबवित आहे. ही योजना पूर्णतः केंद्र पुरस्कृत असून राज्यामध्ये १९९६-९७ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजने खाली राज्यातील शासन व शासन अनुदानित शाळांतील इयत्ता १ ते ५ मधील दरमहा किमान ८० टक्के उपस्थिती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांस दरमहा तीन किलो तांदूळ पोषण आहार म्हणून दिला जातो. १९९९-२००० मध्ये या योजनेखाली ७२.०४ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आला आणि २०००-२००१ मध्ये जवळपास १०२.०२ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ दिला जाणे अपेक्षित आहे.

निवडक पंचायत समित्यांतील प्राथमिक विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तकांचे मोफत वाटप

११.१२. विद्यार्थ्यांना प्राथमिक शिक्षणाकडे आकर्षित करण्याच्या दृष्टिने ज्या पंचायत समितीमध्ये स्त्री साक्षरता, राष्ट्रीय स्त्री साक्षरतेच्या

expenditure incurred by the State Government per student in 1999-2000 was Rs. 2,833 for primary schools and Rs. 4,572 for secondary and higher secondary schools together.

Information Technology Policy related to school education

11.9. The State Government has accepted the recommendations of the Task - force committee, constituted by the Central Government, comprising experts and technicians from the field of information technology. Accordingly, the State Government has declared "Information Technology-1998" Policy for school education during 1999. The main objective of this policy is to promote use of computers in study and teaching. The students and teachers should get acquainted with different capabilities of the computers for skillful use of necessary softwares and to achieve education through computers. Accordingly, in the first phase, information technology subject is included as optional subject in the curriculum of standard VIII to X and now it is decided to include this as optional subject for standard XI & XII in the second phase.

Maharashtra Cadet Corps

11.10. This scheme is implemented to foster the qualities such as leadership, brotherhood, sportsmanship, national unity, social service etc. among the students of standard IX studying in Government recognised schools. This scheme has been restructured in the year 2000. Now, the scheme will be compulsory for all schools but will be voluntary to the students. During 1999-2000, under this scheme, 13.02 lakh students were covered. During 2000-2001, under this scheme 16.23 lakh students are expected to be covered.

Nutritional Diet for students in primary schools

11.11. Government is implementing this scheme which provides nutritional diet to students to promote their attendance in the school. This scheme is fully centrally sponsored and is being implemented in the State from the year 1996-97. Under this scheme, student of standard I to V from Government and Government aided schools having minimum 80 per cent attendance in a month is given 3 kg. of rice per month as a nutritional diet. During 1999-2000, under this scheme, 72.04 lakh students were benefited and during 2000-2001, about 102.02 lakh students are expected to be benefited.

Free Supply of Text books to primary students in selected Panchayat Samitis

11.12. With a view to attracting students towards primary education, the State Government decided

प्रमाणापेक्षा (म्हणजेच ३९.३ टक्के) कमी आहे अशा पंचायत समितीतील विद्यार्थ्यांना क्रमिक पुस्तके मोफत वाटण्याचा निर्णय राज्य शासनाने १९९६-९७ मध्ये घेतला. वर्ष २०००-२००१ मध्ये या योजनेअंतर्गत अशा १०३ पंचायत समित्यांतील जवळपास १२.३७ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आला आहे.

सैनिकी शाळा

११.१३. १९९६-९७ मध्ये राज्य शासनाने अशासकीय संस्थांना प्रत्येक जिल्ह्यात सैनिकी शाळा सुरु करण्यास परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला. वर्ष १९९९-२००० च्या अखेरीस या योजनेखाली आतापर्यंत १३ जिल्ह्यात १५ सैनिकी शाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. यापैकी पुणे येथे स्थापन करण्यात आलेली एक शाळा केवळ मुलींसाठी आहे.

स्त्री शिक्षण

११.१४. १९९९-२००० मध्ये राज्यात फक्त मुलींसाठी असणाऱ्या १,९८० प्राथमिक शाळा, ८५० माध्यमिक शाळा व २३५ उच्च माध्यमिक संस्था होत्या. राज्यात १९९९-२००० मध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक संस्थांमधील एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये मुलींचे शेकड्या प्रमाण अनुक्रमे ४८, ४५ व ४१ होते. १९८५-८६ मध्ये जेव्हा मुलींसाठी १० वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले तेव्हा हे शेकड्या प्रमाण अनुक्रमे ४४, ३६ आणि ३२ होते.

अहिल्याबाई होळकर योजना

११.१५. मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने १९९६-९७ मध्ये अहिल्याबाई होळकर योजना सुरु केली. या योजनेखाली ग्रामीण भागातील इयत्ता ५ ते १० मधील मुलींना त्यांच्या गावात माध्यमिक शाळा उपलब्ध नसेल तर माध्यमिक शाळेत जाण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या बस मधून मोफत प्रवास करण्याची सवलत देण्यात आली आहे. या योजनेखाली १९९९-२००० मध्ये सुमारे ५ लाख मुलींनी लाभ घेतला आणि २०००-२००१ मध्ये इतक्याच मुली, या सवलतीचा लाभ घेतील असा अंदाज आहे.

प्रौढ शिक्षण

११.१६. १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील प्रौढांच्या निरक्षरतेच्या नेमूननाबाबत नवीन धोरण विशिष्ट कालमर्यादेत यशस्वीपणे राबविण्यासाठी केंद्र शासनाने १९८८ मध्ये 'राष्ट्रीय साक्षरता मिशन' (रा.सा.मि.) स्थापन केले. रा.सा.मि.ने जिल्ह्यात संपूर्ण साक्षरता अभियान राबविण्यासाठी सविस्तर मार्गदर्शक तत्त्वे विहित केली आहेत. त्यानुसार राज्याच्या सर्व जिल्ह्यांत टप्प्याटप्प्याने 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' राबविण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे आणि त्यासाठी जिल्हा साक्षरता प्रसार समित्या गठित करण्यात आल्या आहेत.

the year 1996-97 to supply free text books to students from Panchayat Samitis where women literacy is below the national level of women literacy (i.e. 39.3 per cent). During the year 2000-2001 under this scheme, about 12.37 lakh students from such 103 Panchayat Samitis in the State are benefited.

Sainik Schools

11.13. In 1996-97 the State Government has taken the decision to start sainik school in every district by giving permission to non-government organisations. By the end of 1999-2000 under this scheme, 15 sainik schools have been established in 13 districts. Of these, one school established at Pune is exclusively for girls.

Women Education

11.14. In 1999-2000, there were 1,980 primary schools, 850 secondary schools and 235 higher secondary institutions exclusively for girls in the State. The percentage of girls in the total enrolment in primary schools, secondary schools and higher secondary institutions in the State in 1999-2000 was 48, 45 and 41 respectively. In 1985-86, when education for girls was made free upto standard X the corresponding percentages were 44, 36 and 32 respectively.

Ahilyabai Holkar Scheme

11.15. To promote education amongst girls, the State Government has started Ahilyabai Holkar Scheme from 1996-97. Under this scheme, girls in the rural areas studying in standards V to X are provided free travel in Maharashtra State Road Transport Corporation buses to attend secondary school if secondary school is not available in their village. In 1999-2000 about 5 lakh girls availed such benefit under this scheme and in 2000-2001, the same number of girls are expected to avail this facility.

Adult Education

11.16. The Government of India established the 'National Literacy Mission' (NLM) in 1988 to implement successfully the new strategy of eradicating illiteracy in the age-group 15-35 years (i.e. adult illiteracy) as a mission. The NLM has prescribed detailed guidelines for the implementation of total literacy campaign in the districts. Accordingly, the State Government has taken a policy decision to implement 'Total Literacy Campaign' in all the districts of the State in a phased manner and District Literacy Mission Committees are constituted for this purpose.

११.१७. राज्यातील सर्व ३५ जिल्ह्यात 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' राबविण्यात येत आहे. आतापर्यंत ३२ जिल्ह्यांत हा कार्यक्रम पूर्ण झालेला आहे. या ३२ जिल्ह्यांसाठी ६४.०७ लाख प्रौढ निरक्षरांना साक्षर करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते. या तुलनेत ५२.७ लाख प्रौढ निरक्षरांची नोंदणी करण्यात आली व त्या पैकी ४८.७३ लाख प्रौढ निरक्षरांनी 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' अंतर्गत विहित केलेले प्राथमर अभ्यासक्रमाचे सर्व तीनही भाग पूर्ण केले. उर्वरित जिल्ह्यात 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' प्रगतिपथावर आहे.

११.१८. 'संपूर्ण साक्षरता अभियान' पूर्ण झालेल्या जिल्ह्यांत साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्यात येतो. साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्यामागचा दृष्टिकोन व दिशा लोकशिक्षण केंद्रामार्फत नवसाक्षरांपर्यंत शिक्षण पोहचविणे असा आहे. संपूर्ण साक्षरता अभियान पूर्ण झालेल्या ३२ जिल्ह्यांपैकी ११ जिल्ह्यांत साक्षरोत्तर कार्यक्रम पूर्ण झालेला असून इतर ११ जिल्ह्यांत तो प्रगतिपथावर आहे. उर्वरित १० जिल्ह्यांत हा कार्यक्रम लवकरच सुरु होणे अपेक्षित आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ७ वर्ष व त्यावरील वयाच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण पुरुष, स्त्री व एकत्रित अनुक्रमे ७६.६ टक्के, ५२.३ टक्के व ६४.९ टक्के इतके होते. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ५५ व्या फेरीतील निष्कर्षानुसार वर्ष १९९९-२००० च्या ७ वर्ष व त्यावरील वयाच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे अंदाजित प्रमाण पुरुष, स्त्री व एकत्रित अनुक्रमे ८३.३ टक्के, ६५.७ टक्के व ७४.९ टक्के इतके आहे.

उच्च शिक्षण

११.१९. उच्च शिक्षणाद्वारे फार मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळ उपलब्ध होते व हे राज्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी गरजेचे आहे. उच्च शिक्षणात वैद्यकीय, तंत्र व कृषि शिक्षणाचा समावेश केलेला नाही व त्याची चर्चा स्वतंत्रपणे केली आहे.

११.२०. राज्यात एकूण ११ बिगर-कृषि विद्यापीठे असून त्यामध्ये केवळ स्त्रियांसाठी असणारे श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ, अनौपचारिक शिक्षणासाठी असलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ आणि संस्कृत भाषेचा प्रसार व विकास करण्यासाठी व प्राचीन संस्कृत वाङ्मय व शास्त्र यांचा अभ्यास व संशोधन करण्यासाठी स्थापन केलेल्या कवी कुलगुरु कालिदास विद्यापीठ याचा समावेश आहे. या व्यतिरिक्त राज्यात पाच अभिमत विद्यापीठे असून ती उच्च शिक्षण देतात.

११.२१. राज्यात २०००-२००१ मध्ये एकूण १,५९९ महाविद्यालये व उच्च शिक्षणाच्या इतर शैक्षणिक संस्था (वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषि महाविद्यालये वगळता) असून आधीच्या वर्षापेक्षा ही संख्या ३.८ टक्क्यांनी जास्त आहे. यामध्ये १,००८ विज्ञान, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये असून इतर ५९१ उच्च शिक्षणाच्या संस्था आहेत. ज्यामध्ये ५५ विधि महाविद्यालये व १४६ शिक्षण शास्त्र/शारीरिक शिक्षण महाविद्यालये व ३९० इतर उच्च शिक्षणाची महाविद्यालये यांचा समावेश आहे. या सर्व १,५९९

11.17. 'Total Literacy Campaign' is being implemented in all the 35 districts of the State. So far, the programme is completed in 32 districts. The target fixed for these 32 districts was to literate 64.07 lakh adult illiterates. As against this target, 52.7 lakh adult illiterates were enrolled, of which 48.73 lakh adult illiterates completed all the three primers as prescribed under 'Total Literacy Campaign'. In the remaining districts, 'Total Literacy Campaign' is in progress.

11.18. Post-literacy programme is implemented in the districts after completion of "Total Literacy Campaign". The strategy and approach in the Post-Literacy Programme is to disseminate the education to neo-literates through conducting Lok Shikshan Kendra. Out of 32 districts where 'Total Literacy Campaign' is completed, the Post-Literacy Programme is completed in 11 districts and the same is in progress in 11 districts. In the other 10 districts it is expected to start soon. As per 1991 Population Census literacy rates for the population aged 7 years and above in the State for male, female and combined were 76.6 per cent, 52.3 per cent and 64.9 per cent respectively. Based on National Sample Survey 55th round, the estimated literacy rates for the population aged 7 years and above for the year 1999-2000 for male, female and combined were 83.3 per cent, 65.7 per cent and 74.9 per cent respectively.

Higher Education

11.19. Higher education provides large human resources which are necessary for the even development of the State. The Medical, Technical and Agriculture education is not included in higher education and discussed separately.

11.20. There are 11 non-agricultural universities in the State including Shrimati Nathibai Damodar Thackersy University which is exclusively for women, Yashwantrao Chavan Open University for non-formal education and Kavi Kulaguru Kalidas University which is established to conduct study and research on ancient sanskrit literature, sciences and development and spread of sanskrit language. In addition, there are five deemed universities in the State which impart higher education.

11.21. The total number of colleges and other higher educational institutions (excluding medical, engineering and agricultural colleges) in the State during 2000-2001 stood at 1,599 showing an increase of 3.8 per cent over the previous year. Of these, 1,008 are Science, Arts and Commerce colleges and 591 are other higher educational institutions which include 55 Law Colleges, 146 Educational Science/Physical education colleges and 390 colleges of other

प्रवेशक्षमता तक्ता क्र . ११.४ मध्ये दिली आहे. राज्य शासनाने १९९८ मध्ये नाशिक येथे महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना केली आहे. या विद्यापीठामार्फत राज्यातील वैद्यकीय शिक्षण व त्या संबंधित जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात येतात. हे विद्यापीठ राज्यातील सर्व वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेश घेण्यासाठी सामायिक प्रवेश परीक्षा आयोजित करते.

of institution (Government, Government aided, unaided) is given in Table No.11.4. During 1998, the State Government has established Maharashtra Health Science University at Nashik. The University looks after the medical education and related responsibilities in the state. This university conducts common entrance test for admission to all medical colleges in the State.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.4

राज्यातील वर्ष २०००-२००१ मधील वैद्यकीय महाविद्यालये/संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता
Number of medical colleges/institutions in the State and their intake capacity
for the year 2000-2001.

विद्याशाखा (1)	शासकीय Government@		शासकीय अनुदानित Government aided		विनाअनुदानित unaided		एकूण Total		Faculty (1)
	संस्था Institutions (2)	प्रवेशक्षमता Capacity (3)	संस्था Institutions (4)	प्रवेशक्षमता Capacity (5)	संस्था Institutions (6)	प्रवेशक्षमता Capacity (7)	संस्था Institutions (8)	प्रवेशक्षमता Capacity (9)	
	(1) अॅलोपॅथीक								
अ) पदवी	15	1,760	1	64	17	1,695	33	3,519	Graduate
ब) पदव्युत्तर	12	827	-	-	5	150	17	977	Post Graduate
(2) आयुर्वेदिक									Ayurvedic
अ) पदवी	4	220	15	780	36	1,620	55	2,620	Graduate
ब) पदव्युत्तर	4	65	12	161	2	19	18	245	Post Graduate
(3) होमिओपॅथिक									Homeopathic
अ) पदवी	-	-	-	-	42	2,740	42	2,740	Graduate
ब) पदव्युत्तर	-	-	-	-	5	81	5	81	Post Graduate
(4) युनानी									Unani
अ) पदवी	-	-	3	150	2	100	5	250	Graduate
ब) पदव्युत्तर	-	-	1	4	-	-	1	4	Post Graduate
(5) दंत									Dental
अ) पदवी	4	240	-	-	12	800	16	1,040	Graduate
ब) पदव्युत्तर	4	44	-	-	1	8	5	52	Post Graduate

@ महानगरपालिका व विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील धरून/Including under management of Municipal Corporation and University

निम वैद्यकीय शिक्षण

११.२४. राज्यात मूलभूत परिचर्या पदवीच्या ५ व मूलभूत परिचर्या पदवीनंतरच्या ४ आणि ९४ इतर निम वैद्यकीय शिक्षणाच्या संस्था आहेत. त्यांची संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, अशासकीय) प्रवेश क्षमता तक्ता क्र . ११.५ मध्ये दिली आहे.

Para Medical Education

11.24. There are 5 Nursing basic and 4 post basic Nursing degree institutions and 94 institutions of para medical education in the State. Their intake capacity by type of institution (Government and Non-Government) is given in Table No.11.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.5

राज्यातील वर्ष २०००-२००१ मधील निम वैद्यकीय महाविद्यालये/संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता
Number of para-medical colleges/institutions in the State alongwith their intake capacity
of students for the year 2000-2001.

विद्याशाखा	शासकीय Government@		अशासकीय Non-Government		एकूण Total		Faculty (1)
	संख्या Institutions (2)	प्रवेशक्षमता Capacity (3)	संख्या Institutions (4)	प्रवेशक्षमता Capacity (5)	संख्या Institutions (6)	प्रवेशक्षमता Capacity (7)	
(1) परिचर्या पदवी							
अ) मूलभूत	1	30	4	180	5	210	Nursing Degree Basic
ब) मूलभूत नंतर	2	38	2	30	4	68	Post Basic
(2) परिचर्या पदव्युत्तर	-	-	1	16	1	16	Nursing Post Graduate
(3) सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण	26	1074	36	975	62	2049	General Nursing and Midwifery Nursing Training
(4) सहाय्यकारी परिचर्या/ प्रसविका प्रशिक्षण	23	470	14	195	37	665	Auxilliary Nursing/Mid wifery Nursing Training
(5) सर्वसाधारण परिचर्या व प्रसविका प्रशिक्षण प्रमाणोत्तर शिक्षणक्रम	2	45	3	40	5	85	Post certificate course after General Nursing and Midwifery Nursing Training

@ महानगरपालिका व विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील धरून/ Including under management of Municipal Corporation and University

तंत्र व व्यावसायिक शिक्षण

११.२५. राज्यात १२८ अभियांत्रिकी पदवी, ३२ वास्तुशास्त्र पदवी
८३ व्यवस्थापन शास्त्राची महाविद्यालये/ संस्था आहेत. या व्यतिरिक्त
१ हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञानाची, ५१ औषधिनिर्माण
शास्त्र पदवी आणि ६१६ औद्योगिक प्रशिक्षणाच्या संस्था आहेत. यांची
स्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय, शासन अनुदानित, विनाअनुदानित) प्रवेश
क्षमता तक्ता क्र. ११.६ मध्ये दिली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
तंत्रज्ञान विद्यापीठ, लोणेरे, तालुका माणगाव, जिल्हा रायगड या संस्थेचा
अभियांत्रिकी पदवी संस्थांमध्ये समावेश आहे.

Technical & Vocational Education

11.25. There are 128 Engineering degree, 32 Architectural degree and 83 Management colleges/institutions in the State. In addition, there are 7 institutions of degree in Hotel Management & Catering Technology, 51 Pharmaceutical Science degree and 616 Industrial Training Institutions. Their intake capacity by type of institution (Government, Government aided, unaided) is given in Table No.11.6. Dr. Babasaheb Ambedkar Technological University at Lonere in Mangaon taluka, district Raigad is included in Engineering Graduation institutions.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.6

राज्यातील वर्ष २०००-२००१ मधील तंत्र शिक्षणाची महाविद्यालये/संस्थांची संख्या व त्यांची प्रवेशक्षमता
*Number of technical colleges/institutions in the State and their intake capacity
 for the year 2000-2001.*

विद्याशाखा	शासकीय Government@		शासकीय अनुदानित Government aided		विनाअनुदानित unaided		एकूण Total		Faculty (1)
	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	संस्था Institutions	प्रवेशक्षमता Capacity	
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
(1) अभियांत्रिकी									Engineering
अ) पदविका	37	7,639	21	3,225	124	21,380	182	32,244	Diploma
ब) पदवी	13	2,636	5	1,313	110	31,360	128	35,309	Graduate
क) पदव्युत्तर	4	482	5	635	13	195	22	1,312	Post Graduate
(2) वास्तुशास्त्र									Architecture
अ) पदवी	-	-	4	187	28	1,130	32	1,317	Graduate
ब) पदव्युत्तर	-	-	1	12	-	-	1	12	Post Graduate
(3) व्यवस्थापन शास्त्र	8	640	-	-	75	5,170	83	5,810	Management Sciences
(4) हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान पदवी	-	-	-	-	7	380	7	380	Hotel Management & Catering Technology Graduate
(5) औषध निर्माण शास्त्र									Pharmaceutical Science
अ) पदविका	4	210	19	1,140	45	2,380	68	3,730	Diploma
ब) पदवी *	3	120	7	320	41	1,970	51	2,410	Graduate *
क) पदव्युत्तर *	1	13	1	24	6	98	8	135	Post Graduate *
(6) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था	347	63,764	-	-	269	30,724	616	94,488	Industrial Training Institutes

@ महानगरपालिका व विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील धरून/Including under management of Municipal Corporation and University

* विद्यार्थ्यांची पटावरील संख्या / Enrolment of students

क्रीडा प्रबोधिनी

१९२६. ८ ते १४ वर्षे वयोगटातील विद्यार्थ्यांची निवड करून ८ ते १० वर्षांच्या प्रशिक्षणाद्वारे त्यांच्यामधून राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे खेळाडू तयार करण्याच्या उद्देशाने राज्यात पुणे येथे मध्यवर्ती क्रीडा केंद्र स्थापन करण्याचा आणि राज्यात विविध ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी स्थापन करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने १९९५ मध्ये घेतला. यानुसार राज्यात ११ ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी सुरू करण्यांत आल्या असून त्यात प्रशिक्षणाथर्यांना शालेय अभ्यासक्रम तसेच क्रीडाविषयक प्रशिक्षण देण्यांत येते.

Sports Academy

11.26. The State Government in 1995 took the decision to establish Central Sports Centre at Pune and Sports Academies at various places with the objective to prepare sportsman of national and international level from the students of age group 8 to 14 years by imparting them training for 8 - 10 years. Accordingly, sports academies are established at 11 places in the State and in these academies, school education and sports training is given to the trainees.

१२. सार्वजनिक आरोग्य, गृहनिर्माण, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सेवा

12. PUBLIC HEALTH, HOUSING, WATER SUPPLY AND OTHER SOCIAL SERVICES

१२.१. सार्वजनिक आरोग्य, गृहनिर्माण, पाणीपुरवठा इत्यादी सारख्या विविध समाजोपयोगी योजना शासन राबवीत असते. अशा काही योजनांची महाराष्ट्र राज्यातील प्रगती खाली दिली आहे.

सार्वजनिक आरोग्य

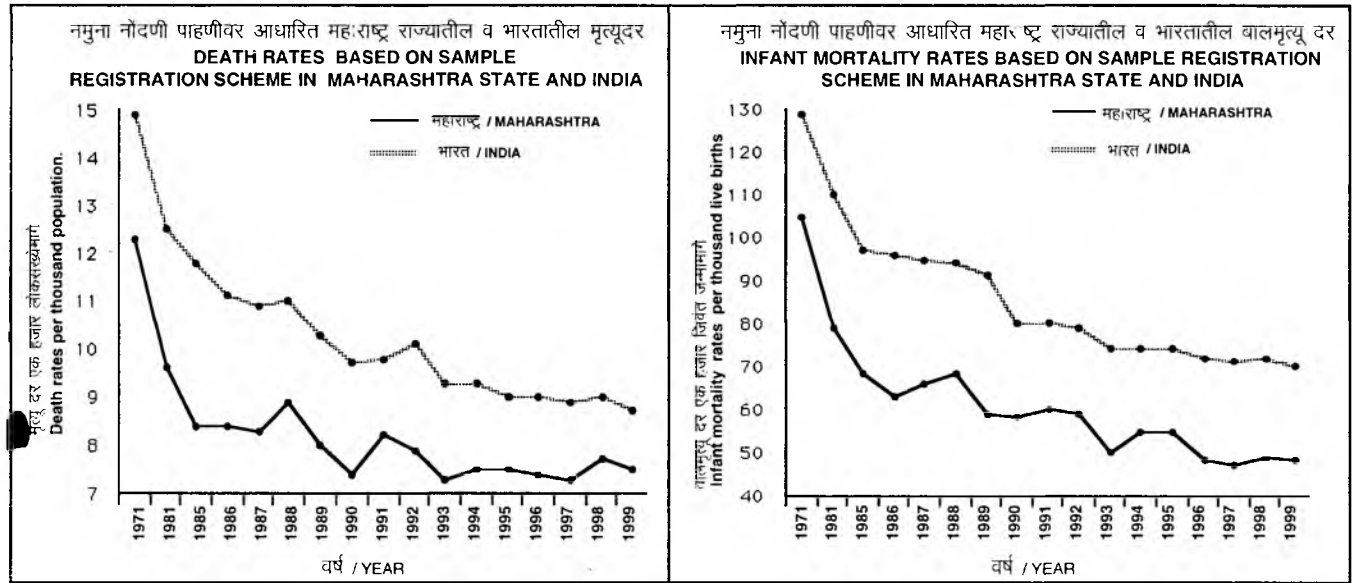
१२.२. आरोग्य म्हणजे केवळ व्याधी किंवा विकलांगता यांचा अभाव नव्हे, तर संपूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक स्वास्थ्य' अशी जागतिक आरोग्य संघटनेची आरोग्यविषयक संकल्पना आहे. 'सर्वासाठी आरोग्य' हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी बांधीलकी राज्य शासनाने स्वीकारली आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी गेल्या काही दशकांपासून प्रतिबंधक, प्रवर्तक, उपचारात्मक आणि पुनर्वसनात्मक आरोग्यसेवा पुरविण्याकरिता आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधांचे जाळे विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाकडून प्रयत्न करण्यात येत असून ह्या आरोग्य सेवा राज्यातील ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागांमध्ये पुरविण्यात येत आहेत.

12.1. Several social consumption schemes, Viz. Public Health, Housing, Water Supply etc. are being implemented by the Government. The progress of some of these schemes in Maharashtra State is given below.

Public Health

12.2. The concept of health as envisaged by the World Health Organisation means "state of complete physical, mental and social well being and not merely the absence of disease or deformity". The State is committed to realise the goal of "Health for all". To achieve this goal the State Government has undertaken series of steps since last few decades for developing a network of health infrastructure for providing preventive, promotive, curative and rehabilitative services in both the rural and urban areas of the State.

आकृती क्रमांक/ Figure No. 12.1

१२.३. राज्याच्या कानाकोपऱ्यांमध्ये उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि सामूहिक आरोग्य केंद्रे अशा आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधा पोहोचविण्यासाठी या सुविधांचे एकत्रीकरण करण्यावर सार्वजनिक आरोग्य क्षेत्रामध्ये भर दिला जात आहे. अगदी अलिकडे मानसिक आरोग्य दक्षता, एड्स नियंत्रण, कर्करोग नियंत्रण आणि आदिवासी क्षेत्रामध्ये विशेष आरोग्य सुविधा या कार्यक्रमावर भर दिलेला आहे. पावसाळ्यामध्ये मलेरिया, गॅस्ट्रो आणि पाण्यामुळे होणाऱ्या इतर रोगांचा प्रादुर्भाव होतो. हा प्रादुर्भाव विशेषतः ठाणे, नाशिक, धुळे, अमरावती व गडचिरोली या

12.3. The emphasis of the Public Health Sector is on the consolidation of infrastructural facilities such as sub-centres, primary health centres and community health care centres, so as to reach health services to all corners of the State. More recently the emphasis has been given to mental health care, AIDS(Acquired Immuno Deficiency Syndrome) control, cancer control and special health facilities in the tribal areas. The problems of malaria, gastro enterities and other water-born diseases are prevalent

आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये होतो. या व इतर रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता राज्यामध्ये विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. राज्यात २००० अखेर सार्वजनिक व शासन अनुदानित ८८७ रुग्णालये, १,३९६ दवाखाने, १,७६२ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ९,७२५ उपकेंद्रे हे कार्यक्रम राबवीत होती. ह्या सर्व आरोग्य सेवामुळे राज्यातील जनतेचा आरोग्याचा दर्जा उल्लेखनीयरीत्या सुधारण्यास मदत होत असल्याचे १९९९ या वर्षासाठी भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र राज्यातील कमी असणारे मृत्यू दर (७.५) व बालमृत्यू दर (४८) यावरून दिसून येते. हे दर अखिल भारतासाठी अनुक्रमे ८.७ आणि ७० इतके होते. राज्यातील जीवनविषयक सांख्यिकी आणि उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा याबाबतची सविस्तर माहिती भाग - दोन मधील अनुक्रमे तक्ता क्र. ३ व ४२ मध्ये दिली आहे.

कुटुंब कल्याण

१२.४. लोकसंख्येमध्ये स्थिरता आणणे व लोकांच्या जीवनाचा दर्जा वाढविणे हा कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे. लोकसंख्या नियंत्रण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविल्यामुळे १९९९ ह्या वर्षाकरिता राज्यातील (२१.१) हा जन्मदर अखिल भारताच्या २६.१ या जन्मदराच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य पाहणी १९९८ (राकुआपा-२) नुसार राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत कुटुंब नियोजनाच्या विविध पद्धतींनी संरक्षित जननक्षम जोडप्यांचे प्रमाण ६०.९ टक्के होते, तर अखिल भारताकरिता हे प्रमाण ४८.२ टक्के होते. राज्यातील एकूण जननक्षम जोडप्यांपैकी ५२.२ टक्के जोडपी नसबंदी पद्धतीने संरक्षित होती. राज्यात १९९९-२००० या वर्षात ५.६ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या; तर १९९८-१९९९ या वर्षात ५.३ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आलेल्या होत्या. राज्यात २०००-२००१ मध्ये ऑक्टोबर, २००० अखेरपर्यंत २.९६ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या १९९९-२००० मधील तत्सम कालावधीतील शस्त्रक्रियांच्या संख्येपेक्षा १७ टक्क्यांनी जास्त होती.

१२.५. जरी, कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पूर्वी नसबंदीवर मुख्य भर होता, तरी दोन अपत्यांच्या जन्मात योग्य अंतर ठेवणे ही बाबही तितकीच महत्त्वाची आहे. म्हणून तांबी, इन्ट्रा युटेरिन साधने (आय.यू.डी), पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने इत्यादी पद्धतींच्या प्रसारावर शासन भर देत आहे. याचा परिणाम म्हणून एकूण संरक्षित जोडप्यांपैकी नसबंदी शस्त्रक्रियेव्यतिरिक्त इतर कुटुंब नियोजन पद्धतींनी संरक्षित जोडप्यांची टक्केवारी ८.७ होती (राकुआपा-२). २०००-२००१ मध्ये ऑक्टोबर, २००० अखेरपर्यंत तांबी स्वीकारणाऱ्यांची संख्या २.१४ लाख इतकी होती व ती १९९९-२००० च्या तत्सम कालावधीतील संख्येपेक्षा ३ टक्क्यांनी जास्त होती.

during monsoon season, particularly in tribal districts like Thane, Nashik, Dhule, Amaravati and Gadchiroli. To control these and other diseases various programmes are being implemented in the State. By the end of 2000, there were Public and Government aided 887 hospitals, 1,396 dispensaries, 1,762 primary health centres and 9,725 sub-centres in the State implementing these programmes. These services have appreciably helped to improve the health standard of the people in the State, which is evident from the relatively low crude death rate (7.5) and low infant mortality rate (48) for the year 1999 for Maharashtra State as compared with the rates of 8.7 and 70 respectively for All-India. The details of the vital statistics and medical facilities available in the State are given in Table No. 3 and 42 respectively of Part-II.

Family Welfare

12.4. The main objective of the family welfare programme is to stabilize population and improve quality of life of the people. The effective implementation of population control programme has reflected in the relatively low birth rate of 21.1 in the State as compared with that of 26.1 for All-India for the year 1999. The percentage of eligible couples effectively protected by the various family planning methods under the family welfare programme was 60.9 as observed in the National Family Health Survey of 1998(NFHS-2) in the State as against 48.2 for All-India. Out of the total eligible couples in the State, 52.2 per cent were covered under the sterilisation methods. The number of sterilisation operations performed in the State during 1999-2000 was 5.6 lakh, as against 5.3 lakh sterilisation operations performed during 1998-99. During 2000-2001, upto the end of October, 2000, the number of sterilisation operations performed in the State was 2.96 lakh, which is higher by 17 per cent than that during the corresponding period of 1999-2000.

12.5. Though the sterilisation was the main stay of the family welfare programme in the past, the spacing of births has become equally important aspect. The Government is therefore giving more stress on propagation of spacing methods like Copper-T, Intra Uterine Device (IUD), Conventional Contraceptives etc. As a result, among all protected couples, the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilisation was 8.7 (NFHS-2). During the year 2000-2001, upto the end of October, 2000, the number of Copper-T acceptors was 2.14 lakh, which was more by about 3 per cent than that of the corresponding period of 1999-2000.

१२.६. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा जननक्षमतेवर प्रभावी परिणाम होण्यासाठी त्याचा स्वीकार ज्यांना ह्यात मुले कमी आहेत अशा तरुण जोडप्यांनी करणे आवश्यक आहे. पुरुष नसबंदी व स्त्री नसबंदी केलेल्यांची त्यांच्या ह्यात मुलांच्या संख्येनुसार वर्गवारी असे दर्शविते की, पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या ह्यात मुलांची सरासरी संख्या १९७१-७२ मधील ४.३ वरून १९९९-२००० मध्ये २.९ इतकी कमी झाली आणि स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ती ४.५ वरून २.८ इतकी कमी झाली. आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ती १९७९-८० मधील २.३ वरून १९९९-२००० मध्ये १.६ इतकी कमी झाली. तसेच त्याच कालावधीत कुटुंब नियोजन पध्दती स्वीकारल्या वेळचे सरासरी वय पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ३९.५ वर्षांवरून २९.६ वर्षे इतके कमी झाले, तर स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ते ३२.४ वर्षांवरून २८.० वर्षे इतके कमी झाले आणि आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ते २७.४ वर्षांवरून २५.४ वर्षे इतके कमी झाले.

माता व बालआरोग्य कार्यक्रम

१२.७. या कार्यक्रमाचा उद्देश बालमृत्यू व मातामृत्यू यांचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली तीन उपक्रम घेण्यात येतात. ह्या कार्यक्रमांचा तपशील आणि प्रगती तक्ता क्र. १२.१ मध्ये दिली आहे.

12.6. For effective impact of family welfare programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having less number of living children. The classification of sterilisation acceptors according to the number of living children in the case of vasectomy acceptors has declined from 4.3 in 1971-72 to 2.9 in 1999-2000 and that for tubectomy acceptors, it has declined from 4.5 to 2.8. In respect of I.U.D acceptors, it declined from 2.3 in 1979-80 to 1.6 in 1999-2000. Similarly, average age at acceptance has declined during the corresponding period from 39.5 years to 29.6 years for vasectomy acceptors, from 32.4 years to 28.0 years for tubectomy acceptors and from 27.4 years to 25.4 years for I.U.D. acceptors.

Maternal and Child Health Programme

12.7. The programme is aimed at reducing the child and maternal mortality. Under this programme, three activities are undertaken. The details of the activities and progress of the programme is given in table No.12.1.

तक्ता क्र./ Table No.12.1

माता व बाल आरोग्य कार्यक्रमाखालील विविध योजनांतर्गत महाराष्ट्रातील लाभधारकांची संख्या

Number of beneficiaries under Maternal and Child Health Programme according to various schemes in Maharashtra
(आकडे लाखात)(figures in lakh)

योजनेचे नाव	वर्ष/Year		Name of Scheme
	1999-2000	2000-2001 (ऑक्टोबर अखेरपर्यंत)/ (Upto the end of October)	
(1)	(2)	(3)	(1)
(अ) फॉलिक ॲसिड व फेरस सल्फेट गोळ्यांचे वितरण			(A) Distribution of Folic Acid and Ferrous Sulphate tablets
(1) गरोदर स्त्रियांना गोळ्यांचे वितरण - प्रतिबंधात्मक	15.68	9.38	(1) Distribution of tablets to pregnant women-prophylactic
(2) गरोदर स्त्रियांना गोळ्यांचे वितरण - उपचारात्मक	5.17	3.67	(2) Distribution of tablets to pregnant women - therapeutic
(3) १-२ वर्षे वयोगटातील मुलांना गोळ्यांचे वितरण	21.6	14.18	(3) Distribution of tablets to children in the age group of 1 to 2 years
(ब) लसीकरण			(B) Immunisation
(1) त्रिगुणी तिसरा डोस	21.53	12.03	(1) D.P.T. - III
(2) पोलिओ तिसरा डोस	21.57	12.05	(2) Polio - III
(3) क्षयप्रतिबंधक	22.70	12.77	(3) BCG
(4) गोवर प्रतिबंधक	20.37	11.64	(4) Measles
(5) धनुवांत प्रतिबंधक (गरोदर स्त्रियांना)	21.85	11.57	(5) Anti tetanus (pregnant women)
(क) वयोगटानुसार इतर प्रतिबंधक लस/मात्रा			(C) Age groupwise other immunisation doses
(1) धनुवांत प्रतिबंधक (१ ते १० वर्षे)	21.44	13.38	(1) Tetanus toxoid (1-10 years)
(2) धनुवांत प्रतिबंधक (१० ते १६ वर्षे)	18.31	11.04	(2) Tetanus toxoid (10-16 years)
(3) मुखाद्वारे 'अ' जीवनसत्व (९ महिने ते ३ वर्षे)	68.59	41.68	(3) Oral Vitamin - A (9 months to 3 years)

पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम

१२.८. जागतिक आरोग्य संघटनेने जग 'पोलिओ मुक्त' करण्याचे ध्येय निश्चित केले आहे. त्याचा एक भाग म्हणून भारत सरकारच्या आरोग्य विभागाने पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम संपूर्ण देशात राबविण्याचा निर्णय घेतला. पोलिओचे देशातून निर्मूलन करण्यासाठी १९९५-९६ ते १९९८-९९ या वर्षात पोलिओच्या नियमित लसीकरण कार्यक्रमाव्यतिरिक्त ०-५ वर्षे वयोगटातील मुलांना त्यांच्या आधीच्या लसीकरण रिथतीचा विचार न करता प्रत्येक वर्षी पोलिओचे दोन अतिरिक्त डोस तर १९९९-२००० या वर्षात चार डोस देण्यात आले. चालू वर्षात राज्यातील सुमारे ११५ लाख मुलांना २ अतिरिक्त डोस देण्यात आले.

विशेष शालेय आरोग्य कार्यक्रम

१२.९. या कार्यक्रमाखाली दरवर्षी इयत्ता १ ली ते ४ थी मधील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात येते. २०००-२००१ या वर्षात असा कार्यक्रम नोव्हेंबर, २००० मध्ये घेण्यात आला आणि राज्यातील ६४,८०० शाळांतील सुमारे ८२.० लाख विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात आली. किरकोळ आजारपणासाठी प्राथमिक स्वरूपाचे औषधोपचार करण्यात आले व गंभीर स्वरूपाच्या आजाराबाबत तज्ज्ञसेवा पुरविण्यात आल्या. २०००-२००१ मध्ये १.८५ कोटी रुपये खर्च होतील अशी शक्यता आहे.

सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना

१२.१०. महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढविणे हे ह्या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. एकही मुलगा नसलेल्या आणि एक (७,५०० रुपये) अथवा दोन (५,००० रुपये) मुली आहेत अशा नसबंदी करून घेतलेल्या जोडप्यांना राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्रे व युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया प्रमाणपत्रे या स्वरूपात बक्षिस देण्याची ही योजना १ एप्रिल, १९९५ पासून अंमलात आणण्यात आली आहे. २०००-२००१ मध्ये १.० कोटी रुपये खर्च होतील अशी अपेक्षा आहे. राज्याच्या नवीन लोकसंख्या धोरणानुसार ही योजना केवळ दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांकरिता राबविण्याचे प्रस्तावित आहे.

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१२.११. राष्ट्रीय एड्स (अक्वायर्ड इम्युनो डेफिसिअन्सी सिन्ड्रोम) नियंत्रण प्रकल्प ही १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना असून ती जागतिक बँकेच्या सहाय्याने देशभर राबविण्यात येत आहे. पहिल्या टप्प्यामध्ये हा प्रकल्प सप्टेंबर, १९९२ ते मार्च, १९९९ या कालावधीसाठी मंजूर करण्यात आला होता.

१२.१२. एप्रिल, १९९९ पासून प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा महाराष्ट्र एड्स नियंत्रण संस्थेमार्फत राज्यात (मुंबईव्यतिरिक्त) राबविण्यात येत आहे. प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा देखील जागतिक बँकेच्या सहाय्याने १९९९-२००४ या कालावधीसाठी नियोजित करण्यात आला आहे.

Pulse Polio Programme

12.8. The World Health Organisation has aimed at making the world "Polio Free". As a part of this, the Health Department of the Government of India decided to implement the pulse polio programme throughout the country. To eradicate polio throughout the country, in addition to the regular immunisation programme, additional two oral doses of polio vaccine every year were administered to the children in the age-group 0-5 years during the years 1995-96 to 1998-99 and four doses during 1999-2000. During current year 2 additional doses to about 115 lakh children in the State were administered.

Special School Health Programme

12.9. Under this programme, medical checkup of the students in standard I to IV is done every year. During the year 2000-2001, such programme was taken up in November, 2000 and about 82.0 lakh students from 64,800 schools throughout the State were examined. Primary treatment was given for minor illness and referral services were provided for major illness. An expenditure of Rs. 1.85 crore is expected during 2000-2001.

Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme

12.10. The objective of this scheme is to increase social status of women. The couples having no male child and having one (Rs.7,500) or two (Rs. 5,000) daughters and undergoing sterilisation are given award in the form of the National Saving Certificate (NSC) and Unit Trust of India (UTI) certificates. This Scheme is implemented from 1st April, 1995. An expenditure of Rs. 1.0 crore is expected during 2000-2001. As per the State's new population policy, it is proposed to implement this scheme only for below poverty line households.

National AIDS Control Programme

12.11. The National AIDS (Acquired Immuno Deficiency Syndrome) Control Project is a 100 per cent centrally sponsored scheme and is being implemented in the country with the assistance from the World Bank. In the phase-I the project was sanctioned for the period September, 1992 to March, 1999.

12.12. The phase-II project is being implemented in the State (except Brihanmumbai) through Maharashtra State AIDS Control Society from April, 1999. The phase-II is also planned with World Bank Assistance for a period from 1999-2004.

१२.१३. १९९९-२००० व २०००-२००१ या वर्षांमध्ये महाराष्ट्र एड्स नियंत्रण संस्थेला अनुक्रमे १८ कोटी रुपये व ८ कोटी रुपये निधी प्राप्त आला. सदर संस्थेने १९९९-२००० मध्ये ११.११ कोटी रुपये आणि २०००-२००१ मध्ये नोव्हेंबर, २००० अखेर पर्यंत ६.३० कोटी रुपये खर्च केले. महाराष्ट्र राज्यातील एड्स विषयक आकडेवारी तक्ता क्र. १२.२ मध्ये दिली आहे.

12.13. During the years 1999-2000 and 2000-2001, the Maharashtra State AIDS Control Society received funds of Rs.18 crore and Rs. 8 crore respectively. The Society has spent Rs.11.11 crore in 1999-2000 and Rs. 6.30 crore upto the end of November, 2000 during 2000-2001. The statistics regarding AIDS control programme for Maharashtra is given in the table No.12.2.

तक्ता क्र. /Table No.12.2
महाराष्ट्र राज्यातील एड्स विषयक आकडेवारी
The statistics regarding the AIDS in the Maharashtra State

अ.क्र. Sr.No	बाब	वर्ष/Year 2000 संख्या/number	डिसेंबर अखेरपर्यंत/ Upto the end of December, 2000 संचित संख्या cumulative number	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1.	अतीजोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती	94,257	6,09,404	Persons screened from high risk groups
2.	दोन चाचण्यांवरून एचआयव्ही बाधित	12,997	84,531	H.I.V. positive by 2 tests
3.	एचआयव्ही बाधित प्रमाण (टक्के)	13.8	13.9	H.I.V. positivity rate (per cent)
4.	एड्स रुग्ण	1,443	5,189	AIDS Cases
5.	एड्सने मृत्यू	88	476	AIDS Death
6.	तपासलेले रक्त नमुने	3,19,239	41,38,169	Blood units screened
7.	एलिसा रिअॅक्टिव्ह रक्त नमुने	4,552	58,579	Elisa Reactive
8.	एलिसा रिअॅक्टिव्हिटी प्रमाण	1.4	1.4	Elisa reactivity rate

गैट्रिबिक आरोग्य जागृती मोहीम (कौआजामो)

१२.१४. राज्यातील १५ ते ४५ वर्षे वयोगटातील सुमारे ५ ते १० टक्के व्यक्तींना गुप्त रोगाची लागण झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. गुप्त रोगावर वेळीच निदान व उपचार केल्यास एचआयव्ही प्रादुर्भाव सुमारे ४० टक्क्यांनी कमी करणे शक्य आहे. ह्या करिता राज्यात गेल्या दोन वर्षांमध्ये ३ मोहिमा आयोजित करण्यात येऊन त्यामध्ये गुप्त रोगाची लागण झालेल्यांचा शोध घेऊन उपचार करण्यात आले. तसेच जनसमुदायामध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी आरोग्य कार्यकर्त्यांनी लोघरी भेटी दिल्या.

१२.१५. शासन १९९४ पासून इयत्ता ९ वी व ११वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी एड्स प्रतिबंधक शैक्षणिक कार्यक्रम राबवित आहे. युनिसेफच्या तांत्रिक आणि आर्थिक सहाय्याने २०००-२००१ या शैक्षणिक वर्षात राज्यातील ७०० शाळांमध्ये हा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे. यामध्ये तश्रमशाळा, मुलींसाठीच्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा आणि गावरी भागात झोपडपट्ट्यांतील शाळांना प्राधान्य देण्यात आले आहे.

Family Health Awareness Campaign :

12.14. Prevalence rate of Sexually Transmitted Disease(STD) among the persons of age group of 15-45 years was found to be 5-10 per cent in the State. If STDs are timely detected and treated, chances of HIV transmission can be reduced by 40 per cent. For this purpose during last two years, three campaigns were organised in the State in which STDs were detected and treated. Similarly, in order to create awareness among the masses, home visits were made by health workers.

12.15. The State Government has been implementing AIDS Prevention Education Programme for students of 9th and 11th standard since 1994. In the academic year 2000-2001 with technical and financial support from UNICEF, the programme has been launched in 2,700 schools in the State, with priority to Ashram schools, girls secondary and higher secondary schools and urban schools in slums.

मुंबईसाठी एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१२.१६. मुंबई शहरामध्ये राष्ट्रीय एड्स कार्यक्रम राबविण्यासाठी मुंबई महानगरपालिकेने जुलै, १९९८ मध्ये "मुंबई जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्थेची" स्थापना केली आहे.

१२.१७. मुंबई ही भारताची आर्थिक राजधानी असल्यामुळे येथे विविध स्तरातील विविध प्रकारच्या लोकसंख्येचे लोढे मोठ्या प्रमाणावर येत असतात. येथे चल लोकसंख्या फार मोठ्या प्रमाणावर आहे. हा घटक विचारात घेता मुंबईमध्ये एचआयव्ही/एड्स ही समस्या अधिक गंभीर झालेली आहे. देशामध्ये आढळणाऱ्या एचआयव्ही/एड्स प्रकरणांपैकी ५० टक्के प्रकरणे ही महाराष्ट्रातील असतात, त्यापैकी ५० टक्के प्रकरणे ही मुंबईमधील असतात.

१२.१८. १९९९-२००० व २०००-२००१ या वर्षाकरिता मुंबई जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्थेला अनुक्रमे ९.१२ कोटी रुपये व ५.०६ कोटी रुपये निधी प्राप्त झाला. संस्थेने १९९९-२००० मध्ये ८.०६ कोटी रुपये आणि २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर, २००० अखेर पर्यंत ३.०८ कोटी रुपये खर्च केले.

१२.१९. मुंबई जिल्हे एड्स नियंत्रण संस्थेने जून, २००० मध्ये कौटुंबिक आरोग्य जागृती मोहीम आयोजित केली होती. या मोहिमेकरिता महापालिकेच्या २४ विभागातून एकूण ३९.८० लाख इतक्या लोकसंख्येचे लक्ष्य अंदाजण्यात आले होते. लैंगिक रोगनिदान शिबिरात प्रत्यक्षात १७,४१३ व्यक्तींनी भाग घेतला. ८,१७२ रुग्णांवर या शिबिरात उपचार करण्यात आले.

राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रम

१२.२०. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना आर्थिक सहाय्य पुरविण्याचे धोरण राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रमांत प्रस्तुत करण्यात आले आहे. याबाबतची राज्य व केंद्र शासनाच्या समवर्ती जबाबदारीची जाणीव ठेवून घटनेतील कलम ४१ व ४२ मधील मार्गदर्शक तत्वांची परिपूर्ती करण्याच्या दृष्टीने हा कार्यक्रम महत्त्वाचा टप्पा आहे. राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रमांमध्ये खालील तीन योजनांचा समावेश आहे.

१) राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन योजना :- या योजनेअंतर्गत ६५ वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वयाच्या निराधारांना दरमहा प्रत्येकी ७५ रुपये देण्यात येतात.

२) राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना :- कुटुंबातील मिळवती व्यक्ती मृत्यू पावल्यास या योजनेअंतर्गत त्या कुटुंबास १०,००० रुपये देण्यात येतात.

३) राष्ट्रीय मातृत्व लाभ योजना :- १९ वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या गरोदर स्त्रियांना दोन जीवित बालकांपर्यंत या योजनेअंतर्गत प्रसूतीपूर्वीच्या ८ ते १२ आठवड्यांच्या कालावधीत एकूण ५०० रुपये देण्यात येतात.

AIDS Control Programme For Mumbai

12.16. For implementation of the National AIDS Control Programme in the city of Mumbai, "Mumbai Districts AIDS Control Society (MDACS)" was established in July, 1998 by Municipal Corporation of Mumbai.

12.17. Mumbai being the economic capital of India has maximum inflow of diversified population with layers of complexities. It has huge floating population. Considering, this factor HIV/AIDS has become vibrant serious issue in Mumbai. More than 50 per cent of cases in the country are reported from Maharashtra of which more than 50 per cent are from Mumbai.

12.18. During the years 1999-2000 and 2000-2001, the Mumbai Districts AIDS Control Society received funds of Rs.9.12 crore and Rs.5.06 crore respectively. The society has spent Rs.8.06 crore in 1999-2000 and Rs.3.08 crore upto the end of December, 2000 during 2000-2001.

12.19. The Mumbai districts AIDS Control Society has launched the Family Health Awareness Campaign in the month of June, 2000. The total target of population for this campaign was estimated as 39.80 lakh in 24 Municipal wards. Actually 17,413 persons attended camp site for STI examination. The total number of cases treated in the camp sites were 8,172.

National Social Assistance Programme (NSAP)

12.20. National Social Assistance Programme (NSAP) introduces a National Policy for social assistance to households which are below poverty line. The programme represents a significant step towards the fulfilment of the directive principles in Articles 41 and 42 of the Constitution, recognising the concurrent responsibility of the Central and State Government in the matter. The NSAP includes following three schemes.

1) National Old Age Pension Scheme:- Under this scheme each destitute aged 65 years and above is given Rs. 75 per month.

2) National Family Benefit Scheme :- Under this scheme in the case of a death of bread earner, bereaved household is given Rs. 10,000.

3) National Maternity Benefit Scheme :- Under this scheme the pregnant women of age 19 years and above are given lumpsum Rs. 500 before 8 to 12 weeks prior to the delivery upto two live births.

१२.२०.१. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीकरिता केंद्र शासनाकडून राज्य शासनाला १०० टक्के अर्थ सहाय्य मिळते. २०००-२००१ मध्ये सप्टेंबर, २००० अखेरपर्यंत या तीन योजनांखाली अनुक्रमे १३.६३ कोटी रुपये, ४.६२ कोटी रुपये व १.७२ कोटी रुपये खर्च झाले. १९९९-२००० मध्ये या तीन योजनांखाली अनुक्रमे ३१.३८ कोटी रुपये, १०.०६ कोटी रुपये व ३.४२ कोटी रुपये खर्च झाले होते. १९९९-२००० मध्ये राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन या योजनेखाली राज्यातील ३,०९,११८ लाभधारकांना लाभ देण्यात आला. राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना व राष्ट्रीय मातृत्व लाभ योजना या योजनेखाली १९९९-२००० मध्ये अनुक्रमे १७,१७४ व ८८,०६८ लाभधारकांना लाभ देण्यात आला.

१२.२०.२. **संजय गांधी निराधार अनुदान योजना :-** महाराष्ट्र शासनाने २ ऑक्टोबर, १९८० पासून संजय गांधी निराधार अनुदान योजना सुरु केली आहे. या योजनेअंतर्गत निराधार वृद्ध व्यक्तींना सध्या प्रतिमाह रुपये २५० इतके अनुदान देण्यात येते.

१२.२०.३. या योजनेसाठी पात्रतेच्या अटी खालीलप्रमाणे आहेत:-

i) लाभार्थी निराधार असला पाहिजे, ii) लाभार्थ्यांचे वय स्त्रियांच्या बाबतीत किमान ६० वर्षे पूर्ण आणि पुरुषांच्या बाबतीत किमान ६५ वर्षे पूर्ण असले पाहिजे अथवा लाभार्थी अपंग, विकलांग, अंध अथवा महारोग, पालिओ, क्षय, कर्करोग यांसारख्या रोगांनी पिडीत असला पाहिजे अथवा लाभार्थी ही निराधार विधवा स्त्री जिला १८ वर्षे पूर्ण केलेले एकही अपत्य नाही आणि iii) लाभार्थ्यांचे महाराष्ट्रात किमान १५ वर्षे वास्तव्य असले पाहिजे.

१२.२०.४. १९९९-२००० मध्ये या योजनेखाली ३,९७,२१० लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला. त्याकरिता एकूण ७१.७ कोटी रुपये खर्च झाले.

१२.२०.५. **संजय गांधी स्वावलंबन योजना :-** महाराष्ट्र राज्यात किमान १५ वर्षे वास्तव्य असलेल्या बेरोजगार/अर्धरोजगार आणि गरजू व्यक्तींना स्वयंरोजगारासाठी लहान व्यवसाय सुरु करण्याकरिता २,५०० रुपयांपर्यंत बिनव्याजी कर्ज पुरविण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. कर्जाची परतफेड कर्ज वितरित केल्यापासून २ वर्षांनंतर ८ वार्षिक समान हप्त्यात करावयाची असते.

१२.२०.६. १९९९-२००० मध्ये या योजनेखाली १२,५६१ लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला असून त्याकरिता १.९५ कोटी रुपये खर्च झाले.

१२.२०.७. **इंदिरा गांधी भूमिहीन वृद्ध शेतमजूर सहाय्य योजना :-** ही योजना १९ नोव्हेंबर, १९९१ पासून सुरु करण्यात आली. संजय गांधी निराधार योजना किंवा त्यासारख्या इतर कोणत्याही योजनांचा लाभ न

12.20.1. For the implementation of these schemes the State Government is given 100 per cent financial assistance by the Central Government. During the year 2000-2001, by the end of September, 2000, under these three schemes an expenditure of Rs.13.63 crore, Rs.4.62 crore and Rs.1.72 crore was incurred respectively. During 1999-2000 under these three schemes expenditure of Rs. 31.38 crore, Rs. 10.06 crore and Rs. 3.42 crore was incurred respectively. During 1999-2000, under National Old Age Pension scheme 3,09,118 beneficiaries in the State were covered. Beneficiaries covered under National Family Benefit Scheme and National Maternity Benefit Scheme during 1999-2000 were 17,174 and 88,068 respectively.

12.20.2. **Sanjay Gandhi Niradhar Anudan Yojana:-** The Government of Maharashtra has started the Sanjay Gandhi Niradhar Anudan Yojana from 2nd October, 1980. Under this scheme old destitute persons are presently given an aid of Rs. 250 per month.

12.20.3. The eligibility conditions of the scheme are :-

(i) Beneficiary must be destitute, (ii) The age of beneficiary in the case of females should be at least 60 years completed and for males it should be 65 years completed OR Beneficiary should have one of the disabilities like handicapped, crippled, blind or suffering from disease like leprosy, polio, T.B., cancer OR Destitute widows having no child of above 18 years of age and (iii) Beneficiary must be domiciled for at least 15 years in Maharashtra.

12.20.4. Under this scheme 3,97,210 beneficiaries have been benefitted during the year 1999-2000 for which an expenditure of Rs. 71.7 crore has been incurred.

12.20.5. **Sanjay Gandhi Swavlamban Yojana:-** This scheme has been started with a view to providing self-employment to the needy un-employed/under employed persons domiciled in Maharashtra for at least 15 years, by way of providing interest free loan upto Rs. 2,500 for starting small business. The repayment of loan is to be done in 8 equal annual instalments after 2 years from the disbursement of the loan.

12.20.6. Under this scheme 12,561 persons have been benefitted during 1999-2000 for which an expenditure of Rs.1.95 crore has been incurred.

12.20.7. **Indira Gandhi Bhumihin Vridha Shetkari Mazdoor Sahayya Yojana:-** This scheme has been started from 19th November, 1991. Under this scheme assistance of Rs. 250 per month

घेणाऱ्या पात्र व्यक्तींना या योजनेखाली दरमहा २५० रुपये एवढे अर्थसहाय्य देण्यात येते. पात्रतेच्या अटी: (i) लाभार्थी महाराष्ट्रात जन्मलेला व ग्रामीण भागात राहणारा आणि शेतमजूर असला पाहिजे, (ii) लाभार्थ्यांकडे स्वतःचे उत्पन्नाचे साधन नसावे आणि (iii) लाभार्थीचे वय स्त्री लाभार्थ्यांच्या बाबतीत किमान ६० वर्षे पूर्ण तर पुरुष लाभार्थ्यांचे बाबतीत किमान ६५ वर्षे पूर्ण असले पाहिजे.

१२.२०.८. १९९९-२००० मध्ये या योजनेखाली ४,५०,०८६ लाभार्थ्यांना लाभ मिळाला असून, त्याकरिता ४२.७१ कोटी रुपये खर्च झालेला आहे.

पोषण कार्यक्रम

१२.२१. लहान मुले, गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांच्या किमान पोषणाच्या गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सुविधा पुरविण्याच्या दृष्टीने राज्य शासन पोषण कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना राबविते. या योजनेखाली केलेले कार्य खालीलप्रमाणे आहे.

ग्रामीण भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.२२. ह्या योजनेखाली अंगणवाडीमध्ये नाव नोंदविलेल्या गरीब कुटुंबातील सहा वर्षाखालील मुलांना आणि गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना पूरक पोषक आहार देण्यात येतो. भारत सरकारने या योजने अंतर्गत डिसेंबर, २००० अखेर पर्यंत राज्याच्या ग्रामीण व आदिवासी भागातील २९९ प्रकल्पांना मंजुरी दिलेली असून राज्य शासनानेही ह्या प्रकल्पांना मंजुरी दिली आहे. मंजूर केलेल्या २९९ प्रकल्पांपैकी २४२ प्रकल्प नोव्हेंबर, २००० अखेर कार्यरत होते. ह्या प्रकल्पापैकी ४० प्रकल्प आदिवासी भागात आहेत. १९९९-२००० मध्ये सदर २४२ प्रकल्पांतर्गत ४२,६०८ अंगणवाड्यांमध्ये ४५.२४ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ४०.७३ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्याकरिता १२७ कोटी रुपये खर्च झाले. २०००-२००१ मध्ये नोव्हेंबर, २००० अखेर पर्यंत २४२ प्रकल्पांतील ४९,७८७ अंगणवाड्यांमध्ये ४५.५४ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ३७.९९ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्याकरिता ४२.९३ कोटी रुपये खर्च झाले.

नागरी भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.२३. नागरी भागातील या प्रकल्पांतील लाभार्थ्यांना ग्रामीण एकात्मिक बालविकास सेवा प्रकल्पांप्रमाणेच पोषक आहार देण्यात येतो. १९९९-२००० मध्ये असे २६ प्रकल्प राज्याच्या नागरी भागात कार्यरत होते. २०००-२००१ मध्ये नोव्हेंबर, २००० अखेर पर्यंत २,९४८ अंगणवाड्या कार्यरत होत्या आणि २.३५ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण कार्यक्रमाचा लाभ देण्यात आला व त्यासाठी ८.१२ कोटी रुपये खर्च झाले.

is provided to the eligible persons not drawing benefits from Sanjay Gandhi Niradhar Yojana or any other similar scheme. The eligibility conditions are- (i) Beneficiary must be agricultural labour born in Maharashtra and must be resident of rural areas, (ii) Beneficiary should not own any income generating asset and (iii) The age of beneficiary should be at least 60 years completed in the case of females and 65 years completed in the case of males.

12.20.8. Under this scheme 4,50,086 beneficiaries have been benefitted during the year 1999-2000 for which an expenditure of Rs. 42.71 crore has been incurred.

Nutrition Programme

12.21. In order to meet the minimum nutritional requirements of children, pregnant women and nursing mothers and to provide health care to them, the State Government implements various schemes under nutrition programme. The performance under these schemes is given below.

Integrated Child Development Services (ICDS) scheme in rural areas

12.22. Under this scheme nutritious supplementary food is given to the children below six years of age and to the pregnant women and nursing mothers belonging to poor families enrolled at Anganwadi centres. The number of ICDS projects sanctioned by the Government of India in the rural and tribal areas of the State at the end of December, 2000 was 299. The Government of Maharashtra has also given sanction to these projects, of which 242 projects were functioning at the end of November, 2000. Out of these, 40 projects are in the tribal areas. During 1999-2000, 45.24 lakh beneficiaries were enrolled at 42,608 Anganwadis in the 242 projects. Out of these, 40.73 lakh beneficiaries were supplied with supplementary nutritious food and for that an expenditure of Rs.127 crore was incurred. In the year 2000-2001 upto the end of November, 2000, 45.54 lakh beneficiaries were enrolled in 41,787 Anganwadis from 242 projects. Out of these, 37.19 lakh beneficiaries were provided with supplementary nutrition and for that an expenditure of Rs.42.93 crore was incurred.

Integrated Child Development Services (ICDS) scheme in Urban Areas

12.23. The beneficiaries of ICDS projects in urban areas are provided with nutritious diet as given under the ICDS programme in rural areas. During 1999-2000, 26 such projects were functioning in the urban areas of the State. During the year 2000-2001 upto the end of November, 2000, 2,948 Anganwadis were functioning and 2.35 lakh beneficiaries were benefitted under supplementary nutrition programme and for that an expenditure of Rs. 8.12 crore has been incurred.

नागरी झोपडपट्ट्यांकरिता विशेष पोषण कार्यक्रम

१२.२४. या कार्यक्रमांतर्गत नागरी भागातील झोपडपट्ट्यांत राहणाऱ्या समाजाच्या दुर्बल घटकांतील सहा वर्षाखालील मुले, गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांना पोषक आहार, तसेच लोह व फॉलिक ॲसिडच्या गोळ्या आणि 'अ' जीवनसत्त्वाच्या मात्रा देण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर, २००० पर्यंत ६५४ केंद्रे कार्यरत होती व २.५२ लाख लाभार्थ्यांना पौष्टिक आहार पुरविण्यात आला व त्याकरिता ४.७० कोटी रुपये खर्च झाले.

महिलांसाठी धोरण

१२.२५. महाराष्ट्र शासनाने जून, १९९४ मध्ये 'महिलांसंबंधी धोरण' जाहीर केले. अशा प्रकारचे धोरण हे भारतात पहिलेच आहे. महाराष्ट्रात जानेवारी, १९९३ मध्ये 'राज्य महिला आयोग' स्थापन करण्यात आला. असा आयोग स्थापन करणारे महाराष्ट्र हे पहिलेच राज्य आहे. महिलांना त्यांच्या बुद्धिमत्तेच्या व व्यक्तिमत्त्वाच्या पूर्ण क्षमतेचा शोध घेण्यात व त्या वृद्धिंगत करण्यात येणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अडचणी दूर करणे हा या धोरणाचा हेतू आहे. याशिवाय या धोरणाचे महिलांना रोजगाराच्या विविध क्षेत्रात ३० टक्के आरक्षण देण्याची तरतूद आहे.

महिला व बाल कल्याण

१२.२६. महिला व बालकांचा विकास वेगाने व परिणामकारकपणे साधण्यासाठी महिला व बाल कल्याण हा स्वतंत्र विभाग राज्यात जून, १९९३ मध्ये निर्माण करण्यात आला. राज्यातील महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली केलेले कार्य तक्ता क्र. १२.३ मध्ये दिले आहे.

Special Nutrition Programme for Urban Slums

12.24. Under this programme, children below six years of age and pregnant women and nursing mothers belonging to weaker sections of the society in the urban slums are provided with nutritious diet and tablets of iron and folic acid alongwith doses of Vitamin 'A'. Under the scheme during 2000-2001, upto December, 2000, 654 centres were functioning in the State and 2.52 lakh beneficiaries were provided with nutritious diet and for that an expenditure of Rs.4.70 crore has been incurred.

Policy for Women

12.25. The Government of Maharashtra has declared its 'Policy for Women' in June, 1994. This policy is the first of its kind in India. State Commission for Women was set up in Maharashtra in January, 1993. The policy seeks to remove the social, economic and political constraints that hinder women from exploring and enhancing the full potential of their intellect and personalities. The policy also provides 30 per cent reservation for women in various categories of employment.

Women and Child Welfare

12.26. Women and Child Welfare Department was created in the State in June, 1993 to look after the welfare of women and children with a view to ensuring their speedy and effective development. The performance under the important schemes for upliftment of women in the State is shown in the table No.12.3.

तक्ता क्रमांक / Table No. 12.3

राज्यात महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली १९९९-२००० मध्ये केलेले कार्य

Performance under important schemes for upliftment of women during 1999-2000 in the State.

अनु क्र. / Sr. No.	योजनेचे नाव	१९९९-२००० मधील खर्च (रु. लाखात) / Expenditure during 1999-2000 (Rs. in lakh)	लाभधारकांची संख्या / No. of beneficiaries	योजनेचे नाव / Name of the scheme
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1	व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी महिलांना विद्यावेतन	46	7,718	Stipend to women for vocational training
2	स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली वैयक्तिक आर्थिक सहाय्य	49	9,720	Individual financial aid under self-employment programme
3	देवदासीचे पुनर्वसन	12	150	Rehabilitation of Devdasis
4	निराधार महिलांसाठी शासकीय संस्था	243	500	Govt. Institutes for destitute women
5	महिला मंडळाना प्रशिक्षणासाठी सहायक अनुदान	82	10,440	Grant-in-aid for training to Mahila Mandals
6	माहेर योजना (सुधारित)	7	880	Maher Yojana (Revised)
7	देवदासी निर्वाह योजना	110	3,061	Subsistence scheme of Devdasis
8	स्वयंसेवी आधारगृहे	16	980	Voluntary Helping Homes
9	निराधार विधवांच्या मुलींच्या विवाहासाठी अनुदान	16	795	Grant-in-aid for marriage of girls of destitute widows
10	हुंडा पद्धती निर्मूलन	2	-	Eradication of Dowry System
11.	नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृह	115 *	6,348	Hostel for working women
12.	संक्रमण कालीन निवासस्थाने	39 *	1,170	Transit quarters
13.	महिलांसाठी प्रशिक्षण व्यवसाय केंद्र (नोराड)	8 *	480	Vocational training centre for women (Norad)
14.	महिला बहुउद्देशीय सामूहिक केंद्र	7 *	5	Multipurpose common centre for Women
15.	अहिल्याबाई होळकर पुरस्कार	10	42	Ahilyabai Holkar Puraskar
16.	जिजामाता महिला विमा आधार योजना	280	348	Jijamata Mahila Vima Adhar Yojana

*मंजूर संस्था/प्रकल्प (संख्या) / Sanctioned institutes/projects (No.)

१२.२७. राज्यात बाल कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध शासकीय/स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. बाल कल्याण योजनांची प्रगती तक्ता क्र. १२.४ मध्ये दिली आहे.

12.27. Under the child welfare programme, various Government/voluntary institutes are functioning in the State. The performance of child welfare schemes is given in the table No.12.4.

तक्ता क्रमांक / Table No.12.4

राज्यात बालकांच्या विकासासाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली १९९९-२००० मध्ये केलेले कार्य
Performance under important schemes for child welfare during 1999-2000 in the State

अनु.क्र. Sr.No.	योजनेचे नाव	१९९९-२००० मधील खर्च (रु.लाखात) Expenditure during 1999-2000 (Rs.in lakh)	लाभधारकांची संख्या No.of beneficiaries	Name of the Scheme
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1.	शासकीय व स्वयंसेवी निरीक्षणगृहे	510	6,770	Government and Voluntary inspection homes
2.	शासकीय व स्वयंसेवी बालगृहे	870	10,075	Government and Voluntary child homes
3.	बालसदन संस्था	164	4,219	Balsadan Societies
4.	अनाथ निराधार मुलांसाठी बालकाश्रम संस्था	142	3,755	Balakashrams for destitute orphanage
5.	अनाथालये	50	5,395	Orphananages
6.	पुरुष राज्यगृह	13	40	State homes for men
7.	शासकीय व स्वयंसेवी बाल मार्गदर्शन केंद्रे	11	400	Government and Voluntary child guidance centres
8.	शासकीय बहुउद्देशीय केंद्रे	9	400	Government Multipurpose centres
9.	बालसंगोपन बालकल्याण योजना	20 *	630	Bal Sangopan Child Welfare Scheme
10.	शिशुगृह योजना	8 *	80	Shishugrih scheme
11.	रस्त्यावरील मुलांकरिता कल्याणकारी योजना	13 *	3,900	Scheme for welfare of street children
12.	राष्ट्रीय शिशुकक्ष निधी योजना (पाळणाघर)	3 *	375	National infants cell fund scheme

*मंजूर संस्था/प्रस्ताव (संख्या) / Sanctioned institutes/proposals (No.)

गृहनिर्माण

१२.२८. अन्न व वस्त्र याव्यतिरिक्त पुरेशा गृह सुविधांसह निवारा ही मानवाची आवश्यक व मूलभूत गरज आहे. ग्रामीण तसेच नागरी भागातील पुरेशा गृह सुविधांची वाढती कमतरता विचारात घेऊन गृहनिर्माण क्षेत्राचे महत्त्व त्या दृष्टिकोनातून पाहणे आवश्यक आहे. नागरी लोकसंख्येतील वाढ, वेगाने होणारे औद्योगिकीकरण आणि प्रादेशिक विकास ह्या बाबी महाराष्ट्राच्या शहर व नगरांतील निवासाची समस्या अधिक बिकट होण्यास कारणीभूत आहेत. निवासाची समस्या सोडविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) आणि शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) मर्यादित याची स्थापना केलेली आहे. गृहनिर्माणाच्या समस्या काही प्रमाणात सोडविण्यासाठी या दोन संस्थांच्याद्वारे आणि राज्य व केंद्र शासनाच्या विविध योजनाद्वारे प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

Housing

12.28. Besides food and clothing, shelter in the form of adequate housing facilities constitute an essential and basic human need. The importance of the housing sector has to be seen in the light of the increasing shortage of adequate housing facilities in rural as well as in urban areas. Growth of urban population, rapid industrialisation and regional development are the factors aggregating the housing problems in the cities and towns in Maharashtra. To look after the housing problems the Maharashtra Government has set-up the Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) and City and Industrial Development Corporation (CIDCO) limited. Efforts are being made to solve the problems of housing to some extent through these institutions and also through the various schemes of State and Central Government.

नागरी गृहनिर्माण

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा)

१२.२९. महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) १९७७ मध्ये स्थापन करण्यात आले. म्हाडाचे प्रमुख उद्दिष्ट राज्यातील निवासाची गरज भागविणे हे आहे. म्हाडा हे गृहनिर्माण कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ (हुडको), भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आणि राज्य शासनाच्या योजनांतर्गत नियतव्ययाद्वारे मिळविते. म्हाडाने १९९९-२००० या वर्षात १,५९५ सदनिका आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल गटासाठी, ९,८९० सदनिका अल्प उत्पन्न गटासाठी, ५२३ सदनिका मध्यम उत्पन्न गटासाठी, १६५ सदनिका उच्च उत्पन्न गटासाठी आणि ५० इतर सदनिका बांधल्या. म्हाडाने सुरुवातीपासून मार्च, २००० अखेरपर्यंत आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत गटासाठी ६३,७४६ निवासी घटक (गाळे + भूखंड), १,४४,७१२ सदनिका अल्प उत्पन्न गटासाठी, ३१,१७० सदनिका मध्यम उत्पन्न गटासाठी, १८,१४८ सदनिका उच्च उत्पन्न गटासाठी, २२,८१२ सदनिका झोपडपट्टी निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत आणि ३९,४८७ सदनिका अनुदानित औद्योगिक गृहनिर्माण योजनेंतर्गत बांधल्या आहेत. याशिवाय म्हाडाने दुकाने व व्यापारी संकुले, समाज मंदिरे, आरोग्य केंद्रे आणि पोलिस चौक्या इ. बांधल्या आहेत. म्हाडाने सुरुवातीपासून मार्च, २००० अखेरपर्यंत एकूण ३,७४,७६६ सदनिका बांधल्या आहेत.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१२.३०. १९९९-२००० मध्ये झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडे ६३९ प्रस्ताव प्राप्त झाले होते, ह्यापैकी ३७९ प्रस्तावांना मंजुरी देण्यात आली, त्यामध्ये ३३,४९८ पुनर्वसन सदनिकांचे बांधकाम सुरु करण्याचे दाखले देण्यात आले आणि ५,३०६ पुनर्वसन सदनिकांना भोगवटा प्रमाणपत्र देण्यात आले. २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर, २००० अखेर पर्यंत झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडे ७३५ प्रस्ताव प्राप्त झाले. त्यापैकी ४२२ प्रस्तावांना मंजुरी देण्यात आली, त्यामध्ये ३६,९६६ सदनिकांचे बांधकाम सुरु करण्याचे दाखले देण्यात आले आणि ७,१२८ सदनिकांना भोगवटा प्रमाणपत्र देण्यात आले.

शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित

१२.३१. बृहन्मुंबईतील ४० लाख झोपडपट्टीवासियांना मोफत घरे पुरविण्यासाठी शासनाने "शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित" हा म्हाडाचा एक घटक म्हणून निर्माण केला. त्यानंतर त्याचे पूर्णतः शासकीय कंपनीमध्ये रूपांतर करण्यात आले.

१२.३२. शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादितच्या स्थापनेपासून (सप्टेंबर, १९९८) नोव्हेंबर, २००० अखेरपर्यंत या प्रकल्पाकडे एकूण १३१ प्रस्ताव प्राप्त झाले. त्यापैकी १४,८१७ गाळे अंतर्भूत असलेल्या १५ प्रस्तावांना मंजुरी दिली आहे. या मंजूर प्रकल्पापैकी १०,०६९ गाळे अंतर्भूत

Urban Housing

Maharashtra Housing And Area Development Authority (MHADA)

12.29. The Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) was constituted in 1977. The main objective of the MHADA is to meet the need for housing in the State. The MHADA secures funds for housing activities from the Housing and Urban Development Corporation (HUDCO), Life Insurance Corporation of India (LIC) and plan outlays from the State Government. During 1999-2000 the MHADA constructed 1,595 dwelling units for economically weaker sections, 9,890 dwelling units for lower income group (LIG), 523 dwelling units for middle income group (MIG), 165 dwelling units for higher income group (HIG) and 50 other dwelling units. Since inception upto the end of March, 2000, the MHADA has constructed 63,746 dwelling units (Tenements + Plots) for economically weaker section, 1,44,712 dwelling units for LIG, 31,170 dwelling units for MIG, 18,148 dwelling units for HIG, 22,812 dwelling units under Slum Clearance Programme and 39,487 dwelling units under subsidised industrial housing scheme. MHADA has also constructed shops and commercial complexes, community centres, health centres and Police Chowkies etc. MHADA has constructed 3,74,766 total units since inception upto the end of March, 2000.

Slum Rehabilitation Scheme

12.30. During 1999-2000 the Slum Rehabilitation Authority (SRA) received 639 proposals. Out of these, 379 proposals were sanctioned in which 33,498 rehabilitation tenements were given certificate for construction and 5,306 rehabilitation tenements were given occupancy certificate. During the year 2000-2001 upto the end of December, 2000 the Slum Rehabilitation Authority received 735 proposals. Out of these, 422 proposals were sanctioned in which 36,966 rehabilitation tenements were given certificate for construction and 7,128 rehabilitation tenements were given occupancy certificate.

Shivshahi Punarvasan Prkalp Ltd.(SPPL)

12.31. To provide free houses to 40 lakh slum dwellers in Brihanmumbai, the Government has established "Shivshahi Punarvasan Prkalp Ltd." as a part of MHADA. Thereafter it was converted into fully Government owned Company.

12.32. Since establishment of SPPL (September, 1998) by the end of November, 2000, SPPL received 131 proposals. Out of these, 15 proposals constituting 14,817 tenements were sanctioned. Out of these sanctioned proposals, construction work of 9 proposals

असलेल्या एकूण ६०५ कोटी रुपये खर्चाच्या ९ प्रस्तावांचे बांधकाम हाती घेण्यात आले होते. ह्या ९ प्रकल्पांपैकी २७६ गाळे अंतर्भूत असलेल्या ३ प्रकल्पांचे काम पूर्ण झाले होते. उर्वरित ६ प्रकल्पांचे काम प्रगतिपथावर आहे. शिवशाही प्रकल्पाच्या स्थापनेपासून खाजगी विकासकाकडून २९,७५८ पुनर्वसन गाळे अंतर्भूत असलेले ७२ अर्ज अर्थसहाय्याकरिता प्राप्त झाले. त्यापैकी २३,१५८ पुनर्वसन गाळे अंतर्भूत असलेल्या ५१ अर्जावर विचार करण्यात आला आणि १४,८०९ गाळे अंतर्भूत असलेल्या ३० अर्जादारांना ७३ कोटी रुपये रकमेचे कर्ज वितरित करण्यात आले.

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको) मर्यादित

१२.३३. महाराष्ट्र प्रादेशिक आणि नगर नियोजन अधिनियम, १९६६ अन्वये नवी मुंबईच्या विकासासाठी "शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ" (महाराष्ट्र) मर्यादित (सिडको) ची स्थापना मार्च, १९७० मध्ये करण्यात आली. १९५६ च्या कंपनी अधिनियमातर्गत सिडको ही महाराष्ट्र शासनाच्या पूर्ण मालकीची कंपनी आहे. समाजातील सर्व थरातील लोकांना शाळा, रुग्णालये, समाजकेंद्रे, खेळाची मैदाने, करमणुकीची ठिकाणे, सार्वजनिक सुविधा, परिवहन आणि दूरसंचार, रमणीय भूप्रदेश इ. सर्व संरचनेसह घरे देण्याचा महत्वाकांक्षी विकास कार्यक्रम सिडकोने तयार केला आहे.

१२.३४. सिडकोच्या स्थापनेपासून मार्च, २००० पर्यंतच्या कालावधीत सिडकोने नवी मुंबईमध्ये विविध ठिकाणी १,०८,०२६ सदनिका (जागा व सेवा धरून) बांधल्या आहेत व त्याकरिता ८९९ कोटी रुपये खर्च झाले आहेत. या व्यतिरिक्त, सानपाडा येथे ९८८ सदनिकांचे बांधकाम पूर्ण होण्याच्या स्थितीमध्ये आहे. २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर, २००० अखेर पर्यंत गृहनिर्माणार ३१ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. १९९९-२००० मध्ये सिडकोने नवी मुंबई मधील खारघर पट्ट्यामध्ये १,१५२ गाळे आणि १,३८० सदनिका अंतर्भूत असलेले "मिलेनियम टॉवर्स" चे बांधकाम हाती घेतले आहे. नवी मुंबई व्यतिरिक्त सिडकोच्या स्थापनेपासून सिडकोने मार्च, २००० अखेर पर्यंत औरंगाबाद येथे २०,४५२ सदनिका, नाशिक येथे २४,५४४ सदनिका, नांदेड येथे ७,८८४ सदनिका आणि वाळुज (औरंगाबाद) येथे ९७२ सदनिका बांधल्या असून त्यासाठी अनुक्रमे ४१ कोटी रुपये, ४२ कोटी रुपये, ९ कोटी रुपये आणि ७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. २०००-२००१ मध्ये सिडकोची कार्ये पार पाडण्यासाठी सिडकोने २२ कोटी रुपये ठेवले आहेत.

ग्रामीण गृहनिर्माण

इंदिरा आवास योजना

१२.३५. ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना घरकुले मोफत पुरविणे, हे इंदिरा आवास योजनेचे उद्दिष्ट आहे. चांगल्या दर्जाची टिकाऊ घरे बांधण्यासाठी राज्य शासनाने प्रतिघरकुल रुपये ३०,०००

constituting 10,069 tenements involving cost of Rs 605 crore were taken up. Out of these 9 proposals the work of 3 proposals consisting of 276 tenements was completed. The work of remaining 6 projects is in progress. Since establishment of SPPL, 72 applications constituting 29,758 rehabilitation tenements were received from private developers for financial help. Of these, 51 applications constituting 23,158 rehabilitation tenements have been considered and the loan amounting to Rs.73 crore was disbursed to 30 applicants constituting 14,809 tenements.

City and Industrial Development Corporation (CIDCO) Ltd.

12.33. The City and Industrial Development Corporation (Maharashtra) Ltd. (CIDCO) was formed in March, 1970 under the Maharashtra Regional and Town Planning Act 1966 for undertaking development of Navi Mumbai. CIDCO incorporated under the Companies Act, 1956 is fully owned by Government of Maharashtra. CIDCO has drawn up ambitious development programme covering housing for all sections of the community providing community infrastructures like schools, hospitals, community centres, playgrounds, recreational areas housing for all sections of the community providing community infrastructures like schools, hospitals, community centres, playgrounds, recreational areas and public utilities, transport and telecommunications, land scaping, etc..

12.34. Since inception upto March, 2000 CIDCO has constructed a total of 1,08,026 tenements (including sites and services) in different nodes of Navi Mumbai for which an expenditure of Rs.899 crore was incurred. In addition to this, construction of 988 tenements is nearing completion in Sanpada node. During 2000-2001, upto the end of December, 2000 an expenditure of Rs. 31 crore has been incurred on housing. During 1999-2000 CIDCO has taken up 1,152 tenements and "Millenium Towers" consisting of 1,380 apartments for construction in Khar Ghar node of Navi Mumbai. Besides the above, since inception, upto the end of March, 2000, CIDCO has constructed 20,452 tenements at Aurangabad, 24,544 tenements at Nashik, 7,884 tenements at Nanded and 972 tenements at Waluj (Aurangabad) incurring an expenditure of Rs.41 crore, Rs.42 crore, Rs.9 crore and Rs.7 crore respectively. During 2000-2001 the CIDCO has provided Rs.22 crore for undertaking its activities.

Rural Housing

Indira Awas Yojana (IAY)

12.35. The aim of Indira Awas Yojana is to provide houses free of cost to below poverty line families in rural areas. In order to construct

इतकी किंमत निश्चित केली आहे. या योजनेतील निधीच्या रचनेत एप्रिल, १९९९ पासून बदल करण्यात आलेला आहे. सद्या घर बांधण्यासाठी नेधीचा पुरवठा खालीलप्रमाणे आहे.

अ) केंद्र शासन हिस्सा (७५ टक्के)	रु. १५,०००
ब) १) राज्य शासन हिस्सा (२५ टक्के)	रु. ५,०००
	<hr/>
उप-एकूण	रु. २०,०००
	<hr/>
२) राज्य शासनाचा अतिरिक्त हिस्सा	रु. ८,५००
क) लाभार्थ्यांचा हिस्सा	रु. १,५००
	<hr/>
एकूण	रु. ३०,०००
	<hr/>

durable houses of quality, the State Government has fixed cost per house as Rs. 30,000. The funding pattern of this scheme has been changed from April, 1999. The funding pattern currently in force for construction of a house is as follows:-

A) Central Government share (75%)	Rs. 15,000
B) (1) State Government share (25%)	Rs. 5,000
	<hr/>
Sub-total	Rs. 20,000
	<hr/>
(2) State Government's additional share	Rs. 8,500
C) Beneficiary's share	Rs. 1,500
	<hr/>
Total	Rs. 30,000
	<hr/>

१२.३६. इंदिरा आवास योजनेच्या सध्याच्या स्वरूपानुसार नवीन घरे बांधण्यासाठी मर्यादित वाव आहे. तथापि, ग्रामीण भागामधील वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करणे गरजेचे झाले आहे. त्यामुळे वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी अंशतः वित्त पुरवठा करणे अधिक परिणामकारक ठरेल असे वाटल्याने, शासनाने इंदिरा आवास योजनेमध्ये त्यानुसार योग्य त्या सुधारणा करण्याचे ठरविले. या सुधारित योजनेनुसार इंदिरा आवास योजनेखालील ८० टक्के निधी नवीन घरे बांधण्यासाठी तर २० टक्के निधी अस्तित्वात नसलेल्या परंतु वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी उपरावयाचा आहे. वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांची सुधारणा करण्यासाठी प्रति घटक रुपये १०,००० निश्चित करण्यात आले आहेत. १२० टक्के निधी घरांची शौचालये स्वच्छतेच्या दृष्टीने सुधारणे व निर्धुर जलीची सुधारणा करणे यासाठीही जेथे गरज असेल तेथे वापरावयाचा आहे.

12.36. IAY in its present form has a limited scope for construction of new houses. However, it is essential need of upgradation of unserviceable Kutcha houses in the rural areas. It is, therefore, felt that it would be most cost effective to provide part financing for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. In view of this Government has decided to modify IAY scheme suitably. As per the modified scheme 80 per cent of funds under IAY are to be used for construction of new houses and 20 per cent of funds for upgradation of existing unserviceable Kutcha houses. For upgradation of unserviceable Kutcha houses Rs. 10,000 per unit are fixed. This 20 per cent fund is also to be used for improving Sanitary, Latrine and smokeless Chulhas attached to the houses wherever necessary.

१२.३७. नवीन घरे बांधण्यासाठी १९९९-२००० मध्ये २१० कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता (यामध्ये मागील वर्षातील अखर्चित निधीचा समावेश आहे), तर १८५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९९-२००० मध्ये ५६,४५१ नवीन घरकुले बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले होते. १९९९-२००० मध्ये ६३,१२१ नवीन घरकुले बांधण्यात आली व ३९,६८२ नवीन घरकुलांची कामे प्रगतिपथावर होती. या योजनेअंतर्गत २०००-२००१ मध्ये १२३ कोटी रुपये (यामध्ये मागील वर्षातील अखर्चित निधीचा समावेश आहे) एवढा निधी डिसेंबर, २००० अखेर पर्यंत उपलब्ध करून देण्यात आला आणि ८६ कोटी रुपये नवीन घरे बांधण्यावर खर्च करण्यात आले. २०००-२००१ मध्ये ५६,४६१ नवीन घरकुले बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले असून डिसेंबर, २००० अखेर पर्यंत २८,७७१ नवीन घरकुले बांधण्यात आली व ३१,९५३ नवीन घरकुलांचे बांधकाम प्रगतिपथावर होते.

12.37. The funds made available (including last year's unspent balance) for construction of new houses for the year 1999-2000 was Rs. 210 crore, against which an expenditure of Rs. 185 crore was incurred. During 1999-2000, a target of construction of 56,451 new houses was fixed. During 1999-2000, 63,121 new houses were constructed and construction of 39,682 new houses was in progress. During the year 2000-2001 upto the end of December, 2000, funds of Rs. 123 crore are made available (including last year's unspent balance) and an expenditure of Rs. 86 crore has been incurred for new houses. The target fixed for the year 2000-2001 is construction of 56,461 new houses, as against this, upto the end of December, 2000, 28,771 new houses were constructed and construction of 31,953 new houses was in progress.

१२.३८. इंदिरा आवास योजनेखाली वापरयोग्य नसलेल्या कच्च्या घरांचा दर्जा सुधारण्यासाठी १९९९-२००० मध्ये २७ कोटी रुपयांचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता, तर १६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९९-२००० मध्ये वापरयोग्य नसलेल्या २८,२२८ घरांचा दर्जा सुधारण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले होते. त्यापैकी ८,६६८ घरांचा दर्जा सुधारण्यात आला. २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर, २००० अखेरपर्यंत २८ कोटी रुपये इतका निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आणि १५ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. २०००-२००१ मध्ये २८,२८८ घरांचा दर्जा सुधारण्याचे लक्ष्य निश्चित करण्यात आले असून डिसेंबर, २००० अखेरपर्यंत ८,२५२ घरांचा दर्जा सुधारण्यात आला आणि १४,५०० घरांचा दर्जा सुधारण्याचे काम प्रगतिपथावर होते.

पाणी पुरवठा

१२.३९. आठव्या पंचवार्षिक योजनेअखेर राज्यातील २४० शहरांत/नगरांत नळ पाणीपुरवठ्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली होती. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत दोन शहरांत पाणीपुरवठ्याच्या नवीन योजनांची कामे, १८५ शहरांत आवर्धन योजनांची कामे व ९ शहरांत मलनिःसारण योजनांची कामे घेण्यात आली. २०००-२००१ च्या वार्षिक योजनेत नागरी पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रम यासाठी ८९५.०५ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

१२.४०. भारत सरकारने आणि राज्य शासनाने पिण्याचे पाणीपुरवठा कार्यक्रमास अत्युच्च प्राधान्य दिले असून इ.स. २००१ पर्यंत राज्यातील सर्व जनतेस पिण्याच्या पाण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे ठरविले आहे. या कार्यक्रमाचा ' वीस कलमी कार्यक्रमात ' , तसेच ' राष्ट्रीय किमान गरजा कार्यक्रमातही ' अंतर्भाव करण्यात आला आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजना ह्या गावातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व लोकसंख्या यानुसार नळ पाणीपुरवठा, विंधण विहिरी अथवा विहिरी अशा सोयी पुरवून राबविण्यात येतात.

१२.४१. राज्यात १ एप्रिल, २००० रोजी पिण्याच्या पाण्याची समस्या असलेली २९,८८२ गावे/वाड्या होत्या. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत २७,५१८ गावे/वाड्यातील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या. २०००-२००१ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमासाठी १७८.२६ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे. २०००-२००१ मध्ये ऑक्टोबर, २००० अखेरपर्यंत २,२८३ गावे/वाड्यातील पाण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या व त्याकरिता ३३.६८ कोटी रुपये खर्च झाला.

१२.४२. राज्यामध्ये अपुऱ्या पावसामुळे दरवर्षी बऱ्याच गावांत पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण होते. अशा गावांत राज्य शासनाने तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना हाती घ्याव्या लागतात. हा कार्यक्रम राबविण्याचे व संनियंत्रणाचे पुरेसे अधिकार शासनाने जिल्हाधिकार्यांना दिलेले आहेत. ऑक्टोबर, १९९९ ते जून, २००० ह्या कालावधीत हा कार्यक्रम राबविण्यात आलेल्या गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या तक्ता क्र. १२.५ मध्ये दिली आहे.

12.38. The funds made available under IAY for upgradation of unserviceable kutcha houses for the year 1999-2000 were of 27 crore, against which an expenditure of Rs.16 crore was incurred. A target of upgradation of 28,228 kutcha houses was fixed during the year 1999-2000 against which upgradation of 8,668 houses was completed. During the year 2000-2001 upto the end of December, 2000, the funds of Rs.28 crore were made available and an expenditure of Rs.15 crore was incurred. The target of 28,288 was fixed for upgradation of kutcha houses for the year 2000-2001. As against this upto the end of December, 2000, upgradation of 8,252 houses was completed and upgradation work of 14,500 houses was in progress.

Water Supply

12.39. By the end of Eighth Five Year Plan, 240 cities/ towns in the State were provided with piped water supply facility. During Ninth Five Year Plan works of new water supply schemes for two towns, augmentation schemes for 185 towns and sewerage schemes for 9 towns were taken up. An outlay of Rs.895.05 crore is earmarked in Annual Plan 2000-2001 for urban water supply and sanitation programme.

12.40. The Government of India and the State Government have accorded very high priority to the drinking water supply programme and have decided to provide drinking water facilities to all citizens in the State by the year 2001 A.D. This programme has been included in the '20 - Point Programme' and also in the 'National Minimum Needs Programme'. The rural drinking water supply schemes are implemented by providing piped water supply, borewells and dug wells depending on source of water, terrain and population of the village.

12.41. As on 1st April, 2000, there were 29,882 villages/wadis having problems of drinking water in the State. During the Eighth Five Year Plan 27,518 villages/wadis were tackled. An outlay of Rs.178.26 crore is earmarked for rural water supply and sanitation programme in the Annual Plan 2000-2001. During 2000-2001, upto the end of October, 2000, 2,283 villages/wadis were tackled for which an expenditure of Rs.33.68 crore was incurred.

12.42. Due to inadequacy of rainfall, acute scarcity of drinking water arises in number of villages in the State every year. The State Government has to take emergency water supply schemes in these villages. The District Collectors have been given adequate powers for execution and monitoring of this programme. The schemewise number of villages/wadis covered under this programme during the period October, 1999 to June, 2000 are shown in the table No.12.5.

तक्ता क्रमांक/Table No. 12.5

ऑक्टोबर, १९९९ ते जून २००० या कालावधीत तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना राबविण्यात आलेली गावे/वाड्यांची
योजनानिहाय संख्या

*Schemewise number of villages/Wadis covered under emergency water supply schemes during
October, 1999 to June, 2000*

अ.क्र. Sr. No.	योजनेचे नाव (2)	गावे Villages (3)	वाड्या Wadis (4)	Name of the scheme (2)
1.	नवीन विधण विहिरी बांधणे	3,395	2,410	Construction of new borewells
2.	नळ पाणीपुरवठा योजनांबाबत विशेष दुरुस्त्या	1,313	136	Special repairs to piped water schemes
3.	विधण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	1,837	298	Special repairs to borewells
4.	तात्पुरत्या पूरक नळ पाणीपुरवठा योजना	382	68	Temporary supplementary piped water schemes
5.	टँकर/बेलगाडीने पाणीपुरवठा	1,186	1,658	Supply of water by tankers/bullock carts
6.	खाजगी विहिरीचे अधिग्रहण करणे	1,733	251	Requisition of private wells
7.	अस्तित्वात असलेल्या खाजगी विहिरी खोल करणे/दुरुस्त करणे	125	13	Deepening and repairs to existing private wells
8.	बुडक्या विहिरी तयार करणे	66	26	Construction of Budkies

पर्यावरण (हवा व जल प्रदूषण प्रतिबंध)

१२.४३. गेल्या काही दशकात भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाढ वेगाने झाली असून त्यात उद्योगक्षेत्रातील वाढ हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. त्याचबरोबर उद्योग व वाहनांची रहदारी यापासून होणारे मोठे प्रदूषण, वातावरणाचा न्हास इत्यादी कारणांमुळे नैसर्गिक पर्यावरणाची मोठ्या प्रमाणावर हानी होत आहे. पर्यावरणाशी संबंधित समस्या हाताळण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने १९८५ मध्ये स्वतंत्र पर्यावरण विभाग निर्माण केला. तथापि, त्या आधीपासूनच महाराष्ट्र जलप्रदूषण प्रतिबंध अधिनियम, १९६९ अन्वये १९७० मध्ये स्थापन केलेले महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ पर्यावरणाशी संबंधित समस्या सोडविण्यासाठी कार्यरत होते.

१२.४४. मंडळ राज्यात ३८ ठिकाणी पर्यावरणविषयक पाण्याचा दर्जा नियमितपणे संनियंत्रित करित असते. त्या ठिकाणाहून प्रत्येक महिन्यात पाण्याचे नमुने गोळा केले जातात. मंडळ इतर १३६ ठिकाणी एकूण पर्यावरणाच्या दर्जाबाबत संनियंत्रण देखील करते.

Environment (Prevention of Air and Water Pollution)

12.43. The Indian economy has grown at a rapid pace during the last few decades with industry as an important constituent of growth. At the same time the natural environment is being damaged by extensive pollution by industries, vehicle traffic, deforestation etc. To look after the environmental problems the Government of Maharashtra has created a separate department for Environment in 1985. However, well before that "Maharashtra Pollution Control Board" constituted in 1970 under "Maharashtra Prevention of Water Pollution Act, 1969" has been in force to look after the environmental problems in the State.

12.44. The Board is regularly monitoring environmental water quality at 38 locations in the State. Water samples are collected at those locations every month. The Board is also monitoring the overall environmental quality at 136 other locations.

१२.४५. बृहन्मुंबईतील सभोवतालच्या हवेच्या दर्जाचे सनियंत्रण बृहन्मुंबई महानगर पालिकेद्वारे एकूण २२ ठिकाणी केले जाते. महाराष्ट्र राज्य प्रदुषण मंडळातर्फे राज्यात एकूण २१ ठिकाणी सभोवतालच्या हवेच्या दर्जाबाबत सनियंत्रण केले जाते.

१२.४६. भारत सरकारने अलिकडेच जैविक वैद्यकीय (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, १९९८ तयार केली असून अंमलबजावणी करणारे प्राधिकरण म्हणून महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाची नियुक्ती केली आहे. जैविक वैद्यकीय कचरा निर्माण करणाऱ्या दवाखाने/वैद्यकीय संस्थांची सूची तयार करण्याच्या कामास मंडळाने आधीच सुरुवात केली आहे. ऑक्टोबर, २००० अखेर पर्यंत ४०१ वैद्यकीय संस्थांना अधिकार पत्रे दिली आहेत.

१२.४७. नियोजनबद्ध औद्योगिक विकासासाठी विभागीय नकाशे तयार करण्याचे काम केंद्रीय प्रदुषण नियंत्रण मंडळाच्या सहकार्याने महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाने हाती घेतले आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यासाठी विभागीय नकाशे तयार करण्याचे काम नुकतेच पूर्ण झाले असून औरंगाबाद व पुणे या जिल्ह्यांचे काम प्रगतिपथावर आहे.

१२.४८. मंडळ राज्यातील सर्व प्रमुख आस्थापनांकडून जल व वायू प्रदुषणाबाबत विविध बाबींवर माहिती गोळा करते. तसेच त्याबाबत नियमितपणे सनियंत्रण करते. मंडळाने "जल व वायू प्रतिबंध अधिनियमाखाली" १९९९-२००० मध्ये ८,२९६ विविध उद्योगांना स्थापना वा विस्ताराबाबत अनुमती दिली. त्या तुलनेत १९९८-९९ मध्ये ९,६६१ इतक्या उद्योगांना अनुमती देण्यात आली होती. २०००-२००१ मध्ये सप्टेंबर, २००० अखेर पर्यंत मंडळाने ४,१०४ विविध उद्योगांना अनुमती दिली आहे. अधिनियमातील तरतुदीनुसार मंडळ विशिष्ट उद्योगांकडून व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून वापरलेल्या पाण्याकरिता पाणीपट्टी वसूल करते. १९९८-९९ व १९९९-२००० मध्ये मंडळाने पाणीपट्टी म्हणून अनुक्रमे ८ कोटी रुपये व ९ कोटी रुपये वसूल केले.

१२.४९. दोषी उद्योगांविरुद्ध करण्यात आलेल्या कायदेशीर कारवाईचा तपशील तक्ता क्र. १२.६ मध्ये दिला आहे.

12.45. The ambient air quality in Brihanmumbai is monitored by Municipal Corporation of Brihanmumbai at 22 locations. The Maharashtra Pollution Control Board is monitoring the ambient air quality at 21 locations in the State.

12.46. Government of India has recently enacted Bio-Medical (Management and Handling) Rules, 1998 and Government of Maharashtra has appointed Maharashtra Pollution Control Board as its implementing authority. The Board has already started preparing inventory of Bio-medical waste generating hospitals/medical institutions. Till the end of October, 2000, the Board has given authorisation to 401 medical institutions.

12.47. For proper and planned industrialisation, work of zoning atlas is undertaken by Maharashtra Pollution Control Board in association with Central Pollution Control Board. Zoning Atlas work for Ratnagiri district is recently completed and for Aurangabad and Pune district, it is in progress.

12.48. The Board collects data on various aspects of Water and Air pollution from all major establishments in the State and regularly monitors them. During 1999-2000, under "Water and Air Pollution Act" the board has issued 8,216 consents to various industries to establish or expand as against 9,661 consents issued during 1998-99. During 2000-2001, upto the end of September, 2000, the Board has issued 4,104 consents to various industries in the State. As per the provision under the Act, the Board collects water cess from the specified industries and local bodies on the basis of consumption of water. Amount of Rs. 8 crore and Rs. 9 crore was collected as water cess during the year 1998-99 and 1999-2000 respectively.

12.49. The information regarding the details of legal action taken against defaulting industries is given in table No. 12.6.

तक्ता क्रमांक/Table No. 12.6

महाराष्ट्रातील दोषी उद्योगांविरुद्ध मंडळाने केलेल्या कायदेशीर कारवाईचा तपशील

*Details of legal actions taken by the board against defaulting industries in Maharashtra.*कलमान्वये केलेल्या कायदेशीर कारवाईची संख्या
Number of legal actions under section

वर्ष/Year	पाणी (पी अॅण्ड सीपी) अधिनियम १९७४ चे कलम ३३ अ 33 A of water (P & CP) Act, 1974		हवा (पी अॅण्ड सीपी) अधिनियम १९८१ चे कलम ३१ अ 31 A of air (P & CP) Act, 1981	
	प्रस्तावित Proposed (2)	अंतिम Final (3)	प्रस्तावित Proposed (4)	अंतिम Final (5)
(1)				
1998-99	311	124	39	16
1999-2000	302	230	69	36

१३. नागरी पुरवठा

13. CIVIL SUPPLIES

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.१. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था हे काही जीवनावश्यक वस्तू परवडणाऱ्या किंमतीत उपलब्ध करून देण्याचे प्रमुख माध्यम असून ते दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमातील एक महत्त्वाचा घटक आहे.

त्रिस्तरीय पुरवठापत्रिका योजना

१३.२. सर्वसाधारणपणे सधन कुटुंबे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून धान्य विकत घेत नाहीत. फक्त गरजू कुटुंबांना धान्य मिळावे या उद्देशाने राज्य शासनाने १ मे, १९९९ पासून "त्रिस्तरीय पुरवठापत्रिका योजना" सुरु केली. कुटुंबाच्या वार्षिक उत्पन्नानुसार कुटुंबाला रंगीत पुरवठापत्रिका पुरविण्यात येते. त्याचे निकष तक्ता क्र. १३.१ मध्ये दिले आहेत. पांढऱ्या रंगाच्या पुरवठापत्रिका धारकांना सर्व वस्तूंचा पुरवठा बंद करण्यात आला आहे.

Public Distribution System

13.1. The Public Distribution System (PDS) has been a major instrument for ensuring availability of certain essential commodities at affordable prices. It is an important constituent of the strategy of the anti-poverty programme.

Three Tier Supply Card Scheme

13.2. Generally the affluent class of families does not purchase foodgrains from PDS. To cater foodgrains to only needy families the State Government introduced "Three Tier Card Scheme" from 1st May, 1999. According to the family income colour card is issued as per the criteria given in Table No. 13.1. The supply of all commodities under PDS has been stopped to the white supply cardholders.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.1

त्रिस्तरीय पुरवठापत्रिकेसाठी निकष Criteria for the three tier supply cards

अनु. क्रमांक Sr. No.	क्षेत्र (2)	कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न (रुपयात) Annual income of the family (in Rs.) (3)	पुरवठा पत्रिकेचा रंग Colour of the supply card (4)	Area (2)
1)	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प/अवर्षण प्रवण क्षेत्र	Below/पेक्षा कमी 11,000	पिवळा/ Yellow	ITDP/DPAP
2)	ग्रामीण (अ.क्र. १ खालील क्षेत्र वगळून)	Below/पेक्षा कमी 4,000	पिवळा/ Yellow	Rural (excluding area under Sr.No. 1)
3)	नागरी	Below/पेक्षा कमी 15,000	पिवळा/ Yellow	Urban
4)	ग्रामीण/नागरी (अ.क्र.१,२ व ३ मधील कुटुंबे वगळून)	Below/पेक्षा कमी 1,00,000	केशरी/ Saffron	Rural/Urban (excluding families at Sr.No.1,2&3)
5)	ग्रामीण/नागरी	1,00,000 and above /आणि अधिक	पांढरा/ White	Rural/Urban

१३.३. राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, साखर, खाद्य तेल आणि घासलेट यांचे वितरण २०००-२००१ वर्षामध्ये चालू राहिले. सणासुदीसाठी वर्षातून एकदा सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत हरभरा डाळीचेही वितरण करण्यात येत आहे. आदिवासी क्षेत्रातील वरील वस्तूशिवाय विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत आयोडिनयुक्त मीठ, चहा पावडर, रानानाचा साबण आणि धुण्याचा साबण या वस्तू सुद्धा वितरित करण्यात येत आहेत.

13.3. The distribution of rice, wheat, sugar, edible oil and kerosene through the Public Distribution System (PDS) was continued during the year 2000-2001 in the State. Gram dal is also being distributed through PDS during festival season once in a year. Under specially subsidised PDS in tribal areas, in addition to above commodities iodised salt, tea powder, toilet soap and washing soap are also being distributed.

१३.४. राज्यात डिसेंबर, १९९९ अखेर अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांची संख्या ४५,८२७ होती, त्यात वाढ होऊन नोव्हेंबर, २००० अखेर ती ४६,७०५ इतकी झाली. या ४६,७०५ दुकानांपैकी ३५,७०८ दुकाने ग्रामीण भागात व १०,९९७ नागरी भागात होती. २०००-२००१ मध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत धान्यवाटपाचे दरमहा परिमाण दरडोई ८ किलो इतके असून त्याची कमाल मर्यादा प्रति पुरवठा पत्रिका ३० किलो इतकी आहे.

लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.५. जुलै, १९९६ मध्ये झालेल्या मुख्यमंत्र्यांच्या परिषदेच्या शिफारसीनुसार केंद्र शासनाने गरिबांवर लक्ष केंद्रित करून सार्वजनिक वितरण व्यवस्था कार्यक्षम करण्याचा निर्णय घेतला व त्यानुसार 'लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' लागू केली. ही व्यवस्था संपूर्ण राज्यात दिनांक १ जून, १९९७ पासून राबविली जात आहे. सुरवातीला ह्या व्यवस्थेमध्ये दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे व दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंबे यांचेसाठी द्विस्तरीय अनुदानित किंमत रचना अनुसरण्यात आली होती. केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्याकरिता दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची संख्या ६०.४५ लाख इतकी निश्चित केलेली आहे. या व्यवस्थेअंतर्गत ३१ मार्च, २००० पर्यंत दारिद्र्य रेषेखालील पात्र कुटुंबांना दरमहा प्रति पुरवठा पत्रिकेमागे १० किलो अन्नधान्य (गहू व/किंवा तांदूळ) भारतीय अन्न महामंडळाच्या काटकसरी किंमतीच्या निम्म्या दराने व दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंबांना भारतीय अन्न महामंडळाच्या काटकसरी किंमतीच्या ९० टक्के दराने वितरित करण्यात आले. १ एप्रिल, २००० पासून दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांकरिता हे परिमाण दुप्पट म्हणजे दरमहा, प्रति कुटुंब १० किलोवरून २० किलो इतके करण्यात आले असून दारिद्र्य रेषेच्यावरील कुटुंबांकरिता अनुदानित किंमत पद्धती बंद करण्यात आली आहे. या व्यवस्थेअंतर्गत पुरवठा करण्यात येत असलेल्या गहू व तांदूळ यांच्या किरकोळ विक्रीच्या किंमती १ जुलै, २००० पासून अनुक्रमे ४ रुपये प्रति किलो व ५.४० रुपये प्रति किलो अशा सुधारीत करण्यात आल्या आहेत.

१३.६. रास्त भाव दुकानातून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करण्यात येणाऱ्या वस्तूच्या किरकोळ विक्रीच्या सुधारित किंमती तक्ता क्र. १३.२ मध्ये दर्शविल्या आहेत.

13.4. The number of authorised ration/fair price shops in the State increased from 45,827 at the end of December, 1999 to 46,705 at the end of November, 2000. Out of the 46,705 ration/fair price shops 35,708 were in the rural areas and 10,997 were in the urban areas. The monthly quantum of foodgrains for distribution through the Public Distribution System during 2000-2001 is 8 kg. per person, with maximum limit of 30 kg. per supply card.

Targeted Public Distribution System

13.5. On the basis of recommendations of the Chief Ministers' conference held in July, 1996, the Government of India decided to streamline the PDS with the focus on the poor and accordingly has introduced "Targeted Public Distribution System (TPDS)". This system is being implemented throughout the State with effect from 1st June, 1997. Initially the system followed two tier subsidised pricing structure; for families Below Poverty Line (BPL) and Above Poverty Line (APL). The Government of India has fixed the number of BPL families in Maharashtra at 60.45 lakh. Under the system, 10 kg. of foodgrains (wheat and/or rice) per supply card per month were distributed to the eligible BPL families at a price equal to half economy cost of Food Corporation of India (FCI) and to APL families at a price 90 per cent of economy cost of FCI upto 31st March, 2000. Since 1st April, 2000 this quantum of foodgrains has been doubled from 10 kg. to 20 kg. per month per BPL family and the subsidised pricing system is discontinued for APL families. The retail prices of wheat and rice supplied under this system are revised to Rs.4 per kg. and Rs. 5.40 per kg. respectively with effect from 1st July, 2000.

13.6. The revised retail selling prices of commodities distributed through Fair Price shops under PDS are as shown in Table No. 13.2.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.2

रास्त भाव दुकानातून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करण्यात येणाऱ्या वस्तूच्या किरकोळ विक्रीच्या सुधारित किंमती
Revised retail selling prices of commodities distributed through fair price shops under PDS

अनु क्रमांक Serial No.	वस्तू/प्रत (2)	किंमत (रुपये) प्रति किलो Price (Rs.) per kg.		Commodity/Variety (2)
		पिवळी पुरवठापत्रिका धारक Yellow supply card holders (3)	केशरी पुरवठापत्रिका धारक Saffron supply card holders (4)	
1	तांदूळ अ-श्रेणी	...	5.40	Rice-Grade A
2	गहू	...	4.00	Wheat
3	खाद्यतेल (१ लिटर पॅक)	...	18.00	Edible oil (1 Litre Pack)
4	हरभरा डाळ	...	12.00	Gram dal
5	साखर	...	13.25*	Sugar

* १ मार्च, २००१ पासून/ w.e.f. 1st March, 2001

अन्नधान्याचे नियतन

१३.७. भारत सरकारने राज्य शासनाला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करण्यासाठी भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदळाचे व गव्हाचे नियतन करणे चालू ठेवले. १९९९-२००० मध्ये राज्यास ७.६२ लाख टन तांदळाचे (यात लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी २.५४ लाख टन समाविष्ट) तर ११.६८ लाख टन गव्हाचे नियतन (यात लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी ४.७२ लाख टन समाविष्ट) प्राप्त झाले. राज्यास २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत ५.८५ लाख टन तांदूळ (यात लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी ३.८४ लाख टन समाविष्ट) व १०.८६ लाख टन गहू (यात लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी ७.१४ लाख टन समाविष्ट) प्राप्त झाला.

रास्त भाव दुकानांनी केलेली उचल

१३.८. १९९९-२००० या वर्षात रास्त भाव दुकानांकडून तांदळाची उचल ६.८९ लाख टन (लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी २.४६ लाख टनाची उचल समाविष्ट) होती तर गव्हाची उचल १०.६७ लाख टन (लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी ४.१९ लाख टनाची उचल समाविष्ट) होती.

१३.९. राज्यातील रास्त भाव दुकानांनी २०००-२००१ या वर्षात डिसेंबर अखेरपर्यंत केलेली तांदळाची उचल ३.२२ लाख टन होती (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी ३.०८ लाख टनाची उचल समाविष्ट). तर आधीच्या वर्षात तत्सम कालावधीत ती ५.८२ लाख टन होती (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी १.८६ लाख टनाची उचल समाविष्ट). २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर अखेर पर्यंत गव्हाची उचल ५.४२ लाख टन होती (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ५.२२ लाख टन उचल समाविष्ट), तर आधीच्या वर्षात तत्सम कालावधीत ती ८.९८ लाख टन होती (यात लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठी ३.१४ लाख टनाची उचल समाविष्ट).

Allotment of Foodgrains

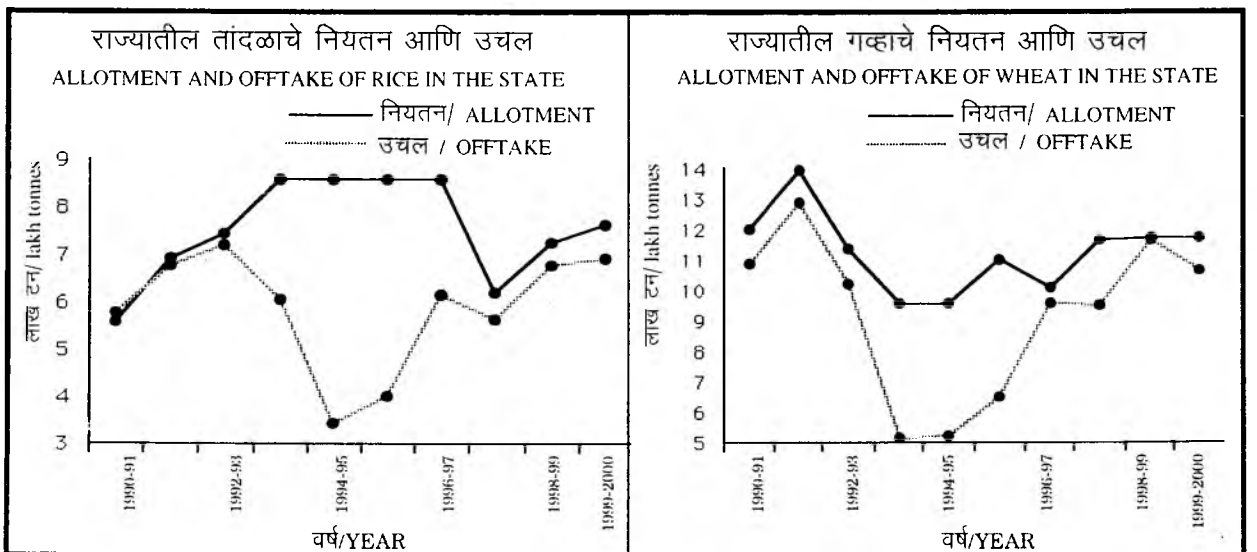
13.7. The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India (FCI) for distribution under the PDS. During 1999-2000 the State received 7.62 lakh tonnes of rice (including 2.54 lakh tonnes for BPL families under TPDS) and 11.68 lakh tonnes of wheat (including 4.72 lakh tonnes for BPL families under TPDS). During 2000-2001 upto the end of December, the State received 5.85 lakh tonnes of rice (including 3.84 lakh tonnes for BPL families under TPDS) and 10.86 lakh tonnes of wheat (including 7.14 lakh tonnes for BPL families under TPDS).

Offtake by Fair Price Shops

13.8. During 1999-2000 the offtake of rice by Fair Price Shops was 6.89 lakh tonnes (including 2.46 lakh tonnes for BPL families under TPDS) and offtake of wheat was 10.67 lakh tonnes (including 4.19 lakh tonnes for BPL families under TPDS).

13.9. During 2000-2001 upto the end of December, offtake of rice by Fair Price Shops in the State was 3.22 lakh tonnes (including 3.08 lakh tonnes for BPL families under TPDS) as against 5.82 lakh tonnes (including 1.86 lakh tonnes for BPL families under TPDS) for the corresponding period in 1999-2000. In the case of wheat, offtake during 2000-2001 upto December, was 5.42 lakh tonnes (including 5.22 lakh tonnes for BPL families under TPDS) as against 8.98 lakh tonnes (including 3.14 lakh tonnes for BPL families under TPDS) during the corresponding period of the previous year.

आकृती क्रमांक/ Figure No. 13.1

विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना

१३.१०. आदिवासींची क्रयशक्ती अपुरी असल्यामुळे राज्य शासनाने राज्यातील आदिवासी क्षेत्रांकरिता 'विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना' नोव्हेंबर, १९९२ मध्ये सुरु केली असून ही योजना १५ जिल्ह्यातील ६८ तालुक्यांत राबविण्यात येत आहे. ह्या योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणाऱ्या अतिरिक्त वस्तू त्यांचे दरमहा प्रति पुरवठा पत्रिकेस परिमाण आणि किरकोळ विक्रीचे दर तक्ता क्रमांक १३.३ मध्ये दर्शविले आहेत.

Specially Subsidised Public Distribution Scheme

13.10. Having regard to the inadequate purchasing power of the tribals, the State Government launched in November, 1992 a scheme known as 'Specially Subsidised Public Distribution Scheme' for the tribal areas in the State which is being implemented in 68 talukas of 15 districts. The additional commodities distributed under this scheme, their quantum per supply card per month and retail selling prices per kg. are shown in Table No.13.3

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.3

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणाऱ्या अतिरिक्त वस्तूंचे परिमाण व त्यांच्या सध्याच्या किरकोळ विक्रीची किंमत
Quantum and prevailing retail selling prices of additional commodities distributed under Specially Subsidised Public Distribution Scheme in ITDP areas

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वस्तू (2)	प्रति पुरवठा पत्रिका दरमहा परिमाण Quantum per supply card per month (3)	किरकोळ विक्रीची प्रति किलो किंमत (रु.) Retail selling price per kg. (Rs.) (4)	Commodity (2)
1	तूर डाळ	1 किलो (Kg.)	12.00	Tur dal
2	हरभरा डाळ	1 किलो (Kg.)	12.00	Gram dal
3	आयोडिनयुक्त मीठ	1 किलो (Kg.)	1.65	Iodised salt
4	चहा पावडर	3 पाकिटे (प्रत्येकी १०० ग्रॅम) Packets (100 gm each)	10.50 (प्रति १०० ग्रॅम/per 100 gm)	Tea powder
5	स्नानाचा साबण	2 वड्या (प्रत्येकी १०० ग्रॅम) Cakes (100 gm each)	3.40 (प्रति वडी/per cake)	Toilet soap
6	धुण्याचा साबण	2 वड्या (प्रत्येकी १२५ ग्रॅम) Cakes (125 gm each)	2.40 (प्रति वडी/per cake)	Washing soap

१३.११. १९९९-२००० मध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रातील इतर वस्तूंचे नियतन व उचल तक्ता क्र. १३.४ मध्ये दिले आहे.

13.11. The allotment and offtake of other commodities under ITDP areas during 1999-2000 is given in the table No.13.4

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.4

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रासाठी १९९९-२००० मधील इतर वस्तूंचे नियतन व उचल
The allotment and offtake of other commodities under ITDP areas during 1999-2000

अ.क्र. Sr.No. (1)	वस्तू (2)	नियतन/Allotment (टनात/in tonnes) (3)	उचल/Offtake (टनात/in tonnes) (4)	Commodity (2)
1	हरभरा डाळ*	28,000	24,049	Gram dal*
2	आयोडिनयुक्त मीठ	2,373	N.A.	Iodised salt
3	चहा पावडर	491	N.A.	Tea powder
4	स्नानाचा साबण	2,825	N.A.	Toilet soap
5	धुण्याचा साबण	229	N.A.	Washing soap

द्वार वितरण योजना

१३.१२.१. विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून 'द्वार वितरण योजना' राज्यातील आदिवासी भागात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शासकीय गोदामापासून रास्त भाव दुकानापर्यंत वस्तूंची वाहतूक शासकीय वाहनांचा वापर करून व शासकीय खर्चाने केली जाते. सध्या या योजनेअंतर्गत सुमारे ५,००० रास्त भाव दुकाने समाविष्ट आहेत व त्यासाठी १५३ वाहने वापरली जातात. राज्यातील आदिवासी भागात ही योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत राबविली जाते आणि त्यासाठी या संस्थेकडे १५३ वाहने सुपूर्द करण्यात आलेली आहेत.

१३.१२.२. 'द्वार वितरण' ही योजना १ एप्रिल, १९९८ पासून अवर्षण प्रवण क्षेत्रामध्येही राबविण्यात येत आहे. यासाठी ६९ वाहने वापरण्यात येत असून ती ही योजना राबविणाऱ्या महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संघाकडे सुपूर्द केली आहेत. या संस्थांना वाडने चालविणे, ती सुरिथतीत ठेवणे, त्यांची दुरुस्ती करणे आणि सुटे भाग बदलून घेणे, इंधनावरील खर्च, चालकाचे वेतन इत्यादीवरील खर्च भागविणे शक्य व्हावे यासाठी वाहतूक केलेल्या वस्तूकरिता प्रति क्विंटल १२.४० रुपये व १०.४० रुपये या दराने अनुक्रमे एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प क्षेत्रासाठी व अवर्षण प्रवण क्षेत्र प्रकल्पासाठी परताव्याच्या रुपात रक्कम दिली जाते.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

१३.१३. फेब्रुवारी, २००१ पासून महाराष्ट्राला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना वाटपाकरिता दरमहा १६,७९२ टन इतके नियंत्रित साखरेचे मासिक नियतन मिळते. नियंत्रित साखरेच्या वितरणाचे प्रमाण पुरवठापत्रिका धारकांना दरमहा दरडोई ५०० ग्रॅम इतके आहे. भारत सरकारने दिनांक १ मार्च, २००१ पासून नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीचा दर प्रति किलो १३ रुपयावरून १३.२५ रुपये इतका वाढविला आहे.

१३.१४. भारत सरकारकडून नियंत्रित साखरेच्या नेहमीच्या मासिक नियतनाव्यतिरिक्त सन २००० मधील सणासुदीसाठी ९,०१४ टन इतकी अतिरिक्त नियंत्रित साखर देण्यात आली. याशिवाय महाराष्ट्र राज्य सहकारी साखर कारखाना संघ, मुंबई यांनी त्यांच्या सदस्य कारखान्यांकडून ११,५०० टन "खुल्या विक्रीची" साखर लेव्ही साखरेच्या एक्स-फॅक्टरी दराने उपलब्ध करून दिली. ही अतिरिक्त साखर नेहमीच्या मासिक परिमाणाव्यतिरिक्त ऑगस्ट, २००० या महिन्यात दरडोई ५० ग्रॅम या परिमाणात पात्र पुरवठापत्रिका धारकांना व ऑक्टोबर, २००० मध्ये प्रति पुरवठापत्रिकेमागे १ किलो या परिमाणानुसार सणासाठी वितरित करण्यात आली.

खाद्य तेल

१३.१५. खुल्या बाजारातील पामतेलाच्या किरकोळ किंमतीत लक्षणीय घट झाल्याने सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरित करण्यात येणाऱ्या आरबीडी पाम तेलाच्या उचलीवर प्रतिकूल परिणाम झाला. त्यामुळे शासनाने जानेवारी, २००० पासून पुरवठापत्रिका

Door Step Delivery Scheme

13.12.1. As a part of the Specially Subsidised PDS, the 'Door Step Delivery Scheme' is being implemented in the tribal areas of the State. Under this scheme the transportation of commodities from Government godowns to fair price shops is carried out by using Government vehicles and at Government cost. At present the scheme covers nearly 5,000 fair price shops using 153 vehicles. In the tribal areas of the State the scheme is being implemented through the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation. All the 153 vehicles have been handed over to this agency for the said purpose.

13.12.2. The 'Door Step Delivery' scheme is also being implemented in drought prone areas w.e.f. 1st April, 1998. For this purpose 69 vehicles are deployed and the same were handed over to the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation which is the implementing agency. To enable these agencies to meet the running cost, maintenance, repairs and replacement cost, cost on fuel, salaries of drivers etc., an amount of Rs.12.40 and Rs.10.40 per quintal of transported commodities is reimbursed to these agencies for ITDP and DPAP areas respectively.

Controlled (Levy) Sugar

13.13 Since February, 2001 the State receives monthly 16,792 tonnes of levy sugar allocation for distribution under PDS to BPL families. The quantum of distribution of levy sugar to the supply cardholders is 500 grams per head per month in the State. The Government of India has increased the retail price of levy sugar from Rs.13 to Rs.13.25 per kg. with effect from 1st March, 2001.

13.14. Apart from the regular monthly quota of levy sugar, the Government of India had released an additional quantity of 9,014 tonnes of levy sugar for distribution during the festival seasons of 2000. Further, 11,500 tonnes of "free sale" sugar was made available by the Maharashtra Rajya Sahakari Sakhar Karkhana Sangh, Mumbai from its member sugar factories at ex-factory levy rate. This additional sugar was made available for distribution at the rate of 50 grams per head in August, 2000 to eligible cardholders over and above the normal monthly quota and 1 kg. per supply card in the month of October, 2000 for festival.

Edible Oil

13.15. As open market prices of palmolein oil lowered drastically, the offtake of Refind Bleached Deodorised (RBD) palmolein oil distributed through PDS was badly affected. Hence, the Government stopped distribution of the RBD palmolein oil to

धारकांना आरबीडी पाम तेलाचे वितरण थांबविले. तथापि, राज्य शासनाने १०,००० टन आयातीत आरबीडी पाम तेल पिवळ्या व केशरी पुरवठापत्रिका धारकांना १८ रुपये प्रति लिटर अशा अनुदानित किंमतीत सणासुदीसाठी वितरीत करण्यासाठी उपलब्ध करून दिले.

घासलेट

१३.१६.१. राज्याला भारत सरकारकडून १९९९-२००० मध्ये जानेवारी, २००० अखेर पर्यंत दरमहा १,६८,९७२ किलोलिटर घासलेटचे नियतन प्राप्त झाले. नियमित गॅस कनेक्शन्स व्यतिरिक्त राज्यास दिल्या जाणाऱ्या प्रत्येक अतिरिक्त गॅस कनेक्शनमागे प्रति वर्ष १४३ लिटर या प्रमाणात घासलेटच्या नियतनात कपात करण्याचा निर्णय १९९९-२००० मध्ये भारत सरकारने घेतला. या निर्णयाचा परिणाम म्हणून राज्याचे घासलेटचे नियतन फेब्रुवारी, २००० पासून कमी केले आहे. त्यानुसार माहे फेब्रुवारी, २००१ मध्ये घासलेटचे नियतन १,५८,९५० किलोलिटर इतके होते.

१३.१६.२. भारत सरकारने २९.९.२००० पासून घासलेटच्या एकस डेपो दरात बदल केला आहे. घासलेटच्या किरकोळ विक्रीचा दर मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात ७.५७ रुपये प्रति लिटर तर उर्वरीत जिल्ह्यात ७.५७ रुपये ते ९.२५ रुपये प्रति लिटर इतका निश्चित करण्यात आला आहे. मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात औद्योगिक वापराच्या घासलेटच्या किरकोळ विक्रीचा दर १४.३६ रुपये प्रति लिटर आहे.

१३.१६.३. राज्यात घासलेटचे एकूण ५८,६८० परवानाधारक वितरक आहेत. त्यापैकी ७८८ घाऊक परवानाधारक आहेत.

आधारभूत किंमत योजना

१३.१७. राज्य शासनाने पूर्वीप्रमाणेच २०००-२००१ मध्येही महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ व आदिवासी विकास महामंडळातर्फे आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत भात, सर्वसाधारण दर्जाची (एफएक्यू) ज्वारी, बाजरी व मका खरेदी करण्याची व्यवस्था केली आहे. २०००-२००१ या हंगामाकरिता भाताच्या श्रेणी अ व साधारण प्रतीसाठी आधारभूत किंमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे ५४० रुपये व ५१० रुपये अशा आहेत. ज्वारीच्या हंगामाकरिता या किंमती अनुक्रमे ५२० रुपये व ४९० रुपये अशा आहेत. सर्वसाधारण दर्जाच्या ज्वारी, बाजरी व मकांच्या २०००-२००१ या हंगामाकरिता आधारभूत किंमत प्रति क्विंटल ४४५ रुपये इतकी आहे. ज्वारीच्या हंगामाकरिता ही किंमत प्रति क्विंटल ४१५ रुपये अशी होती. २९९-२००० मध्ये या योजनेखाली सर्वसाधारण दर्जाची ८८ टन ज्वारी व १२३ टन भात खरेदी करण्यात आला. चालू वर्षात खरीप ाकाच्या खरेदी हंगामात ३१ डिसेंबर, २००० पर्यंत सर्वसाधारण दर्जाची २,००० टन ज्वारी, ३,००० टन बाजरी, ८,५०० टन मका आणि २१,००० टन भाताची खरेदी, खरेदी संस्थांमार्फत झाली.

cardholders from January, 2000. However, the State Government had made available imported 10,000 tonnes of RBD Palmolein Oil during the festival season, at subsidised rate of Rs.18 per litre to yellow and saffron colour cardholders.

Kerosene

13.16.1. During 1999-2000 upto the end of January, 2000 the State received monthly allocation of kerosene at the rate of 1,68,972 Kilolitre from the Government of India. To reduce the subsidy burden on kerosene, in 1999-2000 the Government of India decided to curtail the allotment of kerosene at the rate of 143 litre per year per additional LPG connection given in the State over and above normal yearly entitled LPG connections. In lieu of this decision the Government of India has reduced the kerosene allocation of the State since February, 2000. Accordingly the allocation for the month of February, 2001 was 1,58,950 Kilolitre.

13.16.2. Since 29.9.2000 the Government of India has revised the ex-depot prices of kerosene. Retail price of kerosene for Mumbai Rationing Area is fixed at Rs. 7.57 per litre, whereas, in the rest of the districts it is fixed between Rs.7.57 to Rs.9.25 per litre. The retail price of industrial kerosene in Mumbai rationing area is Rs. 14.36 per litre.

13.16.3. There are total 58,680 licensed distributors of kerosene of which 788 are wholesale dealers.

Support Price Scheme

13.17. As in the past, in 2000-2001 also the State Government has made arrangements to purchase paddy, Fair Average Quality (FAQ) jowar, bajra and maize under the Support Price Scheme through the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation and Tribal Development Corporation. The support prices for Grade 'A' and common variety of paddy per quintal for 2000-2001 season are Rs.540 and Rs.510 respectively. These prices for previous seasons per quintal for Grade A and common varieties of paddy were Rs.520 and Rs. 490 respectively. The support price of FAQ jowar, bajra and maize for 2000-2001 season is Rs.445 per quintal. This price for the previous season was Rs.415 per quintal. In the year 1999-2000, 88 tonnes of FAQ jowar and 123 tonnes of paddy (FAQ) was purchased under this scheme. In the current kharif marketing season upto 31st December, 2000 about 59,000 tonnes of jowar, 3,000 tonnes of bajra, 8,500 tonnes of maize and 21,000 tonnes of paddy have been procured through procurement agencies.

भात गिरणी धारकांकडून सक्तीची तांदूळ वसुली

१३.१८. महाराष्ट्र राईस (लेव्ही ऑन राईस मिलर्स) आदेश, १९८९ (राज्य आदेश) हा आदेश अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ अंतर्गत काढण्यात आला आहे. या आदेशान्वये राज्यातील भात गिरणी धारकांनी, हलर सोडून, त्यांनी भरडाई केलेल्या तांदळाच्या ३० टक्के लेव्ही विहित किंमतीने शासनाला द्यावयाची असते. तथापि शेतकऱ्यांसाठी आणि शेत मजुरांसाठी करण्यात आलेली खावटी भरडाई काही प्रमाणात लेव्ही मुक्त आहे. २०००-२००१ च्या हंगामात ३० सप्टेंबर, २००० पर्यंत ५५,५८२ टन लेव्ही तांदळाची वसुली झाली.

Levy on Rice Millers

13.18. Maharashtra Rice (Levy on Rice Millers) Order, 1989 (State Order) is issued under Essential Commodities Act, 1955. As per this order, the rice millers in the State, except hullers, are required to pay, a levy at a fixed price, levy of rice of 30 per cent milled by them. However, khavti milling for cultivators and agricultural labourers is exempted from payment of levy to some extent. During 2000-2001 season 55,582 tonnes of levy rice was collected till 30th September, 2000.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

१४.१. बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतरच्या तीन दशकात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी देशाच्या सामाजिक व आर्थिक गरजेच्या अनुषंगाने बँक व्यवहाराच्या सीमा विस्तारल्या आहेत. राज्याच्या विकासामध्ये औपचारिक वित्तीय संस्था, विशेषतः वाणिज्यिक बँका, महत्त्वपूर्ण भूमिका रजावीत आहेत.

१४.२. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची (शाखा) एकूण संख्या ३० जून, २००० रोजी ६,२२४ होती व ती देशातील एकूण बँक कार्यालयांच्या (६५,६२९) ९.५ टक्के इतकी होती. मागील वर्षाच्या तुलनेत राज्यातील बँक कार्यालयांच्या संख्येत ०.२४ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक कार्यालयांपैकी १४ टक्के कार्यालये ग्रामीण व निमनागरी (१०,००० पेक्षा जास्त व १ लाखपेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या) भागात तर ४६ टक्के कार्यालये नागरी भागात होती. राज्याच्या नागरी भागातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ५० टक्के बँक कार्यालये एकट्या बृहन्मुंबईमध्ये होती. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी ७२ टक्के बँक कार्यालये ग्रामीण व निमनागरी भागात होती आणि २८ टक्के बँक कार्यालये नागरी भागात होती. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे असलेल्या बँक कार्यालयांची संख्या ३० जून, २००० रोजी ६.८ इतकी होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम संख्येपेक्षा (६.६) थोडी अधिक होती.

१४.३. ३० जून, २००० रोजीच्या स्थितीनुसार बँकांच्या एकूण ठेवी आणि स्थूल बँक पतपुरवठा या दोन्ही बाबत भारतात महाराष्ट्राचा क्रमांक पहिला आहे. भारतातील एकूण बँक कार्यालयांच्या संख्येमध्ये राज्याचा वाटा जरी फक्त ९.५ टक्के इतका असला तरी एकूण ठेवीमध्ये व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये राज्याचा वाटा अनुक्रमे १८ टक्के व २७ टक्के इतका जास्त होता. जून, २००० अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी १,५०,५०२ कोटी रुपये इतक्या होत्या व त्या आधीच्या वर्षापेक्षा १३.० टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत ह्या बँकांच्या स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये ३३.३ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो १,२८,३५६ कोटी रुपये इतका झाला. अखिल भारतीय स्तरावर एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे १६.९ टक्के व २४.५ टक्के इतकी होती.

Scheduled Commercial Banks

14.1. After the nationalisation of the banks, during the last three decades, the public sector banks have widened the horizon of banking activity in tune with the socio-economic needs of the country. Formal financial institutional agencies, especially the commercial banks are playing an important role in the development of the State.

14.2. The total number of banking offices (branches) of scheduled commercial banks in the State as on 30th June, 2000 was 6,224 which accounted for 9.5 per cent of the total banking offices (65,621) in the country. The number of banking offices in the State increased by 0.24 per cent over that of the previous year. Of the total scheduled commercial banking offices in the State, 54 per cent were in the rural and semi-urban areas (population above 10,000 and less than one lakh) whereas 46 per cent were in the urban areas. Brihanmumbai alone accounted for 50 per cent of the banking offices in urban areas in the State. Of the total banking offices in India, the rural and semi-urban areas accounted for 72 per cent and the urban areas accounted for 28 per cent. The number of banking offices per lakh of population in the State as on 30th June, 2000 was 6.8 which was slightly more than that of All-India (6.6).

14.3. As per position on 30th June, 2000, Maharashtra stands the first in India in respect of both aggregate bank deposits and gross bank credits. Though the State had a share of only 9.5 per cent in the total number of banking offices in India, its share in the aggregate deposits and gross credits was higher at 18 per cent and 27 per cent respectively. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State at the end of June, 2000 were Rs.1,50,502 crore which were higher by 13.0 per cent than those in the previous year. During the same period gross credit increased by 33.3 per cent to Rs.1,28,356 crore. The corresponding increase in aggregate deposits and gross credits at the All-India level was 16.9 per cent and 24.5 per cent respectively.

१४.४. राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी एकत्रित भागातील ठेवी व पतपुरवठा जून, २००० अखेर अनुक्रमे १४,७९६ कोटी रुपये व ७,७६० कोटी रुपये इतका होता. मागील वर्षाच्या तुलनेत ठेवीमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये अनुक्रमे १७.१ टक्के व २४.५ टक्के वाढ झाली. देशातील ग्रामीण व निमनागरी एकत्रित भागातील ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये झालेली तत्सम वाढ अनुक्रमे १८.१ टक्के व १८.३ टक्के इतकी होती. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या राज्यातील एकूण शाखांपैकी ५४ टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या तरी वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा वाटा अनुक्रमे केवळ ९.८ टक्के आणि ६.१ टक्के इतकाच होता.

१४.५. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँक शाखांच्या संख्येमध्ये एकट्या बृहन्मुंबईचा वाटा २३.१ टक्के होता आणि ठेवी व पतपुरवठ्यातील त्यांचा वाटा अनुक्रमे ७२ टक्के व ८४ टक्के इतका जास्त होता.

१४.६. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठ्याचा १९७१ ते २००० पर्यंतचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४७ मध्ये दिला आहे.

१४.७. राज्यातील ह्या बँकांची ३० जून, २००० रोजी दरडोई ठेव १६,४६१ रुपये होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेच्या (८,२५३ रुपये) दुप्पट होती. राज्यातील ह्या बँकांचा दरडोई पतपुरवठा १४,०३९ रुपये होता आणि तो अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेच्या (४,७५४ रुपये) जवळजवळ तिप्पट होता. बृहन्मुंबई वगळता राज्यातील दरडोई ठेव व पतपुरवठा अनुक्रमे केवळ ५,१९१ रुपये आणि २,५९० रुपये होता.

१४.८. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण जून, २००० अखेर ८५ टक्के इतके होते, तर मागील वर्षी ते ७२ टक्के होते. बृहन्मुंबईतील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण जून, २००० अखेर ९९ टक्के इतके बरेच जास्त होते. ग्रामीण व निमनागरी एकत्रित अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण ५२ टक्के होते तर मागील वर्षी ते ४९ टक्के इतके होते. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील पतपुरवठ्याचे ठेवीशी असलेले प्रमाण (८५ टक्के) हे अखिल भारतीय स्तरावरील अशा प्रमाणापेक्षा (५८ टक्के) बरेच जास्त होते.

१४.९. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची विविध क्षेत्रांतील येणे पतपुरवठ्या बाबतची अगदी अलिकडील उपलब्ध असलेली माहिती दि. ३१ मार्च, १९९९ रोजीची असून ती तक्ता क्रमांक १४.१ मध्ये दिली आहे.

14.4. As at the end of June, 2000, deposits and credits in the rural and semi-urban areas taken together for the State were Rs.14,796 crore and Rs.7,760 crore respectively, showing an increase in deposits by 17.1 per cent and increase in credits by 24.5 per cent over the previous year. Corresponding increase in deposits and credits in the rural and semi-urban areas together in the country was 18.1 per cent and 18.3 per cent respectively. Even though the rural and semi-urban areas of the State accounted for 54 per cent branches of the scheduled commercial banks in the State, their share in aggregate deposits and gross credits was merely 9.8 per cent and 6.1 per cent respectively.

14.5. Brihanmumbai alone accounted for 23.1 per cent branches of all scheduled commercial banks in the State and its share in deposits and credits was as high as 72 per cent and 84 per cent respectively.

14.6. The details of deposits and credits of the scheduled commercial banks in the State from 1971 to 2000 are given in Table No.47 of Part II.

14.7. The *per capita* deposit of these banks in the State as on 30th June, 2000 was Rs.16,461 which was double of that for All-India (Rs.8,253). The *per capita* credit of these banks in the State was Rs. 14,039 which was about three times of All-India (Rs.4,754). The *per capita* deposit and credit for the State excluding Brihanmumbai was merely at Rs.5,191 and Rs.2,590 respectively.

14.8. The Credit-Deposit Ratio (CDR) of all the scheduled commercial banks in the State at the end of June, 2000 was 85 per cent as against 72 per cent during last year. The CDR of all scheduled commercial banks in Brihanmumbai was much higher at 99 per cent at the end of June, 2000. The CDR for rural and semi-urban scheduled commercial banks taken together was 52 per cent as against 49 per cent for the previous year. The CDR of all scheduled commercial banks in the State (85 per cent) was much higher than that for All-India (58 per cent).

14.9. The latest available data on outstanding credits of the scheduled commercial banks in the State in different sectors which pertains to 31st March, 1999 is presented in the table No.14.1

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.1

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचा क्षेत्रवार येणे असलेला पतपुरवठा
Sectorwise outstanding credits of scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

क्षेत्र (1)	३१ मार्च रोजी/As on 31st March 1998		३१ मार्च रोजी/As on 31st March 1999		Sector (1)
	येणे पतपुरवठा Outstanding credits (2)	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (3)	येणे पतपुरवठा Outstanding credits (4)	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (5)	
1. कृषि व संलग्न कार्ये	3,452	4.15	3,977	4.12	Agriculture and allied activities
2. खाणकाम व दगड खाणकाम	331	0.40	305	0.32	Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण	44,804	53.92	50,686	52.46	Manufacturing
4. वीज निर्मिती, वायू व पाणीपुरवठा	706	0.85	1,302	1.35	Electricity, Gas and Water Supply
5. बांधकाम	2,207	2.66	1,825	1.89	Construction
6. परिवहन	1,552	1.87	2,012	2.08	Transport operators
7. व्यावसायिक सेवा आणि इतर सेवा	2,491	3.00	2,637	2.72	Professional and other services
8. व्यापार	13,040	15.69	15,522	16.06	Trade
9. व्यक्तिगत कर्जे	4,917	5.92	6,092	6.30	Personal loans
10. इतर	9,599	11.55	12,267	12.70	Others
एकूण	83,098	100.00	96,625	100.00	Total
त्यापैकी कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग व इतर लघु उद्योग यांना	5,645	6.79	5,824	6.02	of which to Artisans, Village Industries and other Small-Scale Industries

१४.१०. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचा ३१ मार्च, १९९९ रोजी एकूण येणे पतपुरवठा रु. ९६,६२५ कोटी रुपये होता व तो मागील वर्षी पेक्षा १६.३ टक्क्यांनी जास्त होता. मार्च, १९९९ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण येणे पतपुरवठ्यामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ५२.५ टक्के इतका मोठा होता. त्या खालोखाल वाटा व्यापार क्षेत्राचा (१६.१ टक्के) होता. कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्राचा वाटा फक्त ४.१ टक्के होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग आणि इतर लघु उद्योग यांचा एकूण येणे पतपुरवठ्यामध्ये वाटा ६.० टक्के होता.

वार्षिक पतपुरवठा योजना

१४.११. ग्रामीण पतपुरवठा वाटप व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सेवा क्षेत्र पद्धती (सर्व्हिस एरिआ अप्रोच) ही योजना कार्यान्वित केली आहे. सेवा क्षेत्र पद्धती योजनेअन्वये, खेड्यांच्या समूहातील ग्रामीण जनतेच्या पत पुरवठ्याबाबतच्या सर्व गरजा पुरविण्याचे काम एकाच वित्तीय संस्थेकडे सोपविण्यात येते. वाणिज्यिक बँका, भादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका यांनी एकत्रितपणे पतपुरवठा वेतरणाचे वार्षिक लक्ष्य साध्य करणे अपेक्षित आहे. पतपुरवठा वेतरणातील लक्ष्य प्रत्येक जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेतर्फे निश्चित करण्यात येते. या योजनेचे राज्यातील संनियंत्रण करण्यासाठी महाराष्ट्र बँक ही निमंत्रक बँक आहे. या योजने अंतर्गत पतपुरवठा वितरणाबाबतची १९९९-२००० आणि २०००-२००१ या वर्षासाठीची लक्ष्ये व साध्ये पुढील तक्ता क्र. १४.२ मध्ये दर्शविली आहेत.

14.10. The outstanding credits of scheduled commercial banks in the State as on 31st March, 1999 were Rs. 96,625 crore and were higher by 16.3 per cent than that of the previous year. Of the total outstanding credits by the scheduled commercial banks in the State at the end of March, 1999, manufacturing sector accounted for a sizeable share of 52.5 per cent, followed by trade sector (16.1 per cent). The agriculture and allied activities accounted for only 4.1 per cent. The artisans, village industries and other small-scale industries which are included in the manufacturing sector accounted for 6.0 per cent of the total outstanding credits.

Annual Credit Plan

14.11. With a view to improving rural credit delivery system a scheme viz. Service Area Approach (SAA) has been introduced by Reserve Bank of India. As per SAA Scheme, all credit requirements of the rural people from a cluster of villages are allocated to a single financial institution. The Commercial Banks, Regional Rural Banks and Co-operative Banks together are expected to achieve the yearly target of credit disbursement. The target of credit disbursement are fixed by the lead bank in each district. The Bank of Maharashtra is the Convenor bank to monitor this scheme in the State. The targets and achievements in respect of credit disbursement under this scheme for the years 1999-2000 and 2000-2001 are given in the table No.14.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.2

वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत वित्तीय संस्थांद्वारे महाराष्ट्र राज्यामध्ये केलेले पतपुरवठ्याचे वितरण
Credit disbursement in Maharashtra State by Financial Institutions under the Annual Credit Plan
(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु.क्र. Sr. No.	प्राधान्य क्षेत्र	1999-2000		2000-2001		Priority Sector
		लक्ष्य Target	साध्य Achievement	लक्ष्य Target	सप्टेंबर, २००० पर्यंत साध्य Achievement upto September, 2000	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(2)
1.	कृषि व संलग्न कार्ये	3,758.89	3,694.01 (98)	4,447.34	3,003.35 (68)	Agriculture and Allied Activities.
2.	ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योग	637.68	399.16 (63)	669.48	168.78 (25)	Rural Artisans, Village & Cottage Industries and SSI
3.	इतर प्राधान्य क्षेत्रे	871.24	1,015.63 (117)	1,115.45	383.25 (34)	Other Priority Sectors
	एकूण	5,267.81	5,108.80 (97)	6,232.27	3,555.38 (57)	Total

टीप : कसातील आकडे साध्याची टक्केवारी दर्शवितात.

Note : Figures in brackets indicate percentages of the achievement.

१४.१२. वार्षिक पत पुरवठा योजनेअंतर्गत १९९९-२००० मध्ये राज्याच्या ग्रामीण भागात एकूण ५,१०९ कोटी रुपयांच्या पतपुरवठ्याचे वितरण करण्यात आले. यामध्ये कृषि व संलग्न कार्ये यांचा हिस्सा ७२ टक्के होता. २०००-२००१ ह्या चालू वित्तीय वर्षामध्ये सप्टेंबर अखेरपर्यंत ३,५५५ कोटी रुपये पतपुरवठ्याचे वितरण करण्यात आले. वार्षिक पतपुरवठा योजना २००१-२००२ अंतर्गत पतपुरवठा वितरणाचे प्रस्तावित लक्ष्य ७,३१० कोटी रुपये इतके आहे.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांमध्ये बँकांचा सहभाग

१४.१३. राज्यात एप्रिल, १९८० ते मार्च, १९९९ या कालावधीत एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम व इतर संलग्न कार्यक्रम राबविण्यात येत होते. केंद्र शासनाने या कार्यक्रमाची पुनर्रचना करून "स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना" हा नवीन कार्यक्रम एप्रिल, १९९९ पासून सुरू केला आहे. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या सुरुवातीपासून मार्च, १९९९ अखेर पर्यंत राज्यात एकूण ३८ लाख लाभार्थ्यांना ८५४ कोटी रुपयांचे अनुदान व १,८८९ कोटी रुपये कर्ज वाटप करण्यात आले.

14.12. Under the Annual Credit Plan, total credit of Rs.5,109 crore was disbursed during the year 1999-2000 in the rural areas of the State. Of this, the share of Agriculture and allied activities was 72 per cent. During the current financial year 2000-2001, by the end of September, credit of Rs.3,555 crore was disbursed. The target of credit disbursement proposed under Annual Credit Plan 2001-2002 is Rs. 7,310 crore.

Participation of the banks in the IRDP

14.13. The Integrated Rural Development Programme (IRDP) and allied programmes were under implementation in the State for the period April, 1980 to March 1999. The Government of India has restructured these programmes and new programme known as "Swarnajayanti Gram Swarozgar Yojana" (SGSY) has been launched from April, 1999. Since inception of the IRDP upto the end of March, 1999, subsidy of Rs. 854 crore and credit of Rs.1,889 crore was disbursed to total 38 lakh beneficiaries in the State.

स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेअंतर्गत सहाय्य

१४.१४. राज्यात १९९९-२००० या वर्षात स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजने अंतर्गत एकूण ८७,९९४ स्वरोजगारींना ६४.७७ कोटी रुपये अनुदान व १५४.०४ कोटी रुपये कर्जवाटप करण्यात आले. अनुदान व कर्ज यांचे एकत्रित प्रति लाभधारक वाटप रुपये २४,८६६ इतके येते. २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत एकूण २९,२१२ स्वरोजगारींना २४.१६ कोटी रुपये अनुदान व ६३.१२ कोटी रुपये कर्ज वाटप करण्यात आले आहे. तर मागील वर्षाच्या याच कालावधीत एकूण ३७,९२२ स्वरोजगारींना २३.३० कोटी रुपये अनुदान व ५८.१३ कोटी रुपये कर्जवाटप करण्यात आले होते.

संयुक्त भांडवली संस्था

१४.१५. महाराष्ट्र राज्यात ३१ मार्च, २००० रोजी १,१७,३३९ संयुक्त भांडवली संस्था होत्या व त्या मागील वर्षापेक्षा ६.८ टक्क्यांनी जास्त होत्या. याच कालावधीत अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत ५.९ टक्क्यांनी वाढ झाली. मार्च, २००० अखेर भारतात असलेल्या एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी २१.६ टक्के संस्था महाराष्ट्रात होत्या. राज्यातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी १,०५,५४० (८९.९ टक्के) खाजगी मर्यादित संस्था आणि ११,७९९ (१०.१ टक्के) सार्वजनिक मर्यादित संस्था होत्या. राज्यातील खाजगी व सार्वजनिक मर्यादित संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत १९९९-२००० मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ६.९ टक्के आणि ५.६ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील या संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल, मार्च, १९९९ अखेर असलेल्या ४९.६६२ कोटी रुपयांवरून वाढून मार्च, २००० अखेर ५३.५४९ कोटी रुपये इतके झाले. ही वाढ ७.८ टक्के होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील वाढीपेक्षा (११.६ टक्के) कमी आहे. अखिल भारतीय स्तरावर अशा संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल मार्च, १९९९ अखेर आणि मार्च, २००० अखेर अनुक्रमे २,६३,३५९ कोटी रुपये आणि २,९३,८७९ कोटी रुपये होते. मार्च, २००० अखेर भारतातील संयुक्त भांडवली संस्थांच्या भरणा केलेल्या भांडवलामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा १८.२ टक्के होता.

अल्पबचत

१४.१६. राज्यात १९९९-२००० मध्ये अल्पबचत योजनेअंतर्गत गोळा झालेली निव्वळ जमा ५,४०३ कोटी रुपये होती व ती ५,००० कोटी रुपये या इष्टांकापेक्षा जास्त होती. १९९८-९९ मध्ये अल्पबचतीची निव्वळ जमा ४,६०८ कोटी रुपये होती. या योजनेअंतर्गत १९९९-२००० मध्ये राज्य शासनास भारत सरकारकडून ४,१२० कोटी रुपये इतके कर्जसहाय्य प्राप्त झाले. २०००-२००१ मध्ये डिसेंबर अखेर या योजनेअंतर्गत निव्वळ जमा ४,१२२ कोटी रुपये इतकी झाली, तर मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत निव्वळ जमा ३,५१२ कोटी रुपये इतकी झाली होती.

Assistance under Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY)

14.14. During 1999-2000, under SGSY subsidy of Rs.64.77 crore and credit of Rs.154.04 crore was disbursed to total of 87,994 swarojgaris in the State. The per beneficiary package works out to Rs.24,866. During the year 2000-2001 upto December, subsidy of Rs.24.16 crore and credit of Rs. 63.12 crore is disbursed to 29,212 swarojgaris, as against the subsidy of Rs.23.30 crore and credit of Rs. 58.13 crore was disbursed to 37,922 swarojgaris, during the same period of the previous year.

Joint Stock Companies

14.15. As on 31st March, 2000, the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State were 1,17,339 and were higher by 6.8 per cent over the previous year. The increase in the number of Joint Stock Companies at the All-India level during the same period was 5.9 per cent. Of the total Joint Stock Companies in India as at the end of March, 2000, Maharashtra accounted for 21.6 per cent. Out of the total Joint Stock Companies in the State, 1,05,540 (89.9 per cent) were private limited companies and 11,799 (10.1 per cent) were public limited companies. The percentage increase in the number of private and public limited companies during the year 1999-2000 over that in the previous year was 6.9 and 5.6 respectively. The paid-up capital of these companies in the State increased from Rs.49,662 crore as at the end of March, 1999 to Rs.53,549 crore as at the end of March, 2000, registering a growth of 7.8 per cent, which is less than that of the All-India level (11.6 per cent). The paid-up capital at All-India as at the end of March, 1999 and March, 2000 was Rs.2,63,359 crore and Rs. 2,93,879 crore respectively. Of the total paid up capital of Joint Stock Companies in India as at end of March, 2000, Maharashtra accounted for 18.2 per cent.

Small Savings

14.16. Under the Small Savings Scheme, during the year 1999-2000, the net collection in the State was Rs.5,403 crore which was more than the target of Rs. 5,000 crore. The net small savings collection during 1998-99 was Rs.4,608 crore. Under this scheme during 1999-2000, a loan assistance of Rs.4,120 crore was received by the State Government from the Government of India. During the year 2000-2001, upto the end of December, the net collection under this scheme was Rs.4,122 crore as against Rs. 3,512 crore during the corresponding period of the previous year.

लॉटरी

१४.१७. राज्य शासनाने सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी निधी उभारण्याकरिता १ मार्च, १९६९ पासून राज्यामध्ये लॉटरी योजना सुरु केली. या योजनेखाली मासिक, साप्ताहिक आणि दैनिक सोडती काढण्यात येतात. १९९९-२००० मध्ये राज्य लॉटरीपासून १.१९ कोटी रुपये निव्वळ नफा झाला, तर १९९८-९९ मध्ये हा नफा ६.०३ कोटी रुपये होता.

Lottery

14.17. In order to raise resources for the socio-economic development, the State Government introduced the Scheme of Lottery in the State from 1st March, 1969. Under this scheme monthly, weekly and daily draws are being arranged. During 1999-2000 the net profit from lottery was Rs.1.19 crore as against Rs.6.03 crore in the year 1998-99.

१५. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती

15. FINANCES OF LOCAL BODIES

१५.१. राज्यात मार्च, २००० अखेर २७,६२७ ग्रामपंचायती, ३३ जिल्हा परिषदा, २२८ नगरपरिषदा, १५ महानगरपालिका आणि ७ कटक मंडळे या विविध प्रकारच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यरत होत्या. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांची १९९९-२००० मधील एकूण जमा आणि आरंभीची शिल्लक धरून एकत्रित उत्पन्न १४,५५५ कोटी रुपये होते. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा १९९९-२००० मधील एकूण खर्च १२,३१२ कोटी रुपये होता. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे १९९९-२००० चे उत्पन्न व खर्च संस्थांच्या प्रकारानुसार तक्ता क्रमांक १५.१ मध्ये दिले आहे.

15.1. The various types of local bodies functioning in the State by the end of March, 2000 were 27,627 Village Panchayats, 33 Zilla Parishads, 228 Municipal Councils, 15 Municipal Corporations and 7 Cantonment Boards. The total income including total receipts and opening balance of all these local bodies together during 1999-2000 was Rs.14,555 crore. The total expenditure of all these local bodies during 1999-2000 was Rs.12,312 crore. Income and expenditure by types of local bodies for the year 1999-2000 is presented in table No.15.1.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.1

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे (प्रकारानुसार) १९९९-२००० मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of local bodies (by type) during 1999-2000

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

स्थानिक संस्थेचा प्रकार (1)	संख्या Number (2)	उत्पन्न/ Income			खर्च Expenditure (6)	Type of local body (1)
		जमा Receipts (3)	आरंभीची शिल्लक Opening balance (4)	एकूण Total (5)		
ग्रामपंचायत	27,627	402.85	112.20	515.05	380.33	Village Panchayat
जिल्हा परिषद	33	5,838.13*	294.14	6,132.27*	5,941.36	Zilla Parishad
नगरपरिषद	228	1,325.07	158.63	1,483.70	980.82	Municipal Council
महानगरपालिका	15	6,258.61	76.52	6,335.13	4,929.56	Municipal Corporation
कटक मंडळ	7	78.34	10.03	88.37	80.12	Cantonment Board
एकूण		13,903.00	651.52	14,554.52	12,312.19	Total

* सुधारित अंदाज/Revised Estimates

ग्रामपंचायती

Village Panchayats

१५.२. सर्व ग्रामपंचायतींचे १९९८-९९ आणि १९९९-२००० या वर्षासाठीचे प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न व त्यांचा प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्रमांक १५.२ मध्ये दर्शविला आहे.

15.2. The income of all Village Panchayats together according to major sources and broad headwise expenditure for the year 1998-99 and 1999-2000 is given in table No.15.2.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.2

ग्रामपंचायतीचे १९९८-९९ व १९९९-२००० मधील उत्पन्न व खर्च

Income and expenditure of Village Panchayats for the years 1998-99 and 1999-2000

(रुपये कोटीत/Rs. in Crore)

बाव	1998-99		1999-2000		Item
	प्रत्यक्ष Actuals	एकूण जमेशी/ एकूण खर्चाशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	प्रत्यक्ष Actuals	एकूण जमेशी/ एकूण खर्चाशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
उत्पन्न					Income
(अ) जमा					(A) Receipts
1. कर					1. Taxes
(अ) घरे व इतर मालमत्ता यावरील कर	58.21	15.7	66.18	16.5	(a) Taxes on houses and other properties
(ब) इतर कर	57.34	15.5	65.76	16.3	(b) Other taxes
(क) एकूण कर (अ+ब)	115.55	31.2	131.94	32.8	(c) Total taxes (a+b)
2. शासकीय अनुदाने	137.20	37.1	149.03	37.0	2. Government grants
3. अशदान व देणग्या	88.50	24.0	80.30	19.9	3. Contributions and donations
4. इतर जमा	28.36	7.7	41.58	10.3	4. Other receipts
एकूण जमा (अ)	369.61	100.0	402.85	100.0	Total receipts (A)
(ब) आरंभीची शिल्लक	96.88	-	112.20	-	(B) Opening balance
एकूण उत्पन्न (अ+ब)	466.49		515.05		Total Income (A+B)
खर्च					Expenditure
1. प्रशासन	51.68	14.7	63.88	16.8	1. Administration
2. आरोग्य व स्वच्छता	127.91	36.3	125.47	33.0	2. Health and sanitation
3. सार्वजनिक बांधकामे	115.11	32.7	124.93	32.8	3. Public Works
4. सार्वजनिक दिवाबत्ती	17.77	5.0	20.53	5.4	4. Public lighting
5. शिक्षण	6.41	1.8	4.39	1.2	5. Education
6. लोककल्याण	21.64	6.1	26.21	6.9	6. Welfare of people
7. इतर खर्च	11.91	3.4	14.92	3.9	7. Other Expenditure
एकूण खर्च (1 ते 7)	352.43	100.0	380.33	100.0	Total Expenditure (1 to 7)

१५.३. राज्यात १९९९-२००० मध्ये सर्व ग्रामपंचायतींचे एकूण जमा मागील वर्षाच्या तुलनेत ९ टक्क्यांनी वाढून ती ४०३ कोटी रुपये इतकी झाली. १९९९-२००० मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी जमा १.४६ लाख रुपये होती. ग्रामपंचायतींच्या एकूण जमेशी करपासून जमा ३२.८ टक्के व शासकीय अनुदानापासून जमा ३७.० टक्के होती.

१५.४. १९९९-२००० या वर्षात सर्व ग्रामपंचायतींचा एकूण खर्च ३८० कोटी रुपये इतका होता व तो आधीच्या वर्षातील खर्चापेक्षा ८ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९९-२००० मध्ये प्रति ग्रामपंचायत सरासरी खर्च १.३८ लाख रुपये होता. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी प्रत्येकी ३३ टक्के खर्च आरोग्य व स्वच्छता आणि सार्वजनिक बांधकाम या खाली झाला. प्रशासनाखाली खर्च १७ टक्के होता.

15.3. The total receipts of all Village Panchayats in the State during 1999-2000 were Rs.403 crore registering an increase of 9 per cent over that of previous year. The average receipt per Village Panchayat during 1999-2000 works out to Rs. 1.46 lakh. Of the total receipts of Village Panchayats during 1999-2000, the receipts from taxes accounted for 32.8 per cent and those from Government grants accounted for 37.0 per cent.

15.4. During 1999-2000, the expenditure of all Village Panchayats was Rs.380 crore, which was 8 per cent more than that in the previous year. The average expenditure per Village Panchayat during 1999-2000 was Rs.1.38 lakh. Of the total expenditure of Village Panchayats, 33 per cent expenditure was incurred each on the health & sanitation and public works. The expenditure on administration was 17 per cent.

जिल्हा परिषदा

Zilla Parishads

१५.५. भारतीय राज्य घटनेच्या ७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार घटनेच्या अनुच्छेद २४३ (जी ४) च्या अनुसूची ११ मधील विषय पंचायत राज संस्थेकडे देण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला. या शासन निर्णयानुसार राज्य शासनाच्या ९ प्रशासकीय विभागाच्या १२२ योजना पंचायत राज संस्थेकडे सोपविण्यात आल्या आहेत.

15.5. According to 73 rd amendment of the Indian Constitution, the State Government took a decision to transfer subjects given in Article 243 (G 4) of schedule 11 of the Constitution to Panchayat Raj institution. As per the Government decision 122 schemes of nine administrative departments of the State Government are transferred to Panchayat Raj institution.

१५.६. राज्यातील जिल्हा परिषदांचे प्रमुख स्रोतांनुसार १९९८-९९ आणि १९९९-२००० मधील उत्पन्न तक्ता क्रमांक १५.३ मध्ये दर्शविले आहे.

15.6. The major sourcewise income of Zilla Parishads in the State during 1998-99 and 1999-2000 is presented in table No.15.3.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.3
जिल्हा परिषदांचे १९९८-९९ व १९९९-२००० मधील उत्पन्न
Income of Zilla Parishads during 1998-99 and 1999-2000

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1998-99		1999-2000		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण जमेशी टक्केवारी Percentage to total receipts (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण जमेशी टक्केवारी Percentage to total receipts (5)	
अ) महसुली जमा					(A) Revenue receipts
1. स्वनिर्मित साधनांपासून	149.48	3.1	175.61	3.0	1. Self-raised resources
2. शासकीय अनुदाने					2. Government grants
2.1 सांविधिक					2.1. Statutory
(अ) सहेतुक अनुदाने	2,251.26	46.1	3,270.97	56.0	(a) Purposive grants
(ब) आस्थापना अनुदाने	406.71	8.3	502.17	8.6	(b) Establishment grants
(क) योजना अंतर्गत अनुदाने	656.85	13.5	434.10	7.4	(c) Plan grants
(ड) इतर अनुदाने	391.54	8.0	237.40	4.1	(d) Other grants
एकूण (2.1)	3,706.36	75.9	4,444.64	76.1	Total (2.1)
2.2 अभिकरण योजनांसाठी	351.82	7.2	277.23	4.8	2.2. For agency schemes
एकूण—(2)	4,058.18	83.1	4,721.87	80.9	Total—(2)
एकूण महसुली जमा (अ)	4,207.66	86.2	4,897.48	83.9	Total Revenue receipts (A)
(ब) भांडवली जमा	673.70	13.8	940.65	16.1	(B) Capital Receipts
(क) एकूण जमा (अ+ब)	4,881.36	100.0	5,838.13	100.0	(C) Total Receipts (A+B)
(ड) आरंभीची शिल्लक	318.92	.....	294.14	.....	(D) Opening balance
एकूण उत्पन्न (क+ड)	5,200.28	.....	6,132.27	.....	Total Income (C+D)

१५.७. १९९९-२००० या वर्षात जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेपैकी (सुधारित अंदाजानुसार) महसुली जमा ८३.९ टक्के होती, तर भांडवली जमा १६.१ टक्के होती. एकूण जमेपैकी ८०.९ टक्के इतका मोठा वाटा शासकीय अनुदानाचा होता व तो मागील वर्षाच्या (८३.१ टक्के) तुलनेत कमी होता. स्वनिर्मित साधनापासूनची जमा केवळ ३.० टक्के होती. एकूण जमेपैकी सहेतुक अनुदानाचा (जिल्हा परिषदांकडे वर्ग झालेली कामे व योजना यांच्यासाठी अनुदाने) वाटा ५६.० टक्के इतका जास्त होता.

१५.८. १९९९-२००० च्या महसुली जमेच्या सुधारित अंदाजाची १९९८-९९ च्या प्रत्यक्ष महसुली जमेशी तुलना करता, १९९९-२००० मधील महसुली जमा १६.४ टक्क्यांनी अधिक असल्याचे दिसून येते. एकूण महसुली जमेत झालेली वाढ ही मुख्यत्वे शासकीय अनुदानातील वाढीमुळेच होती.

१५.९. जिल्हा परिषदांचा १९९८-९९ व १९९९-२००० या वर्षातील प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च तक्ता क्रमांक १५.४ मध्ये दर्शविला आहे.

15.7. As per the revised estimates for 1999-2000, revenue receipts accounted for 83.9 per cent of the total receipt of Zilla Parishads, whereas capital receipts accounted for 16.1 per cent. Of the total receipts, Government grants accounted for major share of 80.9 per cent, which was less than that of the previous year (83.1 per cent). The self-raised resources accounted for only 3.0 per cent. Of the total receipts, the share of purposive grants (grants for works and schemes diverted to Zilla Parishads) was as high as 56.0 per cent.

15.8. A comparison of revised estimates of revenue receipts for 1999-2000 with the actuals for 1998-99 shows that the revenue receipts in 1999-2000 were higher by 16.4 per cent. Increase in total revenue receipts was mainly due to the increase in Government Grants.

15.9. The major headwise expenditure of Zilla Parishads during 1998-99 and 1999-2000 is presented in table No. 15.4.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.4
जिल्हा परिषदांचा १९९८-९९ व १९९९-२००० मधील खर्च
Expenditure of Zilla Parishads during 1998-99 and 1999-2000

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1998-99		1999-2000		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (5)	
(अ) महसुली खर्च					(A) Revenue Expenditure
1. सामान्य प्रशासन	343.75	7.0	447.15	7.5	1. General administration
2. कृषि	111.57	2.3	76.58	1.3	2. Agriculture
3. पशुसंवर्धन	47.95	1.0	62.51	1.0	3. Animal husbandry
4. वने	8.78	0.2	9.62	0.2	4. Forests
5. पाटबंधारे	194.41	4.0	144.11	2.4	5. Irrigation
6. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	376.99	7.7	423.90	7.1	6. Buildings and communi- cations (Public works)
7. सामूहिक विकास	165.04	3.3	134.26	2.3	7. Community development
8. शिक्षण	1,844.79	37.7	2,835.28	47.7	8. Education
9. वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा	312.75	6.4	349.06	5.9	9. Medical and health services
10. सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	209.18	4.3	187.76	3.2	10. Public health engineering
11. समाज कल्याण	82.77	1.7	92.54	1.5	11. Social welfare
12. इतर खर्च	452.30	9.2	556.95	9.4	12. Other Expenditure
एकूण (अ)	4,150.28	84.8	5,319.72	89.5	Total (A)
(ब) भांडवली खर्च	744.19	15.2	621.64	10.5	(B) Capital Expenditure
एकूण खर्च (अ+ब)	4,894.47	100.0	5,941.36	100.0	Total Expenditure (A+B)

१५.१०. १९९९-२००० च्या सुधारित अंदाजाप्रमाणे जिल्हा परिषदांच्या महसुली खर्चात १९९८-९९ च्या तुलनेत २८ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९९-२००० मधील एकूण खर्चापैकी शिक्षण या बाबीवरील खर्च (४८ टक्के) सर्वात जास्त होता.

नागरी संस्था

१५.११. नागरी संस्थांमध्ये महानगरपालिका, नगरपरिषदा आणि कटक मंडळे यांचा समावेश आहे. १९९९-२००० अखेर राज्यात १५ महानगरपालिका होत्या. राज्यातील २२८ नगरपरिषदांपैकी १८ 'अ' वर्गीय (लोकसंख्या एक लाखापेक्षा जास्त), ४८ 'ब' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० पेक्षा जास्त आणि एक लाख पेक्षा अधिक नाही) आणि १६२ 'क' वर्गीय (लोकसंख्या ४०,००० किंवा त्या पेक्षा कमी) होत्या. या व्यतिरिक्त १९९९-२००० अखेर राज्यात ७ कटक मंडळे होती. नागरी संस्थांचे १९९८-१९९९ व १९९९-२००० मधील उत्पन्न व खर्च तक्ता क्र.१५.५ मध्ये दर्शविले आहे.

15.10. The total revenue expenditure (revised estimates) of Zilla Parishads during 1999-2000 was higher by 28 per cent over that in 1998-99. Of the total expenditure during 1999-2000, the major share of expenditure was on education (48 per cent).

Civic Bodies

15.11. The civic bodies comprise Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards. The number of Municipal Corporations in the State at the end of 1999-2000 was 15. Of the 228 Municipal Councils in the State, 18 were in 'A' class (population more than one lakh), 48 in 'B' class (population more than 40,000 but not more than one lakh) and 162 in 'C' class (population of 40,000 or less). Besides these, there were 7 Cantonment Boards in the State as at the end of 1999-2000. The income and expenditure of the civic bodies during 1998-99 and 1999-2000 is presented in table No.15.5.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.5

नागरी संस्थांचे १९९८-९९ व १९९९-२००० मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of civic bodies for the years 1998-99 and 1999-2000

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	महानगरपालिका Municipal Corporations		नगरपरिषदा Municipal Councils		कटक मंडळे Cantonment Boards		Item
	1998-99 (2)	1999-2000 (3)	1998-99 (4)	1999-2000 (5)	1998-99 (6)	1999-2000 (7)	
1. नागरी संस्थांची संख्या	15	15	228	228	7	7	1. No. of civic bodies
2. उत्पन्न							2. Income
2.1 जमा	5,906.04	6,258.61	1,346.54	1,325.07	68.52	78.34	2.1 Receipts
2.2 आरंभीची शिल्लक.	(-) 139.59	76.52	146.99	158.63	6.70	10.03	2.2 Opening balance
एकूण (2)	5,766.45	6,335.13	1,493.53	1,483.70	75.22	88.37	Total (2)
3. खर्च	5,684.03	4,929.56	1,329.43	980.82	65.19	80.12	3. Expenditure

१५.१२. नागरी संस्थांचे १९९९-२००० मधील प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न आणि मुख्य शीर्षनिहाय खर्च अनुक्रमे तक्ता क्रमांक १५.६ व १५.७ मध्ये दर्शविला आहे.

15.12. The major sourcewise income and broad headwise expenditure of civic bodies for the year 1999-2000 is given in table No.15.6 and 15.7 respectively.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.6

नागरी संस्थांचे १९९९-२००० मधील उत्पन्न / Income of Civic bodies during 1999-2000

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	महानगरपालिका Municipal Corporations	नगरपरिषदा/Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment Boards	सर्व नागरी संस्था All Civic bodies	Item (1)
		वर्ग 'अ' Class 'A'	वर्ग 'ब' Class 'B'	वर्ग 'क' Class 'C'	सर्व All			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
1. जमा								1. Receipts
1.1. पट्टी, कर इत्यादी	3,313.29	122.20	124.22	88.03	334.45	35.45	3,683.19	1.1. Rates, taxes etc.
1.2. शासकीय अनुदाने	460.64	265.91	157.80	172.60	596.31	8.43	1,065.38	1.2. Government grants
1.3. वाणिज्यिक उपक्रमांपासून	158.66	2.09	2.28	3.89	8.26	0.22	167.14	1.3. Commercial enterprises
1.4. ठेवी आणि कर्जे इ.	624.60	133.49	52.48	40.85	226.82	21.50	872.92	1.4. Deposits and Loans etc.
1.5. इतर उत्पन्न	1,701.42	77.70	38.02	43.51	159.23	12.74	1,873.39	1.5. Other income
एकूण जमा (1)	6,258.61	601.39	374.80	348.88	1,325.07	78.34	7,662.02	Total receipts (1)
2. आरंभीची शिल्लक	76.52	35.32	51.24	72.07	158.63	10.03	245.18	2. Opening balance
एकूण उत्पन्न (1+2)	6,335.13	636.71	426.04	420.95	1,483.70	88.37	7,907.20	Total Income(1+2)

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.7

नागरी संस्थांचा १९९९-२००० मधील खर्च / Expenditure of Civic bodies during 1999-2000

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	महानगरपालिका Municipal Corporations	नगरपरिषदा/Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment Boards	सर्व नागरी संस्था All Civic bodies	Item (1)
		वर्ग 'अ' Class 'A'	वर्ग 'ब' Class 'B'	वर्ग 'क' Class 'C'	सर्व All			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
1. प्रशासन								1. Administration
(अ) आस्थापना	2,366.06	166.39	105.74	119.24	391.37	29.33	2,786.76	(a) Establishment
(ब) इतर	112.23	13.54	9.58	10.16	33.28	0.27	145.78	(b) Others
2. कर वसुली	19.69	4.97	5.50	2.18	12.65	0.08	32.42	2. Recovery of taxes
3. सार्वजनिक दिवाबत्ती	107.97	14.57	8.60	6.61	29.78	2.39	140.14	3. Street lighting
4. पाणीपुरवठा	474.76	34.34	29.05	16.12	79.51	0.93	555.20	4. Water Supply
5. सार्वजनिक सुरक्षा	9.09	0.52	0.78	0.79	2.09	0.06	11.24	5. Public security
6. सार्वजनिक आरोग्य	168.54	21.37	10.06	8.79	40.22	3.13	211.89	6. Public health
7. जलनिःसारण व मलनिःसारण	144.53	1.46	0.76	0.76	2.98	0.00	147.51	7. Drainage and Sewerage
8. बांधकामे	94.25	21.67	20.97	16.61	59.25	3.99	157.50	8. Construction works
9. परिवहन	86.32	0.57	0.82	0.72	2.11	0.56	88.99	9. Transport
10. शिक्षण	94.09	11.39	7.46	4.07	22.92	0.18	117.18	10. Education
11. दुर्बल घटकांवरील खर्च	2.68	2.03	1.81	2.25	6.09	0.00	8.77	11. Expenditure on weaker sections
12. विशेष खर्च व दिलेली कर्जे	352.52	68.15	33.04	31.08	132.27	14.91	499.70	12. Extraordinary expenditure and loans extended
13. इतर खर्च	896.83	78.03	49.20	39.07	166.30	24.29	1,087.42	13. Other expenditure
एकूण खर्च (1 ते 13)	4,929.56	439.00	283.37	258.45	980.82	80.12	5,990.50	Total expenditure (1 to 13)

टीप :- विविध विभागांतर्गत कर्मचारी/आस्थापनावरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क. १ (अ) समोर दर्शविला आहे.

Note - Expenditure on staff/establishments under various sections has been clubbed and shown at item 1(a).

१५.१३. महानगरपालिकांना १९९९-२००० या वर्षात मिळालेल्या एकूण जमेपैकी ५३ टक्के रक्कम पट्टी, कर इत्यादी पासून मिळाली होती. ही टक्केवारी 'अ' वर्ग नगरपरिषदांसाठी २०, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांसाठी ३३, 'क' वर्ग नगरपरिषदांसाठी २५ आणि कटकमंडळांसाठी ४५ अशी होती. एकूण जमेपैकी शासकीय अनुदानाचा वाटा 'अ' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ४४ टक्के, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ४२ टक्के, 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ४९ टक्के आणि कटक मंडळांच्या बाबतीत ११ टक्के होता. महानगरपालिकांच्या बाबतीत एकूण जमेत शासकीय अनुदानाचा वाटा केवळ ७ टक्के होता.

१५.१४. १९९९-२००० मध्ये महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी प्रशासन (करवसुली खर्चासह) या बाबीवरील खर्च सर्वात जास्त (५१ टक्के) होता. त्या खालोखाल खर्च पाणीपुरवठा (१० टक्के), सार्वजनिक आरोग्य आणि जलनिःसारण व मलनिःसारण (प्रत्येकी ३ टक्के) या बाबींवर होता. १९९९-२००० या वर्षाकरिता 'अ', 'ब' आणि 'क' या सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांच्या खर्चाचा एकत्रित विचार करता, ४५ टक्के खर्च प्रशासनावर (करवसुली खर्चासह), ८ टक्के पाणीपुरवठ्यावर आणि ६ टक्के बांधकामावर झाला. कटक मंडळांच्या एकूण खर्चापैकी प्रशासन, बांधकाम आणि सार्वजनिक आरोग्य या बाबींवरील खर्चाचा वाटा अनुक्रमे ३७ टक्के, ५ टक्के आणि ४ टक्के असा होता.

15.13. Of the total receipts of Municipal Corporations during 1999-2000, 53 per cent were derived through rates, taxes etc. This percentage was 20 for 'A' class, 33 for 'B' class, 25 for 'C' class Municipal Councils and 45 for Cantonment Boards. Of the total receipts, the share of Government grants was 44 per cent for 'A' class Municipal Councils, 42 per cent for 'B' class Municipal Councils, 49 per cent for 'C' class Municipal Councils and 11 per cent for Cantonment Boards. In the case of Municipal Corporations, the Government grants were only 7 per cent of the total receipts.

15.14. Of the total expenditure of Municipal Corporations during 1999-2000, the major expenditure was on administration (including that on recovery of taxes) (51 per cent), followed by water supply (10 per cent), public health and drainage & sewerage (3 per cent each). Of the total expenditure during 1999-2000 of 'A', 'B' and 'C' class Municipal Councils taken together, 45 per cent was on administration (including that on recovery of taxes), 8 per cent on water supply and 6 per cent on construction. For the Cantonment Boards, of the total expenditure the share of expenditure on administration, construction and public health was 37 per cent, 5 per cent and 4 per cent respectively.

१६.१. भारत सरकार राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत नियमितपणे सामाजिक व आर्थिक बाबींविषयी पाहण्या घेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यांमध्ये अनुरूप नमुना तत्वावर सहभागी होऊन राज्य नमुन्यावरील आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करते. आतापर्यंत अशा ५५ पाहण्या घेण्यात आल्या असून ५६ व्या पाहणीचे काम प्रगतिपथावर आहे. ५६ व्या पाहणीत (जुलै, २००० - जून, २००१), 'असंघटित वस्तुनिर्माण' आणि 'कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च' या विषयासंबंधी माहिती गोळा करण्यात येत आहे.

१६.२. या पाहणीच्या पहिल्या दोन उपफे-यांतील (जुलै - डिसेंबर, २०००) राज्य नमुन्यात गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीतील निवडक बाबींच्या शीघ्र तक्तीकरणावर आधारित काही महत्वाचे निष्कर्ष खाली दिले आहेत. हे निष्कर्ष अस्थायी असून संपूर्ण आकडेवारीच्या तपशीलवार तक्तीकरणानंतर त्यात बदल होऊ शकेल.

१६.३. देशाच्या एकूण अर्थव्यवस्थेमध्ये जवळपास ६ टक्के वाटा असलेल्या असंघटित क्षेत्रातील लघु वस्तुनिर्माण उद्योगांची आर्थिक व कार्यान्वयन वैशिष्ट्ये या संबंधीची माहिती गोळा करणे हा या पाहणीचा उद्देश आहे. या क्षेत्रासंबंधी विश्वासार्ह आकडेवारी उपलब्ध नसल्याने वस्तुनिर्माण उद्योगांची एकूण संख्या, कामगारांची संख्या, प्रति कामगार स्थूल मूल्यवृद्धी आणि इतर बाबींचे अंदाज ठरविण्यासाठी ही पाहणी घेण्यात येत आहे. यात दिलेले निष्कर्ष ग्रामीण भागातील १४४ गावांमधून आणि नागरी भागातील ७६७ नागरी गटांमधून निवडलेल्या ७,९५१ असंघटित वस्तुनिर्माण उद्योगांकडून गोळा करण्यात आलेल्या आकडेवारीवर आधारित आहेत.

१६.४. ज्या उपक्रमांची क्रियाशिलता कोणत्याही कायद्यान्वये नियंत्रित केली जात नाही किंवा आकडेवारी गोळा केली जात नाही आणि/किंवा जे उद्योग नियमित लेखे ठेवत नाही अशा उपक्रमांना असंघटित क्षेत्रातील उपक्रम असे संबोधले जाते. असंघटित क्षेत्रामध्ये वैयक्तिक मालकी किंवा भागीदारीवर चालणाऱ्या उपक्रमांशिवाय, सहकारी संस्था, विश्वस्त मंडळ, खाजगी व सार्वजनिक मर्यादित कंपनी याद्वारे चालविलेल्या उपक्रमांचा (वार्षिक उद्योग पाहणीत समावेश नसलेल्या) सुद्धा समावेश आहे. वस्तुनिर्माण उपक्रमांचे स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रम (स्व.व.उ.), अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना (अनि.व.आ.) आणि निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना (नि.व.आ.) असे वर्गीकरण केले आहे. कुटुंबातील व्यक्तींनी नियमितपणे मजुरीवर/वेतनावर एकही कामगार न ठेवता चालविलेला उपक्रम म्हणजे स्वकार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रम होय. एक ते पाच कामगार असलेल्या (कुटुंबातील व्यक्ती व मजुरी/वेतनावरील कामगार मिळून) आस्थापना म्हणजे अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना होय. सहा किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या (कुटुंबातील व्यक्ती व मजुरी/वेतनावरील कामगार मिळून) आस्थापना म्हणजे निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना होय.

16.1. The Government of India regularly conducts nationwide socio-economic surveys through National Sample Survey Organisation. The Government of Maharashtra participates in these surveys on a matching sample basis and collects and analyses the data from the State sample. So far 55 such surveys are conducted and fieldwork of the 56th survey is in progress. In the 56th survey (July, 2000 – June, 2001), information on 'Unorganised Manufacturing' and 'Household consumer expenditure' is being collected.

16.2. Some important results based on quick tabulation of the selected data of the State sample of the first two sub-rounds of this survey (July-December, 2000) are presented below. These results are provisional and subject to revision after the detailed tabulation of the complete data.

16.3. The objective of this survey is to collect data on economic and operational characteristics of small manufacturing enterprises in unorganised sector, which account for about six per cent of the total economy in the country. As reliable statistics for this sector is not available, in order to estimate the total number of manufacturing enterprises, number of workers, gross value added per worker and other characteristics of this sector, this survey is being conducted. The results presented here are based on the data collected from 7,951 unorganised manufacturing enterprises selected from 144 villages of the rural areas and 767 urban blocks of the urban areas.

16.4. The unorganised sector refers to those enterprises whose activities or collection of data is not regulated under any legal provision and/or which do not maintain any regular accounts. In the unorganised sector in addition to the unincorporated proprietary or partnership enterprises, enterprises run by co-operative societies, trusts, private and public limited companies (not covered in Annual Survey of Industries) are also covered. Manufacturing enterprises are classified as Own-account manufacturing enterprise (OAME), Non-directory manufacturing establishment (NDME) and Directory manufacturing establishment (DME). OAME is an undertaking run by household labour, usually without any hired worker on a fairly regular basis. NDME is an establishment having one to five workers (household and hired worker taken together). DME is an establishment which has got six or more workers (household and hired worker taken together).

१६.५. राज्याच्या असंघटित क्षेत्रातील वस्तुनिर्माण उपक्रमांची अंदाजित संख्या ९.७ लाख इतकी होती. त्यापैकी सुमारे ५३ टक्के उपक्रम ग्रामीण भागात होते. ग्रामीण भागातील एकूण वस्तुनिर्माण उपक्रमांपैकी सुमारे ८९ टक्के उपक्रम स्वकार्यरत आणि ४ टक्के उपक्रम निर्देशित आस्थापना होत्या. नागरी भागाकरिता ही टक्केवारी अनुक्रमे ६० आणि १५ इतकी होती.

१६.६. ढोबळ वस्तुनिर्माण गटानुसार असंघटित क्षेत्रातील उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १६.१ मध्ये दिली आहे.

16.5. The estimated number of manufacturing enterprises in unorganised sector of the State was 9.7 lakh. Of these, about 53 per cent were in the rural areas. Of the total manufacturing enterprises in the rural areas, about 89 per cent were OAME and 4 per cent were DME. In urban areas this percentage was 60 and 15 respectively.

16.6. The percentage distribution of number of enterprises in unorganised sector by broad manufacturing group is given in table No. 16.1.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.1

ढोबळ वस्तुनिर्माण गटानुसार असंघटित क्षेत्रातील उपक्रमांची टक्केवारी

Percentage distribution of no. of enterprises in unorganised sector by broad manufacturing group

अ.क्र. Sr.No.	ढोबळ वस्तुनिर्माण गट (1)	उपक्रमांची टक्केवारी Percentage of enterprises		Broad Manufacturing Group (1)
		ग्रामीण / Rural (2)	नागरी / Urban (3)	
		1)	खाद्य उत्पादने, पेये आणि तंबाखूची उत्पादने	
2)	वस्त्रे व परिधान करावयाचे कपडे, इत्यादि	37.6	43.9	Textiles and wearing apparels, etc.
3)	चामडे कमावणे आणि चामड्याचे संस्करण इत्यादी, लाकूड व लाकडाची उत्पादने, कागद व कागदाची उत्पादने, छपाई, प्रकाशन आणि संलग्न उद्योग	26.4	11.6	Tanning and dressing of leather etc., wood and wood products, paper and paper products printing, publishing and allied industries
4)	कोळसा आणि पेट्रोलियम उत्पादने, रासायनिक उत्पादने, रबर, प्लॅस्टिक, इतर खनिजे व धातू उत्पादने	10.4	14.7	Coal and petroleum products, chemical products, rubber, plastic, other minerals and metal products
5)	यंत्रे व यंत्रसामग्री आणि इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	3.8	14.4	Machinery and equipments & other manufacturing industries
6)	पुनर्प्रक्रिया	0.0	0.1	Recycling
एकूण		100.0	100.0	Total

१६.७. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात वस्त्रे आणि परिधान करावयाच्या कपड्यांची निर्मिती या ढोबळ गटातील उपक्रम सर्वात जास्त असल्याचे आढळून आले. या गटातील उपक्रम नागरी भागात सुमारे ४४ टक्के व ग्रामीण भागात सुमारे ३८ टक्के होते. असंघटित क्षेत्रातील वस्तुनिर्माण उपक्रमांचा महत्त्वाच्या दोन अंकी उद्योग गटानुसार तपशील या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ५२ व ५३ मध्ये दिला आहे.

१६.८. दोन अंकी २३ वस्तुनिर्माण उद्योग गटांपैकी राज्याच्या ग्रामीण भागातील महत्त्वाच्या तीन उद्योग गटांमध्ये ग्रामीण भागाच्या असंघटित क्षेत्रातील एकूण अंदाजित उपक्रमांपैकी ७१.९ टक्के इतके उपक्रम होते. हे उद्योग गट (१) परिधान करावयाचे कपडे, इत्यादि (३२.० टक्के), (२) लाकूड व लाकडाची उत्पादने, इत्यादि (२२.२ टक्के) आणि (३) खाद्य उत्पादने व पेये (१७.७ टक्के) होते.

16.7. It is observed that as per broad manufacturing group the enterprises of textiles and wearing apparels, etc. were prevalent in both the rural and urban areas. This group accounted for about 44 per cent in the urban areas and about 38 per cent in the rural areas. The details of manufacturing enterprises in unorganised sector by important two digit industry divisions are given in table No.52 and 53 of part -II of this publication.

16.8. Out of 23 two digit level manufacturing industry divisions, three most prominent industry divisions in the rural areas of the State covered 71.9 per cent of the total estimated enterprises in the rural areas. These industry divisions were (i) wearing apparels, etc. (32.0 per cent), (ii) wood and wood products, etc. (22.2 per cent) and (iii) food products and beverages (17.7 per cent).

१६.१४. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागातील ९० टक्क्यांहून जास्त कार्यरत वस्तुनिर्माण उपक्रमांमध्ये १ किंवा २ कामगार असल्याचे दळले. ग्रामीण भागातील सुमारे ९४ टक्के अनिर्देशित वस्तुनिर्माण स्थापनांमध्ये २ ते ४ कामगार होते तर नागरी भागात ही टक्केवारी मारे ७५ इतकी होती. ग्रामीण भागातील सुमारे २३ टक्के निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापनांमध्ये १० किंवा १० पेक्षा जास्त कामगार होते. नागरी भागात अशी टक्केवारी २९ होती.

१६.१५. मालकीच्या प्रकारानुसार उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता १६.३ मध्ये दिली आहे.

16.14. It is observed that more than 90 per cent OAMEs in both the rural and urban areas were having 1 or 2 workers. About 94 per cent NDMEs in rural areas were having 2 to 4 workers while this percentage in urban areas was about 75. In rural areas about 23 per cent DMEs were having 10 or more than 10 workers. Such percentage in urban areas was 29.

16.15. The percentage distribution of enterprises by type of ownership is given in table No. 16.3.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.3
मालकीच्या प्रकारानुसार उपक्रमांची टक्केवारी
Percentage distribution of enterprises by type of ownership

मालकीचा प्रकार	उपक्रमांची टक्केवारी / Percentage of enterprises								Type of ownership
	ग्रामीण / Rural				नागरी / Urban				
	स्व.व.उ. OAME	अनि.व.आ. NDME	नि.व.आ. DME	एकूण Total	स्व.व.उ. OAME	अनि.व.आ. NDME	नि.व.आ. DME	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
मालकी पुरुष	80.7	99.6	95.5	82.6	70.7	92.0	90.0	79.0	Proprietary Male
मालकी स्त्री	19.1	0.2	0.9	17.0	28.7	4.9	2.1	18.7	Proprietary Female
उपबेरीज	99.8	99.8	96.4	99.6	99.4	96.9	92.1	97.7	Sub-total
भागीदारी	0.2	0.2	1.5	0.3	0.6	3.0	7.5	2.3	Partnership
सहकारी संस्था	0.0	0.0	2.1	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0	Co-operative society
मर्यादित कंपनी	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.3	0.0	Limited company
इतर	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	Others
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

१६.१६. एकूण उपक्रमांपैकी जवळपास सर्व उपक्रम स्वमालकी गराचे होते. ग्रामीण भागात स्वतःच्या मालकीच्या उपक्रमांची टक्केवारी ९९.६ होती. नागरी भागात ही टक्केवारी ९७.७ होती. स्त्रियांची मालकी असलेल्या उपक्रमांचे प्रमाण ग्रामीण भागात १७ टक्के होते, तर नागरी भागात हे प्रमाण १९ टक्के होते. स्त्रियांची मालकी असलेल्या अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना व निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापनांचे प्रमाण ग्रामीण भागात नगण्य होते. नागरी भागात अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना आणि निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना यांच्याबाबत हे प्रमाण एकूण सुमारे पाच टक्के व दोन टक्के होते.

१६.१७. उपक्रमांच्या कार्यस्वरूपानुसार असंगठित क्षेत्रातील उपक्रमांची टक्केवारी तक्ता क्र. १६.४ मध्ये दिली आहे.

16.16. Of the total enterprises, almost all were of the type proprietary ownership. In the rural areas, the percentage of proprietary ownership enterprises was 99.6. This percentage for the urban areas was 97.7. The proportion of enterprises run by female proprietor in rural areas was about 17 per cent whereas such proportion in urban areas was 19 per cent. The proportion of NDMEs and DMEs run by female proprietor was negligible in the rural areas. In the urban areas, this proportion in the case of NDMEs and DMEs was about five per cent and two per cent respectively.

16.17. The percentage distribution of enterprises in unorganised sector by nature of operation of the enterprise is given in table No. 16.4.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.4

उपक्रमांच्या कार्यस्वरूपानुसार असंघटित क्षेत्रातील उपक्रमांची टक्केवारी

Percentage distribution of enterprises in unorganised sector by nature of operation

कार्यस्वरूप (1)	उपक्रमांची टक्केवारी / Percentage of enterprises		Nature of Operation (1)
	ग्रामीण / Rural (2)	नागरी / Urban (3)	
धारमाही	92.7	98.7	Perennial
हंगामी	7.3	1.2	Seasonal
प्रासंगिक	0.0	0.1	Casual
एकूण	100.0	100.0	Total

१६.१८. हंगामी किंवा प्रासंगिक स्वरूपात कार्य करणाऱ्या उपक्रमांची टक्केवारी अल्प म्हणजे ग्रामीण भागात सुमारे ७ टक्के व नागरी भागात केवळ १ टक्का असल्याचे दिसून आले.

16.18. It is seen that the percentage of enterprises, run on seasonal or casual basis was marginal i.e., about 7 per cent in rural areas and only 1 per cent in urban areas.

१६.१९. उपक्रमांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांनुसार त्यांची टक्केवारी तक्ता क्र. १६.५ मध्ये दिली आहे.

16.19. The percentage of enterprises by type of major problems faced by them are presented in table No. 16.5.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.5

उपक्रमांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांनुसार त्यांची टक्केवारी

Percentage of enterprises by type of major problems faced by them

समस्येचा प्रकार (1)	उपक्रमांची टक्केवारी / Percentage of enterprises								Type of problem faced (1)
	ग्रामीण / Rural				नागरी / Urban				
	स्व.व.उ. OAME	अनि.व.आ. NDME	नि.व.आ. DME	एकूण Total	स्व.व.उ. OAME	अनि.व.आ. NDME	नि.व.आ. DME	एकूण Total	
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
विजेची अनुपलब्धता	1.5	1.9	0.8	1.5	3.5	4.4	5.8	4.1	Non-availability of electricity
खंडित विद्युत पुरवठा	8.0	42.8	63.2	12.5	10.3	21.2	18.9	14.3	Power cut
भांडवलाची कमतरता	40.9	15.1	9.3	37.9	27.3	22.2	14.8	24.2	Shortage of capital
कच्च्या मालाची अनुपलब्धता	11.0	34.0	4.4	12.4	5.9	5.9	5.7	5.9	Non-availability of raw materials
उत्पादन विक्री	11.1	11.1	2.4	10.8	7.9	7.6	7.2	7.7	Marketing of products
इतर समस्या	31.6	15.1	18.9	30.1	32.9	35.1	33.4	33.5	Other problems
कोणतीही समस्या नाही	36.8	34.4	11.8	35.7	46.3	39.2	44.6	44.2	No problem

१६.२०. बहुतांश उपक्रमांना एक ना एक प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागल्याचे आढळले. उपक्रमांना भेडसावणाऱ्या महत्त्वाच्या समस्यांबाबतचा तपशील खाली दिला आहे.

16.20. It is observed that the majority of enterprises faced some or other problem. The details of major problems faced by them are given below.

(अ) खंडित विद्युत पुरवठा :- ग्रामीण भागात बहुतांश अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना (४२.८ टक्के) व निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापना (६३.२ टक्के) यांना या समस्येला सामोरे जावे लागले. तथापि, नागरी भागात अशा उपक्रमांची टक्केवारी कमी म्हणजे अनुक्रमे २१.२ व १८.९ होती. एकूण उपक्रमांचा विचार करता ग्रामीण भागातील १२.५ टक्के व नागरी भागातील १४.३ टक्के उपक्रमांना या समस्येला सामोरे जावे लागले.

(a) Power cut :- In rural areas, the majority of NDMEs (42.8 per cent) and DMEs (63.2 per cent) faced this problem. However, in the case of urban areas, such percentage was low at 21.2 and 18.9, respectively. In totality 12.5 per cent enterprises in rural areas and 14.3 per cent enterprises in urban areas faced this problem.

(ब) भांडवलाची कमतरता :- एकूण उपक्रमांचा विचार करता ग्रामीण भागातील ३७.९ टक्के व नागरी भागातील २४.२ टक्के उपक्रमांना या समस्येला सामोरे जावे लागले. ग्रामीण व नागरी दोन्ही भागातील निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापनांबाबत सदर समस्या एवढी भीर नव्हती.

(क) कच्च्या मालाची अनुपलब्धता :- ग्रामीण भागातील १२.४ टक्के नागरी भागातील ५.९ टक्के उपक्रमांना या समस्येला सामोरे जावे लागले. ग्रामीण भागातील अनिर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापनांबाबत ३४.० टक्के) ही समस्या अधिक गंभीर होती.

(ड) उत्पादन विक्री :- ग्रामीण भागातील १०.८ टक्के व नागरी भागातील ७.७ टक्के उपक्रमांना या समस्येला सामोरे जावे लागले.

१६.२१. उपक्रमांची त्यांच्या मागील तीन वर्षातील व्यवसायाच्या स्थितीनुसारची टक्केवारी तक्ता क्र. १६.६ मध्ये दिली आहे.

(b) Shortage of capital :- In totality 37.9 per cent enterprises in rural areas and 24.2 per cent enterprises in urban areas faced this problem. This problem was not comparatively grave for DMEs in both the rural and urban areas.

(c) Non-availability of raw materials :- In rural areas 12.4 per cent and in urban areas 5.9 per cent enterprises faced this problem. This problem was more grave in case of NDMEs (34.0 per cent) in rural areas.

(d) Marketing of products :- In rural areas 10.8 per cent enterprises and in urban areas 7.7 per cent enterprises faced this problem.

16.21. The percentage distribution of enterprises by their business status during last three years is shown in table No. 16.6.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.6

उपक्रमांची त्यांच्या मागील तीन वर्षातील व्यवसायाच्या स्थितीनुसार टक्केवारी

Percentage distribution of enterprises by their business status of enterprises during last three years

उपक्रमांची व्यवसाय स्थिती (1)	उपक्रमांची टक्केवारी / Percentage of enterprises								Business status of enterprise (1)
	ग्रामीण / Rural				नागरी / Urban				
	स्व.व.उ. OAME (2)	अनि.व.आ. NDME (3)	नि.व.आ. DME (4)	एकूण Total (5)	स्व.व.उ. OAME (6)	अनि.व.आ. NDME (7)	नि.व.आ. DME (8)	एकूण Total (9)	
वाढणारी	23.9	57.1	59.7	27.6	18.2	22.8	22.3	20.0	Expanding
स्थिर	68.6	37.1	34.2	65.1	62.0	55.9	56.5	59.6	Stagnant
कमी होणारी	5.9	4.8	4.2	5.7	13.6	11.9	13.1	13.1	Contracting
तीन वर्षांपेक्षा कमी काळ कार्यान्वित असलेला	1.6	1.0	1.9	1.6	6.2	9.4	8.1	7.3	Operated for less than three years
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

१६.२२. मागील तीन वर्षात ग्रामीण भागातील सुमारे २८ टक्के व नागरी भागातील २० टक्के उपक्रमांच्या व्यवसायात वाढ झालेली दिसली, तर ग्रामीण भागातील ६५ टक्के व नागरी भागातील ६० टक्के उपक्रमांच्या बाबतीत व्यवसाय स्थिती स्थिर होती.

१६.२३. उपक्रमांच्या प्रकारानुसार वस्तुनिर्माण उपक्रमांच्या महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांची तक्ता क्र. १६.७ मध्ये दिल्या आहेत.

16.22. It is observed that the business of about 28 per cent rural enterprises and 20 per cent urban enterprises was expanding during last three years while the business of about 65 per cent rural enterprises and about 60 per cent urban enterprises has remained stagnant.

16.23. Important characteristics of manufacturing enterprises by enterprise type are given in table No.16.7.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.7

उपक्रमांच्या प्रकारानुसार वस्तुनिर्माण उपक्रमांच्या महत्त्वाच्या बाबी

Important characteristics of enterprises by enterprise type

(रुपयांत/In Rs.)

उपक्रमाचा प्रकार	क्षेत्र	मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी		स्थिरमत्ता		Area	Enterprise type
		Monthly gross value added		Fixed assets			
		प्रति उपक्रम	प्रति कामगार	प्रति उपक्रम	प्रति कामगार		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(2)	(1)
स्व.व.उ.	ग्रामीण	1,870	1,346	25,090	18,053	Rural	OAME
	नागरी	3,170	2,094	58,346	38,540	Urban	
	एकूण	2,354	1,639	37,464	26,090	Total	
अनि.व.आ.	ग्रामीण	8,667	2,871	1,05,773	35,034	Rural	NDME
	नागरी	13,364	3,846	1,67,573	48,218	Urban	
	एकूण	12,224	3,633	1,52,572	45,347	Total	
नि.व.आ.	ग्रामीण	26,945	3,044	2,24,289	25,335	Rural	DME
	नागरी	32,908	3,732	4,11,380	46,650	Urban	
	एकूण	31,618	3,582	3,70,885	42,022	Total	
एकूण	ग्रामीण	3,279	1,841	38,190	21,442	Rural	Total
	नागरी	10,221	3,287	1,39,077	44,733	Urban	
	एकूण	6,538	2,719	85,547	35,579	Total	

१६.२४. ग्रामीण भागातील प्रति उपक्रम मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी ३,२७९ रुपये होती. नागरी भागात ही १०,२२१ रुपये होती. ग्रामीण व नागरी भागात प्रति कामगार मासिक स्थूल मूल्यवृद्धी अनुक्रमे १,८४९ रुपये व ३,२८७ रुपये होती. निर्देशित वस्तुनिर्माण आस्थापनासाठी ग्रामीण भागात प्रति उपक्रम स्थूल मूल्यवृद्धी २६,९४५ रुपये होती तर नागरी भागात ३२,९०८ रुपये होती. ग्रामीण व नागरी भागात प्रति उपक्रम स्थिरमत्ता अनुक्रमे ३८,१९० रुपये आणि १,३९,०७७ रुपये होती.

16.24. It is observed that in the rural areas per enterprise monthly gross value added was Rs. 3,279. This was Rs.10, 221 in urban areas. Per worker monthly gross value added in the rural and urban areas was Rs. 1,841 and Rs. 3,287 respectively. The monthly gross value added per enterprise for DME was Rs.26, 945 in the rural areas and Rs.32, 908 in the urban areas. Per enterprise fixed assets in the rural and urban areas was Rs. 38,190 and Rs.1,39,077 respectively.

LIBRARY & DOCUMENTATION CENTRE
Educational
Administration.
Bundo Marg.
New Delhi-110016
DOC, No. D-11152
Date 17-07-2001

भाग दोन
सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (कोटीत) Total population (In crore)		दशवर्षीय वाढ (+) किंवा घट (-) टक्केवारी Decennial percentage increase (+) or decrease (--)		साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	3.20	36.11	(+) 19.27	(+) 13.31	20.5	18.3†
1961	3.96	43.92	(+) 23.60	(+) 21.51	35.1	28.3
1971	5.04	54.82	(+) 27.45	(+) 24.80	45.8	34.5
1981	6.28	68.52	(+) 24.54	(+) 25.00	57.1	43.7*
1991	7.89	84.63†	(+) 25.73	(+) 23.85†	64.9	52.2@@

† जम्मू आणि काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

†† १९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१ व १९९१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे./Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 and above. The rates for the years 1981 and 1991 relate to population aged 7 and above.

* १९८१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी आसाम व जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu and Kashmir.

@ १९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu and Kashmir.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii)संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनु. क्र. Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (कोटीत)/Population (In Crore)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females					
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
1	1901	1.62	0.32	1.94	0.98	0.96	16.59	978	1,003	862	67
2	1911	1.82	0.32	2.15	1.09	1.06	15.13	967	1,000	796	75
3	1921	1.70	0.39	2.09	1.07	1.02	18.50	950	994	776	73
4	1931	1.95	0.45	2.40	1.23	1.17	18.60	947	987	790	83
5	1941	2.12	0.57	2.68	1.38	1.31	21.11	949	989	810	94
6	1951	2.28	0.92	3.20	1.65	1.55	28.75	941	1,000	807	106
7	1961	2.84	1.12	3.96	2.04	1.91	28.22	936	995	801	129
8	1971	3.47	1.57	5.04	2.61	2.43	31.17	930	985	820	164
9	1981	4.08	2.20	6.28	3.24	3.04	35.03	937	967	850	204
10	1991	4.84	3.05	7.89	4.08	3.81	38.69	934	972	875	257

टीप.—आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i) Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.3

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्म दर, मृत्यू दर व बालमृत्यू दर
BIRTH RATE, DEATH RATE AND INFANT MORTALITY RATES BASED ON
SAMPLE REGISTRATION SCHEME, MAHARASHTRA STATE

वर्ष Year (1)	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकत्र/Combined		
	जन्म दर Birth rate (2)	मृत्यू दर Death rate (3)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (4)	जन्म दर Birth rate (5)	मृत्यू दर Death rate (6)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (7)	जन्म दर Birth rate (8)	मृत्यू दर Death rate (9)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (10)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)
1985	29.8 (34.3)	9.4 (13.0)	78 (107)	27.7 (28.1)	6.7 (7.8)	49 (59)	29.0 (32.9)	8.4 (11.8)	68 (97)
1986	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)
1987	30.2 (33.7)	9.5 (12.0)	76 (104)	26.6 (27.4)	6.1 (7.4)	47 (61)	28.9 (32.2)	8.3 (10.9)	66 (95)
1988	31.4 (33.1)	10.1 (12.0)	76 (102)	25.8 (26.3)	6.7 (7.7)	50 (62)	29.4 (31.5)	8.9 (11.0)	68 (94)
1989	30.6 (32.2)	8.9 (11.1)	66 (98)	24.6 (25.2)	6.3 (7.2)	44 (58)	28.5 (30.6)	8.0 (10.3)	59 (91)
1990	29.5 (31.7)	8.5 (10.5)	64 (86)	23.8 (24.7)	5.4 (6.8)	44 (50)	27.5 (30.2)	7.4 (9.7)	58 (80)
1991*	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)
1992*	27.4 (30.9)	9.1 (10.9)	67 (85)	21.5 (23.1)	5.6 (7.0)	40 (53)	25.3 (29.2)	7.9 (10.1)	59 (79)
1993*	27.1 (30.4)	9.3 (10.6)	63 (82)	22.8 (23.7)	4.8 (5.8)	32 (45)	25.2 (28.7)	7.3 (9.3)	50 (74)
1994*	26.9 (30.5)	9.2 (10.1)	68 (80)	23.0 (23.1)	5.6 (6.7)	38 (52)	25.1 (28.7)	7.5 (9.3)	55 (74)
1995*	26.0 (30.0)	8.9 (9.8)	66 (80)	22.4 (22.7)	5.4 (6.6)	34 (48)	24.5 (28.3)	7.5 (9.0)	55 (74)
1996*@	24.9 (29.3)	8.7 (9.7)	58 (77)	21.0 (21.6)	5.4 (6.5)	31 (46)	23.4 (27.5)	7.4 (9.0)	48 (72)
1997*@	24.4 (28.9)	8.6 (9.6)	56 (77)	21.0 (21.5)	5.4 (6.5)	31 (45)	23.1 (27.2)	7.3 (8.9)	47 (71)
1998*@	23.6 (28.0)	8.9 (9.7)	58 (77)	20.4 (21.0)	5.6 (6.6)	32 (45)	22.5 (26.5)	7.7 (9.0)	49 (72)
1999*@	21.6 (27.6)	8.7 (9.4)	58 (75)	20.3 (20.8)	5.6 (6.3)	31 (44)	21.1 (26.1)	7.5 (8.7)	48 (70)

टीप/Note.—(1) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत.
Bracketed figures are for India.

(4) जन्म दर व मृत्यू दर एक हजार लोकसंख्येमागे आहेत.
Birth rates and Death rates are per thousand population.

(2) @ अस्थायी/Provisional.

(5) बालमृत्यू दर एक हजार जिवंत जन्मांमागे आहेत.

(3) * जम्मू व काश्मीर आणि १९९५ करिता मिझोराम सह वगळून/
Excludes Jammu & Kashmir and for 1995 Mizoram also.

Infant mortality rates are per thousand live births.

आधार.—नमुना नोंदणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Sample Registration Bulletin, Registrar General of India, New Delhi.

काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी
**ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS AS PER
 POPULATION CENSUS 1991**

(हजारत / In thousand)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र† Maharashtra			भारत* India			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
1 शेतकरी	6,231	3,941	10,172	88,481	22,221	1,10,702	Cultivators
2 शेतमजूर	3,906	4,408	8,313	46,165	28,433	74,598	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा आणि संलग्न कामे	404	68	472	4,716	1,325	6,041	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4 खाणकाम आणि दगड खाणकाम	98	17	115	1,537	214	1,751	Mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, संधारण व दुरुस्ती—							Manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योग	337	162	498	4,555	2,249	6,804	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग	3,251	347	3,598	19,414	2,453	21,867	(b) Other than household industry
6 बांधकाम	709	93	802	5,122	421	5,543	Construction
7 व्यापार आणि वाणिज्य	2,400	256	2,657	19,863	1,434	21,296	Trade and Commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	1,116	45	1,160	7,810	208	8,018	Transport, storage and communications
9 इतर सेवा	2,468	751	3,219	23,995	5,316	29,312	Other services
(अ) एकूण मुख्यतः काम करणारे (१ ते ९)	20,919	10,088	31,006	2,21,659	64,274	2,85,932	(a) Total main workers (1 to 9)
(ब) सीमांतिक कामगार	374	2,530	2,904	2,705	25,494	28,199	(b) Marginal workers
(क) एकूण काम न करणारे	19,525	25,486	45,011	2,10,844	3,13,592	5,24,437	(c) Total non-workers
एकूण (अ + ब + क)	40,817	38,104	78,921	4,35,208	4,03,360	8,38,568	Total (A + B + C)

जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

† धुळे जिल्ह्यातील ३३ गावांची, जेथे गणना घेतली नाही, माहिती वगळून/Excluding information of 33 villages of Dhule District, where Census was not conducted.

टीप.—आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Figures may not add up to totals due to rounding.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii)संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i)Registrar, General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार

GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1994-95 (4)	1995-96 (5)	1996-97* (6)	1997-98* (7)	1998-99* (8)	1999-2000† (9)	Industry (2)
1	कृषि	20,265	22,701	25,261	31,838	27,265	32,355	33,820	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे	1,303	1,541	1,626	1,723	1,857	1,828	2,150	Forestry and logging
3	मासेमारी	529	538	767	1,005	980	869	894	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	752	876	1,031	1,560	2,043	1,773	1,928	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	22,849 (20.1)	25,656 (19.7)	28,685 (18.2)	36,126 (20.5)	32,145 (16.6)	36,825 (17.6)	38,792 (16.2)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)-								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	19,354	21,759	28,385	30,681	35,343	34,408	39,939	a) Registered
	ब) अनोदणीकृत	9,116	10,562	12,961	14,205	17,110	13,871	18,889	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,581	6,285	7,204	8,355	9,710	10,590	11,430	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	3,082	3,669	4,614	4,715	5,367	6,031	7,116	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	37,133 (32.8)	42,275 (32.5)	53,164 (33.7)	57,956 (32.9)	67,530 (34.9)	64,900 (31.1)	77,374 (32.2)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार,हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	21,635 (19.1)	25,743 (19.8)	31,724 (20.1)	37,275 (21.1)	44,098 (22.8)	46,139 (22.1)	52,413 (21.8)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	31,703 (28.0)	36,399 (28.0)	44,245 (28.0)	44,888 (25.5)	49,579 (25.7)	61,021 (29.2)	71,645 (29.8)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण - तृतीय	53,338 (47.1)	62,142 (47.8)	75,969 (48.1)	82,163 (46.6)	93,677 (48.5)	1,07,160 (51.3)	1,24,058 (51.6)	Sub-Total —Tertiary
	एकूण-स्थूल राज्य उत्पन्न	1,13,320 (100.0)	1,30,073 (100.0)	1,57,818 (100.0)	1,76,245 (100.0)	1,93,352 (100.0)	2,08,885 (100.0)	2,40,224 (100.0)	Total—Gross State Domestic Product.
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)	13,686	15,421	18,367	20,179	21,832	23,294	26,486	Per capita Gross State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

टीप.- कंसातील आकडे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates.

Note.— Figures in brackets show percentages to Gross State Domestic Product.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

औद्योगिक स्रोतांनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार

GROSS STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	1993-94	1994-95	1995-96	1996-97*	1997-98*	1998-99*	1999-2000†	Industry
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(2)
1	कृषि	20,265	19,915	20,657	24,504	19,286	21,972	22,904	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे	1,303	1,370	1,383	1,329	1,279	1,157	1,229	Forestry and logging
3	मासेमारी	529	458	675	810	715	672	660	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	752	794	906	1,006	1,145	1,112	1,220	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	22,849 (100.0)	22,537 (98.6)	23,621 (103.4)	27,649 (121.0)	22,425 (98.1)	24,913 (109.0)	26,013 (113.8)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)-								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	19,354	19,499	23,633	24,424	26,976	25,469	28,843	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	9,116	9,499	10,802	11,134	13,093	12,019	13,299	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,581	5,632	5,654	6,115	6,654	7,277	7,857	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	3,082	3,373	3,777	3,956	4,226	4,389	4,291	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	37,133 (100.0)	38,003 (102.3)	43,866 (118.1)	45,629 (122.9)	50,949 (137.2)	49,154 (132.4)	54,290 (146.2)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	21,635 (100.0)	22,949 (106.1)	26,825 (124.0)	29,673 (137.2)	33,096 (153.0)	33,758 (156.0)	37,159 (171.8)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यक्साय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	31,703 (100.0)	32,724 (103.2)	35,255 (111.2)	33,767 (106.5)	35,770 (112.8)	37,826 (119.3)	41,465 (130.8)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण - तृतीय	53,338 (100.0)	55,673 (104.4)	62,080 (116.4)	63,440 (118.9)	68,866 (129.1)	71,584 (134.2)	78,624 (147.4)	Sub-Total —Tertiary
	एकूण-स्थूल राज्य उत्पन्न	1,13,320 (100.0)	1,16,213 (102.6)	1,29,567 (114.3)	1,36,718 (120.6)	1,42,240 (125.5)	1,45,651 (128.5)	1,58,927 (140.2)	Total—Gross State Domestic Product.
	दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (रुपये)	13,686	13,778	15,079	15,654	16,061	16,242	17,523	Per capita Gross State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

टीप.- कंसातील आकडे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.
आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates.

Note.— Figures in brackets show percentages to Gross State Domestic Product.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7

औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1994-95 (4)	1995-96 (5)	1996-97* (6)	1997-98* (7)	1998-99* (8)	1999-2000† (9)	Industry (2)
1	कृषि	19,343	21,664	24,055	30,494	25,809	30,627	32,014	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे	1,285	1,520	1,601	1,695	1,825	1,796	2,113	Forestry and logging
3	मासेमारी	441	444	648	873	834	739	760	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	530	583	704	1,202	1,666	1,446	1,572	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	21,599 (21.2)	24,211 (20.8)	27,008 (19.2)	34,264 (22.0)	30,134 (17.6)	34,608 (18.7)	36,459 (17.2)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)-								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	16,451	18,478	23,875	24,478	28,474	27,722	32,177	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	7,877	9,058	10,981	11,887	14,545	11,791	16,058	b) Un-registered
6	बांधकाम	5,322	5,989	6,830	7,963	9,304	10,147	10,952	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	2,056	2,477	3,242	3,146	3,617	4,065	4,797	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	31,706 (31.2)	36,002 (30.9)	44,928 (31.9)	47,474 (30.5)	55,940 (32.8)	53,725 (29.0)	63,984 (30.2)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	19,151 (18.8)	22,805 (19.6)	28,243 (20.1)	33,332 (21.4)	39,808 (23.3)	41,489 (22.4)	47,158 (22.2)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	29,311 (28.8)	33,489 (28.7)	40,551 (28.8)	40,610 (26.1)	44,817 (26.3)	55,297 (29.9)	64,615 (30.4)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण - तृतीय	48,462 (47.6)	56,294 (48.3)	68,794 (48.9)	73,942 (47.5)	84,625 (49.6)	96,786 (52.3)	1,11,773 (52.6)	Sub-Total —Tertiary
	एकूण-निव्वळ राज्य उत्पन्न	1,01,767 (100.0)	1,16,507 (100.0)	1,40,730 (100.0)	1,55,680 (100.0)	1,70,699 (100.0)	1,85,119 (100.0)	2,12,216 (100.0)	Total—Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	12,290	13,813	16,379	17,825	19,275	20,644	23,398	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

टीप.- कसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार.- अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates.

Note.— Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1993-94 (3)	1994-95 (4)	1995-96 (5)	1996-97* (6)	1997-98* (7)	1998-99* (8)	1999-2000† (9)	Industry (2)
1	कृषि ...	19,343	18,973	19,660	23,493	18,267	20,811	21,694	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे	1,285	1,351	1,363	1,309	1,258	1,139	1,209	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	441	374	577	704	599	563	553	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	530	524	628	724	864	839	920	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	21,599 (100.0)	21,222 (98.3)	22,228 (102.9)	26,230 (121.4)	20,988 (97.2)	23,352 (108.1)	24,376 (112.9)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत ...	16,451	16,498	19,831	19,419	21,644	20,435	23,142	Manufacturing— a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ...	7,877	8,106	9,117	9,266	11,087	10,177	11,261	b) Un-Registered
6	बांधकाम ...	5,322	5,362	5,337	5,798	6,333	6,926	7,478	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	2,056	2,286	2,631	2,747	2,955	3,069	3,002	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	31,706 (100.0)	32,252 (101.7)	36,916 (116.4)	37,230 (117.4)	42,019 (132.5)	40,607 (128.1)	44,883 (141.6)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे.	19,151	20,222	23,826	26,453	29,725	30,253	33,284	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	29,311	30,047	32,218	30,476	32,264	34,131	37,226	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण-तृतीय ...	48,462 (100.0)	50,269 (103.7)	56,044 (115.6)	56,929 (117.5)	61,989 (127.9)	64,384 (132.9)	70,510 (145.5)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण-निव्वळ राज्य उत्पन्न ...	1,01,767 (100.0)	1,03,743 (101.9)	1,15,188 (113.2)	1,20,389 (118.3)	1,24,996 (122.8)	1,28,343 (126.1)	1,39,769 (137.3)	Total-Net State Domestic Product
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ...	12,290	12,299	13,406	13,784	14,114	14,312	15,410	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप. - कसातील आकडे स्तंभ (3) शी टक्केवारी दर्शवितात.
आधार.- अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note. — Figures in brackets show percentages to Col. (3).

Source.— Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 9
 औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-चालू किंमतीनुसार
 NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES
 (रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (1)	1993-94 (2)	1994-95 (3)	1995-96 (4)	1996-97* (5)	1997-98* (6)	1998-99* (7)	1999-2000† (8)	Industry (9)
1	कृषि ...	2,10,919	2,42,864	2,63,693	3,17,899	3,35,675	4,03,663	4,22,703	Agriculture
2	वनसंवर्धन आणि ओडके पाडणे...	11,166	12,647	12,999	14,042	15,736	17,993	19,278	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	7,744	9,459	10,529	12,555	15,554	16,030	18,103	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	14,950	16,258	17,938	19,582	24,941	26,232	28,935	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	2,44,779 (35.1)	2,81,228 (34.3)	3,05,159 (31.9)	3,64,078 (32.9)	3,91,906 (31.7)	4,63,918 (32.0)	4,89,019 (30.4)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत ...	65,774	84,227	1,04,240	1,18,263	1,15,568	1,22,629	1,35,791	Manufacturing— a) Registered
	ब) अनोदणीकृत ...	37,965	45,078	56,370	62,284	70,138	78,093	82,879	b) Un-Registered
6	बांधकाम ...	38,749	44,540	52,406	59,970	74,526	88,270	1,01,458	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	8,801	11,958	13,993	14,151	17,755	23,067	26,339	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	1,51,289 (21.7)	1,85,803 (22.7)	2,27,009 (23.8)	2,54,668 (23.0)	2,77,987 (22.4)	3,12,059 (21.5)	3,46,467 (21.6)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे	1,34,348 (19.2)	1,61,310 (19.7)	1,94,522 (20.4)	2,29,518 (20.7)	2,63,998 (21.3)	3,06,324 (21.2)	3,38,160 (21.1)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व निमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	1,67,576 (24.0)	1,90,723 (23.3)	2,28,655 (23.9)	2,58,779 (23.4)	3,04,101 (24.6)	3,67,123 (25.3)	4,32,086 (26.9)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण-तृतीय ...	3,01,924 (43.2)	3,52,033 (43.0)	4,23,177 (44.3)	4,88,297 (44.1)	5,68,099 (45.9)	6,73,447 (46.5)	7,70,246 (48.0)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ...	6,97,992 (100.0)	8,19,064 (100.0)	9,55,345 (100.0)	11,07,043 (100.0)	12,37,992 (100.0)	14,49,424 (100.0)	16,05,732 (100.0)	Total-Net National Domestic Product.
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ...	6,85,912	8,05,981	9,41,861	10,93,961	12,24,787	14,34,456	15,90,301	Total-Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)...	7,698	8,876	10,160	11,601	12,772	14,712	16,047	Per capita National Income(Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† शीघ्र अंदाज/Quick Estimates.

टीप.-कसातील आकडे निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.

संस्करण.-केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note. — Figures in brackets show percentages to the Net National Domestic Product.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

आधागणना आधारातून नव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT (1993-94) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	1993-94	1994-95	1995-96	1996-97*	1997-98*	1998-99*	1999-2000†	Industry
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(2)
1	कृषि ...	2,10,919	2,21,927	2,18,891	2,41,793	2,34,227	2,53,164	2,53,458	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओंडके पाडणे	11,166	11,470	11,392	11,546	11,785	11,905	12,188	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	7,744	8,207	8,616	9,271	9,359	8,733	9,386	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	14,950	16,097	17,093	17,123	19,470	19,829	20,253	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	2,44,779	2,57,701	2,55,992	2,79,733	2,74,841	2,93,631	2,95,285	Sub-Total—Primary
		(100.0)	(105.3)	(104.6)	(114.3)	(112.3)	(120.0)	(120.6)	
5	वरतुनिर्माण (कारखाने)-								Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत ...	65,774	75,686	86,443	94,251	89,431	88,409	94,773	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ...	37,965	40,394	46,284	49,688	52,978	54,771	57,602	b) Un-Registered
6	वांधकाम ...	38,749	40,854	43,211	44,083	48,491	51,383	55,558	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	8,801	9,970	10,801	11,386	12,631	13,567	14,197	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	1,51,289	1,66,904	1,86,739	1,99,408	2,03,531	2,08,130	2,22,130	Sub-Total-Secondary
		(100.0)	(110.3)	(123.4)	(131.8)	(134.5)	(137.6)	(146.8)	
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे.	1,34,348	1,48,427	1,68,925	1,82,247	1,96,894	2,11,787	2,29,988	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
		(100.0)	(110.5)	(125.7)	(135.7)	(146.6)	(157.6)	(171.2)	
9	बँक व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	1,67,576	1,74,541	1,88,755	2,01,420	2,26,095	2,47,408	2,75,423	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public administration and other services
		(100.0)	(104.2)	(112.6)	(120.2)	(134.9)	(147.6)	(164.4)	
	एकूण-तृतीय ...	3,01,924	3,22,968	3,57,680	3,83,667	4,22,989	4,59,195	5,05,411	Sub-Total—Tertiary
		(100.0)	(107.0)	(118.5)	(127.1)	(140.1)	(152.1)	(167.4)	
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ...	6,97,992	7,47,573	8,00,411	8,62,808	9,01,361	9,60,956	10,22,826	Total-Net National Domestic Product
		(100.0)	(107.1)	(114.7)	(123.6)	(129.1)	(137.7)	(146.5)	
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ...	6,85,912	7,34,358	7,87,809	8,52,085	8,90,712	9,48,982	10,11,224	Total-Net National Product. (i.e. National Income)
		(100.0)	(107.1)	(114.9)	(124.2)	(129.9)	(138.4)	(147.4)	
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)...	7,698	8,088	8,499	9,036	9,288	9,733	10,204	Per capita National Income (Rs.)
		(100.0)	(105.1)	(110.4)	(117.4)	(120.7)	(126.4)	(132.6)	

* अस्थायी/Provisional. † शीघ्र अंदाज/Quick Estimates.

टीप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note. — Figures in brackets show percentages to col. (3)

Source.— Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11
महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURE SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	तपशील (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1990-91 (7)	1998-99 (8)	1999-2000 (R/E) (9)	2000-01 (B/E) (10)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	5.04	24.21	23.08	8.68	0.64	0.01	0.00	0.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	2,543.38	3,914.51	3,169.97	3,169.97	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये फेरबदल केलेल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४ च्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ	...	18.98	38.41	...	...	0.00	0.00	0.00	Increase in land revenue under Section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलातील वाढ	...	...	43.12	221.69	186.99	158.85	187.03	187.03	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	83.46	352.44	356.08	1,082.52	1,115.45	3,473.08	2,513.00	2,513.00	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	442.95	1,780.02	1,775.55	3,363.45	3,892.98	8,051.12	9,300.00	13,800.00	Tax on purchase of sugarcane
			(+)94.64*	(+)0.36*	(+)15.00*	...	...	...	...	
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, नियंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा	...	...	...	...	...	0.00	0.00	0.00	Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act.
8	शिक्षण उपकर अधिनियम--									Education Cess Act—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी	...	...	7.64	44.49	91.88	1,106.25	742.00	764.25	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीवरील रोजगार हमी उपकर	...	...	78.35	53.72	39.14	168.40	290.00	298.70	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	...	...	30.00	11.10	12.20	36.45	20.00	20.60	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.
	एकूण	1,227.81	3,180.45	3,205.34	6,025.76	7,882.66	16,908.67	16,222.00	20,753.55	Total

T-10

* अर्थसंकल्पीय शीर्ष ००४५, वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क या शीर्षाखालील जमा. * Receipt under the budget head 0045, Other Taxes and Duties on commodities and Services.

R/E= सुधारलेले अंदाज/Revised Estimates.

B/E= अर्थसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates.

आधार.—वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई.

Source.—Finance Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल
TRENDS IN RECEIPTS ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1970-71	1980-81	1990-91	1998-99	1999-2000	2000-01	Item
(1)	प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	सु.अ. (R/E) (6)	अ.अ. (B/E) (7)	(1)
महसुली जमा							REVENUE RECEIPTS
(एक) कर महसूल (अ+ब)	336	1,467	6,110	17,124	19,364	22,456	(I) TAX REVENUE (A+B)
(अ) केंद्राकडून वसूल होणाऱ्या करांतील राज्याचा हिस्सा	80	336	990	2,922	2,608	3,082	(A) Shares in Centrally Collected Taxes
(१) आयकर	42	110	338	1,410	1,014	1,211	(i) Income Tax
(२) संपदा शुल्क (इस्टेट ड्युटी)	1	2	0	0	0	0	(ii) Estate Duty
(३) केंद्रीय उत्पादन शुल्क	37	224	652	1,512	1,594	1,871	(iii) Union Excise Duties
(ब) राज्याकडून वसूल होणारे कर-	256	1,131	5,120	14,202	16,756	19,374	(B) Taxes Collected by State
(१) कृषिविषयक उत्पन्नावरील कर	0	0	0	0	0	0	(i) Agriculture Income Tax
(२) जमीन महसूल	10	16	62	112	92	92	(ii) Land Revenue
(३) मुद्रांक व नोंदणी फी	14	43	286	1,608	1,900	2,100	(iii) Stamps and Registration Fees
(४) राज्य उत्पादन शुल्क	7	89	542	1,749	1,800	1,800	(iv) State Excise Duties
(५) विक्रीकर	160	750	3,175	8,067	10,284	12,034	(v) Sales Tax
(६) वाहनावरील कर	14	51	204	637	687	715	(vi) Taxes on Vehicles
(७) मालावरील व उतारुवरील कर	12	18	202	281	300	396	(vii) Tax on Goods and Passengers
(८) विद्युत शुल्क	18	59	278	711	402	882	(viii) Electricity Duty
(९) करमणूक कर	13	45	71	161	160	176	(ix) Entertainment Tax
(१०) व्यवसाय, व्यापार आणि अजिवीका व रोजगार यावरील कर	0	32	191	546	766	800	(x) Tax on professions, Trades, Calling and Employment.
(११) इतर राज्य कर महसूल	8	28	109	330	365	379	(xi) Other State Tax Revenue
(दोन) करांव्यतिरिक्त महसूल-	120	571	2,589	4,613	5,044	5,485	(II) Non-Tax Revenue
(१) व्याजविषयक जमा रकमा	23	99	658	1,654	1,192	1,226	(i) Interest Receipts
(२) केंद्रशासनाकडून सहाय्यक अनुदाने	29	134	795	1,040	1,769	1,767	(ii) Grants-in-aid from Central Govt.
(३) इतर करांव्यतिरिक्त महसूल	68	338	1,136	1,919	2,083	2,492	(iii) Other non-tax revenue
(तीन) महसुली लेख्यांवरील एकूण जमा (एक + दोन)...	456	2,038	8,699	21,737	24,408	27,941	(III) Total Revenue Receipts (I + II)
भांडवली जमा							CAPITAL RECEIPTS.
(१) राज्य शासनाचे देशातर्गत ऋण*	178	516	266	800	2,314	3,396	(i) Internal Debt of the State Govt.*
(२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	66	312	1,296	4,716	5,257	4,790	(ii) Loans & Advances from Central Government.
(३) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)...	19	39	122	270	1,065	303	(iii) Loans & Advances by the State Government (Recoveries).
(४) लोक लेख्यांवरील निव्वळ जमा	74	152	630	2,860	7,860	2,668	(iv) Net Receipts on Public Account.
(५) इतर जमा (निव्वळ) ‡	6	(—) 18	(—) 14	(—) 40	(—) 15	0	(v) Other Receipts. (net)‡
एकूण भांडवली जमा	343	1,001	2,300	8,606	16,481	11,157	Total Capital Receipts.
एकूण जमा (महसुली + भांडवली)	799	3,039	10,999	30,343	40,889	39,098	Total Receipts (Revenue + Capital)

* सध्यापाय व आगाऊ रकमा धरून

‡ यात 'आंतरराष्ट्रीय तडजोड' (निव्वळ) आकरिमकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकरिमकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार-संक्षिप्त अर्थसंकल्प, तक्ता क्र. ३ व ५.

* Inclusive of ways & means advances.

‡ It comprises inter state settlement (net), appropriations to the contingency fund (net) and contingency fund (net).

Source : Budget-in-Brief, Table No. 3 & 5

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13
महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चातील कल
TRENDS IN EXPENDITURE ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1998-99 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	1999-2000 सु.अ. (R/E) (6)	2000-01 अ.अ. (B/E) (7)	Item (1)
महसुली लेखा							REVENUE ACCOUNT
(ए) विकास खर्च (अ+ब) ...	300	1,427	6,241	17,477	22,509	18,051	(A) DEVELOPMENT EXPENDITURE (a+b)
(अ) सामाजिक सेवा ...	155	678	3,197	9,808	14,469	11,812	(a) Social Services
(ब) आर्थिक सेवा त्यापैकी--	145	749	3,044	7,669	8,040	6,239	(b) Economic Services of which --
(१) कृषि व संलग्न कार्यक्रम ...	N.A.	322	1,163	2,171	3,013	2,016	(1) Agriculture and Allied activities
(२) ग्राम विकास ...	N.A.	...	259	1,106	1,468	600	(2) Rural Development
(३) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण ...	N.A.	166	642	1,777	834	729	(3) Irrigation and Flood Control
(४) वाहतूक ...	N.A.	83	220	1,814	1,599	1,821	(4) Transport
(५) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा ...	N.A.	173	566	565	828	865	(5) General Economic Services
(बी) विकासेतर खर्च (अ+ब)	86	336	1,319	3,753	6,620	7,649	(B) NON-DEVELOPMENT EXPENDITURE (a+b)
(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ४)	85	328	1,268	3,524	5,871	6,990	(a) General Services (1 to 4)
(१) राज्याची अंगे ...	38	21	74	225	461	290	(1) Organs of State
(२) आर्थिक सेवा ...	...	53	147	309	450	376	(2) Fiscal Services
(३) प्रशासकीय सेवा ...	47	209	720	2,011	2,937	3,966	(3) Administrative Services
(४) निवृत्ती वेतने आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा...	...	45	327	979	2,023	2,358	(4) Pensions and Miscellaneous General Services
(ब) इतर विकासेतर खर्च ...	1	8	51	229	749	659	(b) Other Non-Development Expenditure
(सी) ऋण सेवा ...	74	154	1,194	4,433	4,763	6,180	(C) DEBT SERVICES
एकूण - महसुली खर्च (ए+बी+सी) ...	460	1,917	8,754	25,663	33,892	31,880	TOTAL REVENUE EXPENDITURE (A+B+C)
भांडवली संवितरीत रकमा							CAPITAL DISBURSEMENT
(डी) महसुली लेख्यावाहेरील भांडवली खर्च(एक+दोन)...	90	348	964	3,193	3,977	3,071	(D) Capital Expenditure Outside Revenue Account (I+II)
(ए) विकास खर्च (अ+ब)	90	340	963	3,180	3,956	3,066	(I) Development Expenditure (a+b)
(अ) सामाजिक सेवा ...	24	20	83	341	576	234	(a) Social Services
(ब) आर्थिक सेवा त्यापैकी --	66	320	880	2,839	3,380	2,832	(b) Economic Services of which --
(१) कृषि व संलग्न कार्यक्रम ...	7	69	82	450	741	421	(1) Agriculture & Allied Activities
(२) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण ...	48	196	574	1,199	1,443	1,434	(2) Irrigation & Flood Control
(३) उर्जा ...	...	...	54	291	244	398	(3) Energy
(४) वाहतूक ...	16	41	151	874	919	555	(4) Transport
(दोन) विकासेतर खर्च ...	...	8	1	13	21	5	(II) Non-Development Expenditure
(इ) राज्य शासनाच्या देशांतर्गत ऋणाची परतफेड ...	...	508	60	116	704	2,612	(E) Repayment of internal debt of the State Government
(एफ) केंद्रशासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा यांची परतफेड	171	46	281	732	818	869	(F) Repayment of Loans & Advances from Central Government.
(जी) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा ...	62	275	714	613	1,517	654	(G) Loans & Advances by the State Government
एकूण भांडवली संवितरीत रकमा (डी ते जी)...	323	1,177	2,019	4,654	7,016	7,206	Total Capital Disbursement (D to G).
एकूण खर्च (महसुली + भांडवली) ...	783	3,094	10,773	30,317	40,908	39,086	Total Expenditure (Revenue + Capital)

T-12

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचा
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1998-99 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1999-2000 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	2000-01 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1998-99 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1999-2000 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	2000-01 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तू	3,10,861	4,73,638	6,08,064	1,57,686	2,40,171	2,35,516
(ब) व्याज प्रदान	0	0	0	0	0	0
(क) अनुदाने	45,177	1,14,107	1,04,474	6,35,448	10,71,115	8,14,987
(ड) इतर चालू खर्च	332	439	438	56,836	94,859	69,398
एकूण—(१)	3,56,370	5,88,184	7,12,976	8,49,970	14,06,145	11,19,901
२ भांडवली खर्च—						
२.१(अ) एकूण भांडवल निर्मिती	18,914	15,867	12,717	85,535	96,354	70,915
(ब) भांडवली अनुदाने	564	521	671	26,719	43,913	34,062
(क) भाग भांडवल गुंतवणूक	0	0	0	13,081	35,055	4,173
(ड) कर्जे	(-) 7,028*	456	788	15,072	22,970	18,342
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	230	(-) 472*	(-) 1,192*	4,473	2,312	1,606
उपबेरीज—(२.१)	12,680	16,372	12,984	1,44,880	2,00,604	1,29,098
२.२ ऋणाधी परतफेड	0	0	0	0	0	0
एकूण—(२)	12,680	16,372	12,984	1,44,880	2,00,604	1,29,098
एकूण—(१+ २)	3,69,050	6,04,556	7,25,960	9,94,850	16,06,749	12,48,999

* ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शवितात.

टीप.—(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.

- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक. सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृद संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादी विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसान भरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 14

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

वर्गीकरण Classification										
आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			Economic Classification	
1998-99 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1999-2000 (सुधारलेले) (Revised estimates)	2000-01 (अर्थसंकल्पीय) (Budget estimates)	1998-99 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1999-2000 (सुधारलेले) (Revised estimates)	2000-01 (अर्थसंकल्पीय) (Budget estimates)	1998-99 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1999-2000 (सुधारलेले) (Revised estimates)	2000-01 (अर्थसंकल्पीय) (Budget estimates)		(1)
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)		
1,89,346	2,43,435	1,61,279	4,641	2,088	1,571	6,62,534	9,59,332	10,06,430	...	1. Current Expenditure
0	0	0	3,60,969	4,58,918	6,01,551	3,60,969	4,58,918	6,01,551	...	(a) Consumption expenditure
46,797	65,661	55,278	0	0	0	7,27,422	12,50,883	9,74,739	...	(b) Interest payments
1,75,924	86,930	73,388	16,386	2,090	1,710	2,49,478	1,84,318	1,44,934	...	(c) Grants
										(d) Other current expenditure
4,12,067	3,96,026	2,89,945	3,81,996	4,63,096	6,04,832	20,00,403	28,53,451	27,27,654	...	Total—(1)
2,82,256	2,48,613	2,07,288	(-) 20,653	(-) 52,905	(-) 21,907	3,66,052	3,07,929	2,69,013	...	2. Capital Expenditure—
76,107	91,243	86,802	0	0	0	1,03,390	1,35,677	1,21,535	...	2(i) (a) Gross capital formation
65,967	1,26,832	1,24,931	0	(-) 51	(-) 72	79,048	1,61,836	1,29,032	...	(b) Capital grants
53,198	1,27,854	45,860	186	130	250	61,428	1,51,410	65,240	...	(c) Investment in shares
(-) 1,202	3,350	3,592	1,072	1,172	1,639	4,573	6,362	5,645	...	(d) Loans
										(e) Other capital transfers
4,76,326	5,97,892	4,68,473	(-) 19,395	(-) 51,654	20,090	6,14,491	7,63,214	5,90,465	...	Sub-total—2(i)
0	0	0	84,795	1,52,205	3,48,092	84,795	1,52,205	3,48,092	...	2(ii) Repayment of Debt
4,76,326	5,97,892	4,68,473	65,400	1,00,551	3,28,002	6,99,286	9,15,419	9,38,557	...	Total—(2)
8,88,393	9,93,918	7,58,418	4,47,396	5,63,647	9,32,834	26,99,689	37,68,870	36,66,211	...	Grand Total—(1+2)

*Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari system, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 15

आठवी व नववी पंचवार्षिक योजना-वर्षानिहाय व उप क्षेत्रनिहाय सुधारित नियत व्यय आणि खर्च

EIGHTH AND NINTH FIVE YEAR PLAN—YEARWISE AND SUB-SECTORWISE OUTLAY AND EXPENDITURE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	विकासचे शीर्ष/उपशीर्ष	आठवी पंचवार्षिक योजना १९९२-९७ 8th Five Year Plan 1992-97		मान्य नियत व्यय नववी पंचवार्षिक योजना (१९९७-२००२) Approved outlay IX th Five Year Plan (1997-2002)		वार्षिक योजना १९९७-९९ Annual Plan 1997-99		वार्षिक योजना १९९९-२००० Annual Plan 1999-2000		वार्षिक योजना अपेक्षित खर्च Annual Plan 2000-2001 Anticipated expenditure	Head/Sub-head of Delopment
		सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	मान्य नियत व्यय Approved outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	मान्य नियत व्यय Approved outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	कृषि व संलग्न सेवा	1,350.22	1,470.61	2,247.89	643.81	612.08	415.35	404.22	544.80	Agriculture and allied services	
2	ग्रामविकास	1,709.83	2,836.44	3,901.95	1,491.88	1,553.84	1,020.08	780.73	1,006.83	Rural development	
3	विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम	216.56	260.72	236.00	121.41	103.16	72.85	59.18	47.05	Special area development programme.	
4	पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	3,329.10	5,668.34	13,437.69	5,796.02	3,959.19	3,881.38	3,891.56	3,963.89	Irrigation and flood control.	
5	विद्युत विकास	4,579.98	5,864.09	6,881.79	2,876.63	3,652.60	1,688.63	1,684.13	1,864.00	Power development	
6	उद्योग व खाणकाम	814.46	941.90	1,109.77	217.65	218.52	130.43	108.33	58.22	Industry and minerals	
7	वाहतूक व दळणवळण	1,739.23	2,015.36	4,183.55	2,863.27	1,644.83	1,742.91	930.78	1,254.92	Transport and communications	
8	वैज्ञानिक तंत्रज्ञान आणि पर्यावरण	8.11	6.57	16.21	10.40	5.77	4.62	4.19	4.62	Science, technology and environment	
9	सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	386.02	670.10	1,230.95	573.05	530.42	299.84	86.57	298.06	General economic services	
10	सामाजिक व सामूहिक सेवा	4,022.18	4,654.27	10,202.89	4,815.08	3,075.31	2,673.64	2,123.88	2,411.80	Social and community services	
11	सामान्य सेवा	201.36	263.04	380.50	81.18	78.79	48.84	57.70	51.69	General services	
12	इतर सेवा	162.95	1,100.22	1,295.81	503.54	689.67	183.09	87.80	95.57	Other services	
	एकूण	18,520.00	25,751.66	45,125.00	19,993.92	16,124.18	12,161.66	10,219.07	11,601.45	Total	

आधार-नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source,—Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष /Base year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE	
	खाद्यपदार्थ Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	खाद्यपदार्थ Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	खाद्यपदार्थ Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)
	भार/Weight	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6
1991-92	255	234	242	234	229	230	251	226
1992-93	285	260	274	262	257	257	287	257
1993-94	302	279	271	269	270	273	299	272
1994-95	342	314	308	296	299	296	335	304
1995-96	378	346	361	337	331	320	383	339
1996-97	401	372	385	365	364	354	406	366
1997-98	449	412	383	377	378	379	440	400
1998-99	502	461	466	445	440	435	513	457
1999-2000	504	474	454	452	421	439	502	468
2000-2001*	541	510	458	469	441	468	515	499
जानेवारी/January, 2000	517	484	463	461	413	438	490	466
फेब्रुवारी/February, 2000	522	489	458	458	408	435	496	469
मार्च/March, 2000	525	491	470	467	423	447	501	483
एप्रिल/April, 2000	535	501	462	465	428	451	508	488
मे/May, 2000	545	511	465	466	431	454	514	492
जून/June, 2000	546	513	466	468	434	456	510	491
जुलै/July, 2000	542	512	480	483	449	475	511	497
ऑगस्ट/August, 2000	535	507	473	481	447	474	523	503
सप्टेंबर/September, 2000	536	507	455	468	444	472	519	501
ऑक्टोबर/October, 2000	539	513	440	462	442	475	513	503
नोव्हेंबर/November, 2000	545	516	443	464	449	478	520	509
डिसेंबर/December, 2000	542	512	436	460	446	476	521	511

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16—contd.

वर्ष/महिना Year/Month (1)	नाशिक NASHIK		अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD		
	खाद्यपदार्थ गट Food group (10)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (11)	खाद्यपदार्थ गट Food group (12)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (13)	खाद्यपदार्थ गट Food group (14)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (15)	खाद्यपदार्थ गट Food group (16)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (17)	खाद्यपदार्थ गट Food group (18)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (19)	खाद्यपदार्थ गट Food group (20)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (21)	
	भार/Weight	...	52.9	100.0	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65
1991-92	...	247	236	237	229	249	230	247	228	238	234	247	227
1992-93	...	266	257	263	253	285	259	276	251	261	256	277	252
1993-94	...	284	277	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
1994-95	...	315	302	310	297	326	301	315	294	298	297	318	292
1995-96	...	343	329	344	325	379	337	361	325	351	340	376	334
1996-97	...	379	361	369	351	402	360	388	347	374	361	402	362
1997-98	...	400	386	375	365	423	388	400	364	375	372	405	379
1998-99	...	448	431	445	421	497	442	460	408	443	429	484	437
1999-2000	...	433	434	439	429	487	450	456	423	465	458	477	456
2000-2001*	...	460	472	463	455	492	466	476	447	473	468	485	478
जानेवारी/January, 2000	...	439	442	449	438	496	461	452	424	479	468	466	456
फेब्रुवारी/February, 2000	...	436	445	449	439	484	455	451	424	474	465	470	459
मार्च/March, 2000	...	438	446	444	438	479	453	452	428	482	471	467	459
एप्रिल/April, 2000	...	442	452	444	440	492	463	463	436	480	471	475	468
मे/May, 2000	...	448	455	448	443	499	468	474	444	474	467	484	474
जून/June, 2000	...	449	454	453	447	492	465	474	444	473	466	487	476
जुलै/July, 2000	...	458	471	465	455	488	463	485	451	477	470	489	479
ऑगस्ट/August, 2000	...	462	474	464	454	491	465	479	448	473	467	484	477
सप्टेंबर/September, 2000	...	465	476	467	456	492	465	472	444	469	465	484	477
ऑक्टोबर/October, 2000	...	466	483	475	467	494	471	475	449	468	467	481	482
नोव्हेंबर/November, 2000	...	475	490	478	469	494	470	478	451	471	468	494	488
डिसेंबर/December, 2000	...	476	489	476	468	487	467	483	454	468	467	486	483

* ९ महिनेचा सरासरी.

आधार :- कामगार आयुक्तांचे कार्यालय, मुंबई.

* Average for 9 months.

Source:- Office of Commissioner of Labour, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1984-85=100)

वर्ष/ Year (1)	मुंबई Mumbai (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1992-93	204	209	198	201	204	202
1993-94	219	223	209	213	214	216
1994-95	239	251	226	229	234	236
1995-96	260	277	251	251	256	259
1996-97	285	297	280	275	277	283
1997-98	309	311	302	298	293	302
1998-99	339	345	327	336	336	337
1999-2000	353	369	339	355	342	352
2000-2001*	372	390	358	382	359	370

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली
Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA AND ALL INDIA

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1986-87=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत/All India	
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)
भार/Weight	64.86	100.00	69.15	100.00
1995-96**	270	255	236	234
1996-97	271	256	260	256
1997-98	270	260	264	264
1998-99	309	288	299	293
1999-2000	317	299	312	306
2000-2001*	321	307	306	307
डिसेंबर/December, 1999	323	305	316	311
जानेवारी/January, 2000	318	302	311	307
फेब्रुवारी/February, 2000	320	303	309	306
मार्च/March, 2000	317	302	308	306
एप्रिल/April, 2000	319	303	309	307
मे/May, 2000	325	308	311	310
जून/June, 2000	327	310	310	310
जुलै/July, 2000	327	311	310	310
ऑगस्ट/August, 2000	324	309	307	308
सप्टेंबर/September, 2000	320	307	305	306
ऑक्टोबर/October, 2000	313	302	303	305
नोव्हेंबर/November, 2000	318	307	302	306
डिसेंबर/December, 2000	312	304	298	303

** पायाभूत वर्ष १९८६-८७ असे धरून नवीन मालिका नोव्हेंबर, १९९५ पासून सुरू करण्यात आली.

** New series has been introduced since November, 1995 with 1986-87 as base year.

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष/ Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	खाद्यपदार्थ Food	पान-सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार/Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91 ...	199	243	186	185	154	187	193
1991-92 ...	230	280	204	198	169	210	219
1992-93 ...	254	315	220	212	185	233	240
1993-94 ...	272	340	234	224	201	251	258
1994-95 ...	304	368	243	237	227	273	284
1995-96 ...	337	397	260	255	253	294	313
1996-97 ...	369	432	295	280	271	322	342
1997-98 ...	388	479	328	304	286	354	366
1998-99 ...	445	515	353	389	296	386	414
1999-2000 ...	446	565	379	437	306	416	428
2000-2001*	455	588	448	457	317	439	444

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष / Base year : 1993-94=100)

वर्ष Year	प्राथमिक वस्तू Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वगण Fuel, power, light and lubricants	वस्तुनिर्माण उत्पादने Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
भार/Weight	...	(22.025)	(14.226)	(63.749)	(100.000)
1994-95 ...	...	115.8	108.9	112.3	112.6
1995-96 ...	...	125.3	114.5	121.9	121.6
1996-97 ...	...	135.8	126.4	124.4	127.2
1997-98 ...	...	139.4	143.8	128.0	132.8
1998-99 ...	...	156.2	148.5	133.6	140.7
1999-2000	...	158.0	162.0	137.2	145.3
2000-2001(p)*	...	162.8	204.9	141.1	154.9

(P)=अस्थायी/Provisional.

* १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months

आधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलन वाढीचे दर
INFLATION RATES BASED ON IMPORTANT PRICE INDICES

वर्ष/महिना Year/Month	चलनवाढीचे दर/ Inflation Rates				
	अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा निर्देशांक All India wholesale price index number@	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for industrial workers+	नागरी श्रमिकेतर कर्मचा-यां-करिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for urban non-manual employees @@	शेतमजूरकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for agricultural labourers +	ग्रामीण मजूरकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for rural labourers +
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1985-86	...	6.41	6.75	4.78	...
1987-88	...	9.06	8.83	9.91	...
1990-91	...	11.20	10.96	7.56	...
1991-92	...	13.48	13.45	19.29	...
1992-93	...	9.86	10.53	12.37	...
1993-94	...	7.28	6.93	3.48	...
1994-95	12.58	10.27	9.49	11.94	...
1995-96	7.99	9.96	9.48	10.74	...
1996-97	4.63	9.43	9.27	9.10	...
1997-98	4.38	6.84	6.89	3.39	3.77
1998-99	5.94	13.13	11.30	10.97	10.65
1999-2000	3.33	3.42	4.51	4.43	4.33
2000-2001	6.98**	4.12*	5.52*	0.25*	0.62*
डिसेंबर/December, 1999	2.81	0.47	2.61	1.97	1.63
जानेवारी/January, 2000	3.55	2.62	3.80	2.68	3.01
फेब्रुवारी/February, 2000	3.54	3.61	4.41	3.03	3.02
मार्च/March, 2000	5.58	4.83	5.00	3.38	3.72
एप्रिल/April, 2000	6.53	5.54	6.16	4.07	4.05
मे/May, 2000	6.30	5.01	5.81	4.03	4.01
जून/June, 2000	6.56	5.24	5.87	2.99	2.98
जुलै/July, 2000	6.54	4.95	5.71	1.97	1.97
ऑगस्ट/August, 2000	6.09	3.99	5.11	0.00	0.32
सप्टेंबर/September, 2000	6.47	3.50	4.82	(-1.29)	(-0.65)
ऑक्टोबर/October, 2000	7.49	2.75	5.04	(-3.17)	(-2.54)
नोव्हेंबर/November, 2000	7.62	2.74	5.32	(-3.16)	(-2.53)
डिसेंबर/December, 2000	7.87	3.48	5.39	(-2.57)	(-1.61)
जानेवारी/January, 2001	8.22	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available. (P)=अस्थायी/Provisional. * ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months. ** १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months.

टीप.-चलनवाढ दर=मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ.

Note.--Inflation rate= Percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous year.

आधार.-@ आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे कार्यालय.

+ श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला. @@ केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source.--@ Office of Economic Advisor, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

+ Labour Bureau, Government of India, Simla. @@ Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील रोजगार

WORKING FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजारात)
(Employment in thousand)

वर्ष	वाच ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year	
		५० हून कमी कामगार कामावर अयलले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर अयलले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर अयलले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर अयलले Employing 50 or more workers	एकूण विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर अयलले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर अयलले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
१९६१	कारखाने/Factories	...	5,097	1,781	6,878	1,004	351	1,355	6,101	2,132	8,233	1961
	रोजगार/Employment	...	99	626	725	21	41	63	120	667	787	
१९६६	कारखाने/Factories	...	5,504	2,246	7,750	934	359	1,293	6,438	2,605	9,043	1966
	रोजगार/Employment	...	108	715	823	18	38	57	126	753	879	
१९७१	कारखाने/Factories	...	6,341	2,701	9,042	856	343	1,199	7,197	3,044	10,241	1971
	रोजगार/Employment	...	123	824	947	15	36	51	138	860	998	
१९७६	कारखाने/Factories	...	8,414	2,715	11,129	724	70	794	9,138	2,785	11,923	1976
	रोजगार/Employment	...	157	874	1,031	11	6	17	168	880	1,048	
१९८१	कारखाने/Factories	...	10,238	3,132	13,370	3,154	70	3,224	13,392	3,202	16,594	1981
	रोजगार/Employment	...	183	983	1,166	20	6	26	203	989	1,192	
१९८६	कारखाने/Factories	...	11,364	3,043	14,407	5,524	35	5,559	16,888	3,078	19,966	1986
	रोजगार/Employment	...	189	929	1,117	28	4	32	217	933	1,150	
१९९१	कारखाने/Factories	...	13,139	3,199	16,338	7,743	38	7,781	20,882	3,237	24,119	1991
	रोजगार/Employment	...	215	910	1,124	40	4	44	254	914	1,169	
१९९६	कारखाने/Factories	...	14,710	3,757	18,467	9,168	33	9,201	23,878	3,790	27,668	1996
	रोजगार/Employment	...	245	985	1,231	45	4	48	290	989	1,279	

वर्ष	वाव ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण मद कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
१९९९	कारखाने/Factories	...	15,100	3,875	18,975	9,676	27	9,703	24,776	3,902	28,678	1999
	गोजगाग/Employment	...	251	930	1,181	48	3	51	299	933	1,232	

* * कारखाने-चालू कारखान्यांची संख्या, गोजगाग-गोजगागची दैनिक सगसगी .

* * Factories-Number of working factories, Employment-Average Daily Employment.

* १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे.

* Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

टीप.—(१) गोजगागत प्रतिवृत्त न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील दैनिक सगसगी गोजगागचा समावेश आहे.

(२) वर्गल आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(३) डिसेंबर १९९९ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(४) " विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने " यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या शक्तीवर चालणाऱ्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(५) गोजगागचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही टिकाणी वेगळा जुळणार नाहीत.

आधार.—अद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures pertain to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for December, 1999 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the power operated small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 23

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(अंभगत/In hundred)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग गट	सरासरी दैनिक रोजगार Average daily employment									Industry Group (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	1996 (10)	1999 (11)	
1	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	902	916	921	839	965	1,196	1,330	1,591	1,648	Food products, beverages and tobacco products
2	वस्त्रोद्योग (परिधान कपड्यांची वस्त्रे धरून)	3,691	3,470	3,516	3,567	3,554	2,928	2,527	2,477	2,238	Textiles (including wearing apparels)
3	लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	109	111	75	62	75	152	152	153	145	Wood and wood products
4	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन	390	451	494	511	549	530	491	546	557	Paper, paper products, printing and publishing
5	कातडी क्रमावणे व चामड्याची उत्पादने	11	13	14	23	25	27	35	36	32	Tanning and dressing of leather and leather products
6	रसायने व रसायनिक उत्पादने	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,361	1,309	Chemicals and chemical products
7	पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	174	245	349	353	421	464	482	563	510	Petroleum ,rubber, plastic products
8	अधातू खनिज उत्पादने	284	339	402	403	403	399	423	368	342	Non-metallic mineral products
9	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,448	1,430	Basic metals, metal products
10	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,773	1,648	Machinery and equipments (other than transport equipments)
11	परिवहन सामग्री	469	502	608	701	903	1,004	867	1,018	1,142	Transport equipments
12	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	157	186	180	169	209	171	231	301	335	Other manufacturing industries
13	इतर	256	315	412	431	663	681	1,016	1,152	981	Others
	एकूण	7,873	8,792	9,977	10,481	11,922	11,496	11,684	12,787	12,315	Total

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तता दिव्याने काही ठिकाणी वेगळा जुळणार नाहीत.

(२) १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.

(३) १९९९ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.

(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.

(3) Figures for 1999 are provisional.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE *

(भाग घेतलेले कामगार व वाया गेलेले श्रमदिन शंभरात/
Workers involved and mandays lost in hundred)

वाच	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1998	1999	2000@	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1. कापड गिरण्या—											Textile mills—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	34	89	156	72	66	28	10	9	18	24	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	172	3,069	3,197	955	564	108	61	57	105	245	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	356	22,280	9,702	1,917	47,356	5,920	2,368	8,050	8,725	7,522	(c) Mandays lost
2. अभियांत्रिकी कारखाने—											Engineering factories—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	57	230	211	143	119	65	59	22	20	25	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	122	485	469	276	412	140	110	39	34	140	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	10,927	14,462	22,470	22,090	20,634	(c) Mandays lost
3. संकीर्ण—											Miscellaneous—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	183	462	323	122	451	207	148	51	25	36	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	541	1,590	841	287	1,031	584	423	260	90	126	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	4,329	9,799	5,182	546	31,489	36,131	29,663	23,395	18,280	17,886	(c) Mandays lost
4. एकूण—											Total—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	274	781	690	337	636	300	217	82	63	85	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	834	5,144	4,507	1,519	2,007	831	594	356	229	510	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	52,978	46,493	53,915	49,095	46,042	(c) Mandays lost.

टीप.—(१) @ २००० चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे सक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेरी
जुळतीलच असे नाही.

(३) *राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील.

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—(1) @ Figures for 2000 are provisional.

(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals
due to rounding.

(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

Source.—Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन विषयक आकडेवारी

EMPLOYMENT AND SELF EMPLOYMENT GUIDANCE STATISTICS IN MAHARASHTRA STATE

(हजारात/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिक्त जागांची संख्या Number of vacancies notified	वर्ष/महिना- अखेरीस घालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या Number of persons on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1960-61	278	29	62	162
1965-66	381	60	102	267
1970-71	415	40	87	361
1975-76	456	35	83	795
1980-81	608	40	86	1,268
1985-86	639	40	80	2,546
1990-91	622	31	64	3,022
1994-95	633	23	50	3,464
1995-96	750	21	52	3,693
1996-97	654	21	51	3,799
1997-98	697	21	44	3,923
1998-99	785	16	46	4,153
1999-2000	852	17	45	4,225
एप्रिल/April, 2000	36	1	3	4,230
मे/May, 2000	49	2	6	4,242
जून/June, 2000	138	1	5	4,339
जुलै/July, 2000	81	1	5	4,388
ऑगस्ट/August, 2000	59	1	4	4,397
सप्टेंबर/September, 2000	58	2	4	4,380
ऑक्टोबर/October, 2000	43	2	3	4,356
नोव्हेंबर/November, 2000	49	2	2	4,359
डिसेंबर/December, 2000	47	2	2	4,349

टीप.—(१) वरील आकडेवात 'डीकॅज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल)' यांचे आकडे समाविष्ट नाहीत.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)'

आधार.—रोजगार व स्वयंरोजगार संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई

Source.—Directorate of Employment and Self Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai.

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च

CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1998-99		1999-2000		2000-2001*		Category of work
	मार्च, १९९९ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 1999	सन १९९८-९९ मधील खर्च Expenditure incurred during 1998-99	मार्च, २००० अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 2000	सन १९९९-२००० मधील खर्च Expenditure incurred during 1999-2000	डिसेंबर, २००० अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of December, 2000	सन २०००-२००१ मधील डिसेंबर, २००० पर्यंत खर्च Expenditure incurred during 2000-2001 upto December, 2000	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन ...	575	5,617.36	795	5,886.17	687	6,630.51	Irrigation
2. मृदसंधारण व भू-विकास ...	5,178	5,467.07	1,653	3,280.65	2,255	3,880.51	Soil conservation and land development
3. वनीकरणार्थी कामे ...	1,310	4,003.88	1,163	5,728.27	1,288	4,765.08	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे ...	1,116	8,959.22	2,577	13,453.52	1,698	9,596.82	Roads
5. इतर कामे ...	60	52.84	7	229.91	59	69.67	Other works
6. इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन, श्रमशक्ती, जवाहर विहिरी व फळबागा विकास इत्यादी)	1,575	21,565.63	684	20,818.23	4,027	19,262.02	Others (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, shram- shakti, jawahar wells, horticulture development etc.)
एकूण	9,814	45,666.00	6,879	49,396.75	10,014	44,204.61	Total

*अस्थायी/Provisional.

आधार.— नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
**TOTAL NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN
 MAHARASHTRA ACCORDING TO AGRICULTURAL CENSUSES**

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	आकारवर्ग (हेक्टर) Size class (Hectare) (2)	वहिती खातेदारांची संख्या Number of operational holdings (शंभरात/In hundred)				वहितीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरसंमध्ये) Area of operational holdings (In hundred hectares)				वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (hectare)			
		1970-71 (3)	1980-81 (4)	1985-86 (5)	1990-91 (6)	1970-71 (7)	1980-81 (8)	1985-86 (9)	1990-91 (10)	1970-71 (11)	1980-81 (12)	1985-86 (13)	1990-91 (14)
		1	Below 0.5 हून कमी	6,834	9,914	12,754	16,672	1,634	2,630	3,191	4,119	0.24	0.27
2	0.5—1.0	5,585	9,345	12,126	16,075	4,142	7,103	9,125	12,057	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0	8,783	15,409	21,036	27,276	12,842	23,337	31,346	39,833	1.46	1.51	1.49	1.46
4	2.0—3.0	6,266	10,275	12,474	13,969	15,386	25,363	30,582	33,689	2.46	2.47	2.45	2.41
5	3.0—4.0	4,606	6,583	7,096	7,289	15,920	22,815	24,622	25,108	3.46	3.47	3.47	3.44
6	4.0—5.0	3,576	4,601	4,672	4,469	15,961	20,556	20,822	19,864	4.46	4.47	4.46	4.44
7	5.0—10.0	8,715	9,316	8,496	7,241	61,213	63,937	57,800	48,700	7.02	6.86	6.80	6.73
8	10.0—20.0	4,180	2,819	2,102	1,530	56,302	37,213	27,594	19,749	13.47	13.20	13.13	12.91
9	20.0 व त्याहून अधिक/ and above	961	363	257	176	28,394	10,662	8,440	6,129	29.55	29.37	32.84	34.82
	एकूण/Total	49,506	68,625	81,013	94,697	2,11,794	2,13,616	2,13,522	2,09,248	4.28	3.11	2.64	2.21

आधार — कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source — Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र शंभर हेक्टरमध्ये/Area in hundred hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geographical area	वनाखालील क्षेत्र Area under forests	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation	मशागत न केलेले इतर क्षेत्र Other uncultivated land				पडीत जमिनी Fallow lands		पिकाखालील क्षेत्र Cropped Area	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area		
				नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन Barren and uncultivable land	बिगर-शेती वापराखालील आणलेली जमीन Land put to non-agricultural uses	मशागत-योग्य जमीन Culturable waste land	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे Permanent pastures and grazing land	किरकोळ झाडे, झुडुपे यांच्या समूहाखालील क्षेत्र Land under miscellaneous tree crops and groves	चालू पड Current fallows			इतर पड Other fallows	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1985-86	...	3,07,583	53,390	17,259	11,213	10,562	13,818	1,939	6,091	11,078	1,82,233	23,455	2,05,688
1986-87	...	3,07,583	53,498	16,791	11,524	10,439	13,670	1,958	9,091	10,574	1,80,038	23,202	2,03,240
1987-88	...	3,07,583	53,050	16,216	11,791	9,455	12,707	1,894	9,890	11,191	1,81,389	28,034	209,423
1988-89	...	3,07,583	52,293	16,347	11,820	10,089	11,345	2,471	9,725	11,306	1,82,187	32,671	2,14,858
1989-90	...	3,07,583	51,259	16,138	10,921	9,839	11,120	2,965	8,811	10,901	1,85,629	31,048	2,16,677
1990-91	...	3,07,583	51,279	16,217	10,910	9,659	11,248	3,009	8,983	10,631	1,85,647	32,947	2,18,594
1991-92	...	3,07,583	51,341	16,354	11,656	9,666	11,377	2,832	14,155	11,254	1,78,948	22,386	2,01,334
1992-93	...	3,07,583	51,447	15,906	11,866	9,479	11,803	2,874	13,064	10,941	1,80,203	31,683	2,11,886
1993-94	...	3,07,583	51,460	15,624	12,811	9,430	11,726	2,728	9,785	12,138	1,81,881	32,209	2,14,090
1994-95	...	3,07,583	51,471	15,423	13,170	9,475	11,733	2,795	9,118	13,868	1,80,530	33,046	2,13,576
1995-96	...	3,07,583	51,480	15,435	13,486	9,596	11,663	2,921	10,724	12,478	1,79,800	35,240	2,15,040
1996-97	...	3,07,583	52,743	17,107	12,490	8,906	13,572	2,257	10,487	11,258	1,78,763	37,857	2,16,620
1997-98	...	3,07,583	53,662	17,029	12,377	8,845	13,468	2,228	11,056	11,307	1,77,611	39,789	2,17,400
1998-99	...	3,07,583	53,655	17,015	12,387	8,882	13,405	2,219	11,319	11,385	1,77,316	44,231	2,21,547

टीप — १९९६-९७ ते १९९८-९९ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note — The figures from 1996-97 to 1998-99 are provisional.

आधार — कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source — Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन

**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
IN MAHARASHTRA STATE**

अन्नधान्ये

(क्षेत्र हजार हेक्टर्समध्ये/Area in thousand hectares, उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in hundred tonnes.

Foodgrains

दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area (3)	उत्पादन Production (4)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (5)	क्षेत्र Area (6)	उत्पादन Production (7)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (8)	क्षेत्र Area (9)	उत्पादन Production (10)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (11)	
1	1960-61	...	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	...	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	...	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	...	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	...	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	...	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
7	1990-91	...	1,597	23,436	1,467	867	9,093	1,049	6,300	59,292	941
8	1995-96	...	1,552	26,592	1,713	760	9,772	1,270	5,658	51,996	919
9	1998-99	...	1,483	24,676	1,664	1,016	13,085	1,289	4,775	44,836	939
10	1999-00	...	1,520	25,588	1,683	1,049	14,361	1,369	5,191	46,926	904

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	बाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
		क्षेत्र Area (12)	उत्पादन Production (13)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (14)	क्षेत्र Area (15)	उत्पादन Production (16)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (17)	क्षेत्र Area (18)	उत्पादन Production (19)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (20)	
1	1960-61	...	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	...	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	...	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	...	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	...	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	...	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
7	1990-91	...	1,940	11,149	575	11,136	1,07,401	964	1,004	4,185	417
8	1995-96	...	1,732	9,718	561	10,120	1,02,818	1,016	1,039	6,055	583
9	1998-99	...	1,760	14,925	848	9,604	1,05,129	1,095	1,007	8,089	804
10	1999-00	...	1,736	17,340	653	10,036	1,04,907	1,045	1,041	8,681	834

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All foodgrains			
		क्षेत्र Area (21)	उत्पादन Production (22)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (23)	क्षेत्र Area (24)	उत्पादन Production (25)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (26)	क्षेत्र Area (27)	उत्पादन Production (28)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (29)	
1	1960-61	...	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	...	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	...	310	866	279	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	...	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	...	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	...	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
7	1990-91	...	668	3,548	532	3,257	14,409	442	14,393	1,21,810	846
8	1995-96	...	733	3,857	526	3,361	16,730	498	13,481	1,19,548	887
9	1998-99	...	904	5,619	621	3,506	22,573	644	13,111	1,27,702	974
10	1999-00	...	933	6,000	643	3,606	22,086	613	13,642	1,26,993	931

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29 —concl'd.

नगदी पिके Cash crops		(क्षेत्र हजार हेक्टर्समध्ये/Area in thousand hectares, उत्पादन शंभर टनामध्ये/Production in hundred tonnes, दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)							
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	कापूस (रुई)/Cotton (lint)				भुईमूग/Groundnut			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)		
1	1960-61	...	2,500	2,878	114	1,083	7,999	739	
2	1965-66	...	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423	
3	1970-71	...	2,750	824	30	904	5,863	649	
4	1975-76	...	2,307	1,326	58	854	6,925	811	
5	1980-81	...	2,550	2,081	82	665	4,507	678	
6	1985-86	...	2,709	3,372	125	670	4,906	732	
7	1990-91	...	2,721	3,188	117	864	9,788	1,132	
8	1995-96	...	3,078	4,781	155	590	6,424	1,089	
9	1998-99	...	3,199	4,452	139	543	6,673	1,230	
10	1999-00	...	3,254	5,269	162	540	5,721	1,059	

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	ऊस/Sugarcane				तंबाखू/Tobacco			
		तोडणी क्षेत्र Harvested area (36A)	क्षेत्र Area (36)	उत्पादन Production (37)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (38)	क्षेत्र Area (39)	उत्पादन Production (40)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (41)	
(1)	(2)	(36A)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	
1	1960-61	...	155	155	1,04,040	66,924	25	123	480
2	1965-66	...	133	171	1,00,800	75,996	13	64	461
3	1970-71	...	167	204	1,44,333	86,531	12	52	448
4	1975-76	...	228	268	2,05,444	89,988	11	49	441
5	1980-81	...	258	319	2,37,063	91,742	12	77	648
6	1985-86	...	265	355	2,32,682	87,771	10	79	775
7	1990-91	...	442	536	3,81,544	86,400	8	79	1,039
8	1995-96	...	527	657	4,41,944	83,800	5	52	1,040
9	1998-99	...	530	609	4,71,511	88,998	9	77	846
10	1999-00	...	590	686	5,31,404	90,053	9	110	1,196

टीप --(१) १९९८-९९ व १९९९-०० चे आकडे अस्थायी आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

आधार --कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Note --(1) The figures for 1998-99 and 1999-00 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

Source --Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY VARIOUS SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरसंमध्ये/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	सिंचित क्षेत्र/Area irrigated				ओलिताखालील पिकाची सघनता Intensity of irrigated cropping	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात) No. of irrigation wells (In thousand)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (In hect)	पिकाखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		विहिरी Wells	इतर साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
1	1960-61	..	..	595	477	1,072	1,220	138	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	..	..	711	496	1,206	1,388	151	611	1.16	18,972	7.32
3	1970-71	..	..	768	579	1,347	1,570	166	694	1.11	18,737	8.38
4	1975-76	..	..	1,084	717	1,802	2,171	120	779	1.39	19,664	11.04
5	1980-81	..	..	1,055	780	1,835	2,415	132	826	1.28	19,642	12.30
6	1985-86	..	..	1,162	787	1,949	2,420	124	914	1.27	20,569	11.77
7	1990-91	..	..	1,672	999	2,671	3,319	124	1,017	1.64	21,859	15.18
8	1991-92	..	..	1,732	981	2,713	3,252	120	1,068	1.62	20,133	16.15
9	1992-93	..	..	1,737	943	2,680	3,261	122	1,144	1.52	21,189	15.39
10	1993-94	..	..	1,571	996	2,567	3,149	123	1,164	1.35	21,409	14.71
11	1994-95	..	..	1,760	1,017	2,778	3,377	122	1,197	1.47	21,358	15.81
12	1995-96	..	..	1,870	1,010	2,880	3,550	123	1,229	1.52	21,504	16.51
13	1996-97	..	..	1,890	1,035	2,925	3,605	123	N.A.	N.A.	21,662	16.64
14	1997-98	..	..	1,897	1,038	2,935	3,618	123	N.A.	N.A.	21,740	16.64
15	1998-99	..	..	1,904	1,042	2,946	3,630	123	N.A.	N.A.	22,155	16.38
16	1999-2000	..	..	1,400	1,168	2,568	3,374	131	N.A.	N.A.	21,897	15.41

टीप --(१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

N. A.=उपलब्ध नाही/Not available

Note --(1) Details may not add up to the totals due to rounding.

(२) स्तंभ क्र. ७ मध्ये (स्तंभ क्र. ६ ÷ स्तंभ क्र. ५) × १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(2) Intensity under col-No. 7 is worked out by using the formula (Col. No. 6 ÷ Col. No. 5) × 100.

(३) १९९५-९६ ते १९९९-२००० चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत

(3) Figures for the years 1995-96 to 1999-2000 are provisional.

आधार --कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source --Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

CROPWISE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(त्रिवर्षीय सरासरी - पाया : १९७९-८२=१००/Triennial average - Base : 1979-82=100)

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1989-90 (5)	1990-91 (6)	1991-92 (7)	1992-93 (8)	1993-94 (9)	1994-95 (10)	1995-96 (11)	1996-97 (12)	1997-98 (13)	1998-99 (14)	1999-2000 (15)	Groups/Crops (1)
१. अन्नधान्ये-															1. Foodgrains-
(अ) तृणधान्ये--															(a) Cereals--
(१) तांदूळ ..	9.49	87.4	79.8	106.6	106.1	95.6	108.5	113.9	109.0	120.4	118.4	108.4	111.7	115.9	.. (i) Rice
(२) गहू ..	5.92	80.6	58.4	94.1	93.9	64.8	82.7	108.8	118.8	100.9	120.5	69.3	135.2	148.3	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	22.16	95.5	63.4	135.3	121.1	69.0	137.3	121.8	95.9	106.1	127.4	77.2	91.5	95.8	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी ..	3.08	64.2	64.6	167.1	154.3	124.4	248.0	167.4	153.3	134.5	253.5	154.9	206.6	157.0	.. (iv) Bajri
(५) बाली ..	0.02	37.7	56.6	15.1	17.0	7.6	15.1	9.4	24.5	1.9	22.6	26.4	22.6	20.7	.. (v) Barley
(६) मका ..	0.46	36.9	63.4	89.1	105.2	86.7	235.7	295.9	274.3	223.8	421.3	249.7	423.6	362.7	.. (vi) Maize
(७) नाचणी ..	0.85	92.0	70.5	101.2	98.4	87.3	96.6	81.9	80.6	72.1	72.1	69.4	75.2	79.4	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.05	73.7	61.9	91.3	66.6	46.6	61.3	56.0	48.9	32.4	47.7	51.3	47.7	47.7	.. (viii) Kodra
(९) इतर तृणधान्ये ..	0.19	76.7	83.7	163.4	150.8	124.4	135.5	95.6	83.9	75.7	53.1	76.9	134.8	91.8	.. (ix) Other cereals
एकूण--तृणधान्ये ..	42.22	88.5	66.7	124.2	115.7	79.2	131.3	122.4	107.7	111.0	135.2	90.4	114.0	114.6	.. Total--Cereals
(ब) कडधान्ये--															(b) Pulses--
(१) हरभरा ..	1.47	78.4	80.5	202.7	215.8	125.4	183.3	290.4	277.6	234.6	303.1	176.9	341.7	364.9	.. (i) Gram
(२) तूर ..	5.45	96.1	90.6	176.5	105.2	90.6	148.4	185.2	128.7	152.2	178.2	89.2	203.3	218.2	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	3.52	112.5	110.3	169.7	160.0	91.3	228.6	236.0	171.1	163.4	198.8	130.7	212.5	177.5	.. (iii) Other pulses
एकूण--कडधान्ये ..	10.44	99.2	95.8	177.9	139.2	95.7	180.3	217.1	163.9	167.6	202.7	115.6	225.9	225.1	.. Total--Pulses
एकूण--अन्नधान्ये ..	52.66	90.6	72.5	134.9	120.4	82.5	141.1	141.2	118.8	122.2	148.6	95.4	136.2	136.5	.. Total-Foodgrains
२. अन्नधान्येतर															2. Non-Foodgrains
(अ) गळिताची धान्ये--															(a) Oil Seeds--
(१) मुईमूग ..	7.23	71.4	72.4	159.3	158.9	87.6	123.1	123.5	103.2	104.3	122.7	91.8	108.3	93.2	.. (i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.57	94.2	141.0	184.9	223.7	175.2	303.8	232.3	161.6	162.2	152.8	110.4	133.7	115.7	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस	0.78	73.4	66.0	90.7	86.5	43.5	55.5	71.2	71.1	73.3	77.2	28.6	50.6	53.0	.. (iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंडी ..	0.01	25.0	83.3	125.0	166.7	166.7	166.7	183.3	166.7	58.3	225.0	166.7	241.7	233.3	.. (iv) Castor seed
(५) सूर्यफूल ..	0.57	76.8	170.8	530.1	609.8	231.9	473.6	703.3	573.3	643.6	648.4	282.9	394.4	422.4	.. (v) Sunflower
एकूण--गळिताची धान्ये ..	9.16	73.3	82.3	178.1	184.8	98.4	121.0	162.0	133.4	138.8	153.5	99.6	122.9	111.8	.. Total-Oil seeds

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31—concl'd.

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1989-90 (5)	1990-91 (6)	1991-92 (7)	1992-93 (8)	1993-94 (9)	1994-95 (10)	1995-96 (11)	1996-97 (12)	1997-98 (13)	1998-99* (14)	1999-2000 (15)	Groups/Crops (1)
(ब) तंतू पिके—															(b) Fibres—
(१) कापूस ..	9.89	110.4	61.9	151.3	128.6	79.3	129.6	180.1	162.5	192.8	215.5	120.2	179.5	212.5	.. (i) Cotton
(२) मेस्ता ..	0.04	44.5	44.0	44.5	38.0	33.9	56.8	39.0	39.3	26.7	43.3	43.1	40.7	42.4	.. (ii) Mesta
एकूण—तंतू पिके ..	9.93	110.1	61.9	150.8	128.2	79.1	129.3	179.5	162.0	192.1	214.8	119.9	179.0	211.8	.. Total—Fibres
(क) संकीर्ण—															(c) Miscellaneous—
(१) ऊस ..	25.97	114.3	99.6	139.9	158.2	151.2	129.1	119.5	183.8	183.3	173.3	158.3	195.5	220.4	.. (i) Sugarcane
(२) तंबाखू ..	0.14	68.3	142.6	144.1	117.3	75.7	175.3	166.3	179.7	77.2	160.4	203.5	114.4	163.4	.. (ii) Tobacco
(३) बटाटा ..	0.22	84.2	110.8	98.5	120.9	120.6	118.9	115.2	113.7	107.4	122.6	121.7	122.9	120.1	.. (iii) Potato
(४) मिरची ..	1.92	107.1	82.6	92.8	102.2	77.0	102.7	89.9	87.6	83.0	80.5	82.1	77.9	79.7	.. (iv) Chilli
एकूण—संकीर्ण पिके ..	28.25	113.3	98.7	136.4	153.9	145.5	127.4	117.7	176.7	175.3	166.6	153.1	186.6	209.7	.. Total - Miscella- neous
एकूण—अन्नधान्येतर ..	47.34	104.9	87.8	147.5	154.5	122.5	126.6	139.2	165.3	171.8	174.2	135.7	172.6	191.2	.. Total—Non- Foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	97.4	79.7	140.8	136.5	101.4	134.2	140.3	140.8	145.7	160.7	114.5	153.4	162.4	.. All Crops

टीप -- १९९६-९७ ते १९९९-२००० चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

Note — Index numbers for 1996-97 to 1999-2000 are provisional.

आधार -- कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source — Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बदके

LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजागत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	गाई-वैल Cattle	म्हशी-म्हडे Buffaloes	मंढ्या आणि शळ्या Sheep and goats	इतर** पशुधन Other* live stock	एकूण पशुधन Total live stock	दर	पिकांखालील	एकूण कोंबड्या व बदके Total poultry	
							शंभर हेक्टर चगाई क्षेत्रामागे शळ्या, मंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे (संख्या) पशुधन Live- stock per hundred hectares of net area cropped (No.)		दर लाख लाकसंख्ये- मागे पशुधन No. of Live- stock per lakh of population
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,578
2	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
3	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217
4	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,791
5	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,845
6	1987	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839
7	1992	17,441	5,447	13,015	489	36,393	940	202	45	32,187
8	1997**	17,949	6,484	14,716	645	39,793	1,084	223	50	34,984

* इतर पशुधन' या वादीमध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट, गाढवे आणि ससे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

** 'Other livestock' includes pigs, horses and ponies, mules, camels, donkeys and rabbits.

* १९९७ ची आकडेवारी अस्थायी स्वरूपाची आहे.

** Figures for 1997 are provisional.

* - आकडे संक्षिप्तता दिल्याने वेगळा जुळतीलच असे नाही.

Note - Details may not add up to totals due to rounding.

* - पशुधन गणना

Source - Livestock Census

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (टक्क वैशिष्ट्ये)

CO-OPERATIVE SOCIETIES IN MAHARASHTRA STATE (Salient Features)

वाच (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1995-96 (9)	1998-99 (10)	1999-2000 (11)	Item (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या--											
											<i>Number of co-operative societies--</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	39	29	29	30	31	34	34	34	34	34	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,420	20,130	18,577	18,458	19,565	20,137	20,354	20,529	Primary Agricultural credit societies*
(3) विंगर कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	11,291	17,671	19,862	21,055	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	655	931	1,044	1,055	1,059	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	28,954	37,380@	37,872	38,513	Productive enterprises
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	43,845	62,823@	67,464	71,555	Others
एकूण	31,565	37,407	42,597	49,659	60,747	79,290	1,04,620	1,39,089	1,46,641	1,52,745	Total
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)--											
											<i>Number of members (In thousand)--</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था **	76	67	70	951	1,014	1,065	1,485	1,305	1,342	1,334	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions**
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,327	7,942	8,936	9,545	9,750	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	9,302	14,488	17,159	18,051	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	624	745	888	832	873	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	323	622	959	1,396	2,124	3,037	3,974	5,246	5,714	5,884	Productive enterprises
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,455	4,907	5,214	5,435	Others
एकूण	4,191	6,786	8,581	11,629	14,783	20,141	26,903	35,770	39,806	41,327	Total
III. खेळते मांडवल (लाख रुपये)--											
											<i>Working capital (In lakh Rs.)--</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	8,80,554	17,83,481	29,09,373	34,11,190	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,85,100	3,29,138	4,72,494	4,81,944	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	7,50,784	15,95,438	30,46,048	31,06,969	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	33,960	54,010	43,868	46,061	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	4,58,810	7,78,192	9,49,946	10,07,421	Productive enterprises
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	1,19,137	5,03,676	5,48,734	5,63,162	Others
एकूण	29,096	71,175	1,49,031	2,78,845	5,21,037	10,84,737	24,28,345	50,43,935	79,70,463	86,16,747	Total

* यान प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

Includes primary agricultural credit societies, primary land development banks and grain banks upto 1970-71

** नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

@१९९५-९६ या वर्षापासून उपर्या सिंचन संस्थांचा समावेश 'उत्पादक' ऐवजी 'इतर' या प्रकारात करण्यात आला आहे.

@Lift Irrigation societies are classified in 'others' category instead of 'productive' category from 1995-96.

वाच	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	1998-99	1999-2000	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
IV. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Advances (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर कृषि पत संस्था	17,538	43,221	75,103	1,90,954	1,52,751	2,80,348	9,08,475	16,97,396	24,62,956	24,51,267	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	79,966	1,51,027	2,51,999	2,64,599	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	5,17,816	12,00,097	20,43,712	23,02,001	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	845	1,564	1,422	1,492	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	71	249	328	459	1,208	1,077	1,678	5,844	9,015	9,466	Productive enterprises
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	6,029	17,540	34,131	35,836	Others
एकूण	26,999	62,166	1,09,871	2,44,934	2,93,473	6,76,639	15,14,809	30,73,468	48,03,235	50,64,661	Total
V. वेणे कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Outstanding loans (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर कृषि पत संस्था	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	5,88,901	11,00,931	14,77,473	18,07,859	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	1,31,021	2,31,023	3,48,465	4,06,735	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	4,59,440	9,43,857	17,56,387	17,91,514	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	935	1,032	1,472	1,779	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	57	382	607	1,423	3,033	4,376	6,884	16,994	29,646	30,239	Productive enterprises
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	19,101	39,181	41,286	42,111	Others
एकूण	17,042	44,734	88,293	1,17,104	2,31,076	5,13,247	12,06,282	23,33,018	36,54,729	40,80,237	Total
VI. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—											<i>Turnover—Value of produced goods sold (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर कृषि पत संस्था	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	23,948	47,052	81,362	82,990	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793	...	6,802	3,642	3,775	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	2,60,247	2,64,689	4,55,819	4,64,976	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,400	3,46,703	6,82,402	7,63,395	7,81,165	Productive enterprises
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	33,008	1,34,963	1,37,713	1,41,489	Others
एकूण	10,731	28,288	53,139	1,48,553	2,35,341	3,66,666	6,63,906	11,35,908	14,41,931	14,74,395	Total

टीप—(१) १९९८-९९ ची आकडेवारी अस्थायी आहे. (२) १९९२-९३ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेर असून १९९३-९४ पासून मार्च अखेरपर्यंतची आहे.

Note.—(1) Figures for 1998-99 are provisional. (2) Figures upto 1992-93 are at the end of June and from 1993-94 onwards are at the end of March.

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1998-99 (9)	1999-2000 (10)	Item (1)
अ. स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट)–										A. Installed capacity (Mega Watt)–
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता–										A-1 Installed Capacity in the State
(1) औष्णिक	443	653	1,051	1,401	2,771	4,890	6,462	7,655	7,655	Thermal
(2) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,317	1,339	1,552	1,768	2,624	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	...	...	...	...	...	672	672	1,092	1,820	Natural Gas
(5) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	...	...	210	210	210	190	190	190	190	Nuclear (Maharashtra's share)
एकूण(अ-१)	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	10,705	12,289	Total (A-1)
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा वाटा										A-2 State's share in Installed Capacity of—
(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,406	1,406	National Thermal Power Corporation
(2) अणुशक्ति महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	137	137	Nuclear Power Corporation
एकूण(अ-२)	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,543	1,543	Total (A-2)
एकूण (अ-१+अ-२)	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	12,248	13,832	Total (A-1 + A-2)
ब. उत्पादन (दशलक्ष किलो वॅट तास)–										B. Generation (Million Kilo Watt Hour)–
(1) औष्णिक	1,835	2,416	3,392	6,252	11,416	20,229	28,085	45,001	47,592	Thermal
(2) तेलजन्य	68	62	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	1,365	3,157	4,533	4,753	6,448	5,398	5,615	5,296	5,584	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	...	...	...	...	...	1,128	2,730	6,625	9,149	Natural Gas
(5) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	...	...	1,209	1,047	887	891	881	1,039	974	Nuclear (Maharashtra's share)
(6) इतर	...	...	...	...	...	...	...	12	13	Other
एकूण	3,268	5,635	9,134	12,052	18,751	27,646	37,311	57,973	63,312	Total

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1998-99 (9)	1999-2000 (10)	Item (1)
क. वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास)—										
(1) घरगुती	260	448	732	1,049	1,779	2,975	5,065	9,931	10,666	Domestic
(2) वाणिज्यिक	198	363	547	745	949	1,410	2,068	3,576	3,908	Commercial
(3) उद्योगधंद्याकरिता वीज	1,853	3,297	5,312	5,935	8,130	11,124	14,706	18,099	19,522	Industrial
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती	20	39	74	101	159	218	291	466	539	Public lighting
(5) रेल्वे कर्षण	339	414	421	658	766	853	970	1,537	1,598	Railways
(6) कृषि	15	90	356	803	1,723	3,671	6,604	16,286	10,668	Agriculture
(7) सार्वजनिक पाणीपुरवठा	35	66	146	196	330	511	N.A.	1,526	1,650	Public Water works
(8) संकीर्ण	...	...	62	3	198	217	267	274	353	Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	20,979	29,971	51,695	48,904	Total
ड. दरडोई विजेचा वापर—										
(किलोवॅट तास)										
(1) वाणिज्यिक	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	20.1	27.5	39.9	43.1	Commercial
(2) औद्योगिक	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	158.8	195.4	202.0	215.2	Industrial

Neg.—नगण्य/Negligible.

टीप.—(१) वरील आकडे केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेचे आहेत.

(२) आकडे सक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार.—(१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

Note.—(1) The above figures are related to public utilities only.

(2) Details may not add up to the totals due to rounding.

Source.—(1) Central Electricity Authority, Government of India, New Delhi.

(2) Maharashtra State Electricity Board, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base year 1993-94 = 100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	वाव (2)	भार/ Weight (3)	1995-96 (4)	1996-97 (5)	1997-98 (6)	1998-99 (7)	1999-2000 (8)	Item (2)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक	100.00	123.3	130.8	139.5	145.2	154.7	General Index
II	खाणकाम व दगड खाणकाम	10.47	120.5	118.2	126.4	125.4	126.7	Mining and quarrying
III	वस्तुनिर्माण	79.36	124.5	133.6	142.5	148.8	159.4	Manufacturing
	उद्योग गट							Industry groups
1	खाद्य उत्पादने	9.08	129.8	134.3	133.8	134.7	140.3	Food products
2	पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने	2.38	116.7	132.4	158.1	178.5	192.1	Beverages, tobacco and related products
3	मुर्ती वस्त्रोद्योग	5.52	109.5	122.7	125.6	115.9	123.7	Cotton textiles
4	लांकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित धागा वस्त्र	2.26	131.3	145.1	172.0	176.8	197.8	Wool, silk & man made fibre textiles
5	ताग व इतर वनस्पतीजन्य धागावस्त्र (कापूस सोडून)	0.59	102.4	97.8	114.3	106.0	105.0	Jute & other veg. fibre textiles (except cotton)
6	कापडाची उत्पादने (परिधान कपण्याची वस्त्रे धरून)	2.54	133.7	146.3	158.7	153.1	156.1	Textile products (including wearing apparels)
7	लाकूड, लाकडाची उत्पादने आणि फर्निचर इ.	2.70	123.2	131.9	128.5	121.0	101.4	Wood, wood products and furniture etc.
8	कागद आणि कागदाची उत्पादने व मुद्रण, प्रकाशन इ.	2.65	125.5	136.9	146.4	169.8	180.5	Paper and paper products & printing, publishing etc.
9	चामडे आणि चामड्याची उत्पादने	1.14	98.5	107.8	110.2	119.1	135.5	Leather & leather products
10	ग्यायने व गमयार्थिक उत्पादने (पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने सोडून)	14.00	117.1	122.7	140.4	149.7	164.6	Chemicals and chemical products (except products of petroleum & coal)
11	रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	5.73	116.1	118.4	124.6	138.7	137.2	Rubber, plastic, petroleum and coal products
12	अधातू खनिज उत्पादने	4.40	133.9	144.5	163.9	177.5	220.8	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग	7.45	131.0	139.8	143.5	139.9	146.9	Basic metal & alloys industries
14	धातूची उत्पादने व मुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून)	2.81	100.7	110.5	119.2	139.5	137.8	Metal products & parts (except machinery & equipments)
15	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	9.57	137.4	144.3	152.7	155.0	182.5	Machinery & equipment (except transport equipments)
16	परिवहन सामग्री व मुटे भाग	3.98	132.5	149.1	152.9	183.6	194.1	Transport equipments and parts
17	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	2.56	136.5	170.2	168.0	169.7	142.5	Other manufacturing industries
IV	विद्युत	10.17	117.3	122.0	130.0	138.4	146.8	Electricity

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्वाच्या बाबी

IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर	खेळते	कामगारांचे	एकूण उत्पादन		वापरलेला	एकूण	मूल्यवृद्धी		Industry groups (1)
		भांडवल Fixed capital (3)	भांडवल Working capital (4)	वेतन Wages to workers (5)	Total output	वेगजेशी टक्केवारी Percentage to total (6)	Material consumed (8)	निविष्टी Total input (9)	Value added	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total (11)	
(1) खाद्य उत्पादन, पेये व तंबाखूची उत्पादने	1997-98	4,584	1,379	567	20,483	13.4	14,403	17,747	2,347	8.4	Food products, beverages and tobacco products
	1998-99	4,553	1,261	605	23,265	15.4	17,133	19,385	3,409	11.1	
(2) वस्त्रोद्योग आणि परिधान करण्याची वस्त्रे इ.	1997-98	6,485	2,366	905	15,821	10.3	8,237	12,636	2,611	9.4	Textiles, wearing apparels etc.
	1998-99	7,397	765	818	11,428	7.5	6,634	8,884	1,907	6.2	
(3) चामडे आणि चामड्याची उत्पादने	1997-98	26	49	9	156	0.1	71	130	22	0.1	Leather and leather products
	1998-99	46	61	9	303	0.2	181	227	68	0.2	
(4) लाकूड व लाकडाची उत्पादने	1997-98	17	40	4	97	0.1	68	87	8	0.0	Wood and wood products
	1998-99	77	20	7	189	0.1	131	155	28	0.1	
(5) कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ.	1997-98	3,319	963	222	3,817	2.5	2,062	2,890	742	2.7	Paper and paper products, publishing, printing etc.
	1998-99	2,934	770	185	3,958	2.6	2,211	3,044	667	2.2	
(6) शुद्ध पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक उत्पादने	1997-98	5,574	2,875	246	16,194	10.6	12,105	13,536	2,224	8.0	Refined petroleum, rubber, plastic products
	1998-99	5,990	1,238	272	17,192	11.4	13,215	14,532	2,244	7.3	
(7) रसायने व रासायनिक उत्पादने	1997-98	13,883	7,294	814	33,501	21.9	15,978	23,568	8,858	31.9	Chemicals and chemical products
	1998-99	12,589	5,361	927	31,483	20.8	15,258	20,416	9,970	32.4	
(8) इतर अधातू खनिज उत्पादने	1997-98	1,773	357	119	2,520	1.6	911	2,015	313	1.1	Other non-metallic mineral products
	1998-99	1,523	459	114	2,080	1.4	824	1,579	375	1.2	
(9) मूलभूत धातू, रिसायक्लींग	1997-98	7,138	5,136	236	10,738	7.0	6,146	8,665	1,712	6.2	Basic metals, recycling
	1998-99	6,119	6,528	280	10,221	6.7	6,740	8,969	795	2.6	

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 36-contd.

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added		Industry groups
					मूल्य Value	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
(10) धातूच्या तयार वस्तू	1997-98	2,457	966	222	7,076	4.6	3,971	5,571	1,270	4.6	Fabricated metal products
	1998-99	2,296	964	216	5,022	3.3	2,855	3,701	1,124	3.7	
(11) यंत्रे व यंत्रसामग्री	1997-98	5,875	6,080	989	22,486	14.6	11,918	17,464	4,321	15.5	Machinery and equipments
	1998-99	8,170	5,465	1,438	25,128	16.6	14,639	18,892	5,343	17.4	
(12) वैद्यकीय अचूक मोत्रमापनाची व ऑप्टिकल साधने इ.	1997-98	490	306	44	915	0.6	482	683	198	0.7	Medical, precision and optical instruments etc.
	1998-99	191	205	38	978	0.7	497	654	305	1.0	
(13) मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि इतर परिवहन साधने	1997-98	5,628	2,758	717	13,636	8.9	8,394	10,261	2,723	9.8	Motor vehicles, trailers and other transport equipments
	1998-99	6,966	1,954	634	13,148	8.7	7,953	9,356	3,186	10.4	
(14) फर्निचर	1997-98	351	296	128	1,555	1.0	870	1,200	302	1.1	Furniture
	1998-99	623	1,410	195	6,632	4.4	4,860	5,493	1,048	3.4	
(15) इतर	1997-98	242	107	40	4,094	2.7	232	3,906	160	0.6	Others
	1998-99	226	222	39	510	0.2	90	214	263	0.8	
एकूण	1997-98	57,842	30,972	5,262	1,53,089	100.0	85,848	1,20,359	27,811	100.0	Total
	1998-99	59,700	26,683	5,777	1,51,537	100.0	93,221	1,15,501	30,732	100.0	

टीप : वाउपाच्या १९९८-९९ च्या नवीन रचनेबरोबर तुलना करण्यासाठी १९९७-९८ च्या आकडेवारीची पुनर्रचना करण्यात आली आहे.

Note — Data of A.S.I. 1997-98 have been recast to make comparable with new A.S.I. design of 1998-99.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९८-९९
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN
 MAHARASHTRA 1998-99**

रोजगार आकार वर्ग	खाद्य, पेये व तंबाखू यांची उत्पादने Food, beverages, tobacco products	वस्त्रोद्योग आणि परिधान करण्याची वस्त्रे इ. Textiles and wearing apparels etc.	कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ. Paper and paper products, publishing, printing etc.	रसायने व रासायनिक उत्पादने Chemicals and chemical products	शुद्ध पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक, यांची उत्पादने Refined petroleum, rubber, plastic products	मूलभूत धातु, रिसायक्लींग Basic metals, recycling	धातुच्या तयार वस्तु Fabricated metal products	यंत्रे व यंत्रसामग्री and equipments Machinery	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि इतर परिवहन सामग्री Motor vehicles, trailors and other transport equipments	सर्व उद्योग All industries	Size class of employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
२० पेक्षा कमी	60.8	45.7	61.8	42.6	64.5	49.4	70.9	51.7	50.3	55.8	.. Below 20
२०-४९	16.8	29.9	29.0	27.8	16.8	28.9	20.1	26.0	33.5	24.6	.. 20—49
५०-९९	7.6	13.6	5.0	8.0	11.5	9.5	3.1	9.1	11.1	8.8	.. 50—99
१००-१९९	6.0	5.9	2.3	14.8	4.6	6.0	3.5	7.8	0.4	6.2	.. 100—199
२००-४९९	3.4	2.1	1.3	4.1	1.6	4.4	1.7	3.8	2.8	2.6	.. 200—499
५०० आणि जास्त	5.4	2.8	0.6	2.7	1.0	1.8	0.7	1.6	1.9	2.0	.. 500 and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	.. Total

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची स्थिर भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९८-९९
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF FIXED CAPITAL
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 1998-99**

स्थिर भांडवल आकार वर्ग	खाद्य, पेये व तंबाखू यांची उत्पादने Food, beverages, tobacco products	वस्त्रोद्योग आणि परिधान करण्याची वस्त्रे इ Textiles and wearing apparels etc.	कागद आणि कागदाची उत्पादने, प्रकाशन, मुद्रण इ. Paper and paper products, publishing, printing etc.	रसायने व रासायनिक उत्पादने Chemicals and chemical products	शुद्ध पेट्रोलियम, रबर, प्लॅस्टिक, यांची उत्पादने Refined petroleum, rubber, plastic products	मूलभूत धातु, रिसायक्लींग Basic metals, recycling	धातुच्या तयार वस्तु Fabricated metal products	यंत्रे व यंत्रसामग्री Machinery and equipments	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि इतर परिवहन सामग्री Motor vehicles, trailors and other transport equipments	सर्व उद्योग All industries	Size class of fixed capital
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
२.५ लाखापेक्षा कमी	22.5	30.9	19.0	8.2	19.5	9.2	33.1	15.0	16.6	22.8	Less than 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	11.4	8.1	5.8	4.7	11.5	9.1	15.3	13.2	6.5	9.5	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	6.4	9.9	7.4	6.5	4.4	3.6	6.4	6.9	3.8	7.0	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	6.4	5.0	5.8	3.6	4.5	6.7	4.2	6.5	9.0	5.5	7.5 lakh to 10.0 lakh
१०.० लाख ते १५.० लाख	7.4	8.3	7.6	9.9	9.8	11.5	7.7	5.8	4.9	7.4	10.0 lakh to 15.0 lakh
१५.० लाख ते २०.० लाख	4.4	4.0	11.0	4.5	5.3	8.2	7.0	7.6	8.7	6.1	15.0 lakh to 20.0 lakh
२०.० लाख ते ५०.० लाख	15.4	15.1	21.8	20.0	17.8	20.6	11.6	14.5	20.8	16.3	20.0 lakh to 50.0 lakh
५०.० लाख ते १ कोटी	11.1	6.0	7.3	12.0	7.0	2.4	5.8	11.7	12.9	8.6	50.0 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	7.7	7.2	11.0	17.0	10.8	19.1	6.1	11.3	11.1	10.4	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	7.3	5.5	3.3	13.6	9.4	9.6	2.8	7.5	5.7	6.4	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS TO THE INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	वित्तीय संस्था	1980-81		1985-86		1990-91		1998-99		1999-2000 (Provisional)		Financial institutions
		मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	मंजूर	वाटप	
		Sanctioned	Disbursed	Sanctioned	Disbursed	Sanctioned	Disbursed	Sanctioned	Disbursed	Sanctioned	Disbursed	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ मर्यादित	36.52	23.37	83.92	57.03	407.77	251.93	1,305.07 (29%)	887.02 (18%)	317.47 (13%)	1,104.17 (34%)	Industrial Finance Corporation of India Ltd.
2	आयसीआयसीआय मर्यादित	85.00	52.00	112.00	93.00	1,113.43	379.30	11,678.09 (36%)	6,885.51 (36%)	11,755.37 (26%)	6,419.31 (25%)	ICICI Ltd.
3	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	208.82	188.65	567.84	353.30	1,271.68	700.15	5,539.41 (23%)	2,706.37 (19%)	4,878.45 (18%)	3,563.48 (22%)	* Industrial Development Bank of India
4	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक	...	...	...	...	306.73	227.24	849.77 (10%)	827.82 (13%)	1,036.24 (10%)	822.76 (12%)	Small Industries Development Bank of India
5	भारतीय उद्योग गुंतवणूक बँक मर्या.	0.38	...	14.44	6.24	33.54	25.54	644.94 (30%)	511.63 (30%)	456.44 (20%)	331.10 (23%)	Industrial Investment Bank of India Ltd.
6	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ	36.85	26.36	67.03	40.65	157.97	94.61	51.91	58.00	51.63	43.52	Maharashtra State Financial Corporation
7	सिकॉम मर्यादित	31.06	23.77	53.87	43.27	85.40	68.87	296.06	223.45	191.17	150.23	SICOM Ltd.
8	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	1,00,6.27	901.58	130.00	85.00	445.00	245.00	Unit Trust of India
9	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	254.55	110.58	2,841.93 (59%)	2,932.03 (61%)	4,041.67 (59%)	2,717.62 (48%)	Life Insurance Corporation of India
10	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ	17.20	27.40	30.72	14.05	108.34	52.25	395.00 (30%)	360.00 (26%)	542.00 (25%)	546.00 (28%)	General Insurance Corporation of India
एकूण		445.90	376.44	1,220.04	793.71	4,745.68	2,812.05	23,732.18	15,476.83	23,715.44	15,943.19	Total

T-45

* पुनर्वित्तसहाय्य, हुडी पुनर्वरणावळ व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य./* Aggregate Financial Assistance including refinance, bills financing and direct assistance.

कंसातील आकडे एकूण संख्येशी (भारत)महाराष्ट्राची टक्केवारी दर्शवितात.

Figures in brackets indicate percentage of Maharashtra to all India total.

आधार.—ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था./Source.—Financial institutions mentioned in this table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 40

महाराष्ट्र राज्यातील खनिजांचे उत्पादन
MINERALS PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादन हजार टनांत/Quantity in thousand tonnes)
(मूल्य हजार रुपयांत/Value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961* (4)	1971* (5)	1976* (6)	1980-81 (7)	1985-86 (8)	1990-91 (9)	1995-96 (10)	1998-99 (11)	1999-2000 (Provisional) (12)	Quantity/ Value (3)	Minerals (2)
1	क्रोमाईट	(i) उत्पादन	1	3	3	2	...	...	2	1	1 ...	Quantity	Chromite
		(ii) मूल्य	108	468	650	539	...	...	1,323	1,211	986 ...	Value	
2	कोळसा	(i) उत्पादन	856	2,085	3,490	5,770	11,569	16,848	22,815	25,279	27,696 ...	Quantity	Coal
		(ii) मूल्य	18,643	74,517	2,07,899	6,68,090	20,27,273	47,24,381	110,96,766	1,86,59,760	2,04,43,802 ...	Value	
3	कच्चे लोखंड	(i) उत्पादन	362	613	757	1,456	1,399	645	172	29	25 ...	Quantity	Iron ore
		(ii) मूल्य	5,099	6,933	12,224	65,657	59,235	38,427	11,427	4,445	3,802 ...	Value	
4	चुनखडी	(i) उत्पादन	55	363	593	715	1,803	5,135	5,980	5,989	6,569 ...	Quantity	Limestone
		(ii) मूल्य	230	3,316	8,029	16,318	61,263	1,96,850	3,67,600	4,94,630	5,07,118 ...	Value	
5	कच्चे मँगॅनीज	(i) उत्पादन	179	218	200	232	235	276	321	317	353 ...	Quantity	Manganese ore
		(ii) मूल्य	20,625	14,784	31,667	55,315	1,58,508	1,61,462	3,67,649	4,93,284	5,69,144 ...	Value	
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(i) उत्पादन	2	3	4	5	13	3	5	0.7	0.5 ...	Quantity	Kaolin
		(ii) मूल्य	13	16	37	114	305	94	431	73	56 ...	Value	(Natural)
7	बॉक्साईट	(i) उत्पादन	27	302	294	365	399	543	724	833	899 ...	Quantity	Bauxite
		(ii) मूल्य	199	2,052	7,646	13,742	15,969	44,263	1,35,849	1,28,141	1,35,675 ...	Value	
8	मीठ	(i) उत्पादन	384	472	433	540*	375*	229*	224	226	149 ...	Quantity	Salt
9	डोलोमाईट	(i) उत्पादन	6	5	7	27	21	28	36	46	48 ...	Quantity	Dolomite
		(ii) मूल्य	38	53	133	750	1,200	2,667	6,819	8,238	6,306 ...	Value	
10	सिलिका सॅंड	(i) उत्पादन	5	27	67	89	185	197	144	401	129 ...	Quantity	Silica sand
		(ii) मूल्य	34	346	1,628	2,474	7,014	8,717	12,831	61,194	13,245 ...	Value	
11	फ्लोराईट(ग्रेडेड)	(i) उत्पादन	...	...	...	...	...	3	3	2	7 ...	Quantity	Fluorite(Graded)
		(ii) मूल्य	...	...	...	...	...	2,444	4,161	3,643	9,661 ...	Value	
12	लॅटेराईट	(i) उत्पादन	...	...	...	...	...	85	263	225	248 ...	Quantity	Laterite
		(ii) मूल्य	...	...	...	...	...	7,603	23,629	13,340	31,904 ...	Value	
13	कायनाईट	(i) उत्पादन	...	5	16	22	12	15	5	-	- ...	Quantity	Kyanite
		(ii) मूल्य	...	1,066	2,981	5,312	3,102	8,529	3,336	-	- ...	Value	
14	इतर**	(i) उत्पादन	...	4	92	544	1,250	912	442	334	306 ...	Quantity	Others**
		(ii) मूल्य	...	36	1,839	2,717	19,597	19,610	13,333	6,689	4,216 ...	Value	
एकूण मूल्य (१ ते १४)†			44,989	1,03,587	2,74,733	8,31,028	23,53,466	52,15,047	120,45,154	1,98,74,648	2,17,25,915 ...	Total Value (1 to 14)†	
			(100)	(230)	(611)	(1,847)	(5,231)	(11,592)	(26,774)	(44,177)	(48,292) ...		

* आकडे कॅलेंडर वर्षाकरिता आहेत/† Figures for calendar year.

**कोरंडम, चिकणमाती, गेरू, पायरोफायलाईट, स्फटिक, सॅंड (इतर), सिलिमानाईट, शेल, स्टेटाईट, फेलस्पार, इत्यादी. हे इतर मध्ये अंतर्भूत आहेत.

**Others include minerals like Corundum, Fireclay, Ochre, Pyrophyllite, Quartz, Sand (others), Sillimanite, Shale, Steatite, Felspar, etc.

टीप.—(१) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कंसातील आकडे सापेक्ष टक्केवारी दर्शवितात.

Note.—(1) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(२) † मिठाचे मूल्य एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

(2) † Value of salt is not included in the total value.

आधार.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Mumbai (for salt only).

तक्ता क्रमांक/TABLE No.41

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)
ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE (MAINTAINED BY PUBLIC WORKS DEPARTMENT AND ZILLA PARISHAD)

(किलोमीटरमध्ये / In kilometres)

अनु. क्र. Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	1965-66	...	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788
2	1970-71	...	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364
3	1975-76	...	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4	1980-81	...	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131
5	1985-86	...	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6	1990-91	...	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522@	1,72,965
7	1992-93	...	2,949@@	31,772	39,349	39,819	63,123	1,77,012
8	1993-94	...	2,953	31,947	40,142	40,440	65,379	1,80,861
9	1995-96	...	2,958	32,249	40,514	40,733	68,829	1,85,283
10	1996-97	...	2,958	32,359	41,081	41,043	70,134	1,87,575
11	1997-98	...	2,972	32,380	41,166	41,701	72,834	1,91,053
12	1998-99	...	3,399	33,223	45,016	42,973	82,280	2,06,891
13	1999-2000	...	3,735	33,165	46,473	43,005	87,573	2,13,951

टीप.-(१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note.—(1) Unclassified roads included in village roads.

(२) @ १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी " १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार " आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जांनती झाल्याने रकाना क्र. ७ मध्ये रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(2) @ The classification of road length upto 1987 is according to " Road Development Plan, 1961-81 " and 1987-88 onwards it is according to 1981-2001 Road Development Plan. Due to upgradation of lower category roads to upper category roads there is reduction on column No. 7.

(३) @@ राष्ट्रीय महामार्ग नं. ४ च्या काही भागाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण केल्यामुळे घट झाली आहे.

(3) @@ Decline due to declassification of part of National Highway No. 4 transferred to Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 42

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने

NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

अनुक्रमांक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2001	Class of vehicles
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
1	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	16,96,157	26,14,913	44,09,906	Motor-cycles, scooters & moped
2	मोटार गाड्या	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	4,23,505	5,28,154	9,01,278	Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	39,838	43,168	58,662	86,438	Taxi cabs
4	स्वयंचलित रिक्शा	379	922	3,049	9,906	29,474	76,018	1,26,049	2,21,789	4,07,660	Auto rickshaws
5	स्टेज करिजेस-										Stage carriages-
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	16,515	18,203	22,923	27,286	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	790	548	624	49						(ii) Petrol engine
6	कॉन्ट्रॅक्ट करिजेस					1,498	2,732	3,980	8,616	13,975	Contract carriages
7	मालमोटारी-										Lorries-
	(अ) खाजगी वाहने-										A. Private carriers-
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	29,427	33,065	@	@	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	6,9095	6,713	@	@	(ii) Petrol engine
	(ब) सार्वजनिक वाहने-										B. Public carriers-
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,47,818	2,35,842	3,41,334	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	7,676	7,061	30,019	57,317	(ii) Petrol engine
8	रुग्णवाहिका	119	278	441	643	925	1,504	2,233	3,024	4,025	Ambulances
9	शाळेच्या वसेस	269	359	491	504	594	795	1,025	1,371	1,714	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	177	370	810	1,478	2,171	3,278	4,622	7,787	5,815	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर)	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	40,159	60,858	1,01,073	1,67,856	Trailers
12	ट्रॅक्टर्स	899	3,543	7,821	12,019	24,079	40,452	61,088	1,00,521	1,72,578	Tractors
13	इतर	285	539	810	1,636	1,319	3,193	5,040	7,712	9,872	Others
	एकूण	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	26,40,585	39,42,406	66,07,054	Total
दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या		253	355	618	890	1,309	2,193	3,353	4,275	7,186	Motor vehicles per lakh of population
दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या		0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	2.1	2.8	3.5	4.4	Ambulances per lakh of population

टीप.—(१) वरील आकडे दर वर्षीच्या १ जानेवारीचे आहेत.

(२) @नवीन मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने "सार्वजनिक वाहने" या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत.

Note.—(1) Figures are as on 1st January of each year.

(2) @ According to New Act, separate classification of private carrier has been cancelled. From 1994 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public carriers'.

आधार.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्रातील शिक्षणाची वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार †	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	1998-99	1999-2000	2000-01P	Type of institutions ‡
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
1 प्राथमिक												Primary—
(1) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	57,744	62,342	64,918	65,338	66,050	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारात)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	10,424	11,717	12,291	12,232	12,320	Enrolment (in thousand)
(3) शिक्षक (हजारात)	113	153	185	221	222	245	268	302	320	314	317	Teachers (in thousand)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	39	39	38	39	39	No. of students per teacher
2 माध्यमिक (उच्च माध्यमिक सह)@												Secondary (Including Higher Secondary)@
(1) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	9,972	13,646	14,579	14,918	15,325	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारात)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	5,794	7,615	8,464	8,746	9,111	Enrolment (in thousand)
(3) शिक्षक (हजारात)	35	57	77	96	114	146	182	229	245	240	242	Teachers (in thousand)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	32	33	35	36	38	No. of students per teacher
3 उच्च (सर्व प्रकारचे)*—												Higher (All types)*
(1) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,339	1,550	1,541	1,599	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारात)	110	189	328	474	589	864	1,135	873	949	928	937	Enrolment (in thousand)

P अस्थायी/Provisional.

† शालेय व पदवीपूर्व व्यावसायिक शिक्षण संस्था वगळून/Excluding school level and pre-degree level vocational institutions.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये केला आहे./From 1994-95 onwards junior colleges are included in higher secondary education.

* १९९४-९५ पासून वैद्यकीय व अभियांत्रिकी संस्था वगळल्या आहेत./From 1994-95 Medical and Engineering Institutions are excluded.

आधार.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 44

महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)

(Public and Government aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dis- pensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग	संस्थातील@@ खाटांची (संख्या) No. of beds in Institu- tions	दर लाख @ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per Lakh of popula- tion	
						रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and Clinics (No.)			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	..	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	..	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	..	530	1,776	454	400	90	71,385	114
4	1986	..	769	1,782	1,539	81 ++	90	99,487	142
5	1991	..	768	1,896	1,672	81	1,977	1,09,267	144
6	1994	..	826	1,404 †	1,669	167	2,489	88,676	105
7	1995	..	828	1,404 †	1,672	167	2,494	88,143	101
8	1996	..	828	1,399*	1,675	167	2,497	88,530	99
9	1997	..	839	1,388**	1,683	167	2,516	89,155	97
10	1998	..	843	1,396	1,683	169	2,520	89,575	96
11	1999	..	887	1,396	1,762	169	2,520	91,273	98

@@ फक्त सार्वजनिक व शासन सहाय्यित रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे.

खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

Includes beds in General and Government Aided Hospitals only.

Beds in Private Hospitals not included.

@ संबधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

Based on mid year projected population of respective year.

* नागरी दवाखाना कंधार, बिलोली, हदगांव, तूरखेड (जि.नांदेड) बंद झाल्यामुळे.

Due to Close of Urban Dispensaries Kandhar, Biloli, Hadgaon, Turkhed (Dist.-Nanded)

** जिल्हा परिषद, यवतमाळ सेस फंडाअंतर्गत ११ अनुदानित दवाखान्याचे अनुदान बंद केल्यामुळे संख्या कमी.

Due to stop of aid from Zilla Parishad Cess Fund, 11 Dispensaries are reduced.

† जिल्हा परिषद, अमरावती सेस फंडाअंतर्गत २२ अनुदानित दवाखाने सर्वसाधारण सभेतील ठरावानुसार बंद करण्यात आल्यामुळे संख्या कमी झाली.

As per resolution passed in general body meeting 22 aided Dispensaries under Zilla Parishad Amaravati Cess Fund has been closed, hence reduction in number

++ प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणीवाढ झाल्यामुळे.

Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centers.

आधार.— आरोग्यसेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 45

महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
 QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO AUTHORISED RATION/FAIR PRICE SHOPS
 IN MAHARASHTRA

(परिमाण लाख टनांत / Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या* No. of ration/fair price shops* (8)
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (2)	इतर जिल्हे Other districts (3)	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3) (4)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area (5)	इतर जिल्हे Other districts (6)	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col. 5+ Col. 6) (7)	
1991-92	2.74	4.00	6.74	3.70	9.17	12.87	35,437
1992-93	2.84	4.33	7.17	2.26	7.94	10.20	38,776
1993-94	2.61	3.44	6.05	1.23	3.93	5.16	40,429
1994-95	1.18	2.26	3.44	1.48	3.71	5.19	41,272
1995-96	1.30	2.69	3.99	1.36	5.15	6.51	41,287
1996-97	2.33	3.83	6.16	2.26	7.34	9.60	41,879
1997-98 (Total)	1.65	3.97	5.62	1.95	7.57	9.52	42,716
Of which TPDS	0.06	1.44	1.50	0.09	2.31	2.40	...
1998-99 (Total)	1.48	5.27	6.75	1.53	10.14	11.67	43,285
Of which TPDS	0.02	2.40	2.42	0.03	4.17	4.20	...
1999-2000 (Total)	1.28	5.61	6.89	1.33	9.34	10.67	45,827
Of which TPDS	0.02	2.44	2.46	0.02	4.17	4.19	...
2000-01 (Total upto Dec., 00)	0.02	3.20	3.22	0.03	5.39	5.42	46,705
Of which TPDS	0.02	3.06	3.08	0.02	5.20	5.22	...

* ही आकडेवारी कॅलेंडर वर्षासाठी आहे.

* This data pertains to calender year.

आधार.-अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 46

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन
 QUANTITY OF RICE AND WHEAT ALLOTTED BY GOVERNMENT OF INDIA TO
 MAHARASHTRA STATE

(लाख टनात/Lakh tonnes)

वर्ष Year (1)	तांदूळ Rice (2)	गहू Wheat (3)
1991-92	6.92	13.96
1992-93	7.43	11.39
1993-94	8.58	9.60
1994-95	8.58	9.60
1995-96	8.58	11.00
1996-97	8.58	10.10
1997-98 (Total)	6.18	11.62
Of which TPDS	2.11	3.93
1998-99 (Total)	7.22	11.68
Of which TPDS	2.53	4.71
1999-2000 (Total)	7.62	11.68
Of which TPDS	2.54	4.72
2000-01 (Total upto Dec., 2000)	5.85	10.86
Of which TPDS	3.84	7.14

आधार.-अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 47

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे
DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवागची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण ठेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दगडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दगडोई कर्जे (रुपये) Per capita credit (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या No of banking offices			दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population
	ग्रामीण Rural		निमनागरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan						ग्रामीण व निमनागरी Rural and semi-Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/Metro-politan	एकूण Total	
	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits								
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	2,587.04	582	464	N.A.	N.A.	2,381	4.3
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	15,125.30	2,498	2,159	2,838	2,063	4,901	7.0
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4
1995	3,217.77	2,300.52	4,175.39	1,778.18	72,217.48	51,561.85	79,610.65	55,640.54	9,278	6,485	3,365	2,415	5,780	6.7
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7
1997	3,870.84	2,546.57	5,667.98	2,344.08	94,380.49	64,209.87	1,03,919.31	69,100.52	11,773	7,828	3,345	2,637	5,982	6.7
1998	4,356.24	2,787.33	6,501.61	2,638.55	1,10,969.38	76,912.46	1,21,827.22	82,338.35	13,626	9,209	3,372	2,731	6,103	6.8
1999	5,100.69	3,142.13	7,535.99	3,088.63	1,20,609.52	90,031.19	1,33,246.20	96,261.95	14,731	10,642	3,398	2,811	6,209	6.9
2000	5,981.05	4,109.96	8,815.25	3,649.93	1,35,705.41	1,20,595.82	1,50,501.71	1,28,355.72	16,461	14,039	3,379	2,845	6,224	6.8

† आकडे जून, १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवागचे आहेत / † Data relate to the second Friday of June, 1971.

टीप.—आकडे संक्षिप्तत दिल्याने वेगळा जुळतीलच असे नाही.

आधार.—भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not Available.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

Source.—Reserve Bank of India, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 48

MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE (MPCE)

उपभोग्य वस्तूंचे गट (1)	जुलै, १९८७ ते जून, १९८८/July, 1987 to June, 1988						जुलै, १९९३ ते जून, १९९४/			
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/	
	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	टक्केवारी Percentage	द.मा.ख. M.P.C.E.	
(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)		
1. तृणधान्ये ...	31.65	19.98	33.55	11.53	32.26	16.04	55.95	16.81	63.16	
2. कडधान्ये ...	8.27	5.22	10.66	3.66	9.07	4.51	16.41	4.93	19.32	
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ...	10.23	6.46	24.90	8.55	15.00	7.46	21.75	6.53	45.40	
4. इतर अन्नपदार्थ ...	48.65	30.71	97.13	33.38	64.16	31.92	102.20	30.70	169.41	
एकूण अन्नपदार्थ	98.80	62.37	166.24	57.12	120.49	59.93	196.31	58.97	297.29	
5. कापड ...	11.60	7.32	14.61	5.02	12.57	6.25	22.56	6.78	25.23	
6. इंधन व दिवाबत्ती ...	13.13	8.29	19.34	6.64	15.13	7.52	26.35	7.91	36.63	
7. इतर अन्नेतर पदार्थ ...	34.87	22.02	90.85	31.22	52.87	26.30	87.71	26.34	183.61	
एकूण अन्नेतर पदार्थ	59.60	37.63	124.80	42.88	80.57	40.07	136.62	41.03	245.47	
एकूण	158.40	100.00	291.04	100.00	201.06	100.00	332.93	100.00	542.76	

टीप.- वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यातील माहितीवर आधारित आहे. स्तंभ क्र. १४ ते १९ मधील आकडेवारी ५५ व्या फेरीवर (जुलै, १९९९- जून, २०००) आधारित असून ती अस्थायी आहे.

आधार.-अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

TABLE No. 48

गटानुसार दरडोई मासिक खर्च (द.मा.ख.)

BY GROUP OF ITEMS OF CONSUMPTION

(द.मा.ख. रूपयात /MPCE in Rs.)

July, 1993 to June, 1994

जुलै, १९९३ ते जून, २०००/July, 1999 to June, 2000

Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		Group of items of consumption (1)
टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी		
Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage		
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)		
11.64	58.49	14.38	80.97	16.70	98.34	11.12	87.76	13.69	...	Cereals
3.56	17.43	4.29	22.65	4.67	28.30	3.20	24.86	3.88	...	Pulses
8.36	30.07	7.39	32.69	6.74	66.88	7.56	46.05	7.18	...	Milk and milk products
31.21	125.85	30.94	135.05	27.85	230.68	26.07	172.42	26.89	...	Other food items
54.77	231.84	57.00	271.36	55.96	424.20	47.95	331.09	51.64	...	Total—Food items
4.65	23.50	5.78	34.56	7.13	53.20	6.01	41.85	6.53	...	Clothing
6.75	29.97	7.37	39.33	8.11	67.08	7.58	50.17	7.82	...	Fuel and light
33.83	121.46	29.85	139.63	28.80	340.26	38.46	218.06	34.01	...	Other non-food items
45.23	174.93	43.00	213.52	44.04	460.54	52.05	310.08	48.36	...	Total—Non-food items
100.00	406.77	100.00	484.88	100.00	884.74	100.00	641.17	100.00	...	Total

Note.— Figures are based on the State Sample data of the National Sample Survey. Figures in col. no. 14 to 19 are based on 55th Round (July, 1999 - June, 2000) and are provisional.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA
 EXPENDITURE CLASS**

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure class (in Rs.) (1)	जुलै, १९८७ ते जून, १९८८ July, 1987 to June, 1988			जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ July, 1993 to June, 1994			जुलै, १९९९ ते जून, २००० July, 1999 to June, 2000		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Below 100 पेक्षा कमी	23.94	6.26	18.25	0.15	0.02	0.10	0.07	0.00	0.04
100—200	57.56	36.17	50.69	16.25	3.29	11.69	1.72	0.10	1.08
200—400	15.95	38.70	23.26	61.55	38.01	53.27	37.32	10.17	26.72
400—600	1.90	11.86	5.11	15.64	28.37	20.12	42.08	23.81	34.94
600—800	0.37	3.98	1.54	3.83	14.91	7.73	12.17	21.48	15.81
800—1000	0.11	1.63	0.59	1.35	7.38	3.48	3.60	14.60	7.90
1000 आणि अधिक / and above	0.17	1.40	0.56	1.20	8.03	3.61	3.04	29.84	13.51
एकूण Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टीप.— वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारित आहे. स्तंभ क्र. ८ ते १० मधील आकडेवारी ५५ व्या फेरीवर (जुलै, १९९९ - जून, २०००) आधारित असून ती अस्थायी आहे.

Note.—Figures are based on the State Sample data of the National Sample Survey. Figures in col. no. 8 to 10 are based on 55th Round (July, 1999 - June, 2000) and are provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

ECONOMIC CENSUS 1990 AND 1998 AT A GLANCE

(हजार/In thousand)

वाव	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item
	1990	1998	शेकडा वाढ per cent increase	1990	1998	शेकडा वाढ per cent increase	1990	1998	शेकडा वाढ per cent increase	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1. उपक्रमांची संख्या--										I. No. of Enterprises
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,008	1,294	28.36	714	969	35.76	1722	2263	31.42	(a) Own Account Enterprises
(ब) आस्थापना *	300	319	6.30	602	652	8.38	902	971	7.69	(b) Establishments*
(क) एकूण	1,308	1,613	23.30	1,316	1,621	23.24	2624	3234	23.27	(c) Total
2. काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या--										II. Persons usually working in--
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,375	2,008	46.09	998	1,305	30.71	2373	3313	39.62	(a) Own Account Enterprises
(ब) आस्थापना	1,472	1,680	14.10	5,115	5,452	6.62	6587	7132	8.26	(b) Establishments
(क) एकूण	2,847	3,688	29.55	6,113	6,757	10.52	8960	10445	16.57	(c) Total
3. प्रति उपक्रम काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	2.2	2.3		4.7	4.2		3.4	3.2		III. Average No. of workers per enterprise
4. प्रति आस्थापना काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	4.9	5.3		8.5	8.4		7.3	7.4		IV. Average No. of workers per establishment
5. एकूण आस्थापनांतील मजुरांवरील व्यक्ती	1,332	1,495	12.25	4,561	4,782	4.83	5893	6277	6.50	V. Hired workers in all establishments
6. प्रमुख वैशिष्ट्यांनुसार उपक्रमांची संख्या--										VI. No. of enterprises according to principal characteristics
(१) हंगामी	163	137	(-) 16.13	38	23	(-) 37.19	201	160	(-) 20.08	(1) Seasonal
(२) पूर्णसर नसलेले	231	218	(-) 5.88	156	226	44.73	387	444	14.54	(2) Without premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	218	239	9.46	304	363	19.44	522	602	15.27	(3) With power /fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social group of owner
(अ) अनुसूचित जाती	118	124	5.11	62	100	62.39	180	224	24.82	(a) Scheduled castes
(ब) अनुसूचित जमाती	63	92	45.04	26	48	87.78	89	140	57.34	(b) Scheduled tribes
(५) मालकीचा प्रकार--										(5) Type of ownership
(अ) खाजगी	1,147	1,472	28.27	1,241	1,568	26.36	2388	3040	27.28	(a) Private
(ब) सहकारी	25	21	(-) 17.12	18	12	(-) 36.29	43	33	(-) 25.18	(b) Co-operative
(क) सार्वजनिक	136	121	(-) 11.11	55	40	(-) 27.03	191	161	(-) 15.72	(c) Public

* आस्थापना -- ज्या उपक्रमात कमीत कमी एक तर्ग व्यक्ती मजुरीवर काम करते/ Establishment -- enterprises with atleast one hired worker.

टीप.--आकडे संक्षिप्तात दिल्याने टक्केवारी जुळतीलच असे नाही./Note.-- Percentage may not tally due to rounding.

आधार.--अर्थ व सांख्यिकी मंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.-- Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 51

आर्थिक गणना/ ECONOMIC CENSUS 1998

प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या

NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING ACCORDING TO MAJOR INDUSTRY GROUPS

प्रमुख उद्योग गट (1)	उपक्रमांची संख्या No. of enterprises			कामगारांची संख्या (हजारात) Persons usually working (In thousand)			मजुरीवरील कामगारांची संख्या (हजारात) Hired persons usually working (In thousand)			Major industry groups (1)
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	एकूण Total (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	एकूण Total (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	एकूण Total (10)	
1. कृषि ...	4,88,692	28,840	5,17,532	903	65	968	54	19	73	... Agriculture
2. खाणकाम व दगड खाणकाम ...	2,361	507	2,868	22	22	44	19	21	40	... Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण व दुरुस्ती सेवा ...	2,15,909	2,27,936	4,43,845	861	1,547	2,408	533	1,245	1,778	... Manufacturing and repair services
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ...	600	671	1,271	9	22	31	9	22	31	... Electricity, gas and water supply
5. बांधकाम ...	38,002	20,306	58,308	70	67	137	18	42	60	... Construction
6. घाऊक व्यापार ...	21,984	65,658	87,642	54	214	268	24	129	153	... Wholesale trade
7. किरकोळ व्यापार ...	3,99,319	6,87,286	10,86,605	634	1,365	1,999	93	497	590	... Retail trade
8. उपाहारगृहे आणि हॉटेल्स ...	46,052	77,256	1,23,308	112	349	461	43	248	291	... Restaurants and hotels
9. वाहतूक ...	34,533	84,929	1,19,462	64	323	387	23	232	255	... Transport
10. साठवण आणि गोदामे ...	1,606	9,258	10,864	5	30	35	4	21	25	... Storage and warehousing
11. दळणवळण ...	5,805	18,989	24,794	14	108	122	12	88	100	... Communications
12. वित्तीय, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	33,015	79,859	1,12,874	89	582	671	58	500	558	... Financial, insurance, real estate and business services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा	3,25,474	3,19,175	6,44,649	852	2,062	2,914	605	1,718	2,323	... Community, social and personal services.
14. इतर (उल्लेख न केलेले उद्योग गट)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	... Others (Unspecified industry groups).
एकूण ...	16,13,352	16,20,670	32,34,022	3,689	6,756	10,445	1,495	4,782	6,277	... Total

टीप - रकाना क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note —Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

प्रमुख उद्योग गटांनुसार उपक्रमांची संख्या व कामगारांच्या संख्येनुसार टक्केवारी
**PERCENTAGE SHARE OF IMPORTANT INDUSTRY DIVISIONS IN NUMBER OF ENTERPRISE
 AND NUMBER OF PERSONS EMPLOYED**

उद्योग गट (1)	रा.औ.व. १९९८ संकेतांक N.I.C. 1998 Code (2)	टक्केवारी / Percentage share of						Industry division (1)
		उपक्रमाची संख्या/ No. of enterprises			कामगारांची संख्या/ No. of Persons employed			
		ग्रामीण Rural (3)	नागरी Urban (4)	राज्य State (5)	ग्रामीण Rural (6)	नागरी Urban (7)	राज्य State (8)	
1. खाद्य उत्पादन व पेये	15	17.7	13.2	15.6	22.3	10.9	15.4	Food products & beverages
2. तंबाखूचा उत्पादन	16	4.1	2.0	3.1	3.5	0.7	1.8	Tobacco products
3. वस्त्रे	17	5.6	9.7	7.5	9.8	16.5	13.9	Textiles
4. परिधान करवयाचे कपडे, इ.	18	32.0	34.2	33.1	20.8	25.5	23.7	Wearing apparels, etc.
5. चामडे कमावणे व चामड्याचे संस्करण, इ.	19	3.6	2.7	3.1	2.9	3.0	2.9	Tanning and dressing of leather, etc.
6. लाकूड व लाकडाचा उत्पादन, इ.	20	22.2	5.1	14.2	19.4	3.8	9.9	Wood and wood products, etc.
7. इतर अधातू खनिज उत्पादन	26	5.2	2.5	3.9	10.5	3.6	6.3	Other non-metallic mineral products
8. यंत्र व यंत्रगामग्री ब्यतिरिक्त फॅब्रिकेटेड धातू उत्पादन	28	5.0	7.4	6.1	5.5	8.9	7.5	Fabricated metal products except Machinery and equipments
9. फर्निचर	36	3.3	11.3	7.1	3.2	10.8	7.8	Furniture
10. उर्वरित		1.3	11.9	6.3	2.1	16.3	10.8	Remaining
	एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ५६ व्या फेरीच्या पहिल्या दोन उपफे-यांमध्ये (जुलै, २००० -डिसेंबर, २०००) राज्य नमुन्यात गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित असून ती अस्थायी आहे.

Note - Figures are based on State Sample data of first two sub-rounds of National Sample Survey 56th round (July, 2000-December, 2001) and are provisional.

दोन अंकी महत्वाच्या उद्योगगटानुसार कामगारांची संख्या आणि प्रती कामगार स्थूल मूल्यवृद्धी
NUMBER OF PERSONS EMPLOYED PER ENTERPRISE AND GROSS VALUE ADDED PER WORKER
ACCORDING TO IMPORTANT TWO DIGIT INDUSTRY DIVISIONS

उद्योग गट	रा.औ.व. १९९८ संकेतांक N.I.C. 1998 Code	कामगाराची संख्या/ No. of persons employed			प्रती कामगार स्थूलमूल्यवृद्धी (रुपये लाखात)/ Gross value added per worker (Rs. in lakh)			Industry division
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
1 खाद्य उत्पादने व पेये	15	2.2	2.6	2.4	1,961	2,787	2,316	Food products & beverages
2 तंबाखूची उत्पादने	16	1.5	1.1	1.4	823	531	752	Tobacco products
3 वस्त्रे	17	3.1	5.3	4.4	1,734	3,228	2,814	Textiles
4 परिधाने करणारे वस्तू, इ.	18	1.2	2.3	1.7	1,553	2,613	2,247	Wearing apparels, etc.
5 चामडे कामावणे व चामड्याचे संस्करण, इ.	19	1.4	3.5	2.2	1,156	2,697	2,108	Tanning and dressing of leather, etc.
6 लाकूड व लाकडाची उत्पादने इ.	20	1.6	2.3	1.7	2,284	3,104	2,475	Wood and wood products, etc.
7 इतर अधातु खनिज उत्पादने	26	3.6	4.4	3.8	2,069	5,088	3,107	Other Non-metallic mineral products
8 यंत्र व यंत्रयामाग्री व्यावसायिक फॅब्रिकेटेड खनिज उत्पादने	28	2.0	3.7	3.0	1,530	3,586	2,998	Fabricated metal products except Machinery and equipments
9 फर्निचर	36	1.7	3.0	2.7	1,319	3,011	2,740	Furniture
	एकूण	1.8	3.1	2.4	1,841	3,287	2,719	Total

टीप - वरील आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ५६ व्या फेरीच्या पहिल्या दोन उपफेरींमध्ये (जुलै, २००० -डिसेंबर, २०००) राज्य नमुन्यात गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित असून ती अस्थायी आहे.
Note - Figures are based on State Sample data of first two sub-rounds of National Sample Survey 56th round (July, 2000-December, 2001) and are provisional.